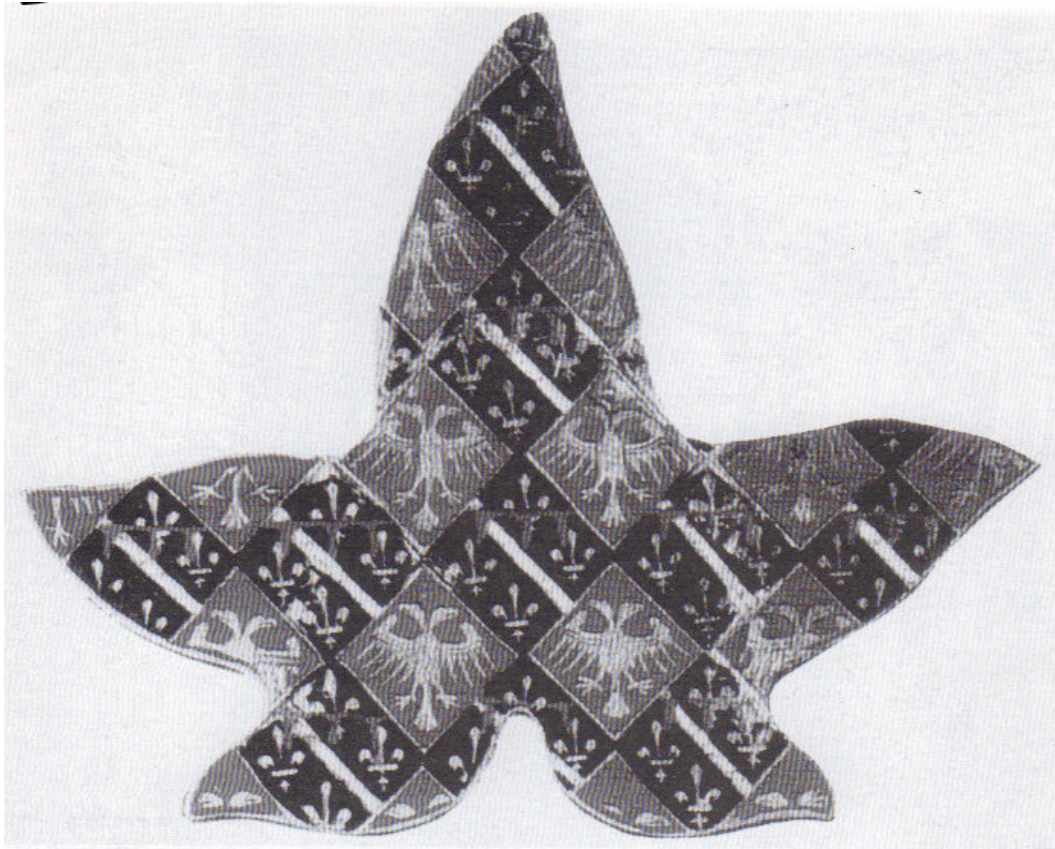

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Οι Λατίνοι στα δυτικά πέρατα του Βυζαντίου: όροι συμβίωσης και
άσκησης εξουσίας (1204-1318)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ιωάννινα 2012

Εξώφυλλο:

Το σμαλτωμένο χρυσό κόσμημα με τους δικέφαλους αετούς, δώρο της Θάμαρ, κόρης του δεσπότη Νικηφόρου, στο σύζυγό της Φίλιππο του Τάραντα (Αρχαιολογικό μουσείο Cividale del Friuli)

Πηγή: Γιαννούλης Δ., «Το παρεκκλήσιο του αρχαγγέλου Μιχαήλ στο καθολικό της Παρηγορήτισσας και η αναθηματική παράσταση ηγεμόνων του δεσποτάτου της Ηπείρου», *Μίλτος Γαρίδης (1926-1996) Αφιέρωμα*, τ. Α', Ιωάννινα 2003.

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής:

Επιβλέπων:

Μιχαήλ Κορδώσης, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη:

Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Αθανάσιος Αγγέλου, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής:

Μιχαήλ Κορδώσης, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Αθανάσιος Αγγέλου, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Νικόλαος Καραπιδάκης, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου

Βασίλειος Κατσαρός, Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Αντωνία Κιουσοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Ελένη Τούντα, Λέκτορας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης: 1^η Μαρτίου 2013 Βαθμός «Άριστα»

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα (Ν. 5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2)»

*Καὶ τοῦ Πάπα το κράτος, χαλασμένο καὶ χαλασμένο κι ἀπ' ἄλλα πολλὰ, ἐμαζώχτηκε πάρα πολὺ, ἀκόμα
λίγο καὶ θα μνησκε ὁ Πάπας μὲ τὴν ἐκκλησία του μονάχα καὶ μὲ τὴν ἐξουσία τῶν Οὐρανῶν
–καὶ τι νὰ τὴν κάνει ἓνας Πάπας τὴν ἐκκλησία του μονάχα καὶ τὴν ἐξουσία τῶν Οὐρανῶν,
χωρὶς τὸ δικὸ του κράτος
χωρὶς τὰ δικά του κράτη σὲ ὅλη τὴν Ἰταλία
χωρὶς τοὺς δικοὺς του τοὺς βασιλιάδες σὲ ὅλον τὸν κόσμο;*

Δημήτρης Χατζής, «Σάντα Μαρία», *Επιθεώρηση Τέχνης* ΙΓ', 1961.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι σχέσεις των βυζαντινών κρατικών σχηματισμών που συγκροτούνται μετά την κατάλυση της αυτοκρατορίας το 1204, με τα ποικίλα κέντρα εξουσίας στη Δύση είναι ζήτημα, που δεν έπαψε να απασχολεί τη νεώτερη ιστοριογραφία. Η συγκριτική μελέτη των δύο κόσμων είλκυσε και το δικό μας ενδιαφέρον, όχι τυχαία, σε μια συγκυρία, τη μεταψυχροπολεμική, κοινωνικών και πολιτειακών ανακατατάξεων αλλά και σημαντικής προόδου της σύγχρονης μας βιβλιογραφίας τόσο για την κοινωνική ιστορία της μεσαιωνικής περιόδου –Ανατολής και Δύσης– όσο και για θεωρητικούς προβληματισμούς γύρω από την επιστήμη της Ιστορίας. Ειδικότερα η συγκρότηση νέων μεσαιωνικών κρατών, μετά την Δ΄ Σταυροφορία και την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204, οπότε εγκαينιάστηκε η θεσμική ανάμιξη των Δυτικών στην Ανατολή αλλά και αποτέλεσε το έναυσμα για την κρατική οργάνωση συγκεκριμένων βυζαντινών δυνάμεων εντάσσεται στα ιστορικά εκείνα θέματα που αξίζει να επανατοποθετηθούν με νέους όρους κάτω από το φως της παραπάνω ιστοριογραφικής σκευής.

Απαραίτητη ωστόσο προϋπόθεση για την επίτευξη μιας σφαιρικής οπτικής ήταν να διερευνηθούν παράλληλα οι δομές και οι θεσμοί των υπό εξέταση σύν-χρονων κοινωνιών, στη διαχρονία τους, προκειμένου να γίνουν τελικά αντιληπτοί ενδεχόμενοι μετασχηματισμοί, οφειλόμενοι σε εκατέρωθεν επιρροές.

Θα ήθελα εδώ να εκφράσω τις ευχαριστίες μου αρχικά στον επόπτη της διατριβής καθηγητή, κ. Μιχαήλ Κορδώση, ο οποίος, από τα πρώτα έτη των μεταπτυχιακών μου σπουδών, έστρεψε την προσοχή μου στην ύστερη αυτή περίοδο του Βυζαντίου, κατά την οποία η Ανατολή και η Δύση έρχονται σε μια νέου είδους επαφή με άνισους πλέον όρους. Θα ήθελα επίσης να υπογραμμίσω τη συμβολή του στη σύλληψη του θέματος της μελέτης αυτής και τη συμπαράστασή του προς εμένα σε όλα τα στάδια της εκπόνησης της διατριβής.

Ακολούθως θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την κ. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, αναπληρώτρια καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας και μέλος της συμβουλευτικής επιτροπής, η οποία πάντοτε ανταποκρινόταν στους προβληματισμούς μου και ήταν διαθέσιμη τόσο για διάλογο, όσο και για την υπόδειξη της βιβλιογραφίας εκείνης που άνοιγε τελικά νέους ορίζοντες. Αξίζει επίσης να σημειωθεί η ουσιώδης συμβολή της στο να διεξαχθεί η

μελέτη αυτή με όρους κοινωνικής ιστορίας και να προκύψει τελικά αυτή η δομή της διατριβής.

Από την πολυμάθεια και την ερευνητική εμπειρία του τρίτου μελούς της συμβουλευτικής επιτροπής για την εκπόνηση της διατριβής μου, αείμνηστου καθηγητή Σπυρίδωνος Ασωνίτη, επωφελήθηκα όσο επέτρεπαν οι συνθήκες της πρώτης φάσης εκπόνησης της διατριβής μου και εξακολουθώ να επωφελούμαι από το ενδιαφέρον και πλούσιο έργο του. Τον ευγνωμονώ πραγματικά και λυπάμαι που οι γραπτές ευχαριστίες διατυπώνονται πολύ αργά.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα επίσης να εκφράσω στον κ. Αθανάσιο Αγγέλου, αναπληρωτή καθηγητή του Τμήματος Φιλολογίας, που ανέλαβε να αναπληρώσει το κενό που προέκυψε ως μέλος της συμβουλευτικής επιτροπής, για τον απεριόριστο χρόνο που μου διέθεσε τόσο για συζητήσεις γύρω από ειδικούς προβληματισμούς όσο για τη βελτίωση της γλωσσικής διατύπωσης του κειμένου και την ορθή ενσωμάτωση των πηγών σ' αυτό.

Χωρίς τη βοήθεια όλων των προαναφερθέντων και άλλων που συνέβαλαν ποικιλότροπα δεν θα ήταν δυνατόν να ολοκληρωθεί αυτή η διατριβή, της οποίας ενδεχόμενες ελλείψεις και σφάλματα βαρύνουν τον συγγραφέα.

Τέλος ευχαριστίες θέλω να εκφράσω και από εδώ προς τους γονείς μου, καθώς και σε όσους άλλους συνέδραμαν για την περάτωση της μελέτης αυτής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
α. Από την εθνική ιστοριογραφία στην κοινωνική ιστορία και την ιστορία των θεσμών	9
β) Η πραγμάτευση του θέματος	21
Ονομάτων Επίσκεψις	
α) Ο γεωγραφικός χώρος της Δύσης και οι ετερόκλητες ομάδες των Δυτικών βυζαντινές πηγές	25
β) Η Ρωμανία στις δυτικές πηγές	40
ΜΕΡΟΣ Α΄	
ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΝΟΣ ΝΕΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΔΥΣΗ	47
1) Ηπειρος και Νίκαια: διπολική δυναμική μετά το 1204	49
2) Κερματισμός του χώρου και σχέσεις εξουσίας κατά τα δυτικά πρότυπα	
α) Η Ανατολή και η Δύση στη νέα συγκυρία. Τα δυτικά «πέρατα» του Βυζαντίου ως πολιτικός σχηματισμός	58
β) Επέκταση της ηπειρωτικής ηγεμονίας από τον Θεόδωρο Δούκα : «βασιλεύουσα» η Θεσσαλονίκη	72
γ) «Χώραι μεμερισμένοι»: η «δύση» σε κατάτμηση	81
ΜΕΡΟΣ Β΄	
ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ	95
1) Πολιτικές/ κοινωνικές δομές και μετασχηματισμοί	
α) Κωνσταντίνειο πρότυπο και κριτήρια νομιμοποιητικά της ηγεμονίας	97
β) Θεσμοί συνοχής: πίστη και υποτέλεια	111
γ) «Τεθεμελιωμένον βασίλειον»: η Ήπειρος ως κράτος	121

δ) Ο βασιλεύς ως δεσπότης. Υποχώρηση των βασιλικών αξιώσεων της «δύσης»	130
ε) Η απονομή της δικαιοσύνης και ο ρόλος της εκκλησίας	143
στ) Φεουδαλική «δύση»;	149

2) Λατινική και ορθόδοξη εκκλησία. Ένταση και αμφιταλαντεύσεις

α) <i>Unum ovile, unus pastor</i> : παπικό πρωτείο και απόπειρες εκλατινισμού της ορθόδοξης εκκλησίας	152
β) Οι ηγεμόνες της «δύσης» έναντι της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας	164

ΜΕΡΟΣ Γ'

ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΟΡΟΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΟ 1261

1) Η «δύση» στην οικονομία της Ανατολικής Μεσογείου	181

2) Η Ήπειρος ως διακύβευμα ποικίλων δυνάμεων Ανατολής και Δύσης (1261-1318)	216

• ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	255
• ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	269
• ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ΠΗΓΕΣ-ΜΕΛΕΤΕΣ)	272

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. ΠΗΓΕΣ	
α) Νομίσματα	I
β) Κείμενα	IX
2. Γενεαλογικό δένδρο	XVII
3. ΧΑΡΤΗΣ	XVIII
4. ΕΙΚΟΝΕΣ	XIX

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για το αντικείμενο της παρούσας διατριβής καθώς και για τη μέθοδο με βάση την οποία επεξεργαστήκαμε τις πηγές κριτικά και συνδυαστικά με στόχο την κατανόηση του γεωπολιτικού ρόλου και του πολιτειακού χαρακτήρα του ηπειρωτικού κράτους δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο ανεξάρτητα και πριν εκθέσουμε τις ιστοριογραφικές τάσεις και τις οπτικές γωνίες μέσα από τις οποίες οι πολυάριθμοι ερευνητές εργάστηκαν για τη διασάφηση των ποικίλων ιστορικών ζητημάτων. Μ' άλλα λόγια η μακρόχρονη ιστοριογραφική ενασχόληση με την υστερο-μεσαιωνική ιστορία της Ηπείρου αναπόφευκτα προσδιορίζει τις αφετηρίες κάθε νέου ερευνητή, αφού αυτός ο τελευταίος αναγκάζεται να τοποθετηθεί έναντι των προτάσεων που κατά καιρούς διατυπώθηκαν, είτε συμφωνεί ή διαφωνεί και κυρίως όταν μεταθέτει σε μια διαφορετική γωνία το φακό του. Έτσι, όχι παράδοξα, επιλέξαμε να εκθέσουμε εξ αρχής την ιστοριογραφική πορεία και τα συμπεράσματα των σημαντικότερων σύγχρονων συμβολών αλλά και τα ζητήματα που θέτει η σχετική υστερο-μεσαιωνική ορολογία της Ανατολής και της Δύσης πριν ρητά διατυπώσουμε το δικό μας αντικείμενο έρευνας, τη μέθοδο ανάλυσης που ακολουθήσαμε και τελικά τη συνολική δομή της εργασίας μας.-

α. Από την εθνική ιστοριογραφία στην κοινωνική ιστορία και την ιστορία των θεσμών.

Η ιστορία της μεσαιωνικής Ηπείρου ως ανεξάρτητου πολιτικού σχηματισμού μετά το έτος 1204 αποτελεί ένα από τα πολυσυζητημένα ιστορικά ζητήματα χωρίς ωστόσο αυτό να έχει φωτιστεί σε όλες του τις διαστάσεις και χωρίς να έχουν εξαντληθεί οι ερμηνευτικές του δυνατότητες. Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, η ιστορία του λεγόμενου Δεσποτάτου της Ηπείρου προσέλκυσε την προσοχή της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, σε συνδυασμό με εκείνη της ιστορίας του κράτους της Νίκαιας, την κρίσιμη για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία περίοδο της λατινοκρατίας. Μια πλήρης επισκόπηση αυτής της θεματικής θα έδειχνε τις πολλαπλές (τοπικές και εθνικές) στοχεύσεις και τις απόπειρες για συστηματική αφήγηση. Ο χώρος της

εισαγωγής ωστόσο μας επιτρέπει απλώς να επισημάνουμε τις πιο τυπικές και με κάποια πληρότητα απόπειρες της νεώτερης ιστοριογραφίας.

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ήδη ο Π. Αραβαντινός (*Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών*, τ. Α', Αθήνα 1856) προβαίνει σε μια πλούσια σε ιστορικό υλικό εξιστόρηση και της μεσαιωνικής Ηπείρου ως «Ήγεμονείας» του Μιχαήλ Α' με έδρα τα Ιωάννινα. Αν και στην αφήγηση παρατηρείται μια σύγχυση σε γεγονότα και πράξεις που λανθασμένα αποδίδονται στον Μιχαήλ Α', παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η αναγνώριση της «δεσποτείας» του «έν τῇ Ἡπείρῳ» με τη μορφή κληροδοτίσιμου αγαθού (ὡς νόμιμον κληρον τοῦ Μιχαήλ καὶ τῶν νομίμων διαδόχων του) και μάλιστα ως ανταμοιβή (ἀντημείφθη) από τον «πρώην αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως» Αλέξιο Γ' Άγγελο για την απελευθέρωσή του από την αιχμαλωσία του (από τους Λογγοβάρδους). Η συγκριτική μελέτη Ηπείρου και Νίκαιας εγκαινιάζεται μερικά έτη αργότερα από τον γνωστό ιστορικό και γεωγράφο Αντώνιο Μηλιαράκη. Στο βιβλίο του *Ιστορία του βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Λειψία 1898, το «δεσποτάτον της Ηπείρου» αποτυπώθηκε ως «Δυτικόν» κατ' αντιδιαστολή και ταυτόχρονα ως «αναποσπάστως συνδεόμενον» με το «Ανατολικόν», το «βασίλειον της Νικαίας». Έναντι των δύο αυτών κρατών, κέντρων αντίστασης κατά της ξένης κυριαρχίας, παρουσιάζεται ως τρίτο κέντρο εξουσίας το «Λατινικόν βασίλειον της Κωνσταντινουπόλεως». Όπως προκύπτει από τη διάταξη της «ιστορικής αφηγήσεως», της πολιτικής και εκκλησιαστικής ιστορίας, ο συγγραφέας ακολουθεί τη γνωστή αυστηρή διαίρεση του ιστορικού χρόνου την οποία κατά βάση υπαγορεύει η πολιτική ιστορία: βασιλεία, πολιτικά πρόσωπα και γεγονότα.

Σύγχρονο με το βιβλίο του Μηλιαράκη είναι το έργο «Περί του Δεσποτάτου της Ηπείρου ιστορική πραγματεία» του Ιωάννη Ρωμανού, Κέρκυρα 1895. Ο πολιτικός σχηματισμός του Μιχαήλ Α' στην Ήπειρο αποτυπώνεται ως «νέον κράτος, ὅπερ ἐκλήθη δεσποτάτον τῆς Ἡπείρου» και παρουσιάζεται από τον επανήσιο συγγραφέα, όπως άλλωστε και το κράτος της Νίκαιας, ως κέντρο αντίστασης κατά της ξένης δεσποτείας. Πριν εκπνεύσει ο λεγόμενος μακρός 19^{ος} αιώνας, ο William Miller, επιδιώκοντας να παρουσιάσει με «ζωντανό» τρόπο «τις περιπέτειες της Ἑλλάδος κάτω ἀπὸ τοὺς Φράγκους κατακτητὲς της», εκδίδει το βιβλίο *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα 1204-1556*, Λονδίνο 1908 [ελληνική μετάφραση Σπ. Λάμπρος]. Στη «διήγησή» του, όπως ο ίδιος αναφέρει, ακολουθεί μια γεωγραφική διάταξη και τοποθετεί την Ήπειρο στις «πολιτείες της ηπειρωτικής Ελλάδος».

Ειδικότερα κάνει λόγο για μια «έλληνική ήγεμονία, τὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἡπείρου, Ἑλλάδος ἢ Ἄρτας» που ίδρυσε ο Μιχαήλ Α΄, ο οποίος «αὐτοχειροτόνησε τὸν ἑαυτὸ του ὡς ἀνεξάρτητο Ἑλληνα ἡγεμόνα».

Στα μέσα του 20^{ου} αιώνα εκδίδεται στην αγγλική γλώσσα το πολυδιαβασμένο και κλασικό βιβλίο του Donald Nicol, *The Despotate of Epirus*, Λονδίνο 1958, απαραίτητο βοήθημα για την ιστορία της μεσαιωνικής Ηπείρου. Ο συγγραφέας στον πρόλογο αναφέρεται στα διάδοχα βυζαντινά κράτη που σχηματίστηκαν στις επαρχίες μετά την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και συγκεκριμένα στο «ανεξάρτητο κράτος πίσω από την οροσειρά της Πίνδου», το Δεσποτάτο της Ηπείρου, που οργάνωσε ο Μιχαήλ Α΄. Σημειώνει μάλιστα ότι για διάφορους λόγους (αθέτηση συμφωνιών, πολεμικές συγκρούσεις) αυτό το «κέντρο αντίστασης» μετασχηματίστηκε αργότερα σε «βασιλείο». Η διάταξη του βιβλίου ακολουθεί μια περιοδολόγηση του ιστορικού χρόνου σε τμήματα αντίστοιχα με τη δράση των πολιτικών ηγεμόνων τῆς υπό εξέταση επικράτειας. Ἐτσι η χρονολογική αφήγηση γεγονότων, πράξεων και στάσεων, προσφέρει τον πυκνότερο καμβά ιστορικής αφήγησης, πολύ περισσότερο που καλύπτει όχι μόνο την ως τότε γνωστή δευτερεύουσα βιβλιογραφία αλλά και σχεδόν το σύνολο των βυζαντινών και δυτικών πηγών, οι οποίες είναι απαραίτητες για την εξοικείωση του ερευνητή με την ιστορία της μεσαιωνικής Ηπείρου. Την έκδοση αυτού του βιβλίου στη Μεγάλη Βρετανία ακολούθησε μια αυστηρή βιβλιοκρισία ενός γνωστού εκπροσώπου της γαλλικής ιστοριογραφίας του Βυζαντίου, του Paul Lemerle στο περιοδικό *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958), σ. 401-403, όπου διατυπώνονται ουσιώδεις προβληματισμοί: αρχικά αιτιάσεις αναπτύσσονται σχετικά με την περιοδολόγηση του θέματος και την επιλογή του έτους ανάκτησης της Κωνσταντινουπόλεως ως καταληκτηρίου έτους της ιστορικής διερεύνησης. Δεύτερον σχετικά με την ορθότητα της απόδοσης του όρου «δεσποτάτο» στον πολιτικό αυτό σχηματισμό και συνακόλουθα του τίτλου του δεσπότη, τον οποίο εσφαλμένα ο Nicol αποδίδει στον Μιχαήλ Α΄. Τρίτον σχετικά με τον μη κριτικό τρόπο μελέτης των πηγών και την απουσία ουσιαστικών ιστορικών ερωτημάτων (π.χ. σχετικά με τους θεσμούς, τη δημογραφία, την οικονομία). Καταλήγοντας, ο Lemerle διατυπώνει την άποψη ότι ένα βιβλίο για το Δεσποτάτο της Ηπείρου εξακολουθεί να αποτελεί ένα ερευνητικό desideratum (*le livre sur le Despotat d'Épire reste à faire*).

Το επόμενο έτος περιλαμβάνεται στο περιοδικό *Revue des Études Byzantines* 17 (1959), σ. 90-126 ένα ακόμη άρθρο του σχετικό με τις απαρχές του δεσποτάτου

της Ηπείρου: «Les origines du Despotat d'Épire. A propos d'un livre recent». Παρόμοιες παρατηρήσεις και ενστάσεις με τον Lemerle εκφράζει δια του παραπάνω άρθρου-βιβλιοκρισίας και ο L. Stiernon. Αν και στον οικείο χώρο θα επανέλθουμε διεξοδικότερα, εδώ αρκούμαστε να αναφέρουμε ότι ο συγγραφέας ασκώντας δριμεία κριτική στο βιβλίο του Nicol θέτει το ζήτημα της φύσης της εξουσίας του Μιχαήλ Α'. Επικαλούμενος τις σύγχρονες με την εποχή πηγές, καταδεικνύει ότι δεν μπορεί να του αποδοθεί ο τίτλος του δεσπότη. Ακολουθώντας συνδέοντας τον τίτλο με την άσκηση εξουσίας σε έναν γεωγραφικό χώρο, θεωρεί αναχρονισμό την απόδοση του όρου δεσποτάτο στο πολιτικό συγκρότημα που σχηματίζεται στην Ήπειρο μετά την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, καθώς ο πρώτος ηγεμόνας δεν είχε ουδέποτε αποκτήσει το αξίωμα αυτό. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Ήπειρος γίνεται δεσποτάτο αργότερα, μάλιστα μετά την κατάλυση της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης από τον Βούλγαρο ηγεμόνα Ασάν II (1230).

Αρκετά έτη αργότερα και ενώ ετοιμάζει την έκδοση του δεύτερου βιβλίου του για το δεσποτάτο της Ηπείρου, ο Nicol σε άρθρο του στο περιοδικό *Ηπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980), σ. 39-48 επανέρχεται στο ζήτημα των απαρχών του δεσποτάτου της Ηπείρου, και λαμβάνοντας υπόψη την κριτική των παραπάνω βιβλιοκρισιών, προβαίνει σε αναθεωρήσεις ορισμένων σημείων του πρώτου βιβλίου του, αποδεχόμενος ότι «το ανεξάρτητο βυζαντινό κράτος...δεν ήταν αρχικά δεσποτάτο», καθώς «ο ιδρυτής αυτού του κράτους, ο Μιχαήλ Δούκας δεν έφερε τον τίτλο του Δεσπότη». Διευκρινίζει μάλιστα ότι ο όρος δεσποτάτο, που προέρχεται από την «παρεξήγηση» της απόδοσης του δεσποτικού τίτλου στον Μιχαήλ Α', είχε αρχικά λατινική προέλευση με σημασία περισσότερο γεωγραφική παρά πολιτική. Μερικά έτη αργότερα εκδίδεται το δεύτερο βιβλίο του, με τίτλο *The Despotate of Epiros 1267-1479*, Λονδίνο 1984, το οποίο αποτελεί συνέχεια του πρώτου με καταληκτήριο έτος εκείνο της ενσωμάτωσης της Ηπείρου στην οθωμανική αυτοκρατορία. Στον πρόλογο ο συγγραφέας προβαίνει όχι μόνο στις απαραίτητες διορθώσεις σχετικά με τις απαρχές του δεσποτάτου της Ηπείρου, αλλά παρουσιάζει τελικά τον Μιχαήλ Α' ως ένα τοπικό δυνάστη (όπως ήταν και ο Λέων Σγουρός) και όχι ως δεσπότη, καθώς δεν έφερε τον τίτλο, ο οποίος, όπως σημειώνει, ήταν δυνατόν να εκχωρηθεί μόνον από τον βυζαντινό βασιλέα.

Από τη σύντομη αυτή ιστοριογραφική επισκόπηση γίνεται φανερό ότι η εξέταση της πολιτικής ιστορίας του κράτους της Ηπείρου εκκίνησε από μια εθνοκεντρική οπτική το 19^ο αιώνα, σύμφωνα με την οποία προβλήθηκε η συμβολή

του πολιτικού αυτού σχηματισμού στο να διατηρηθεί «ἀκμαῖον τὸ ἐλληνικὸν φρόνημα καὶ ἀκλόνητος ἡ πίστις» για να διασωθεί τελικά ο «Ελληνισμός» από τους Φράγκους και τους Βουλγάρους. Στην πρώιμη μεταπολεμική περίοδο ο Nicol αρχικά χαρακτήρισε το κράτος αυτό «δεσποτάτο», πυροδοτώντας έκτοτε έναν επιστημονικό διάλογο σχετικά με την ορθότητα αυτής της ορολογίας και γενικότερα με την πρώιμη ιστορία του πολιτικού αυτού συγκροτήματος. Αν και στην ιστοριογραφία χρησιμοποιείται ο όρος κράτος για να χαρακτηριστεί η εδαφική αυτή πολιτική οντότητα που σχηματίστηκε στα δυτικά *πέρατα τῆς Ρωμαϊκῆς ἡγεμονίας* –για να χρησιμοποιήσουμε έναν βυζαντινό όρο που φανερώνει κάτι παραπάνω από τη γεωγραφική αντίληψη της εποχής– μετά την κατάλυσή της το 1204, οι πολιτειακές και κοινωνικές δομές του ακόμη παραμένουν αδιερεύνητες ως ξεχωριστό αντικείμενο έρευνας. Ένας υπαινιγμός σχετικά με πολιτικο-κοινωνικούς μετασχηματισμούς στη «δυτική ἐσχατιὰ τῆς Αὐτοκρατορίας» γίνεται από τον Λ. Βρανούση κατ’ εξοχήν μελετητή της ιστορίας της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου σε άρθρο του –απολογισμό στην ουσία Διεθνούς Συνεδρίου με θέμα το «Δεσποτάτο της Ηπείρου»· επισημαίνοντας την ιδιάζουσα γεωπολιτική σημασία του τμήματος αυτού της βυζαντινής επικράτειας –γέφυρα προς τη Δύση το χαρακτηρίζει– αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «διαμορφώνεται σε κράτος με νέες...ἀντιλήψεις, προσαρμοσμένο σε μια νέα πραγματικότητα». (Βλ. «Το Δεσποτάτο της Ηπείρου. Ένα σημαντικό κεφάλαιο της ιστορίας μας θέμα Διεθνούς Συνεδρίου», *Νέα Εστία* 128 τχ. 1519 1990, σ. 1362-1378).

Ωστόσο, η διαπίστωση αυτή του Βρανούση δεν διατυπώνεται τότε για πρώτη φορά στην ιστοριογραφία. Σχεδόν δύο δεκαετίες νωρίτερα ο D. Jacoby κάνει λόγο για τον «διάζοντα χαρακτήρα» (*caractère particulier*) του κράτους της Ηπείρου, την ανάλυση του οποίου χαρακτήρισε ωστόσο εγχείρημα δυσχερές, λόγω της απουσίας πηγών αναλόγων με εκείνες για το κράτος της Νίκαιας (*La féodalité en Grèce Médiévale*, Παρίσι 1971, σ. 254, σημ. 2). Και ο St. Brezeanu επίσης έχει διακρίνει τον «πολύπλοκο» (*complexe*) και «συχνά αντιφατικό» (*contradictoire*) χαρακτήρα των «ελληνικών κρατών που γεννήθηκαν μετά το 1204», στο πλαίσιο της λειτουργίας της ιδέας του *imperium unicum* στη βυζαντινή σκέψη στο α΄ μισό του 13^{ου} αι. (*Revue des Études Sud-Est Européennes* 16, 1978, σ. 57-64). Εκκινώντας από τις παραπάνω θέσεις της ιστοριογραφίας θα επιχειρήσουμε να εστιάσουμε μέσα από τη συνδυαστική ανάλυση των πηγών και της σύγχρονης βιβλιογραφίας στα πολυδιάστατα αυτά πολιτικο-ιδεολογικά κενά της έρευνας.

Η μεθοδική προσέγγιση της ιστορίας του ηπειρωτικού κράτους έκανε φανερό τον άνισο όγκο πηγών σχετικά με τα δύο διάδοχα κράτη, Ήπειρος και Νίκαια. Γύρω από αυτό το θέμα αρθρώθηκε ένα επιπλέον επιχείρημα για τη, ρητή ή υπόρρητη, αρνητική και θετική στάση έναντί τους αντίστοιχα. Επειδή το θέμα υπερβαίνει ένα μεθοδολογικό/ποσοτικό ζήτημα θα σταθούμε εδώ στη σύντομη ανάλυσή του: έχει υποστηριχθεί πχ. ότι στη Νίκαια η επίσημη κρατική ιδεολογία αποτυπώνεται στο κλασικό βυζαντινό αυτοκρατορικό είδος των εγκωμιαστικών λόγων προς τους βασιλείς (π.χ. Νικήτας Χωνιάτης προς Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι), ενώ στο κράτος της Ηπείρου δεν φαίνεται να υπάρχει αντίστοιχη ρητορική παραγωγή. Εδώ δηλαδή η κρατική ηπειρωτική ιδεολογία ανιχνεύεται μέσα από τα γραπτά των επισκόπων της εκκλησίας της Ηπείρου καθώς και από τα ολιγάριθμα έγγραφα που απέλυσαν οι ηγεμόνες του κράτους αυτού, προκειμένου να εκχωρήσουν ή να επικυρώσουν προνόμια διάφορων κοινωνικών ομάδων και μεμονωμένων προσώπων. Είναι γεγονός, ότι η Ήπειρος, στις δυτικές εσχατιές, που απέτυχε να ανακαταλάβει την Κωνσταντινούπολη μονίμως θεωρήθηκε από την νεώτερη ιστοριογραφία υστερούσα αφενός ως προς το υλικό των διαθέσιμων πηγών και αφετέρου ως προς την παρουσία διανοουμένων που θα το παρήγαν¹. Η σπάνια αυτή των πηγών –στο μέτρο που δεν θα αποδειχτεί ανακριβής μετά την καταλογογράφηση χειρογράφων που εμφανίζονται σε διεθνείς πλειστηριασμούς για να εξαφανιστούν στη συνέχεια²– και η υποστηριζόμενη ισχύτητα της ομάδας διανοουμένων κατέληξε να αποτελεί τελεσίδικο γεγονός και ιστορική αφετηρία για την εξέταση όχι μόνο του θέματός μας. Στρεφόμενοι λοιπόν στις κοινωνικές πραγματικότητες του ηπειρωτικού κράτους, εδώ και αυτό το φαινομενικά μεθοδολογικό πρόβλημα θα το διερευνήσουμε ως ιστορικό δεδομένο ικανό να φωτίσει το θέμα μας από μια οπτική γωνία που δεν έχει εξεταστεί ως τώρα.³ Μ' άλλα λόγια, με δεδομένη την επιβίωση του κράτους της «δύσης», το οποίο

¹ Ο Β. Κατσαρός «Λόγια στοιχεία στην επιγραφική του «Δεσποτάτου». Λόγιοι και διανοούμενοι κατά τον 13^ο αι. στην Ήπειρο με βάση τις έμμετρες επιγραφές του χώρου», *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 528 υποστηρίζει ότι οι έμμετρες επιγραφές (ποιητική δημιουργία – έντεχνος λόγος) που παρουσιάζει στο άρθρο του αυτό είναι προϊόντα «λογίων» ή «διανοουμένων» που ζουν και λειτουργούν μέσα σε μια κοινωνία αυτής της περιοχής κι' αυτής της περιόδου. (βλ. και σ. 533, όπου και το τελικό συμπέρασμα).

² Κωνσταντινίδης Κ., Από την πνευματική ζωή του κράτους της Ηπείρου (1204-ca. 1340), *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 231-254. Ο συγγραφέας του άρθρου καταλήγει ότι οι σωζόμενες πηγές για το κράτος της Ηπείρου είναι περιορισμένες (σ. 251). Ωστόσο δεν παραλείπει να αναφερθεί (σ. 246) στα ηπειρωτικά χειρόγραφα και σε 90 περίπου κώδικες της βαρώνης Angelica Burdett Coutts, οι οποίοι διατέθηκαν σε δημοπρασίες στο Λονδίνο και διασκορπίστηκαν σε διάφορες συλλογές με αποτέλεσμα να μην είναι προσβάσιμοι σε εμάς σήμερα. Σημειώνει όμως (σ. 247) ότι σχεδόν όλα τα μέχρι τώρα εντοπισθέντα χειρόγραφα από αυτή την εποχή είναι λειτουργικού ή θεολογικού περιεχομένου.

³ Παρόμοιο παράδειγμα ιστορικό (και όχι μεθοδολογικό) «απουσίας επίσημου ιστορικού» του Φρειδερίκου Β΄ και του περίγυρού του επισήμανε ο Μ. Βέλλας, «Η πολιτική του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β΄ στην Αδριατική. Η περίπτωση της Κέρκυρας», *ΗΧ* 27 (1985), σ. 91.

κατάφερε να αναπαραχθεί παρά τις στρατιωτικές ήττες και αντίθετα έξω από τη σύγκριση Νίκαιας-Ηπείρου ή αργότερα Κωνσταντινούπολης-Ηπείρου στις πηγές και τη νεώτερη ιστοριογραφία θα πρέπει να θεωρήσουμε τη συγκεκριμένη και κυρίαρχη ομάδα ιεραρχών-διανοουμένων επαρκή ποσοτικά, ικανή ιδεολογικά και κατάλληλη – χωρίς ωστόσο να υποκαθιστά το ρόλο του δημόσιου ρήτορα– ως συνδεδεμένη με το θεσμό της εκκλησίας και επιφορτισμένη με κοσμικές/ πολιτικές λειτουργίες και την οικονομική εμβέλεια του συγκεκριμένου κράτους. Το παραπάνω λοιπόν θέμα δεν αποτελεί για εμάς μια αξεπέραστη μεθοδολογική αδυναμία ούτε το αποδίδουμε αποκλειστικά σε «έλλειψη ενδιαφέροντος» του Θεοδώρου Δούκα (*désintérêt de ce souverain*) για την καλλιέργεια της ρητορικής λόγω της απουσίας ικανών ρητόρων στην αυλή του, όπως ο D. Dželebdžić πρόσφατα υποστήριξε σε άρθρο του σχετικό με επιστολές του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου προς τον Θεόδωρο Δούκα (ZRVI 45 2008, σ. 139-140). Παρόμοια, σποραδικές αναφορές σε κειμενικές και νομισματικές πηγές), αν εξετάζονταν χωρίς πληρέστερη εποπτεία του υλικού, θα συνηγορούσαν στη σκιαγράφηση των Ηπειρωτών ως στερημένων γραμματειακής καλαισθησίας και ποικιλότητας, όπως δηλαδή το διατυπώνει ο «δεσπότης» Μανουήλ, ηγεμόνας πλέον του κράτους της «δύσης», σε επιστολή του στον πατριάρχη Γερμανό Β' *στρατιῶται ὄντες τὴν γλῶσσαν ἀποίκιλοι καὶ πρὸς κάλλος ξεῖν τοὺς λόγους μὴ ἐξασκήσαντες* (BZ 16, 1907, σ. 133). Αντίθετα, το γεγονός ότι, ακόμη και μετά τις δύο στρατιωτικές του ήττες (1230 και 1259) και –το κυριότερο– μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261, το ηπειρωτικό κράτος κατάφερε να αναπαραχθεί και μάλιστα εντός ενός μάλλον δυτικο- παρά βυζαντινο-κεντρικού πλέγματος σχέσεων, αποτελεί αντεπιχείρημα στην υποτιθέμενη πολιτική του ανεπάρκεια, η οποία ανιχνεύεται επανειλημμένα από ερευνητές σε διατυπώσεις για το κράτος.

Όπως θα φανεί παρακάτω στους οικείους τόπους, η σπάνις των πηγών αποτελεί για εμάς εκτός από μια αδυναμία να συνδυάσουμε δεδομένα περισσότερων πηγών, ιστορικό επιχείρημα για τον προσδιορισμό εναλλακτικού ή συμπληρωματικού (από τον αυτοκρατορικό και οικουμενικό) χαρακτήρα του ίδιου του κράτους, που αποτελεί και το στόχο μας. Η οπτική μας μάλιστα για τους επισκόπους της «δύσης» ως πρωταγωνιστική ομάδα διανοουμένων (παρόλο που δεν αναπαράγεται μετά το θάνατο της «πρώτης» γενιάς, Απόκαυκος, –σπουδαγμένος στην «Πατριαρχική Σχολή» της πρωτεύουσας και αργότερα οφικιάλιος του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως– Χωματηνός, Βαρδάνης κ.ά.) είναι παρόμοια με εκείνη του Dželebdžić, ο οποίος θεωρεί επίσης ότι η απουσία του ρητορικού στοιχείου

αντισταθμίζεται μερικώς από την επιστολογραφία του Απόκαυκου προς τον βασιλέα Θεόδωρο Δούκα, καθώς σε αυτή εντοπίζονται κοινά χαρακτηριστικά εγκωμιαστικών λόγων. Δεν πρέπει επίσης να διαφύγει της προσοχής μας ότι οι τρεις παραπάνω επίσκοποι, σε μια ακόμη συγκριτική μελέτη Νίκαιας και Ηπείρου (Τωμαδάκης Ν. *Οι λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου και του Βασιλείου της Νίκαιας*, Θεσσαλονίκη 1993) είναι οι «Λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου» –στους οποίους μάλιστα (σ. 19) αποδίδονται ευθύνες για την αδυμανία επίτευξης πολιτικής και εκκλησιαστικής ενότητας μετά την κατάλυση της αυτοκρατορίας το 1204 «οι τρεις μεγάλοι ύποκινητές καὶ ὑπαίτιοι τοῦ διχασμοῦ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῆς αὐτοκρατορίας»– έναντι των «Λογίων του Βασιλείου της Νίκαιας», μεταξύ των οποίων και ο Ν. Χωνιάτης με έργα ρητορικά (σ. 92).

Ως προς τα ποσοτικά δεδομένα, είναι γεγονός ότι και οι δύο επίσκοποι-διανοούμενοι εμπλεγμένοι στη διαμάχη των δύο κρατών, διόγκωσαν πιθανότατα την ομάδα των αριστοκρατών που κατέφυγε στην Ήπειρο, χωρίς ωστόσο να εξειδικεύουν με ονομαστικές αναφορές οικογενειών, πληροφορία που θα φώτιζε το ρόλο τους στη δόμηση του κράτους. Ειδικότερα, ο Δημήτριος Χωματηνός, μας γνωστοποιεί ότι μετά την άλωση σχεδόν το ήμισυ των μελών της συγκλήτου κατέφυγε στην Ήπειρο.⁴ Σ' αυτή τη συνάφεια αξιοσημείωτο είναι και έγγραφο του μητροπολίτη Ναυπάκτου (*Σημείωμα περὶ οἰκήσεως τόπου*), όπου η πόλη των Ιωαννίνων παρουσιάζεται μετά την κατάλυση της αυτοκρατορίας το 1204 ως καταφύγιο προσώπων προερχομένων όχι μόνον από την Κωνσταντινούπολη αλλά από το σύνολο της άλλοτε ενιαίας βυζαντινής επικράτειας, που τώρα είχε κατακτηθεί και διαμεληθεί από τους Λατίνους. Ειδικότερα αναφέρεται στο έγγραφο ότι ο Μιχαήλ Α' παρεχώρησε στους πρόσφυγες (*ὁ σποράδην τῶν ξένων σύλλογος*) τόπους κατοικίας *κατ' ἀξίαν*, δηλαδή ανάλογα με την κοινωνική τους θέση, επιλογή που προκάλεσε αντιδράσεις στους κόλπους της τοπικής αριστοκρατίας.

⁴ Χωματηνός, *Πονήματα*, μετὰ γὰρ τὴν ἄλωσιν τῆς μεγαλοπόλεως, ὅσοι τῆς συγκλήτου βουλῆς ζῶντες ἐναπελείφθησαν, οἱ μὲν πρὸς τὴν ἀνατολὴν ἀπεῖδον, οἱ δὲ πρὸς τὴν δύσιν ἐμάκρυναν φυγαδεύοντες...καὶ οἶμαι, ὥς, εἰ μὴ τὸ πλεον, ἀλλὰ γε τὸ ἥμισυ τῆς ὑπὸ τὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνον ἐπαρχίας ἐν τῇ δύσει τυγχάνον ἐστίν. Σύμφωνα με τον D. Kyritses, *The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Κέμπριτζ 1997, σ. 86-88, η Ήπειρος δεν ήταν πόλος ἑλξης για τις μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες, όπως ήταν η Νίκαια και σ. 89-95, όπου συντάσσει κατάλογο είκοσι δύο αριστοκρατών που εντοπίζονται αρχικά (μετά το 1204) στην Ήπειρο και αργότερα, μετά το 1261, διασκορπίζονται ενδεχομένως σε διάφορα μέρη της ανασυσταθείσας αυτοκρατορίας, αφού οι διαθέσιμες σχετικά με αυτούς πληροφορίες περιορίζονται.

Όπως και να έχει το θέμα, το ερώτημα στην έρευνά μας θα μετατεθεί από οποιαδήποτε ποσοτικά δεδομένα που προκύπτουν από την εμμονή συγκρίσεων με τη Νίκαια στο συγκεκριμένο ιδεολογικο-πολιτικό και νομιμοποιητικό ρόλο που ανατίθεται στους εκκλησιαστικούς ιεράρχες από τους ηγεμόνες του κράτους –οπτική εξάλλου από την οποία θα διαφανούν βασικές πτυχές του ιδιαίτερου και πολυσύνθετου χαρακτήρα του κράτους για να επανέλθουμε στα desiderata της έρευνας.

Τα τελευταία αυτά ζητήματα υπερκεράστηκαν από τη στροφή της έρευνας προς συνθετότερα ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις εργασίας. Μετά από τις τοπικές εθνικές ιστορίες η Ήπειρος μελετήθηκε ως ιστορικό παράδειγμα και ειδικότερα για θέματα κοινωνικής ιστορίας. Χρησιμοποιήσαμε το σύνολο αυτών των μελετών στην επεξεργασία μας στους οικείους χώρους. Εδώ θα αναφερθούμε ενδεικτικά στα πιο προωθημένα αντικείμενα της ξένης αγγλοσαξωνικής και γαλλικής ιστοριογραφίας που απασχόλησαν και Έλληνες ερευνητές. Η Α. Κιουσοπούλου στη διδακτορική της διατριβή, *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο τον 13^ο αιώνα*, Αθήνα 1990, διερεύνησε το θεσμό της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13^ο αι. και ανέδειξε τον «ασταθή» χαρακτήρα της καθώς και τους εξαιρετικά εύθραυστους δεσμούς μεταξύ των μελών της, συμπληρωματικούς ωστόσο με τους πνευματικούς δεσμούς (υιοθεσία, αδελφοποιία, συντεκνία). Βέβαια η έλλειψη πηγών για τη μεσαιωνική Ήπειρο και ιδιαίτερα για την κοινωνική ιστορία της περιοχής κατά την ύστερη αυτή περίοδο επισημαίνεται από την συγγραφέα, όχι ως εγγενές στο γεωγραφικό αυτό χώρο πρόβλημα, αλλά στην προσπάθειά της να δείξει τα στενά όρια στα οποία μπορεί να κινηθεί η έρευνα για την οικογένεια στην Ήπειρο συγκριτικά με τη δυτική οικογένεια κατά το Μεσαίωνα. Μια άλλη διάσταση της μέλετης αυτής είναι η ανάδειξη του ιδεολογικού ρόλου της εκκλησίας στην κοινωνία της «δύσης» και ειδικότερα του τρόπου με τον οποίο ήλεγχε την οικογενειακή ζωή των πιστών, μέσω της ασκούμενης δικαστικής εξουσίας, κυρίως σε θέματα αστικού δικαίου.

Ο θεσμός της οικογένειας ως ειδικό αντικείμενο μελέτης της κοινωνικής ιστορίας και μάλιστα επικεντρωθέν στην περιοχή της Ηπείρου κατά τον 13^ο απασχόλησε και την Α. Λαΐου. Στο πλούσιο σε θεματική και εύρος επιστημονικό της έργο συγκαταλέγονται και άλλες επιμέρους μελέτες, γύρω από διαφορετικές διαστάσεις της κοινωνίας της μεσαιωνικής Ηπείρου (ζητήματα οικονομικής ιστορίας, σχέσεις κράτους και εκκλησίας, κυρίως μέσω του αναβαθμισμένου ρόλου των επισκόπων στην ύστερη αυτή εποχή κλπ.).

Η Ήπειρος και η Νίκαια, ως δύο αντίπαλοι κρατικοί σχηματισμοί που στόχευαν στην ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης και την αποκατάσταση της βυζαντινής εξουσίας εκεί (*renovatio imperii*), έχουν επίσης αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης από την Α. Ζαφράκα (*Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα: ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθεια τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1990). Στη μονογραφία αυτή επιχειρείται η ανίχνευση της πολιτικής ιδεολογίας των δύο αυτών κρατών κυρίως μέσω της εξέτασης του αυτοκρατορικού αξιώματος, κάτοχοι του οποίου είναι σε μια συγκυρία ταυτόχρονα δύο ηγεμόνες: ο Θεόδωρος Δούκας στη «δύση» και ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης στη Νίκαια. Στα συμπεράσματα η συγγραφέας καταλήγει ότι τα ιστορικά δεδομένα και η «διατήρηση συστατικών στοιχείων της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας» δεν επιτρέπουν να γίνεται λόγος για «τομή στη βυζαντινή πολιτική θεωρία» μετά το 1204. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα δεν περιορίζονται στην πολιτική ιστορία· στρέφονται επίσης προς τη μελέτη της κοινωνίας και της εκκλησίας της Ηπείρου –με παρεμβάσεις σε συνέδρια σχετικά με την ιστορία της μεσαιωνικής Ηπείρου– καθώς και στην εξέταση του αξιώματος του «δεσπότη» στην Ήπειρο.

Η αντιπαλότητα των δύο αυτών κρατών, της Ηπείρου και της Νίκαιας, κορυφώνεται, όπως είναι γνωστό, με τις συγκρούσεις των επισκόπων της «δύσης» με τον πατριάρχη που έδρευε στη Νίκαια, για θέματα αφενός κανονικού δικαίου και αφετέρου αναφερόμενα στην κοσμική εξουσία. Η εκκλησιαστική αυτή διαμάχη στους κόλπους της εκκλησίας της Ανατολής αποτελεί το θέμα της διδακτορικής διατριβής του Α. Καρπόζηλου *The ecclesiastical controversy between the Kingdom of Nicea and the principality of Epiros (1217-1233)*, Θεσσαλονίκη 1973. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο συγγραφέας αναδεικνύει τις πολιτικές διαστάσεις των εκκλησιαστικών αυτών διενέξεων, οι οποίες τείνουν –μέχρι την οριστική τους υποχώρηση– να προκαλέσουν «σχίσμα» στην ορθόδοξη εκκλησία.

Ο πρώτος πολιτικός και γεωγραφικός πυρήνας του ηπειρωτικού κράτους, οι πόλεις των Ιωαννίνων και της Άρτας έχουν αποτελέσει ειδικό αντικείμενο μελέτης δύο μονογραφιών του Μ. Κορδώση. Εκτός από τοπογραφική άποψη οι δύο αυτές εξέχουσες ηπειρωτικές πόλεις μελετώνται από το συγγραφέα και από κοινωνικο-οικονομική σκοπιά –με την οπτική αυτή διευρύνεται η προβληματική γύρω από την ιστορία της μεσαιωνικής Ηπείρου.

Το νέο –καινοτόμο– περιεχόμενο που προσλαμβάνει το δεσποτικό αξίωμα κατά τον 13^ο αιώνα αναδεικνύεται από την Ε. Patlagean στην πρόσφατα εκδεδωμένη

μονογραφία της *Un Moyen âge grec. Byzance IXe-XVe siècle*, Παρίσι 2007. Η μελέτη αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από ποικίλες απόψεις, και ειδικότερα για το θέμα μας, καθώς συμπυκνώνει την προγενέστερη ενασχόλησή της με την μεσαιωνική Ήπειρο. Καταλήγει μάλιστα σε γόνιμα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη συγκριτική εξέταση Βυζαντίου και Δύσης από άποψη πολιτική, κοινωνική και οικονομική.

Το νεώτερο έργο, η διδακτορική διατριβή του Br. Osswald, *L'Épire du treizième au quinzième siècle: autonomie et hétérogénéité d' une region balkanique* Πανεπιστήμιο Toulouse Νοέμβριος 2011, καλύπτει χρονολογικά μεγαλύτερο διάστημα απ' αυτό που μας απασχολεί εδώ. Οι δύο όροι στους οποίους εστιάζει την έρευνά του, «autonomie et hétérogénéité» φαίνεται να προσεγγίζουν μερικούς από τους προβληματισμούς που απασχόλησαν και εμάς. Δεν αφορούν ωστόσο, όπως θα φανεί στο οικείο κεφάλαιο, το ζήτημα του χαρακτήρα του κράτους, αφού τον όρο «αυτονομία», τον αντιλαμβανόμαστε, με βάση τους ιστορικούς όρους της εποχής –ο Osswald δεν μελετά και δεν λαμβάνει υπόψη στους προβληματισμούς του τις κοινωνικές και οικονομικές δομές του κράτους της Ηπείρου (σ. 573 *enfin, les structures sociales et économiques que nous n'avons malheureusement le loisir d'étudier*)– να αφορά μάλλον στις σχέσεις ανάμεσα στον ηγεμόνα της Ηπείρου με τους υπηκόους και τους υποτελείς του παρά τις διακρατικές σχέσεις. Με βάση το πλέγμα των εξουσιών της εποχής, αυτές οι τελευταίες δεν αφήνουν περιθώρια για να κάνουμε λόγο για ανεξάρτητα κράτη και πολύ περισσότερο για την Ήπειρο ως «État indépendant».

Τέλος στη σύντομη ιστοριογραφική αυτή επισκόπηση δεν πρέπει να παραλείψουμε να σημειώσουμε ότι τα τελευταία χρόνια πύκνωσε η διοργάνωση συνεδρίων γύρω από την ιστορία και την αρχαιολογία της μεσαιωνικής Ηπείρου με σημαντικές συμβολές. Παραδειγματικά και συμβολικά αναφέρουμε το Διεθνές Συμπόσιο για το Δεσποτάτο της Ηπείρου που πραγματοποιήθηκε το 1990 στην Άρτα –την άλλοτε πρωτεύουσα του ηπειρωτικού κράτους– και μερικά έτη αργότερα, το 1999, το επιστημονικό συμπόσιο «Μεσαιωνική Ήπειρος» που πραγματοποιήθηκε στα Ιωάννινα –μια εξίσου σημαντική πόλη στην ιστορία του κράτους της «δύσης» από το ΔΜΠΜΣ της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Ακριβώς στην κάλυψη αυτού του ερευνητικού κενού στοχεύει η παρούσα διατριβή να προσδιορίσει με τους ιστορικούς όρους της εποχής –τοπικούς και ιδιαίτερα επείσακτους από τη Δύση– καθώς οι γενικότερες μελέτες γύρω από τον

ανατολικό και δυτικό Μεσαίωνα τις οποίες υπαινιχθήκαμε κιόλας, καθιστούν όχι μόνο δυνατή μια σύνθετη προσέγγιση αλλά και λειτουργούν ως ευρετικό και δημιουργικό κίνητρο προς αυτή την κατεύθυνση.

β) Η πραγμάτευση του θέματος

Επιδιώκοντας να υπερβούμε το θετικιστικό/ ιστορικιστικό χαρακτήρα που μονοπώλησε τις παλαιότερες προσεγγίσεις του ηπειρωτικού κράτους, επιχειρήσαμε στη διαδικασία ανασύνθεσης, να θέσουμε νέα ερωτήματα υπό το πρίσμα τόσο μιας οπτικής που εστιάζει στο ίδιο το ηπειρωτικό κράτος όσο και των βυζαντινών (παραδοσιακών δηλαδή στην Ανατολή) δομών στην άρθρωσή τους με εκείνες που εισάγονται από τη Δύση. Η εστίαση στα δυτικά βυζαντινά *πέρατα*, δηλαδή στη «δύση» συμπυκνώνει τη νέα αυτή τοποθέτηση του θέματός μας στη γεωγραφική και πολιτειακή συνάρθρωση της ηπειρωτικής επικράτειας στη μεθόριο (*limes*) ανάμεσα στο βυζαντινό/ανατολικό και το δυτικό επεκτεινόμενο στην Ανατολή κόσμο/

Αυτές οι τελευταίες θεωρούμε πως δεν μπορούν να περιγραφούν και να γίνουν κατανοητές με τους όρους που περιγραφεί σε μελέτες για την αρχόμενη ιστορία του Λεβάντε: μια σειρά παραγόντων που συμβάλλουν από τη μια στη μετατόπιση των ισορροπιών (πχ. με το κράτος της Νίκαιας και στη συνέχεια 1261 και εξής με την ανασυγκροτημένη βυζαντινή αυτοκρατορία) και από την άλλη σε τοπικές ιδιαιτερότητες (η γεωγραφική/ιστορική θέση πάνω στις *limes* ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση) και σε νέα μίγματα και δυτικές επιρροές με πρωτόγνωρη δυναμική, αποτελούν εξαιρετικά σημαντικές εξελίξεις που αναμένουν τη διερεύνησή τους, και μάλιστα ως παραδειγματικά ιστορικά φαινόμενα.

Η στενή σχέση που αναντίρρητα συνδέει την Ήπειρο με την Νίκαια, της οποίας η μελέτη, όπως αναφέραμε εξ αρχής, εγκαινιάστηκε από τον Α. Μηλιαράκη, αποτελεί και για μας μια συγκριτική σταθερά. Για το λόγο αυτό ακριβώς αφιερώσαμε ένα κεφάλαιο, στο οποίο εξετάζεται αντιστικτικά το υπόβαθρο της δημιουργίας των δύο αυτών κρατών αλλά και η δυναμική των άνισων μεταξύ τους σχέσεων. Επιπλέον επιλέξαμε να συμπληρώσουμε αυτή τη διπολική σχέση και να τη διερευνήσουμε συνδυαστικά με εκείνες –τις πολλαπλές– που συνάπτονται με τους Δυτικούς, τόσο κατά την περίοδο μέχρι το 1261 όσο και για τη μεταγενέστερη μέχρι τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, οπότε ο διπολισμός δίνει τη θέση του σε μια εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα σε κρατικούς σχηματισμούς συγκροτημένους πολύ ή λίγο κατά τον *Λατινικόν τρόπο*, όπως θα αποτυπώσει ο Γρηγοράς το φαινόμενο, όταν θα έχει κλιμακωθεί σημαντικά. Ακριβώς η νέα αυτή συνθήκη καθιστά τη διερεύνηση των όρων συμβίωσης των βυζαντινών ομάδων εξουσίας με τους αντίστοιχους Δυτικούς το ειδικότερο θέμα της διατριβής μας, και εφικτό και διαφωτιστικό. Οφείλουμε ωστόσο

εδώ να σημειώσουμε ότι το εγχείρημά μας δεν υλοποιήθηκε όπως ακριβώς είχε αρχικά σχεδιασθεί, καθώς η απουσία και η ανισομέρεια των πηγών δεν μας επέτρεψε να διαφωτίσουμε, όπως θα θέλαμε, τη στελέχωση της διοίκησης και ευρύτερα των μηχανισμών του κράτους. Ωστόσο αξιοποιώντας τις διάσπαρτες πληροφορίες που προέκυψαν από μια εξ αρχής κριτική μελέτη των διαθέσιμων πηγών καταλήξαμε σε γόνιμα συμπεράσματα που ανοίγουν νέους ερευνητικούς δρόμους:

Ειδικότερα σε ένα πρώτο κεφάλαιο που έπεται της εισαγωγής, εξετάζουμε αρχικώς την οπτική των βυζαντινών για τις ετερογενείς ομάδες των Δυτικών και τον χώρο απ' όπου προέρχονται, όπως αυτή διαμορφώνεται από τα γεγονότα που ακολουθούν την κατάλυση της αυτοκρατορίας το 1204 σε συνδυασμό με τα παγιωθέντα πρότυπα της προηγούμενης εποχής, εκείνης των Κομνηνών. Παρακολουθούμε παράλληλα την έναρξη μιας διαδικασίας προσδιορισμού των ιδίων των βυζαντινών στο πλαίσιο των πρωτοφανών γι' αυτούς πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών της εποχής. Ακολουθώς μελετούμε την οπτική των Δυτικών για τους βυζαντινούς και το χώρο που κατέκτησαν, τη Ρωμανία δηλαδή. Παράλληλα με τη δική μας έρευνα παραθέτουμε και τα πορίσματα της νεώτερης βιβλιογραφίας επί του θέματος αυτού.

Στο πρώτο Μέρος παρουσιάζεται η συγκρότηση ενός νέου πολιτικού σχηματισμού, εκείνου της μεσαιωνικής Ηπείρου («δύσης»), έναντι των άλλων δύο κέντρων εξουσίας στην Ανατολή, τη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης και το κράτος της Νίκαιας στη Βιθυνία της Μικράς Ασίας. Αφού προηγείται ένα κεφάλαιο όπου μελετάται, όπως προαναφέρθηκε, το υπόβαθρο της δημιουργίας των δύο πόλων στα εκ διαμέτρου πέρατα της άλλοτε ενιαίας βυζαντινής επικράτειας, εξετάζεται ακολούθως σε επόμενο κεφάλαιο ο γεωγραφικός χώρος. Ειδικότερα, η διερεύνηση αυτή γίνεται υπό το πρίσμα της δυναμικής που αναπτύσσει ο χώρος καθώς συνδέεται με την άσκηση εξουσίας, στο πλαίσιο μάλιστα μιας διαδικασίας αλληπάλληλων κερματισμών. Υπό τους όρους αυτούς ο χώρος δεν νοείται πλέον ως στατικό, αλλά ως πολυδιάστατο μέγεθος.

Το δεύτερο Μέρος περιλαμβάνει τη συνεξέταση δύο θεσμών της μεσαιωνικής κοινωνίας παραδοσιακά (*κατὰ ἔθος ἀρχαῖον*) και άρρηκτα συνδεδεμένων, του κράτους και της εκκλησίας. Ειδικότερα, τίθεται στο πρώτο κεφάλαιο το σύνθετο και συγκεκριμένο πρόβλημα σχετικά με το χαρακτήρα του ηπειρωτικού κράτους, όπως αυτός προσδιορίζεται μέσω της εξέτασης των προτύπων εξουσίας, αλλά και των κοινωνικών σχέσεων. Φυσικά, προκειμένου να γίνουν αντιληπτά τα δύο διαφορετικά

πρότυπα εξουσίας (αυτοκρατορικό – πολυμέρεια/πολυδιάσπαση) και η ώσμωσή τους στον εξεταζόμενο χώρο, καθίσταται αναγκαία η κατανόηση των διαρθρωτικών δομών τους. Σχετικά με τη μεθοδολογία που ακολουθήσαμε για να φωτίσουμε τον «ιδιάζοντα» χαρακτήρα του ηπειρωτικού κράτους, θεωρούμε ότι η χρήση κλειστών και ανελαστικών μοντέλων ερμηνείας, όπως εκείνο του «δυτικού φεουδαλισμού», δεν θα οδηγούσε σε γόνιμα συμπεράσματα. Γι' αυτό επιχειρούμε να ανιχνεύσουμε αποχρώσεις σχέσεων και δομών, οι οποίες προκύπτουν από παρόμοιο πρότυπο και είναι τελικά δυνατόν να αναχθούν σε ευρύτερα συστήματα. Με τον τρόπο αυτό επιχειρήσαμε να εντοπίσουμε μετασχηματισμούς της κοινωνίας του κράτους της Ηπείρου, αποφεύγοντας ενδεχόμενες στρεβλώσεις που θα προκαλούσε η συμμόρφωση με συγκεκριμένα μοντέλα, καθώς και η εμμονή σε καθιερωμένες περιοδολογήσεις, αλλά ελάχιστα διαφωτιστικές των ιστορικών αλλαγών. Παρακινδυνευμένη θα ήταν άλλωστε και η απόδοση συγκεκριμένων σχέσεων και δομών μιας κοινωνίας σε δεδομένη ιστορική συγκυρία της, σε μια σύν-χρονη αλλά ενδεχομένως διαφορετική κοινωνία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός τέτοιου εγνωσμένου ιστορικού σφάλματος ήταν, όπως προαναφέραμε, η κατασκευή -κατ' αναλογία δυτικών όρων- και ακολούθως η απόδοση του όρου «δεσποτάτο» στον πολιτικό σχηματισμό του Μιχαήλ Α΄ Δούκα. Ανάλογες παρανοήσεις είναι δυνατόν να προκύψουν και λόγω μιας ευρύτερης δυσκολίας ανάγνωσης των πηγών. Κάθε κείμενο είναι συντεταγμένο υπό μια οπτική γωνία και προβάλλει την ορολογία και την πολιτική του κέντρου εξουσίας από το οποίο απορρέει. Έτσι, η ιδεολογία και οι όροι άσκησης της εξουσίας προβάλλονται πολλές φορές διαφορετικά, ή ακόμη και αντιφατικά, και αυτό οφείλεται ακριβώς στην οπτική του κάθε κέντρου. Εκτός από τις αφηγηματικές πηγές είχαμε στη διάθεσή μας λατινόγλωσσα έγγραφα, καθώς και λατινόγλωσσες αποδόσεις ελληνικών εγγράφων. Η ποικιλομορφία αυτή δυσχεραίνει την κατανόηση της σχετικής ορολογίας, καθώς αυτή συναρτάται άμεσα από τη διαμεσολάβηση των ιστορικών, των συντακτών ή των μεταφραστών των εγγράφων, όλοι τους με διαφορετικές αντιλήψεις και τοποθετήσεις.

Η αναντίρρητα στενή σχέση που συνδέει το κράτος με την εκκλησία τεκμαίρεται και από τους όρους απονομής δικαιοσύνης, μάλιστα υπέρ της εκκλησίας. Το εν λόγω κεφάλαιο θεωρήσαμε ότι εντάσσεται ορθότερα, από ιστορική άποψη, στο σχετικό με τις πολιτικο-κοινωνικές δομές, καθώς η διερεύνηση του τρόπου απονομής δικαιοσύνης γίνεται στο πλαίσιο ενδεχόμενης εκχώρησης δικαστικών εξουσιών από τον βασιλέα και σε άλλα κοσμικά πρόσωπα που μετείχαν στην άσκηση της εξουσίας.

Στο πλαίσιο της έρευνάς μας δεν θα μπορούσε να παραλειφθεί μια εκ του σύνεγγυς διερεύνηση των ιστορικών όρων της εκ δυσμών εκκλησιαστικής δυναμικής παρέμβασης: στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται οι σχέσεις της ρωμαιοκαθολικής και της ορθόδοξης εκκλησίας της Ανατολής στο πλαίσιο του επιχειρούμενου διοικητικού και δογματικού εκλατινισμού των ορθοδόξων κληρικών. Επιπλέον μελετάται η δράση των ηγεμόνων της «δύσης» έναντι της παποσύνης, σε μια περίοδο μάλιστα σχισματικών τάσεων από το πατριαρχείο που έδρευε στην Νίκαια (Ο Μηλιαράκης κάνει λόγο για δύο «αυτοκέφαλες εκκλησίες»).

Σε ένα τρίτο μέρος εξετάζεται η γεωπολιτική λειτουργία και οι αναπροσανατολισμοί της «δύσης» πριν και μετά το 1261. Ειδικότερα στο πρώτο κεφάλαιο, στο πλαίσιο της ανάδυσης περιφερειακών οικονομιών, ερευνάται ο τύπος της οικονομίας των κοινωνικών σχηματισμών της «δύσης» και τίθεται το ερώτημα κατά πόσον αυτή η οικονομία ήταν διαρθρωτικό τμήμα ευρύτερων οικονομικών συστημάτων, όπως εκείνο της ανατολικής Μεσογείου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, εξετάζεται το κράτος της Ηπείρου στη νέα συγκυρία που προκύπτει μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 και την αποκατάσταση της βυζαντινής εξουσίας εκεί. Αναζητούμε συγκεκριμένα την αντίληψη της ηγεμονικής οικογένειας σχετικά με την εξουσία, προκειμένου να διαπιστώσουμε τον λόγο ή τους λόγους, για τους οποίους ο πολιτικός αυτός σχηματισμός συνεχίζει να υφίσταται ως ανεξάρτητος έναντι της υπό ανασύσταση αυτοκρατορίας.

Στα συμπεράσματα επιχειρείται μια συνολική θεώρηση του θέματος με τις δυνατές αλλά και αναγκαίες γενικεύσεις.

Ακολουθούν τέλος οι συντομογραφίες, η βιβλιογραφία και ένα παράρτημα.

1) Ονομάτων Επίσκεψις

ἡ Κωνσταντίνου ἑάλω παρὰ γενῶν ἐσπερίων σποραδικῶν, ἀφανρῶν τὰ πλεῖστα καὶ ἀνωρύμων

(Χωνιάτης Νικήτας, -)

Graeci si possent exterminare Latinos, in apostasiae suae vitio fortius perdurarent in odium

Latinorum, quos etiam nunc canes appellant. (Ιννοκέντος Γ΄, -)

Η επανατοποθέτηση του θέματος της θέσης του ηπειρωτικού κράτους στο πλαίσιο των νέων ισορροπιών μετά το 1204 και των διαφορετικών και πιο πολύπλοκων μετά το 1261, θέτει επιτακτικά το ζήτημα της *επισκέψεως των ονομάτων* και του προσδιορισμού των ιστορικών όρων από τους ίδιους τους αυτόπτες πρωταγωνιστές. Με άλλα λόγια ο σημερινός ιστορικός του Μεσαίωνα μπορεί να βρεθεί εγκλωβισμένος σε ένα υλικό που έχει ήδη υποστεί αλλεπάλληλες επεξεργασίες από ιστορικούς προγενέστερων γενεών και φορτιστεί από τις δικές τους ερμηνείες.⁵ Η κριτική μελέτη των πηγών ίσως γι' αυτό ακριβώς παραμένει ένα από τα πιο ελκυστικά στάδια στη διεξαγωγή μιας ιστορικής έρευνας και ως τέτοια συνιστά τον πιο ενδεδειγμένο τρόπο, προκειμένου ο ερευνητής να κατανοήσει την εποχή που εξετάζει. Η προσεκτική ανάγνωσή τους συνοδεύεται και από έναν προβληματισμό για τον εντοπισμό των απαραίτητων εκείνων στοιχείων τα οποία θα φωτίσουν και θα τεκμηριώσουν το θέμα που ερευνάται. Αποτελούν το δείκτη ασφαλείας που θα προφυλάξει από ενδεχόμενους αναχρονισμούς ή διλήμματα, παγίδες που συχνά μπορούν να αποπροσανατολίσουν την έρευνα και να οδηγήσουν σε λανθασμένα συμπεράσματα.

α) Ο γεωγραφικός χώρος της Δύσης και οι ετερόκλητες ομάδες των Δυτικών στις βυζαντινές πηγές

Η μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας του Βυζαντίου, δηλαδή του μεσαιωνικού κόσμου της χριστιανο-ρωμαϊκής Ανατολής, προσκρούει σε κάποιες δυσκολίες. Μία πρώτη βασική δυσκολία είναι η έλλειψη καθαρά γεωγραφικών πηγών, καθώς στον Μεσαίωνα απουσιάζουν γεωγράφοι ανάλογοι με εκείνους της Αρχαιότητας. Επομένως η μελέτη της γεωγραφίας της βυζαντινής επικράτειας βασίζεται αναγκαστικά στην εξέταση ετεροειδών πηγών. Τα σταθερά χαρακτηριστικά του

⁵ Μαυρομμάτης Λ., «Σημειώσεις για την εικόνα του άλλου στο Βυζάντιο», *Σύμμεικτα* 10 (1996), σ. 236.

γεωφυσικού αναγλύφου μπορούν να αποτελέσουν ένα σχετικά ασφαλές κριτήριο για την οριοθέτηση μιας περιοχής. Η πολυπλοκότητα όμως του διοικητικού μηχανισμού της αυτοκρατορίας με τις πολυσχιδείς διακλαδώσεις της έχει ως αποτέλεσμα την καθιέρωση διοικητικών ενοτήτων (εκκλησιαστικών, επαρχιακών διοίκηση/στρατός και οικονομικών), οι οποίες, για να γίνουν κατανοητές, πρέπει να νοούνται στο ευρύτερο πλαίσιο. Συνέπεια της διοικητικής αυτής επικάλυψης είναι η σύγχυση που προκαλεί η χρήση ορισμένων διοικητικών όρων, οι οποίοι έγιναν στη συνέχεια γεωγραφικοί όροι και το αντίστροφο, καθώς συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται από τις πηγές με εναλλακτική σημασία.⁶ Οι γεωπολιτικές ανακατατάξεις που ακολουθούν την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 θα σχετικοποιήσουν ακόμη περισσότερο τη χρήση των γεωγραφικών όρων, καθώς αυτοί επαναπροσδιορίζονται με βάση τους όρους των νέων κυρίαρχων. Ακριβώς το αποτέλεσμα αυτού του αναπροσδιορισμού θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε, λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο την οπτική των πολλαπλών πλέον κέντρων εξουσίας αλλά και τις ποικίλες διαστάσεις που ένας γεωγραφικός χώρος αποκτά στο πλαίσιο των νέων κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων. Χρειαζόμαστε όμως πρώτα μια οριοθέτηση ορισμένων ιστορικών και γεωπολιτικών όρων στη μακρά διάρκεια.

Η Ήπειρος, όπως είναι γνωστό, σύμφωνα με το ρωμαϊκό διοικητικό σύστημα, ήταν οργανωμένη σε δύο επαρχίες, την Παλαιά και τη Νέα Ήπειρο.⁷ Αργότερα, με την εφαρμογή του θεσμού των Θεμάτων, η ευρύτερη περιοχή βόρεια του Πατραϊκού κόλπου μέχρι το Δυρράχιο εντάσσεται, για λόγους προστασίας στις διαφαινόμενες βλέψεις του φραγκικού βασιλείου της Ιταλίας και τις αραβικές πειρατείες, στα παρακάτω Θέματα που επιβιώνουν έως τα τέλη του 12^{ου} αιώνα: Το θέμα της Κεφαλληνίας (809), που περιελάμβανε τις νήσους του Ιονίου με πιθανή εξαίρεση τα Κύθηρα, το θέμα Νικοπόλεως (899) στις περιοχές της Ηπείρου, Αιτωλίας και Ακαρνανίας με πρωτεύουσα τη Ναύπακτο και το θέμα Δυρραχίου (842/3) με πρωτεύουσα το Δυρράχιο, που ήταν επιφορτισμένο με την προάσπιση της αδριατικής ακτής.⁸ Στο πλαίσιο των γεωπολιτικών ανακατατάξεων που προέκυψαν από την

⁶ Ahrweiler H., «Les problèmes de la géographie historique Byzantine», *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Λονδίνο 1967, σ. 465-473.

⁷ Χρυσός Ε., «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή», *HX* 23 (1981), σ. 12-14.

⁸ Γρηγορίου-Ιωαννίδου Μ., *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 43, 44. *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, εκδ. J. Nesbitt - N. Oikonomides, Ουάσιγκτον 1991-4, τ. 1, σ. 40 «Dyrrachion», 46 «Dalmatia»· τ. 2, σ. 1 «Cephalonia», 9-10 «Nikopolis», 16-7 «Corphy», 18 «Naupaktos».

κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204, σχηματίστηκε στα δυτικά «πέρατα» της πρώην ενιαίας αυτοκρατορικής επικράτειας μια εδαφική πολιτική οντότητα (το ονομαζόμενο στη σύγχρονη βιβλιογραφία κράτος της Ηπείρου). Αυτό εκτεινόταν από το Δυρράχιο έως τη Ναύπακτο, αν και οι περιοχές δυτικά της Πίνδου σύμφωνα με το έγγραφο διανομής των εδαφών της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (*Partitio Romaniae*), είχαν περιέλθει στη Βενετία.⁹ Η οριοθέτηση του ηπειρωτικού κράτους και οι όροι υπό τους οποίους αυτό συγκροτείται ως πολιτική οντότητα θα μας απασχολήσουν στο οικείο κεφάλαιο, όπου τα δύο ζητήματα, ο χώρος και η εξουσία εξετάζονται συνδυαστικά, ακριβώς γιατί ο γεωγραφικός χώρος νοείται πλέον ως πεδίο άσκησης εξουσίας, δηλαδή ως επικράτεια.

Το κοσμοϊστορικό γεγονός της Άλωσης του 1204 αποτυπώθηκε, βέβαια, στην ιστοριογραφία της εποχής με ποικίλους τρόπους και διάφορες ερμηνευτικές προσεγγίσεις (θεοκρατικό ερμηνευτικό σχήμα/ απόδοση ευθυνών στην παποσύνη).¹⁰ Εκκινώντας από την εθνοκεντρική οπτική του 19^{ου} αιώνα, η νεότερη ιστοριογραφία διεύρυνε στον 20^ο αιώνα τους ορίζοντές της με νέες ερμηνείες που προέκυψαν από προσεγγίσεις με όρους κοινωνικής ιστορίας.¹¹ Ο συνακόλουθος, λοιπόν, εδαφικός και πολιτικός τεμαχισμός επέτρεψε τη μαζική διείσδυση και εγκατάσταση των *Λατίνων* ή *Ιταλῶν* ή *δυτικῶν* ή *έσπερίων*, όπως τους ονομάζουν οι βυζαντινές πηγές, στα εδάφη της παλαιάς ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Είναι απαραίτητο να επιχειρήσουμε μια ανίχνευση των όρων στους προηγούμενους αιώνες. Πριν από τον 11^ο αι. οι Βυζαντινοί αντιμετώπιζον το δυτικό κόσμο ως ένα σύνολο ή ακόμα και συνονθύλευμα από λαούς ή φυλές προερχόμενους από διαφορετικές περιοχές. Μια ιδέα ωστόσο για την ενότητα της Δύσης αναπτύσσεται τον 11^ο αιώνα, από την οποία προκύπτει και η εισαγωγή του περιληπτικού όρου *Λατίνοι*, όπως αποκαλούνται όλοι

⁹ Tafel G. L. Fr.–Thomas G. M., *Urkunden zur Alteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante von neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts*, τ. 1, Βιέννη 1856, σ. 464-488 501. Επίσης Carile A., «Partitio terrarum imperii Romaniae», *St Ven* τ. 7, (1965), σ. 125-305.

¹⁰ Βλ. Macrides R., «The Thirteenth Century in Byzantine Historical Writing», *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, εκδ. J. Harris-J. Herrin, Λονδίνο 2003, σ. 63-76. Παπαγιάννη Α., «The Echo of the Events of 1204 in Byzantine Documents, Historiography and Popular Literature, 1204-1453», *Βυζαντινά* 24/25 (2004/5), σ. 321, 323. Simpson A.L., «Before and After 1204: The Versions of Niketas Choniates' «Historia», *DOP* 60 (2006), σ. 217-218. Macrides R., «1204: The Greek Sources», *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences*, εκδ. Α. Laiou, Παρίσι 2005, σ. 145-146, 149-150.

¹¹ Maltezou Chr., «The Greek Version of the Fourth Crusade: From Niketas Choniates to the History of the Greek Nation», *Urbs Capta*, σ. 151-159.

οι δυτικοί λαοί.¹² Η Άλωση βέβαια δεν αποτέλεσε την πρώτη επαφή των βυζαντινών με τον προερχόμενο από τη Δύση εχθρό. Είχαν προηγηθεί ένοπλες συγκρούσεις με τους Νορμανδούς και σταυροφορίες, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν μέσα από τους οδικούς άξονες της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (ειδικά οι δύο πρώτες από τα εδάφη της Μικράς Ασίας). Η επαφή με την ιδέα της σταυροφορίας και του ιερού πολέμου, κάτι ξένο στην βυζαντινή ιδεολογία, ήταν το σημείο εκκίνησης της καχυποψίας των βυζαντινών απέναντι στους Λατίνους και τα επιθετικά τους σχέδια. Η εχθρότητα των Δυτικών θα μπορούσε να βασιστεί στο επιχείρημα ότι οι Βυζαντινοί εμπόδιζαν την πορεία των σταυροφόρων προς τους Άγιους Τόπους.¹³ Η αδυναμία του Βυζαντίου, τον 11^ο και 12^ο αιώνα, να ανταπεξέλθει σε εξωτερικές προκλήσεις είχε ήδη καταστήσει αναγκαία τη συνδρομή των ιταλικών ναυτικών Δημοκρατιών, εξέλιξη η οποία, όπως είναι γνωστό, είχε ως συνέπεια την παραχώρηση σε αυτές οικονομικών κυρίως προνομίων, όπως συνέβη για πρώτη φορά με το χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Αλέξιου Α΄ Κομνηνού, το 1082, και με μεταταγενέστερα των διαδόχων του. Έτσι, η εμπορική παρουσία των Βενετών και άλλων Δυτικών εμπορών στην ανατολική Μεσόγειο εδραιωνόταν σταδιακά, ενώ οι Βυζαντινοί καθίσταντο όλο και περισσότερο εξαρτημένοι.¹⁴ Αποτέλεσμα της δυσφορίας αυτής ήταν η εκδίωξη των Βενετών από την πρωτεύουσα το 1171 και η σφαγή των Γενουατών και Πιζατών στην Κωνσταντινούπολη το 1182.¹⁵

Η πολεμική για τις διαφορές σε δογματικά και κανονικού δικαίου ζητήματα ανάμεσα στην ορθόδοξη και τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία χρονολογείται, όπως είναι γνωστό, ήδη από τον 9^ο αιώνα, όταν ο πατριάρχης Φώτιος αμφισβήτησε την κανονική εξουσία του πάπα στην Ανατολική εκκλησία. Όπως είναι γνωστό, η πρώτη αυτή ρήξη θα λειτουργήσει σωρευτικά στους επόμενους αιώνες. Τον 11^ο αιώνα η σύγκρουση με τη Δυτική εκκλησία εντείνεται και η διαμάχη καταλήγει στο σχίσμα των δύο

¹² Kazhdan A., «Latins and Franks in Byzantium. Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century», *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim world*, εκδ. Α. Laiou, Ουάσιγκτον 2001, σ. 86-99. Για την πρώιμη μεσαιωνική εποχή, Lung E., «Les Italiens dans les oeuvres des historiens byzantins du Haut Moyen âge», *Quaderni della Casa Romana di Venezia* 2 (2002), σ. 36-48.

¹³ Gounaridis P., «L'image de l'autre. Les croisés vus par les Byzantins», *Quarta Crociata. Venezia-Bisanzio-Impero Latino*, εκδ. G. Ortalli κ.ά., Βενετία 2006, σ. 82. Laiou A., «Byzantium and the Crusades in the Twelfth Century. Why was the Fourth Crusade Late in Coming?», *Urbs Capta*, σ. 38-40.

¹⁴ Γερολυμάτου Μ., *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, Αθήνα 2008, σ. 187, 211.

¹⁵ Sakellariou E., «Byzantine and Modern Greek Perceptions of the Crusades», *Palgrave Advances in the Crusades*, εκδ. H. Nicholson, Νέα Υόρκη 2005, σ. 253. Γουναρίδης Π., *Η εικόνα των Λατίνων, Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς, Αθήνα 2008, σ. 46.

εκκλησιών το 1054. Έκτοτε διάφορα θέματα έρχονται στο προσκήνιο, όπως αυτό των αζύμων και στα πρώιμα χρόνια των Κομνηνών, ενώ παράλληλα εγείρονται παπικές αξιώσεις για *plenitudo potestatis*, το επίμαχο ζήτημα δηλαδή του παπικού πρωτείου που συνδέεται άμεσα με τις σταυροφορίες.¹⁶

Μεγάλος ήταν ο αριθμός των Δυτικών που κατοικούσαν στην Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια του 11^{ου} και ιδίως του 12^{ου} αιώνα, ενώ αξιοσημείωτη ήταν και η προσέλευσή τους στις επαρχίες της αυτοκρατορίας.¹⁷ Η άμεση επαφή διαφορετικών ομάδων και γλωσσών είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση ενός πολυπλοκότερου δημογραφικού μωσαϊκού. Η πλειοψηφία των νεήλυδων ξένων ήταν έμποροι και μισθοφόροι στρατιώτες (ιδίως Νορμανδοί) που είχαν ενταχθεί μαζικά στα βυζαντινά στρατεύματα. Πολλοί είχαν καταλάβει ανώτερες θέσεις στο στρατό και τη βυζαντινή αυλή, ενώ άλλοι συνάπτουν επιγαμίες με βυζαντινούς –για να αναφέρουμε τους συνηθέστερους τρόπους αφομοίωσης ολόκληρων οικογενειών, όπως, π.χ. οι Ρογήριοι, Πετραλιφά, Ραούλ, που εκβυζαντινίζονται. Παρά την αισθητή αριθμητική λατινική παρουσία τον 12^ο αιώνα, το κοινωνικό τους καθεστώς φαίνεται να έχει αλλάξει, καθώς οι Κομνηνοί (ακόμη και ο Μανουήλ Α΄, που έχει χαρακτηριστεί «λατινόφιλος») εμπιστεύτηκαν τη διοίκηση του στρατού πρωτίστως στα συγγενικά μέλη της δυναστείας.¹⁸

Χρειάζεται όμως να γίνουν περαιτέρω διευκρινίσεις, καθώς τίθενται άμεσα ορισμένα ερωτήματα, όπως, εάν το περιεχόμενο των όρων που προσδιορίζουν τους Λατίνους ταυτιζόταν στην κοσμική και την εκκλησιαστική γραμματεία σε ολόκληρη την περίοδο που εξετάζουμε. Ακόμη εάν η εικόνα που σκιαγραφείται μέσα από τις πηγές είναι κοινωνικά και πολιτικά προσδιορισμένη στη βυζαντινή κοινωνία και πώς αυτή η εικόνα διαμορφώνεται την επομένη του καταλυτικού γεγονότος της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης. Έχει επίσης ενδιαφέρον να λάβουμε υπόψη τι γνώριζε ο κάθε συγγραφέας για αυτές τις πληθυσμιακές ομάδες και τον τόπο προέλευσής τους, και από ποιους παράγοντες επηρεάζεται η οπτική του έναντί τους.

¹⁶ Kolbaba M. Tia, «Byzantine Perceptions of Latin Religious ‘Errors’. Themes and Changes from 850 to 1350», *Crusades*, σ. 119-121, 126-127. Gounaridis P., *L’image de l’autre*, σ. 83-84. Για τις απόψεις και τους ισχυρισμούς των Πατριαρχών Φωτίου και Μιχαήλ Κηρουλάριου ως προς την ισορροπία του Κωνσταντίνειου προτύπου υπέρ του πατριάρχη, Angelov D., *Imperial Ideology & Political Thought in Byzantium 1204-1330*, Κέμπριτζ 2007, 362-363 και Patlagean, E: «Du côté de Byzance. Chrétienté et modèle des deux pouvoirs aux XIIIe-XIVe siècles», *Vita Religiosa e identità politiche*, εκδ. Gensini, Γένοβα 1998. σ. 561.

¹⁷ Balard M., «Les Occidentaux dans les villes de province de l’Empire byzantine», *XXe Congrès International des études Byzantines*, τ. 1, Παρίσι 2001, σ. 253.

¹⁸ Kazhdan, *Latins and Franks*, σ. 95-98.

Τέλος αξίζει να αναρωτηθούμε, εάν το θρησκευτικό και πολιτικό στοιχείο επικαλύπτεται ή διαφοροποιείται στο περιεχόμενο των αναγκαίων συλλογικοτήτων που δημιουργούνται αυτή την εποχή. Μπορεί, δηλαδή, να είναι κάποιος πολιτικά «ρωμαίος» και θρησκευτικά Λατίνος; Και το αντίστροφο, μπορεί να είναι πολιτικά Λατίνος και θρησκευτικά ορθόδοξος; Μια πρώτη σημαντική διάκριση είναι το ρήγμα που διαπιστώνεται μεταξύ των διανοουμένων των πόλεων και εκείνων της περιφέρειας κυρίως κατά την Παλαιολόγεια περίοδο. Οι τελευταίοι, συντηρητικοί και προσηλωμένοι στη βυζαντινή παράδοση, ήταν εναντίον των Λατίνων και αντιδρούσαν στην εκκλησιαστική ένωση. Ωστόσο η αντιδυτική αντίδραση ήταν περισσότερο μετριασμένη στις πόλεις και ιδίως στις μεγάλες, οι οποίες παρουσίαζαν ομοιότητες με τα αστικά κέντρα της Ιταλίας στην οικονομία, τις κοινωνικές δομές και τις κυρίαρχες εμπνεύσεις και ιδεολογίες.¹⁹

Όπως και να έχει το θέμα, οι διάφορες αποχρώσεις των ονομάτων που αποδίδονται σε κάθε μια ομάδα που εμφανίζεται στην Ανατολή, από αυτή την περίοδο και εξής, χρειάζεται εδώ να αναλυθούν συστηματικά. Τα βυζαντινά κείμενα που μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια συγκεκριμένη ιδέα για τους Δυτικούς, είναι κυρίως εκκλησιαστικά.²⁰ Έχει υποστηριχθεί η γενική θέση ότι υφίσταται μια διχοτομία ανάμεσα στα λογοτεχνικά είδη του ύστερου 11^{ου} αι. και εκείνα της πρώιμης κομνήνειας περιόδου. Οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς δίνουν στον όρο Λατίνοι θρησκευτικό περιεχόμενο, ενώ οι χρονογράφοι υιοθετούν τη γενική σημασία του Δυτικού. Με την τελευταία ο όρος προσδιορίζει εκείνους που μιλούν λατινικά ή λατινογενείς γλώσσες.

Οι ιστορικοί του 12^{ου} αι. δεν διαφέρουν από τους προγενέστερους, όταν αναφέρονται στους Δυτικούς ή Λατίνους γενικά ή σε εκείνους που συμμετέχουν στις σταυροφορίες. Έχουν όμως αρχίσει ταυτόχρονα να διακρίνουν και να αποτυπώνουν κι άλλες διαφορές εκτός από τη γλώσσα με τους Δυτικούς ή Λατίνους: κάνουν, π.χ., λόγο για λατινικά «έθνη». Η Άννα Κομνηνή χρησιμοποιεί το γενικό όρο Λατίνοι, χωρίς ωστόσο να αποφεύγει και τους ειδικότερους όρους, όπως Ιταλός, Φράγκος, Γερμανός. Δίνει επίσης έμφαση στα αρνητικά τους χαρακτηριστικά, αλλά δεν να παραλείπει να εξάρει την πολεμική τους ικανότητα. Από την άλλη μεριά για τον Νικήτα Χωνιάτη Λατίνοι είναι γενικά οι Δυτικοί. Τους θεωρεί ως μια ενότητα που

¹⁹ Oikonomides N., «Byzantium between East and West (XIII-XV cent.), *Byzantium and the West* ca. 850-1200, εκδ. J. D. Howard-Johnston, Άμστερνταμ 1988, σ. 321, 329, 332.

²⁰ Gounaridis, *L'image de l'autre*, σ. 83.

συγκροτείται από μια πληθώρα λαών η φυλών είτε στον ενικό (γένος) είτε στον πληθυντικό (γένη/φυλαί). Το στερεότυπό του για τους Λατίνους αντιστοιχεί με εκείνο που έχει για τους βαρβάρους. Στις συγκρίσεις με τους Βυζαντινούς δεν φείδεται αρνητικών επιθέτων, προκειμένου να τους περιγράψει, και συχνά εστιάζει στις γλωσσικές διαφορές. Παρόλα αυτά, η κρίση του δεν είναι καθολικά απαξιωτική, αφού παράλληλα σημειώνει την ικανότητά τους στο πεδίο της μάχης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον μάλιστα έχει η καταγραφή από τον Χωνιάτη των αντιδράσεων των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων στο γεγονός της Άλωσης, με έκδηλη ευχαρίστηση για τη δυστυχία των βυζαντινών αξιωματούχων.²¹ Ο ιστορικός ισχυρίζεται ότι η εικόνα των Δυτικών, όπως διαμορφώθηκε στην εποχή του, δημιουργήθηκε από τους κύκλους εκείνους, οι οποίοι καταφρονούσαν, εξίσου με τους Δυτικούς, και τους συμπατριώτες τους των λαϊκών τάξεων. Ήταν αντίθετοι στα κοινά αντι-λατινικά αισθήματα των ανθρώπων αυτών των τάξεων, οι οποίοι είχαν επιτεθεί και καταστρέψει τις συνοικίες των Ιταλών εμπόρων της Κωνσταντινούπολης.²²

Ενώ ο όρος Λατίνοι έχει ευρύ περιεχόμενο, το εθνωνύμιο «Φράγκος» φαίνεται να έχει πιο ευδιάκριτο αλλά μεταβαλλόμενο. Αρχικά προσδιόριζε τους Γερμανούς, ενώ από τον 11^ο αι. και εξής προσδιορίζει τους Νορμανδούς. Ο Χωνιάτης αντιλαμβάνεται το διαχωρισμό ανάμεσα στην περιοχή που αποκαλείται Φραγκία και τους ανθρώπους που αποκαλούνται Φράγκοι και εισάγει το εθνωνύμιο *Φραγγίσκοι*, για να περιγράψει τους Γάλλους.²³

Η σύγκρουση με το Δυτικό κόσμο, οικονομική, πολιτική, θρησκευτική, ιδεολογική, κλιμακώθηκε εξαιτίας εκείνου του στρατιωτικού γεγονότος που προκάλεσε την κατάλυση της Αυτοκρατορίας. Η Δ' σταυροφορία συνοδεύτηκε από μαζική παρουσία στα εδάφη της Αυτοκρατορίας *γενῶν, ἔθνῶν και πληθῶν πολλῶν* από διάφορα μέρη της *ἐσπέρας*, όπως αναφέρονται από τους ύστερους βυζαντινούς ιστορικούς.²⁴ Η επακόλουθη άλωση της Κωνσταντινούπολης έθεσε το ζήτημα της

²¹ Γουναρίδης, *Εικόνα*, σ. 50.

²² Gounaridis, *L'image de l'autre*, σ 85-86.

²³ Kazhdan, *Latins and Franks*, σ. 86-91, 99.

²⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, εκδ. Α. v Dieten, CFHB. Series Berolinensis 11/1, Βερολίνο 1975, σ. 247: *αἱ δὲ τῶν κατὰ πόλιν διαφορογενῶν Λατίνων· σ. 575: οἱ ἐξ ἐσπέρας στρατοί· σ. 586: ἡ Κωνσταντίνου ἑάλω παρὰ γενῶν ἐσπερίων σποραδικῶν, ἀφαιρῶν τὰ πλεῖστα καὶ ἀνωνύμων. Γεώργιος Ἀκροπολίτης, Χρονική συγγραφή*, εκδ. Α. Heisenberg, Bibliotheca Teubneriana, Στουτγάρδη 1978, σ. 5: *ἐπεὶ δὲ τῷ τότε τύχοι πλήθη πολλὰ εἰς ἓν συναχθῆναι τῶν Ἰταλῶν, οἱ μὲν ἐξ αὐτῆς Ἰταλίας, οἱ δὲ ἐκ τῆς τῶν Φράγγων ἀρχῆς, ἐκ δὲ Ἑνετῶν ἕτεροι καὶ ἐξ ἄλλων ἄλλοι. Νικηφόρος Γρηγοράς, Ρωμαϊκή ἱστορία*, εκδ. L. Schopen, Βόννη 1829, τ. 1, σ. 13: *τῆς γάρ τοι Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀλούσης. Ἐφραίμ Αἰνίος, Χρονική ἱστορία*, εκδ. Οδ. Λαμπιδής, CFHB. Series Atheniensis 27, Αθήνα 1990, στ. 7188: *ἔθνος Ἰταλῶν· στ. 7206-7207 κρατάρχην Λατίνων ἔκ τε Φραγγίσκων, Βενετικῶν, Λαμπάρδων.*

συμβίωσης με νέους όρους. Το ερώτημα λοιπόν που χρειάζεται να διερευνηθεί είναι, αν η ποσοτική διαφοροποίηση, η συμβίωση δηλαδή περισσότερων και διαφορετικών φυλών και γλωσσών, κάθε μία με τη δική της δυναμική, δημιουργούσε νέες κοινωνικές και ιδεολογικές ισορροπίες και συνακόλουθα νέες διακρίσεις. Αναπόφευκτα, μέσα από την αντιπαράθεση ενεργοποιήθηκε η συνείδηση της διαφορετικότητας και καθένας απέκτησε μια καθαρότερη αντίληψη των ιδιαίτερων πολιτικών και πολιτιστικών του χαρακτηριστικών, εκείνων που τον διέκριναν από τους άλλους, τους ξένους.²⁵ Όπως είναι γνωστό, ο τρόπος με τον οποίο οι βυζαντινοί προσδιόριζαν εαυτούς δεν ήταν μονοειδής και επομένως χρειάζεται να κάνουμε λόγο για συλλογικές φυσιογνωμίες, τις οποίες προβάλλουν κυρίως οι διανοούμενοι, συμπυκνώνοντας τα χαρακτηριστικά τους. Ωστόσο το πολιτικο-θρησκευτικό στοιχείο παραμένει διαχρονικά καθοριστικό στη συγκρότηση αυτών των πολιτισμικών διακρίσεων που βασίζονται στα κύρια γνωρίσματα της Αυτοκρατορίας: την ορθόδοξη δηλαδή εκδοχή της χριστιανικής θρησκείας, όπως διαμορφώνεται από τους κανόνες των οικουμενικών συνόδων ως τον 9ο αι. καθώς και την ελληνική γλώσσα.²⁶

Όπως προαναφέραμε ήδη, από τον 12^ο αι. περιορίζονται οι θεωρητικές συζητήσεις και εμφανίζονται νέες αιτιάσεις που αφορούν σε θέματα της καθημερινής ζωής σε όλες της τις εκφάνσεις. Επομένως ο αλληλοπροσδιορισμός των φυλετικών και γλωσσικών χαρακτήρων με την οικονομία, την πολιτική και τη θρησκεία αποτελεί ένα από τα ζητούμενα της ιστορικής ανάλυσης του φαινομένου.

Στο έργο του Γεωργίου Ακροπολίτη (*Χρονική συγγραφή*) οι Σταυροφόροι μνημονεύονται ως *Ἰταλοὶ* ή *ἐξ Ἰταλίας*, ενώ παράλληλα χρησιμοποιείται με ευρεία έννοια ο γενικός όρος *Λατίνοι*.²⁷ Διαβάζοντας προσεκτικά έχουμε την εντύπωση ότι ο

Δούκας, εκδ. V. Grecu, [Scriptores Byzantini I. Bucharest: Academia Republicae Romanicae, 1958] σ. *ἑάλω ἡ Κωνσταντινούπολις παρὰ τῶν Λατίνων*. Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Απόδειξις ἱστοριῶν*, εκδ. B. I. Bekker, [CSHB.] Βόννη 1843, σ. *τῶν ἐσπερίων καὶ δὴ καὶ Ἐνετοῦς Βυζαντίου τὴν πόλιν κατὰ κράτος ἔλεῖν*.

²⁵ Tounta E., «The Perception of Difference and the Differences of Perception: The Image of the Norman Invaders of Southern Italy in Contemporary Western Medieval and Byzantine Sources», *ΒυζΣύμ* 20 (2010), σ. 114, 138. Kioussopoulou T., «Identités byzantines», *Historiein* 2 (2000), σ. 141.

²⁶ Αυτ. σ. 135-6, 141. Κωνσταντακοπούλου Α., «*Λαοί, Φυλαί, Γλώσσαι*. Διακρίσεις στα Βαλκάνια τον ύστερο μεσαίωνα», *Ανοχή και καταστολή στους Μέσους Χρόνους (Μνήμη Λένου Μαυρομμάτη)*, Αθήνα 2002, σ. 334-335. Page G., *Being Byzantine: Greek Identity Before the Ottomans*, Κέιμπριτζ 2008, σ. 76, 107, 112, 147, όπου προβάλλεται η πολιτική διάσταση της «ρωμαϊκής» ταυτότητας ως αφοσίωση στο θεσμό της αυτοκρατορίας.

²⁷ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 5. Η Μανιάτη-Κοκκίνη Τ., «Βυζαντινές πηγές για την άλωση του 1204», *Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 216, υποστηρίζει ότι ο Ακροπολίτης με το γενικό όρο *Λατίνοι* προσδιορίζει τους δυτικής καταγωγής «οικήτορας τῆς Κωνσταντίνου». Το συμπέρασμα αυτό δεν φαίνεται να τεκμηριώνεται, καθώς σε πολλά σημεία έχει ευρύτερο περιεχόμενο. Βλ. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 54: *τὸ τῶν Λατίνων γένος*. σ. 62: *μετὰ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ καὶ Εὐρίπῳ Λατίνων*

διαχωρισμός σε αυτόν δεν ήταν αναγκαστικά γλωσσικός, εθνολογικός ή θρησκευτικός, αλλά μπορούσε να είναι καθαρά γεωγραφικός. Επιπλέον, η στάση του συγγραφέα έναντι των Δυτικών δεν φαίνεται να είναι ενιαία. Είναι βαθιά αντιφατικός στην προσέγγισή του για τους Λατίνους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περιγραφή ενός πολεμικού επεισοδίου ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Σελτζούκους, το 1211, κοντά στην Αντιόχεια του Μαιάνδρου, όπου, αφού προβάλλει τη γενναιότητα και τον ηρωισμό των Ιταλών μισθοφόρων, οι οποίοι παρουσιάζονται ανώτεροι από τους βυζαντινούς ως προς όλα τα σημεία, μας πληροφορεί τελικά ότι σκοπός της επιχείρησης του αυτοκράτορα ήταν να εξασφαλίσει τα νότια του, προκειμένου να δεσμευτεί σε έναν αγώνα χωρίς έλεος εναντίον των «Ιταλών». Όπως προκύπτει εξάλλου από την πραγματεία του *Κατὰ Λατίνων* η θρησκευτική ρήξη ανάμεσα σε Λατίνους και Γραικούς δεν φαίνεται να ήταν ανυπέρβλητη στη συνείδηση πολλών βυζαντινών.²⁸

Από την άλλη μεριά, ο Παχυμέρης δεν χρησιμοποιεί σχεδόν ποτέ τον όρο «Ιταλία». Δεν αντιλαμβάνεται την Ευρώπη ούτε την Ιταλία ως μια μονολιθική ενότητα, ούτε καν με γεωγραφικούς όρους, αλλά διαχωρίζει την Ιταλική χερσονήσο σε ποικίλες πολιτικές ενότητες, σημειώνοντας τον πολιτικό ανταγωνισμό μεταξύ της Βενετίας και της Γένουας. Αντίθετα, ο όρος *Ἰταλοί* χρησιμοποιείται με ένα ευρύτερο περιεχόμενο, προκειμένου να προσδιορίσει γενικά τους Δυτικούς, τους σταυροφόρους. Η γενική αυτή χρήση είναι ισότιμη με τον όρο «Λατίνοι». Οι δύο αυτοί όροι χρησιμοποιούνται επίσης εναλλακτικά για να προσδιορίσουν τους ρωμαιοκαθολικούς, οι οποίοι σταθερά κατηγορούνται για αίρεση. Η χρήση του όρου «Ιταλός» για να προσδιορίσει τον Δυτικό φαίνεται να προέρχεται από τη γενική χρήση του όρου, για να προσδιορίσει τους καθολικούς χριστιανούς. Εδώ βρίσκεται η προέλευση του προσδιορισμού όλων των Δυτικών, που ανήκουν στην εκκλησία της Ρώμης, ως Ιταλών. Η στάση του Παχυμέρη έναντι τους διαμορφώνεται κυρίως από την οπτική του ότι η Ανατολή ήταν το κέντρο της αυτοκρατορίας. Από εκεί οι Δυτικοί απομυζούσαν δυνάμεις διευκολύνοντας έτσι την τουρκική επέκταση. Αυτές οι υπόρρητες αντιθέσεις δείχνουν πιθανότατα ότι η βασική αντίθεση για εκείνον δεν έγκειται ανάμεσα στους καθολικούς και τους ορθόδοξους χριστιανούς, αλλά μάλλον

συμβιβάσεις ἔχοντες εἰρηνικάς· σ. 26: νικῶσι γοῦν κατὰ κράτος οἱ τοῦ Κομνηνοῦ Θεοδώρου τὸ τῶν Λατίνων στράτευμα.

²⁸ Palágyi T., «Comment peut-on être Latin au 13e siècle? Témoignages de Georges Akropolitès», *Annuario dell' Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia* 8 (2006), σ. 79, 81, 96, 107-108.

ανάμεσα στους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους, μετατόπιση που δεν αντιφάσκει με την αντίθεσή του στην ένωση των εκκλησιών.²⁹

Όσο προχωρούμε στο 14^ο αιώνα, οι ιστορικοί φαίνεται να εξοικειώνονται με τους Δυτικούς. Οι επιγαμίες των Παλαιολόγων αυτοκρατόρων με Δυτικές ηγεμονίδες έφεραν στη βυζαντινή αυλή Δυτικά ήθη. Παρόμοια πρεσβείες από την Ιταλία που διαπραγματεύονταν την εκκλησιαστική ένωση ή πολιτικές συμμαχίες ή επιγαμίες καθώς και οι καθημερινές επαφές μετέτρεψαν τους Ιταλούς σε ένα οικείο τμήμα του κοινωνικού και πολιτικού τοπίου της Ανατολής. Η βαθμιαία απώλεια της Μικράς Ασίας εξαιτίας των εγκαταστάσεων των Τούρκων και η εδραίωση των Γενουατών στην ανατολική Μεσόγειο και τον Εύξεινο αύξησαν τη βαρύτητα της Ιταλίας και των Ιταλών, καθώς η τύχη της Κωνσταντινούπολης φαίνεται να εξαρτάται από αυτούς.

Η οπτική του Γρηγορά σε σχέση με εκείνη του Παχυμέρη (για τον οποίο η Κωνσταντινούπολη ήταν το κέντρο της αυτοκρατορίας), είναι περισσότερο στραμμένη προς τα δυτικά. Από τη σκιαγράφιση του πορτραίτου του ως διανοουμένου, γνωρίζουμε ότι είχε μεγαλύτερη περιέργεια για τη γεωγραφία, τις μεταβολές πολιτικών πραγμάτων ή ηθών, ενώ επεκτείνεται ακόμη και σε εθνογραφικές περιγραφές. Δεν είχε μόνο αντίληψη για γεωγραφικές ενότητες αλλά και για πολιτικές και θρησκευτικές. Τα μεσογειακά εδάφη αποτελούν το κέντρο του ενδιαφέροντός του και ειδικότερα η Ιταλία. Χρησιμοποιεί τον όρο «Ιταλία», αναφερόμενος αποκλειστικά για να προσδιορίσει το βασίλειο της Νεαπόλεως. Ο όρος «Ιταλός» έχει για αυτόν τη σημασία του κατοίκου της Ιταλικής χερσονήσου ή ενός τμήματός της. Μόνο σε συζητήσεις για θρησκευτικά θέματα η «Ιταλία» και οι «Ιταλοί» χρησιμοποιούνται με τη θρησκευτική έννοια του καθολικού. Τα ιταλικά μέρη, εκτός Νεαπόλεως, προσδιορίζονται ειδικά και συχνά περιγράφονται με συντομία. Ο όρος «Λατίνος» στον Γρηγορά επανεμφανίζεται ως γενικός προσδιορισμός των Δυτικών, στους οποίους ανήκουν και οι Ιταλοί. Εκτός από γενικές περιγραφές έχουμε εδώ ειδικότερες εσωτερικές ταξινομήσεις στο εσωτερικό της ομάδας των Δυτικών αλλά και του εδαφικού χώρου τους. Το σημαντικότερο σημείο της αντιμετώπισης των Ιταλών από τον Γρηγορά είναι η συζήτηση σχετικά με την εμπορική και αποικιακή πολιτική τους, ιδίως των Γενουατών και, σε μικρότερη κλίμακα, των Βενετών. Αποδίδει την εδραίωση των Γενουατών στα προνόμια που

²⁹ Laiou A., «Italy and Italians in the Political Geography of the Byzantines (14th Century)», *DOP* 45 (1999), σ. 74, 76-77, 80. Koder J., «Latinoi -the Image of the Other According to Greek Sources», εκδ. Ch. Maltezou-P. Schreiner, *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*, Βενετία 2002, σ. 34. Μανιάτη-Κοκκίνη, *Βυζαντινές πηγές*, σ. 217.

τους παραχώρησε ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, την παρακμή του βυζαντινού ναυτικού και τους εμφύλιους πολέμους.³⁰

Τέλος στη Χρονογραφία του Εφραίμ οι σταυροφόροι είναι *οἱ Ἰταλοὶ ἢ ἔθνος Ἰταλῶν ἢ στίφος τῶν Ἰταλῶν*, οι οποίοι εναλλακτικά ονομάζονται *Λατίνοι* και διακρίνονται σε *Φραγγίσκους, Βενετικούς, Λαμπαρδούς*.³¹

Η διερεύνηση της σχετικής με το χώρο και τους ανθρώπους ορολογία της μεσαιωνικής ιστοριογραφίας αξίζει να συμπληρωθεί και μέσα από μια ανάλογη ανίχνευση των εγγράφων και αφηγηματικών κειμένων που συνέταξαν επίσκοποι *τῶν δυτικῶν μερῶν*, όπως οι ίδιοι προσδιορίζονται.³² Ο Ιωάννης Απόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου (1200-1232), ερμηνεύει την Άλωση της Κωνσταντινούπολης ακολουθώντας το κυρίαρχο θεοκρατικό ερμηνευτικό σχήμα. Οι όροι «Λατῖνος» και «Ἰταλός» χρησιμοποιούνται από εκείνον εναλλακτικά με κοσμικό και θρησκευτικό περιεχόμενο, είτε σε ενικό είτε σε πληθυντικό αριθμό. Είναι «οἱ ἐξ Ἰταλιῶν...τὸ δύσερι τοῦτο γένος καὶ δυσπειθὲς καὶ φιλόνεικον», είναι «τὰ πολέμια γένη», «οἱ ἄλλογενεῖς», η «Λατινική φυλή», είναι «νέφος βαρβαρικόν», εχθροί της Ρωμανίας. Ψέγονται ως μη ευσεβεῖς (*τῶν καταπολεμησάντων ἡμᾶς ἀθέων Λατίνων*), ως άνθρωποι που καταρακώνουν την πίστη (*τοὺς φρυγανώδεις καὶ ὑβριστὰς Ἰταλοὺς καὶ Θεοῦ καὶ τῆς πίστεως*), ως φονιάδες (*Λατίνους...τοὺς φονεῖς καὶ τοὺς κοινούς διώκτας...ἄλιτηρίοις τούτοις*), ενώ παράλληλα οι ιερεῖς τους χαρακτηρίζονται αλαζόνες (*ὑψαύχενες*).³³ Στο πλαίσιο του προσδιορισμού των «Ἰταλῶν/Λατίνων» προβάλλονται από τον Απόκαυκο και τα πολιτισμικά εκείνα κριτήρια, τα γλωσσικά και θρησκευτικά, τα οποία διακρίνουν τον ίδιο και όσους έχουν διαμορφώσει την ανάλογη συνείδηση του ανήκειν στην ίδια συντεταγμένη ομάδα κατά την ιστορικά προσδιορισμένη αυτή περίοδο: *ὅσοι τῆς ἡμετέρας θρησκείας, ὅσοι τοῦ ἐλληνίζοντος*.³⁴ Ἔτσι, απευθυνόμενος στον Θεόδωρο Κομνηνό, αιτείται την εκδίωξη αυτών που αποκαλεί «άρκτους», «παρδάλεις», «όφεις», άγρια ζώα (*θηρία*). Ἐναντι αυτών προσδιορίζει τον εαυτό του ως *Ἑλληνα καὶ Γραικόν*.³⁵

³⁰ Laiou, *Italy and Italians*, σ. 81, 88-90, 95-96. Koder, *Latinoi*, σ. 35. Μανιάτη-Κοκκίνη, *Βυζαντινές πηγές*, σ. 217-218.

³¹ Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 7104, 7188, 7196, 7206-7.

³² Vasilievsky V., «Epirotica saeculi XIII», VV 3 (1896), επ. 24, σ. 285.

³³ Αυτ., επ. 13, σ. 262 και επ. 26, σ. 292 και επ. 1, σ. 242 και επ. 4, σ. 247 και επ. 8, σ. 254 και επ. 14, σ. 266-70 και επ. 24, σ. 285.

³⁴ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 4, σ. 248.

³⁵ Bees N.A., «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien)», *BNJ* 21 (1971-1974), σ. 127.

Ο συνδυασμός των δύο όρων αξίζει να σχολιαστεί εδώ ειδικότερα. Όπως είναι γνωστό, ο όρος *Έλλην* στο βυζαντινό κράτος, αν και φορτισμένος εξ αρχής με αρνητικό περιεχόμενο υπόκειται σε σημασιολογικές μεταβολές, λαμβάνοντας ανά περιόδους διαφορετικό νόημα. Από τον 11^ο αιώνα, ο όρος αρχίζει σταδιακά να αποφορτίζεται από την προγενέστερη αυστηρά αρνητική θρησκευτική σημασία, εκείνη του ειδωλολάτρη (ίδιως από τον 7^ο αι.) και επανασυνδέεται στη συνείδηση αρκετών διανοουμένων με το πολιτισμικό του περιεχόμενο, δηλαδή την ελληνική παιδεία και σκέψη. Μετά την κατάλυση της αυτοκρατορίας το 1204 και την πρόσκαιρη υποχώρηση της οικουμενικής ιδέας ο όρος φαίνεται ότι προσλαμβάνει το διττό πολιτισμικό και εθνολογικό (ως προς την ελληνική καταγωγή) περιεχόμενο.³⁶ Σε αυτό το πλαίσιο ο Απόκαυκος, αν και ορθόδοξος ιεράρχης, φαίνεται ότι γεφυρώνει στον επιστολιμαίο λόγο του την απόσταση ανάμεσα στη χριστιανική πίστη και την ελληνική παιδεία. Υπό τους όρους αυτούς προβάλλει τα ιδιαίτερα εκείνα χαρακτηριστικά που διαμορφώνουν την πολιτική και πολιτισμική οντότητα, στην οποία μετέχει: το στοιχείο της ελληνικής παιδείας-καταγωγής και το στοιχείο της ορθοδοξίας. Παρόμοια, η ταυτόχρονη χρήση και του όρου *Γραικός* από τον ιεράρχη μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι και αυτός ο όρος είχε πλέον αποφορτιστεί από την αρνητική σημασία που του είχαν προσδώσει οι Δυτικοί σε προγενέστερες εποχές, προκειμένου να ακυρωθούν οι πολιτικές αξιώσεις οικουμενικότητας του χριστιανικού κράτους της Ανατολής.³⁷

Ανάλογη σημασία των όρων απαντάται και στον Δημήτριο Χωματηνό, αρχιεπίσκοπο Αχρίδος (1216/7-ca. 1236). Η άλωση της Κωνσταντινούπολης (*τῆς περικλύτου Βυζαντίδος*) και η συνακόλουθη διασάλευση της πολιτικής και

³⁶ Σβορώνος Ν., «Η ελληνική ιδέα στην βυζαντινή αυτοκρατορία», *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, σ. 148-151, 154. Page, *Being Byzantine*, σ. 64-66, 88.

³⁷ Page, *Being Byzantine*, σ. 66 και σ. 126: στην Νίκαια είχε υιοθεθεί από τους διανοουμένους ο όρος *Έλλην* ως όρος αυτοπροσδιορισμού. Βλ. επίσης: Kaldellis A., *Hellenism in Byzantium. The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2007, σ. 336, 340-1, 344-5, 393. Για τη χρήση των όρων *Γραικός*, *Έλλην* και *Ρωμαίος* στον Γεννάδιο Σχολάριο βλ. Angelou A., «“Who am I?” Scholarios’ Answers and the Hellenic Identity», *ΦΙΛΕΛΛΗΝ Studies in Honour of Robert Browning*, Βενετία 1996, σ. 1-21. Κιουσοπούλου Τ., «Η έννοια της πατρίδας κατά τον 15^ο αι.», 1453. *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, επιμ. Τ. Κιουσοπούλου, Ηράκλειο 2005, σ. 156. (γένος *τῶν Γραικῶν*: διακριτή γλωσσική και πολιτισμική οντότητα). Η Morrisson C., «L’empereur, l’administration et les classes dirigeantes», *Le monde byzantine III. L’Empire grec et ses voisins XIIIe-XVe siècle*, Παρίσι 2011, σ. 146 σημειώνει ότι οι όροι *Έλλην* και *Γραικός* υιοθετήθηκαν από τη διανοήση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, προκειμένου να προσδιορίσουν την ομογενή αυτή βυζαντινή κοινότητα έναντι των βαρβάρων Λατίνων, χωρίς ωστόσο να περιθωριοποιείται η «ρωμαϊκή» συνείδηση. Για τη χρήση του όρου *Γραικός* από τον πατριάρχη Γερμανό Β΄, τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρι και τον Θεόδωρο Μετοχίτη βλ. Angelou, *Imperial Ideology*, σ. 95-98.

εκκλησιαστικής τάξης προκαλείται από τους *Ιταλούς/Λατίνους* (τὰ ἐπεισφρήσαντα ἔθνη). Ο πληθυντικός αριθμός –ἔθνη– είναι δηλωτικός των διαφοροποιήσεων που αντιλαμβάνεται ο επίσκοπος ανάμεσα στους Δυτικούς.³⁸ Ο όρος «Ιταλοί» χρησιμοποιείται είτε με κοσμικό περιεχόμενο, οπότε δηλώνει το σύνολο των σταυροφόρων, είτε με θρησκευτικό, οπότε μνημονεύει τις σπουδαιότερες δογματικές διαφορές της δυτικής εκκλησίας.³⁹ Εξίσου ευρύ και εναλλακτικό, κοσμικό και θρησκευτικό δηλαδή περιεχόμενο λαμβάνει και ο όρος «Λατίνοι».⁴⁰ Είναι αυτοί που επαπειλούν κυκλώνοντας τους βυζαντινούς (οἱ κύκλωθεν ἡμῶν δυσμενεῖς), τα «έθνη» που είναι ξένα και το φανερώνουν (ἐκφύλοις οὖσι καὶ ἀπεμφαίνουσι), τα θηρία (οἱ εἰσκαμάσαντες ἐνταῦθα θῆρες) οι αντίπαλοι που εύχεται να εξοντωθούν ολοκληρωτικά: καὶ οἱ κατάλοιποι τῶν ὑπεναντίων εἰς τέλος ἀφανισθῶσιν, ἔκβλητοι γεγονότες ὥσει κόπρος τῆς γῆς.⁴¹ Ἐναντι αυτών προβάλλει τη συνείδηση της συνοχής που περικλύεται στην έννοια «Ρωμαίοι» (*Ῥωμαῖοι γὰρ ἐσμὲν*) και ερμηνεύει και αυτός ο ιεράρχης, όπως ο Απόκαυκος, με το κυρίαρχο θεοκρατικό σχήμα την καταστροφή: ἐπινυστάζας γὰρ ὁ Θεὸς τῇ τῶν Ῥωμαίων ἔθνους ἐκ πολλοῦ φυλακῇ...καὶ ἀποστρέψας τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἀφ' ἡμῶν διὰ τὰς ἀνομίας ἡμῶν.⁴²

Ιδιαίτερη σημασία έχουν και τα γραπτά του Γεωργίου Βαρδάνη μητροπολίτη Κερκύρας (1219-1240), νήσου με εξαιρετικά αναβαθμισμένη γεωπολιτική σημασία. Μεγάλο μέρος των επιστολών του ιεράρχη αυτού που σώζεται στα λατινικά, καταδεικνύει τις επαφές του με κοσμικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους του βασιλείου της Νεαπόλεως, αν και δεν ε γνώριζε τη λατινική γλώσσα, όπως ο ίδιος δηλώνει σε επιστολή του στον αυτοκράτορα Φρειδερίκο Β' (*latinae linguae ignarus*).⁴³ Στις επιστολές του ο όρος «Λατίνος» φαίνεται να έχει θρησκευτικό περιεχόμενο, προσδιορίζει δηλαδή τους καθολικούς, σε αντίθεση με τους

³⁸ Δημήτριος Χωματηνός, *Πονήματα Διάφορα*, εκδ. G. Prinzing, CFHB. Series Berolinensis 38, Βερολίνο 2002, επ. 78, σ. 263 και επ. 114, σ. 372 και επ. 146, σ. 425 και επ. 146, σ. 425-6.

³⁹ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 112, σ. 370 και επ. 80, σ. 267· και επ. 54, σ. 198: τῶν Ἰταλῶν κατὰ τῆς τῶν Ῥωμαίων ἐπιδρομῆς· αυτ. σ. 200· και σ. 199: ὡς κοινὰ μὲν ἡμῖν καὶ Ἰταλοῖς τό τε βάπτισμα καὶ ἡ τῆς ἀγίας Τριάδος ὁμολογία.

⁴⁰ Αυτ., επ. 8, σ. 50: γὰρ ἐκ τῆς εὐδαίμονος Κωνσταντινουπόλεως τῇ τῶν Λατίνων ἐπιδρομῇ επ. 54, σ. 200 και επ. 102, σ. 355 και επ. 150, σ. 434· και επ. 54, σ. 199 και επ. 106, σ. 354 και επ. 106, σ. 348: ἐξουσιάζοντος τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Θεσσαλονίκης Λατίνου τοῦ λεγομένου Γαρίνου· επ. 150, σ. 434.

⁴¹ Αυτ., επ. 114, σ. 372, 375, και επ. 112, σ. 370.

⁴² Αυτ., επ. 64, σ. 225, επ. 11, σ. 57.

⁴³ Βλ. επιστολή του Βαρδάνη σε λατινόγλωσση απόδοση στην έκδοση των Hoeck J.-Loenertz R., Nikolaos-Nektarios von Otranto Abt von Casole. Beiträge zur Geschichte der Ost-Westlichen Beziehungen unter Innozenz III und Friedrich II, Ettal 1965, επ. 20, σ. 217. Ελληνική περίληψη της επιστολής: Γαλῶνη Αικ., Γεώργιος Βαρδάνης: Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 349.

«Γραικούς», τους ορθόδοξους δηλαδή χριστιανούς της Ανατολής.⁴⁴ Οι σταυροφόροι και γενικά οι Δυτικοί θεωρούνται ότι κατέχονται από *έπηρμένα φρονήματα*. Στις μαζικές τους όμως επιθέσεις (*Ιταλικάς μυριάσιν*) και συγκεκριμένα στην απόπειρα του Λατίνου αυτοκράτορα Πέτρου Κουρτεναί για κατάληψη του Δυρραχίου, δηλώνει ότι αντιστέκεται επιτυχώς ο Θεόδωρος (*ὁ τρισαριστεὺς Κομνηνός*) και νικά κατά κράτος το υπερμεγέθες στράτευμα των Λατίνων. Τέλος, η γεωγραφική καταγωγή τους συνδυάζεται από τον Βαρδάνη με εκφράσεις που παραπέμπουν σε ψόγο: *οἱ Σικελίαθεν ἐγχάσκοντες θῆρες καὶ ὅσοι τῷ Ἀδρία ἐμπερινήχονται*.⁴⁵

Γίνεται φανερό από αυτά που προηγήθηκαν στα γραπτά των εκκλησιαστικών αξιωματούχων της λεγόμενης *δυσμικῆς μοῖρας* ή *κλίματος*, ότι οι λέξεις «Ιταλός» και «Λατίνος» έχουν αποκτήσει έντονο αρνητικό κοσμικό περιεχόμενο, που εναλλάσσεται με το θρησκευτικό. Έχει υποστηριχθεί ότι οι αντιδράσεις των Βυζαντινών, θετικές ή αρνητικές, έναντι των Λατίνων ήταν πολιτικής φύσεως, ακόμα και όταν με αυτές εκφράζονται οικονομικο-κοινωνικά συμφέροντα ή όταν μετατρέπονται σε θρησκευτική αντιπαράθεση.⁴⁶ Σύμφωνα με αυτή τη θέση, οι πολιτικοί και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι μετά την Άλωση (1204), προκειμένου να διατηρήσουν τον ηγετικό τους ρόλο στο βυζαντινό κόσμο έπρεπε να στηριχθούν σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες και να σχηματίσουν μια ιδεολογική κοινότητα. Η αθρόα παρουσία των σταυροφόρων έδωσε στους Βυζαντινούς διανοούμενους νέα επιχειρήματα για να αντιτεθούν στους Λατίνους και να δημιουργήσουν μια εικόνα των Δυτικών, εύληπτη από τον πληθυσμό. Με κριτήριο τη θρησκευτική διάκριση η εικόνα των Δυτικών χρωματίζεται από συνδηλώσεις που δεν αφορούν, όπως προηγουμένως, σε δογματικά και κανονικά ζητήματα. Στο εξής η αντιπαράθεση με τους Δυτικούς γίνεται με όρους που ήταν κατανοητοί από όλους και μπορούσαν να διεγείρουν τα λαϊκά αισθήματα. Η συμπεριφορά λοιπόν των Δυτικών χαρακτηρίζεται από τους Βυζαντινούς συγγραφείς βίαιη, αλαζονική, αδιάντροπη, αυθάδης, παράσπονδη, προκλητική, αχάριστη, περιφρονητική, γεμάτη μίσος και αδιάλλακτη. Η γενίκευση αρνητικών χαρακτηριστικών, η κατασκευή μύθων που αφορούσαν στις συνήθειες των Δυτικών και η χρήση ιδιαιτεροτήτων, οι οποίες άλλοτε αποδίδονταν σε άλλους λαούς, δημιουργούσαν μια εικόνα αρνητική για τους χριστιανούς της Δύσης.

⁴⁴ Roncaglia M.P., «Georges Bardanès, Métropolitaine de Corfou, et Barthelémy de l'ordre Franciscain, Les discussions sur le purgatoire», *Studi e Testi Francescani* 4, (1953), σ. *ἡ μὲν πεῦσις τοῦ Λατίνου-ἡ ἐξ ἡμῶν τῶν Γραικῶν ἀπόκρισις*.

⁴⁵ Γαλῶνη, *Βαρδάνης*, σ. 425-6.

⁴⁶ Γουναρίδης Π., «Οι πολιτικές προϋποθέσεις για την αντίσταση στους Λατίνους το 1204», *Σύμμεικτα* 5 (1983), σ. 145.

Ο όρος βάρβαρος χρησιμοποιείται επίσης από όλους τους συγγραφείς της εποχής για να τους χαρακτηρίσει. Τέλος οι καταναλωτικές και διατροφικές τους συνήθειες προκαλούν έκπληξη, αποτροπιασμό και απέχθεια στους Βυζαντινούς.⁴⁷

Η ιστορική αυτή αναπαράσταση των Δυτικών από τους Βυζαντινούς καταδεικνύει τελικά το ευρύ και εναλλασσόμενο περιεχόμενο των λέξεων «Ιταλός» και «Λατίνος» στην αντίληψη της βυζαντινής διανόησης μετά το 1204. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύει την πρόσφατα διατυπωθείσα στην νεώτερη ιστοριογραφία άποψη ότι η εναλλακτική χρήση των όρων «Λατινοκρατία» και «Φραγκοκρατία», κυρίως στη βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνας, είναι μάλλον αυθαίρετη. Και αυτό προκύπτει, ακριβώς γιατί ο όρος «Φραγκοκρατία» είναι περιοριστικός και δεν αποδίδει το σύνολο των Δυτικών, καθώς δεν συμπεριλαμβάνει τους Βενετούς. Εξάλλου, εκτός από τον τόπο προέλευσης, που διακρίνει τις προερχόμενες από τη Δύση ετερογενείς ομάδες, και η γλώσσα αποτελεί κριτήριο μιας σχηματικής κατηγοριοποίησης των δύο κύριων πόλων της λατινικής κυριαρχίας που εντοπίζονται τώρα στην Ανατολή: αφενός των Φράγκων, των Σταυροφόρων δηλαδή, και αφετέρου των Βενετών.⁴⁸

⁴⁷ Gounaridis, L'image de l'autre, σ. 87-88, 91-92. Γουναρίδης, *Εικόνα των Λατίνων*, 51-58. Jacoby D., «The Byzantine Outsider in Trade (c. 900- c. 1350)», *Strangers to Themselves. The Byzantine Outsider*, εκδ. Dion C. Smythe, Variorum 2000, σ. 137-138. Παπαγιάννη, *Echo*, σ. 319-320.

⁴⁸ Σαββίδης Α, «Λατινοκρατία»-«Φραγκοκρατία» μετά το 1204 μ.Χ. -Όροι ταυτόσημοι;» *Βυζαντικά* 23 (2003), σ. 206 και σποράδην. Γάσπαρης Χ., «Ο Ελληνισμός μετά την άλωση του 1204», *Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 271-273.

β) Η Ρωμανία στις δυτικές πηγές

Η επίσκεψις των βυζαντινών όρων χρειάζεται να συμπληρωθεί με ανάλογη επεξεργασία και των Δυτικών πηγών. Θα προσπαθήσουμε δηλαδή μέσα από παραδειγματικές αναφορές να ανιχνεύσουμε την αντίληψη των Λατίνων για το χώρο που κατέκτησαν καθώς και για τη διαμόρφωση, από μέρους τους, αναπαραστάσεων των χαρακτηριστικών των υπηκόων της πρώην βυζαντινής αυτοκρατορίας, στην εποχή από το 1204 και μετά.⁴⁹

Τα σταυροφορικά κινήματα, υπό την οπτική του ύστερου Μεσαίωνα, παρουσιάζονται ως απάντηση στις επιθέσεις των Μουσουλμάνων και ως κατασταλτικό μέτρο έναντι των αιρετικών και σχισματικών.⁵⁰ Η ιστορία, η εξέλιξη και οι πρωταγωνιστές της Δ' Σταυροφορίας αποτέλεσαν στα μεταπολεμικά χρόνια αντικείμενο μελέτης μιας πληθώρας άρθρων και μονογραφιών ή συλλογικών τόμων. Στη διερεύνηση του θέματος κυριαρχούσε το ζήτημα της εκτροπής εις βάρος των χριστιανών της Ανατολής και η αναζήτηση ευθυνών. Με βάση αυτό τον προβληματισμό, η έρευνα ενδιαφέρθηκε λιγότερο με τις παραμέτρους της κοινωνικής ιστορίας. Πρόσφατες εργασίες ωστόσο, υπερβαίνοντας τις μονόπλευρες ιστορικές έριδες σχετικά με την εκτροπή, ανέδειξαν τελικά τις συνέπειες σε όλο τους το φάσμα.⁵¹

Όσον αφορά στις Δυτικές πηγές, από την πλευρά των Φράγκων (γαλλόφωνων) ξεχωρίζουν τρεις ιστορικοί, αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων, ο Villehardouin, ο Clari, και ο Valenciennes. Αφού σημειωθεί η διαφορετική καταγωγή, το κοινωνικό καθεστώς και η μόρφωση εκάστου, αξίζει να παρουσιαστεί η ιδιαίτερη οπτική γωνία με την οποία βλέπουν και αφηγούνται τα γεγονότα. Ο Villehardouin συμμετέχει ενεργά στα δρώμενα και εστιάζει το ενδιαφέρον του κυρίως στις στρατιωτικές και πολιτικές πλευρές της εκστρατείας. Αντίθετα ο Clari διηγείται την οπτική του απλού σταυροφόρου, ο οποίος δεν συμμετείχε σε συμβούλια και

⁴⁹ Για την προγενέστερη εποχή βλ. Carrier M., «Perfidious and Effeminate Greeks: The Representation of Byzantine Ceremonial in the Western Chronicles of the Crusades (1096-1204)», *Quaderni della Casa Romana di Venezia* 4 (2002), σ. 47-68. Carrier M., «Les relations diplomatiques entre Grecs et Latins dans la perspective politico-culturelle du XIIe siècle: Les réactions des croisés au cérémonial byzantin selon les chroniqueurs Occidentaux des croisades», *Annuario dell' Istituto Romano di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia* 5 (2003), σ. 49-78. Balard M., «Latin Sources and Byzantine Prosopography: Genoa, Venice, Pisa and Barcelona», *Byzantines and Crusaders in non Greek Sources*, Νέα Υόρκη 2007, σ. 39-58, όπου παραδείγματα από λατινικές πηγές για την κομνηνεία προσωπογραφία και εκτενής βιβλιογραφία με πηγές και νοταριακά έγγραφα.

⁵⁰ Giles Constable, «The Historiography of the Crusades», *Crusades*, σ. 6, 15.

⁵¹ Balard M., «L'historiographie occidentale de la quatrième croisade», *Urbs capta*, σ. 161, 168-170. Constable, *Historiography*, σ. 21.

επομένως η πληροφόρησή του ήταν κυρίως βασισμένη σε φήμες. Τέλος ο Valenciennes ήταν επαγγελματίας συγγραφέας και παράλληλα ιερέας. Ωστόσο και οι τρεις, ακολουθώντας τα λογοτεχνικά πρότυπα της εποχής τους, διαφωτίζουν διάφορα τμήματα της κοινωνίας των σταυροφόρων και της σύγκρουσης Βυζαντινών-Λατίνων.⁵² Από την πλευρά της Βενετίας απουσιάζει μια επίσημη χρονογραφική παράδοση σύγχρονη της Δ' σταυροφορίας. Το κενό μπορεί να καλυφθεί από μια πληθώρα ανεπίσημων χρονικών, τα οποία ωστόσο δεν πληροφορούν επαρκώς κι ούτε είναι σαφές εάν είναι σύγχρονα με τα γεγονότα της εποχής. Αντίθετα, το ιστοριογραφικό υλικό μετά το 1204 είναι πληρέστερο και φωτίζει την εδραίωση της βενετικής κυριαρχίας στα πρώην βυζαντινά εδάφη.⁵³ Πληροφορίες αντλούμε και από άλλα χρονικά, γραμμένα στη λατινική ή σε λατινογενείς γλώσσες, από διάφορες περιοχές της Ιταλίας και της δυτικής Ευρώπης, τα οποία μάλιστα δεν είχαν αξιοποιηθεί επαρκώς.

Στην πλειονότητα των αφηγηματικών αυτών κειμένων ο γεωγραφικός χώρος παρουσιάζεται με έναν διττό τρόπο: είτε εξακολουθεί να αποτυπώνεται ως ενιαίος, υπό τον όρο *Romania*, ή κατακερματισμένος σε *terrae*. Η σημασία των όρων αυτών, κυρίως του δεύτερου, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα μας. Γι' αυτό πριν παραθέσουμε τις εν λόγω παραδειγματικές αναφορές, θα διευκρινίσουμε τους δύο όρους. Όπως είναι γνωστό, μετά την κατάλυση του δυτικού ρωμαϊκού κράτους ο όρος «Ρωμανία» προσδιόριζε τόσο για τους Βυζαντινούς όσο και για τους Δυτικούς την επικράτεια της Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Παρά τη χρήση του όρου στις ιστορικές πηγές, οι προγενέστεροι από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό βυζαντινοί αυτοκράτορες δεν φαίνεται να τον χρησιμοποιούν στα διαθέσιμα επίσημα έγγραφα τους.⁵⁴ Ο όρος *Romania* εξακολουθεί και μετά το 1204 να προσδιορίζει τις περιοχές που ήταν άλλοτε τμήματα της ενιαίας αυτοκρατορικής επικράτειας και τώρα είτε έχουν καταληφθεί από τους Λατίνους, ή έχουν ενσωματωθεί στις επικράτειες των δύο

⁵² Noble P., «The importance of Old French Chronicles as Historical Sources of the Fourth Crusade and the Early Latin Empire of Constantinople», *JMedHist* 27 (2001), σ. 399-416, ειδικά σ. 401, 415-416.

⁵³ Angold M., «The Venetian Chronicles and Archives as Sources for the History of Byzantium and the Crusades (992-1204)», *Byzantines and Crusaders in non Greek sources*, σ. 84-85. Επίσης θεμελιώδης παραμένει η μονογραφία του A. Carile, *La cronachistica veneziana (secoli XIII-XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204*, Φλωρεντία 1969.

⁵⁴ Wollf R. L., «Romania: The Latin Empire of Constantinople», *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, Λονδίνο 1976, σ. 5-8, 33 και σποράδην. *ODB*, τ. Γ, σ. 1805. Παπαδοπούλου Ευ., *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο Ιστορία της Ρωμανίας*, Αθήνα 2000, σ. 53-54.

διάδοχων βυζαντινών κρατών.⁵⁵ Παράλληλα όμως ο όρος υιοθετήθηκε και από τους αρχηγούς της Δ' σταυροφορίας, οι οποίοι ονομάτισαν τη νεοσύστατη λατινική αυτοκρατορία ως *Imperium Romaniae*, φορτίζοντας, έτσι, τον όρο με μια νέα πολιτική σημασία. Ενδεικτικό είναι το ίδιο το έγγραφο της διανομής των εδαφών της αυτοκρατορίας, η *Partitio terrarum Imperii Romaniae*, αλλά και η χρήση του όρου σε άλλες πηγές.⁵⁶ Σε σχέση με αυτή την τελευταία χρήση του όρου αξιοσημείωτη είναι μια ειδικότερη χρήση από τους Γενουάτες η οποία έχει επισημανθεί από την νεώτερη βιβλιογραφία. Ενώ δηλαδή και αυτοί συνεχίζουν να χρησιμοποιούν τον όρο με γεωγραφική σημασία, για να προσδιορίσουν τα παλαιά βυζαντινά εδάφη που τώρα ανήκουν στη λατινική αυτοκρατορία, στον πολιτικό τους λόγο αποκαλούν αυτοκράτορες της Ρωμανίας όχι τους Λατίνους της Κωνσταντινουπόλεως αλλά τους ηγεμόνες του διάδοχου βυζαντινού κράτους της Νίκαιας, τους Λασκαρίδες. Ενδεχομένως η διαφοροποίηση αυτή να οφείλεται στο ότι οι Γενουάτες δεν συμμετείχαν ενεργά στην Δ' σταυροφορία και επομένως δεν είχαν αποκομίσει προνόμια ανάλογα με εκείνα των ανταγωνιστών τους, των Βενετών, από το σχηματισμό της Ανατολικής Λατινικής αυτοκρατορίας.⁵⁷

Παρατηρούμε επίσης ότι στις δυτικές πηγές ο όρος *Romania* αντικαθίσταται ή χρησιμοποιείται εναλλακτικά, ως προς το γεωγραφικό του περιεχόμενο, με τον όρο *Grece* ή *Grecia* ή *Griesse*, στη χρήση του οποίου εγγράφονται και οι γεωπολιτικές παραλλαγές που εντοπίζονται στα «ἐκ διαμέτρου πέρατα» της πρώην ενιαίας βυζαντινής επικράτειας, στην Ήπειρο και τη Νίκαια.⁵⁸ Η ανάλογη σύλληψη του

⁵⁵ Ryccardus de S. Germano, *Chronica*, [M.G.H. SS τ. 19] εκδ. G. H. Pertz, Ανόβερο 1866, σ. 344: *a Brundisium in Romaniam transfretat* και σ. 356: *Tum quidam comes Maio de Romania cum nonnullis Grecis militibus de Romania ex parte Commiano*, σ. 357: *De Romania quidam Greci*. Bartholomeus, *Annales*, [MGH SS τ. 18], εκδ. G. H. Pertz, Ανόβερο 1863, σ. 159: *Wilielmus marchio Montisferrati, qui apud Romaniam arripuerat*, σ. 177: *Ipsa anno destinati fuerunt legati duo...ad partes Romanie...causa loquendi et firmandi pacem et conventionem cum Vathatio imperatore Romaniae, et cum Michaele despoti Commiano*. Henri de Valenciennes, *Histoire de l' empereur Henri de Constantinople*, εκδ. J. Longnon, Παρίσι 1948, σ. 120: *en toute Romenie*. Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, εκδ. E. Faral, τ. 1, Παρίσι 1961, σ. 92: *Corfol, une yslie en Romanie*.

⁵⁶ Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 2, σ. 452-500. Carile, *Partitio*, σ. 125-289. *Annales Ceccanenses*, [MGH SS τ. 19], Ανόβερο 1866, σ. 301: *comes Francigena, Petrus de Alsura...et defensorem ei Iohannem de Columna... transierunt mare per imperium Romaniae*. Στην ίδια σελίδα ο Θεόδωρος Κομνηνός παρουσιάζεται ως φεουδάρχης της λατινικής αυτοκρατορίας: *maior potestas imperii Romaniae et ditior...Comminio, nomine Teodorus*. Innocentius III, *Regesta sive epistulae*, PL τ. 216, στ. 354 A (επ. 184), όπου ο Πάπας Ιννοκέντιος Γ' σε επιστολή του στον Λατίνο Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης αναφέρει: *si Graeci recuperarent imperium Romaniae*. *Regesta Honorii III*, εκδ. P. Pressutti, τ. 1, Νέα Υόρκη 1978, No. 1585, σ. 264: *imperium Romaniae* και τ. 2, No. 5186, σ. 283: *in imperio Romanie*. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium*, σ. 337. Page, *Being Byzantine*, σ. 214.

⁵⁷ Wolff, *Romania*, σ. 12-13.

⁵⁸ Robert de Clari, *La conquête de Constantinople*, εκδ. Ph. Lauer, Παρίσι 1924, σ. 16: *Grece*. Albericus, *Chronica Albrici Monachi Trium Fontium a monacho novi monasterii hoiensis interpolate*,

χώρου αποτυπώνεται και στην παπική αλληλογραφία, όπου η χρήση των όρων *Romania* και *Graecia* είναι ταυτόσημη με αυτή των υπόλοιπων Δυτικών πηγών.⁵⁹ Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι εκτός από τη νέα χρήση του όρου *Imperium Romaniae*, εμφανίζεται στην αλληλογραφία του Πάπα Ονωρίου Γ΄ και ο νέος όρος *Imperium Constantinopolitanum*, για να δηλώσει τη λατινική αυτοκρατορία της Ανατολής και την ιδιάζουσα γεωπολιτική της σημασία.⁶⁰

Ενώ ο όρος *Romania* εξακολουθούσε να ορίζει με ενιαίο τρόπο το χώρο, όπως κατέστη φανερό από τα παραπάνω, ο εδαφικός τεμαχισμός δηλώνεται στις δυτικές πηγές που αφηγούνται τα γεγονότα μετά το 1204, με τον όρο *terra*. Η σχετική έρευνα, εκτός από τη γεωγραφική ερμηνεία, προβάλλει και μια αδιαφιλονίκητη πολιτική σημασία του όρου. Δεν θα επεκταθούμε εδώ στις ιστορικές συνθήκες υπό τις οποίες εμφανίστηκε ο όρος αυτός· θα περιορισθούμε να εξετάσουμε το ρόλο που διαδραμάτισε σ' ό,τι αφορά τη σύσταση της Λατινικής αυτοκρατορίας της Ανατολής. Ο Βαλδουίνος της Φλάνδρας, ο πρώτος αυτοκράτορας, στο πλαίσιο του πολιτικού του προγράμματος, στόχευε να κατακτήσει όλα τα εδάφη που ανήκαν στη βυζαντινή αυτοκρατορία πριν την κατάλυση του 1204, και έπειτα, ως επικυρίαρχος να τα αναδιανείμει, σύμφωνα με τα φεουδαλικά πρότυπα, στους αρχηγούς της σταυροφορίας.⁶¹ Συνεπώς η νεοσύστατη αυτοκρατορία επρόκειτο να σχηματιστεί από φεουδαλικές ηγεμονίες, *terrae*, οι κύριοι των οποίων θα ήταν υποτελείς του Λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως. Στα κατακτητικά σχέδια του τελευταίου, που

εκδ. P. Scheffer-Boichorst, [M.G.H. SS τ 23], Ανόβερο 1874, σ. 885: *Lacedemonia et Corinthus, Andrenopolis, Messinopolis et Rhilippis civitatis Grece*, σ. 906: *comes Petrus...ut Greciam attigit, captus est a duce Durachii*, σ. 911: *in Grecia regnabat apud Nicheam*. Reinerius, *Annales* [MGH SS τ. 16] Ανόβερο 1859, σ. 675 *Henricus imperator Constantinopolitanus, qui Greciam post fratrem suum...rexit*. *Chronique d'Ernoul et de Bernard de Trésorier*, εκδ. M. L. De Mas Latrie, Παρίσι 1871, σ. 392: *Duras est li premiere cités de le tiere de Griesse par devers Puille*. Ryccardus de S. Germano, *Chronica*, σ. 359: *in Grecorum imperio* (αναφέρεται στη μάχη της Κλοκότνιτσας).

⁵⁹ Innocentius III, PL τ. 215, στ. 705 B (επ. 129), όπου ο Πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ σε επιστολή του προς τον Καλογιάννη αναφέρει: *Noveris ergo, fili charissime, quod ingens exercitus de occidentalibus partibus in Graeciam profecturus*. Innocentius III, PL τ. 216, στ. 106 D, (επ. 96): *Nobili Viro Michalicio Cuminiano Romaniae*. *Regesta Honorii III*, τ. 2, Νέα Υόρκη 1978, No. 3856, σ. 52: *partibus Romaniae* και No. 5132, σ. 274: *per Romaniam constitutis*. και No. 4758, σ. 207: Απευθυνόμενος στους Λατίνους ηγεμόνες του ελλαδικού χώρου (*principi Achaie, domino Athenarum, dominis Nigripontis*), ζητά να συνδράμουν τον Γουλιέλμο, προκειμένου να ταπεινωθούν οι σχισματικοί (*scismatici Romanie*). και No. 4006, σ. 75: *Graeciam*.

⁶⁰ *Regesta Honorii III*, τ. 1, No. 526, σ. 92: *imperium Constantinopolitanum*. και No. 720, σ. 125: *inter ecclesias et bailum et principes imperii Constantinopolitani*. και No. 688, σ. 120: Απευθύνεται στον Βάιλο της αυτοκρατορίας της Κων/πολης (*Constantinopolitani imperii*) ζητώντας αυτός και οι άλλοι Λατίνοι που βρίσκονται στη Ρωμανία (*in Romaniae partibus*) να φροντίσουν για την απελευθέρωση του αυτοκράτορα (Πέτρου Κουρτεναί) και του καρδινάλιου Ιωάννη, τους οποίους ο Θεόδωρος Δούκας κρατούσε αιχμάλωτους στο Δυρράχιο.

⁶¹ Brezeanu St., «La terra dans les Balkans au XIIIe siècle. Une institution latine echouée», *RESEE* 27 (1989), σ. 4, 6-7 και σποράδην. Clari, *Conquête*, σ. 104: *Après chou que les teres furent si departies*.

δεν υλοποιήθηκαν, συμπεριλαμβάνοντο και οι διάδοχοι βυζαντινές πολιτικές οντότητες που δημιουργήθηκαν μετά το 1204, οι οποίες στις Δυτικές πηγές προσδιορίζονται εξίσου με τα λατινικά πολιτικά σώματα ως *terrae* της Λατινικής αυτοκρατορίας. Για το λόγο αυτό ακριβώς ο Μιχαήλ Α΄ (1204-1215) και ο αδελφός του και διάδοχός του Θεόδωρος (1215-1230) ήταν για τους δυτικούς χρονογράφους ένας *dominus terrae*, δηλαδή ένας από τους υποτελείς του Λατίνου αυτοκράτορα, η ηγεμονία του οποίου προσδιορίζεται με σημείο αναφοράς το Δυρράχιο, κυρίως λόγω της ιδιάζουσας γεωπολιτικής σημασίας της πόλης ως σημείο-πύλη στην Εγνατία.⁶²

Έχοντας υπόψη μας την αντίληψη των Δυτικών για το χώρο που κατέκτησαν, θα επιχειρήσουμε τώρα να ανιχνεύσουμε την αντίληψή τους για τους ανθρώπους με τους οποίους θα συμβιώσουν εφεξής. Οι πρώην υπήκοοι της Βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν αναφέρονται ως «Ρωμαίοι», όπως οι ίδιοι συνήθιζαν να προσδιορίζονται, αλλά ως *Graeci*.⁶³ Αναφέρουμε παραδειγματικά ότι ο Θεόδωρος Λάσκαρις χαρακτηρίζεται *imperator Graecorum*, ενώ ο Μιχαήλ Α΄ απλώς ως *uns autres Griens*.⁶⁴ Οι Δυτικοί χρονικογράφοι και οι πάπες παρουσιάζουν ως βασικά χαρακτηριστικά των Γραικών την επιπορεία και την προδοσία.⁶⁵ Τους θεωρούν επίσης

⁶² Robertus Altissiodorensis, *Chronologia*, εκδ. N. Camusaei [Recueil des Historiens des Gaules et de la France, τ. 18], Παρίσι 1879, σ. 285: *terram tyranni cujusdam qui Theodorus communiter vocabatur. Valenciennes, Histoire*, σ. 68: *la terre de Duras*. και σ. 73: *toute la terre qui est de Duras jusques a Macre*. Αυτ., σ. 120: *se il toute sa terre voelle tenir de moi et toz ses tenements*. Εδώ ο Λατίνος αυτοκράτορας Ερρίκος προσφέρει τη δυνατότητα στον Μιχαήλ Α΄ να γίνει υποτελής του. Ο ηγεμόνας της Ηπείρου παρουσιάζεται να απαντά με ανάλογους φεουδαλικούς όρους, προτείνοντας τελικά μια επιγαμία, μέσω της οποίας θα παραχωρούσε στον αυτοκράτορα το ένα τρίτο της επικράτειάς του (*la tierce partie de toute ma terre*). Villehardouin, *Conquête*, τ. 2, σ. 122: *la terre d'autre part del Braz si avoir un seignor Grieu que on appelloit Todre l'Ascre. Annales Ceccanenses*, σ. 301: *invitavit imperatorem, ut dignaretur ire per terram suam*. (ο Θεόδωρος Δούκας προσκάλεσε τον Λατίνο αυτοκράτορα Πέτρο Κουρτεναί να διασχίσει την επικράτειά του, προκειμένου να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη).

⁶³ Clari, *Conquête*, σ. 17: *li Grieu*. και σ. 23: *li Griu*. και σ. 42: *les Grius. Chronique d'Ernoul*, σ. 364: *les Griffons*. Παπαδοπούλου, *Μαρίνος Σανούδος*, σ. 115: *i Greci, imperator Graeco*. Rycardus de S. Germano, *Chronica*, σ. 356: *Grecis militibus de Romania*. και σ. 357: *de Romania quidam Greci*. Valenciennes, *Histoire*, σ. 46: *Grifons*. O D. Nicol, «The Byzantine View of Western Europe», *GRBS* 8 (1967), σ. 318, αναφέρεται στην αντίδραση που προκάλεσε ο όρος *imperator Graecorum* με τον οποίο ο πάπας το 968 είχε απευθυνθεί στον Νικηφόρο Φωκά.

⁶⁴ Dandolo Andrea, *Chronicon Venetum*, [RIS τ. 12], σ. 340. Albericus, *Chronica*, σ. 911: *Lascarum Grecum/ Theodorus Grecus*. Villehardouin, *Conquête*, τ. 2, σ. 109: *uns autres Griens, qui ere appelez Michalis*. Αυτ., σ. 122: *un Grieu que on appelloit Toldre l' Ascre. Chronique de Morée*, εκδ. J. Longnon, Παρίσι 1911, σ. 106, § 290: *li despos, qui Grex estoit* (αναφέρεται στον δεσπότη Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου, που συγχέεται με τον υιό του, τον δεσπότη Νικηφόρο).

⁶⁵ Villehardouin, *Conquête*, τ. 2, σ. 142: *Mes li Grieu n'orent mie la felonie fors de lor cuer, qui mult estoient desloial*. Valenciennes, *Histoire*, σ. 119: *Michalis est miervelleusement trahitres et faus*. Clari, *Conquête*, σ. 54: *les Grius qui traitterur estoient*. Αυτ., σ. 72: *il estoient traîtreur et mordisseur, et qu'il estoient desloial et qu'il estoient pieur que Juis*. Dandolo Andrea, *Chronicon Venetum*, σ. 340: *Proditioso accepto concilio* (Ο Κουρτεναί). Benvenuto di San Giorgio, conte di Biandrate, *Historia Montis Ferrati*, [RIS, τ. 23], Μιλάνο 1733, σ. 374: *proditoriamente ucciso* (Η προδοσία του Κουρτεναί από τον Θεόδωρο Δούκα). Παπαδοπούλου, *Μαρίνος Σανούδος*, σ. 115: *li Greci lo tradirono* (Η

εχθρούς και τονίζουν τα αρνητικά συναισθήματα, μίσος και κακία, που τρέφουν γι' αυτούς.⁶⁶ Στο θρησκευτικό πεδίο οι δογματικές διαφορές αναδεικνύονται τώρα περισσότερο: οι Δυτικοί γνωρίζουν ότι οι βυζαντινοί αποκαλούν Λατίνους τούς καθολικούς χριστιανούς και «κύνες» αυτούς που υπακούουν στη ρωμαιοκαθολική εκκλησία.⁶⁷ Τους θεωρούν άπιστους, εχθρούς του Χριστού, αιρετικούς και σχισματικούς.⁶⁸ Ο μοναχός Albericus εισάγει μάλιστα μια ιεράρχηση στο εσωτερικό της χριστιανοσύνης (*ordines christianitatis*): *primus est ordo nostrorum christianorum, Latinorum videlicet, id est Romanorum, qui obediunt dommo pape. Secundus est ordo Graecorum*.⁶⁹ Όπως προκύπτει και από την παπική αλληλογραφία, ο όρος *Latini* φαίνεται να έχει κυρίως θρησκευτικό περιεχόμενο που προσδιορίζει τον ρωμαιοκαθολικό χριστιανό.⁷⁰ Υπό την ευρεία αυτή έννοια συμπεριλαμβάνει όλους τους Δυτικούς οι οποίοι ωστόσο διαχωρίζονται σε γένη (*nationes*). Ο Villehardouin αναφέρει χαρακτηριστικά: *Tuit li Latin qui estoient hebergié dedenz Constantinoble de quelque terre que il fussent*.⁷¹

Οι Δυτικοί χρονικογράφοι φαίνονται ενημερωμένοι τόσο γύρω από τα οικογενειακά ονόματα όσο και γύρω από τους τίτλους και τα αξιώματα που έφεραν οι ηγεμόνες των νεοϊδρυθέντων βυζαντινών κρατών. Αναφέρουμε παραδειγματικά ότι ο

προδοσία του πρίγκιπα της Αχαΐας στην μάχη της Πελαγονίας από τον δεσπότη Μιχαήλ Β' της Ηπείρου). *Chronique de Morée*, σ. 107, § 294: *nous sommes trahy*. Innocentius III, PL, τ. 216, στ. 353 D, (επ. 184): *quod Michalicius, fidelitate quam eidem praestiterat imperatori contempta*. και στ. 598 A (επ. 78): *Theodorus Graecus quondam dominus Corinthi, de prodicione convictus*.

⁶⁶ Villehardouin, *Conquête*, τ. 2, σ. 112: *li Grieu comencierent a hair et a porter mauvais cuer*. Robertus Altissiodorensis, *Chronologia*, σ. 284-285: *indigenarum malitia* (η κακία των αυτοχθόνων έναντι των λατινικών στρατευμάτων που συνόδευαν τον Πέτρο Κουρτεναί). *Regesta Honorii III*, τ. 1, No. 720, σ. 125: *Graecorum malitia*. Henricus imperator Constantinopolitanus, *De quatuor imperii hostibus a se pervictis* [Recueil des Historiens des Gaules et de la France, τ. 18], Παρίσι 1879, σ. 531: *inimicos principales habuisse et potentissimos... in regno Thessalonice Michalicius traditor potentissimus*. Βλ. Τσιρπανλής Ζ., «Η άλωση της Κωνσταντινούπολης κατά τις δυτικές πηγές», *Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 179-180.

⁶⁷ Clari, *Conquête*, σ. 18: *ore apele on tous chiaux de le loy de Romme Latins*. και σ. 71: *tout chil qui i crooient estoient chien*. Innocentius III, PL τ. 216, σ. 354 B, (επ. 184): *si possent exterminare Latinos... quos etiam nunc canes appellant*.

⁶⁸ Albericus, *Chronica*, σ. 911: *catholicorum devastator Vastachius*. και σ. 949: *Vastaghium et Alsanum, qui sunt infideles, nec sunt amici Christi*. *Regesta Honorii III*, τ. 2, No. 4758, σ. 207: *scismatici Romanie*. και No. 4758, σ. 207. και No. 5189, σ. 284: *contra scismaticos*. και No. 5270, σ. 298: *contra haereticos et excommunicatos*. και No. 5308, σ. 305: *divina potentia catholicis prevalere schismaticos non permittat*.

⁶⁹ Albericus, *Chronica*, σ. 935. και σ. 903: *de superbia Grecorum contra Latinos*.

⁷⁰ Innocentius III, PL τ. 216, στ. 147 B, (επ. 94): *tam Latini quam Graeci archiepiscopi et episcopi*. και στ. 647 B, (επ.134): *Latini episcopi Romaniae*. *Regesta Honorii III*, τ. 2, No. 5186, σ. 283: *archiepiscopis et episcopis tam Graecis quam Latinis*.

⁷¹ Villehardouin, *Conquête*, τ. 1, σ. 210. Albericus, *Chronica*, σ. 891: *natione Lombardum*. και σ. 90: *natione Romanus* (η καταγωγή του πάπα Ονώριου Γ') και σ. 123. *Annales Ceccanenses*, σ. 301. *comes Francigena, nomine Petrus de Alsura*. Clari, *Conquête*, σ. 79: *Engles, Danois estoient et gens d'autres nations*. Innocentius III, PL τ. 216, στ. 218 A (επ. 18): *Venetos... Francos et alios probos viros alterius nationis*.

ηγεμόνες της Νίκαιας, ο Λάσκαρις (*Lascarus*) και ο Βατάτζης (*Vathatio*) καταγράφονται ως *imperatores*, ενώ εκείνοι της Ηπείρου με ιεραρχικά υποδεέστερα πολιτικά αξιώματα. Ο Μιχαήλ Α΄ (*Michaelis Commiano*) προσδιορίζεται ως *Despotus* και ο αδελφός του Θεόδωρος (*Theodorus successor Michaelis*) ως *Dux*.⁷² Η απόδοση του τελευταίου τίτλου (*Dux*) τόσο στον Μιχαήλ Α΄ όσο και στον Θεόδωρο Δούκα έχει απασχολήσει τους ερευνητές οι οποίοι έχουν διατυπώσει διάφορες απόψεις επί του θέματος. Ειδικότερα έχει υποστηριχθεί, με αφορμή τη συζήτηση που ακολούθησε την έκδοση του δεύτερου βιβλίου του Nicol, ότι οι Λατίνοι δεν κατάλαβαν ίσως την ακριβή σημασία του οικογενειακού ονόματος *Δούκας* και ότι αναγνώρισαν σε αυτό μια τεχνική λειτουργία ανάλογη με εκείνη του δυτικού όρου «*dux*». Πιθανώς, δηλαδή, εσφαλμένα το επίθετο να μεταφράστηκε ως τίτλος, ως αξίωμα, δεδομένου μάλιστα ότι ο Μιχαήλ Α΄ ήταν πριν το 1204 «δούξ και αναγραφεύς» στο θέμα Μυλάσσης και Μελανουδίου της Μικράς Ασίας.⁷³ Οι Δυτικοί χρονικογράφοι φαίνεται ότι γνώριζαν και τις συγγενικές διασυνδέσεις των μελών της ηγεμονικής οικογένειας στο πολιτικό συγκρότημα της μεσαιωνικής Ηπείρου: ο Μανουήλ (*Manuel*) είναι αδελφός του ρήγα της Θεσσαλονίκης (*rex Thessalonice*), ο κόμης της Ζακύνθου (*comes Iacincti*) είναι γυναικάδελφος του Θεοδώρου Δούκα (*sororius quoque Theodori*) και η δεύτερη σύζυγος του Ασάν (*secunda uxor Alsani*) κόρη του τελευταίου (*filia Theodori ceci*).⁷⁴

Τα παραπάνω αρνητικά στερεότυπα των Δυτικών για τους υποτελείς τους, πλέον, σχισματικούς της Ανατολής, μέσα στον απόηχο της Δ΄ Σταυροφορίας, συμπτυκνώνονται πολλά έτη αργότερα στην προτροπή του ανώνυμου στιχοπλόκου της έμμετρης ελληνικής παραλλαγής του Χρονικού του Μορέως: *ποτὲ Ρωμαίου μὴ ἐμπιστευτῆς διὰ ὅσα καὶ σοῦ ὁμνύει*.⁷⁵

⁷² Bartholomaeus, *Annales*, σ. 177: *cum Vathatio imperatore Romaniae et cum Michaelis despoti Commiano*. Albericus, *Chronica*, σ. 885-6: *Lascarus...se apud Nicheam imperatorem constituit/ Michalis... se ducem fecit*. και σ. 906: *Duce Durachii Theodoro nomine, Michaelis successore*. και σ. 927: *successorem Michaelis, videlicet ducem Durrachii Theodorum*. Robertus Altissiodorensis, *Chronologia*, σ. 285: *tyranni cujusdam qui Theodorus communiter vocabatur et Dux erat dictae civitatis Dyrachii*. Dandolo Andrea, *Chronicon Venetum*, σ. 337: *Michael Coniano Despotaricum possidebat*. *Chronique de Moreé*, σ. 92, § 255: *Nicrifore, le despot de l'Arte*.

⁷³ Stiernon L., «Les origines du Despotat d'Épire. A propos d'un livre récent», *REB* 17 (1959), σ. 117-118, 126. Ducellier A., *La façade maritime de l'Albanie au moyen âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 124.

⁷⁴ Albericus, *Chronica*, σ. 938, 950. Ανάλογες γνώσεις ανιχνεύονται και ως προς τη Νίκαια. Βλ. Benvenuto di San Giorgio, *Historia Montis Ferrati*, σ. 374: *Teodoro Lafcari genero di Alessio*. Albericus, *Chronica*, σ. 911: *regnabat apud Nicheam post Lascarum gener eius, Vastachius nomine*.

⁷⁵ *Τὸ χρονικὸν τοῦ Μορέως*, εκδ. Π. Καλονάρος, Αθήνα 1940, στ. 3932-3937. Σύμφωνα με τον Page, *Being Byzantine*, σ. 210 και σ. 213, ο όρος Ρωμαίοι στο Χρονικό πρέπει να θεωρηθεί ότι περιλάμβανε τους Ρωμαίους της Κωνσταντινουπόλεως, της Νίκαιας, της Ηπείρου και του Μυστρά.

ΜΕΡΟΣ Α΄

**ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΝΟΣ ΝΕΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΔΥΣΗ**

1. Ήπειρος και Νίκαια: διπολική δυναμική μετά το 1204

*καὶ φέρει φεῦ, ὁ ἔνδοξος Βύζας τὸν εὐτελῆ Βιθυνὸν ὀρώων τὴν ἑαυτοῦ δόξαν μεταμπισχόμενον,
καὶ τὴν τῶν πραγμάτων μεταβολὴν τῇ τοῦ κόσμου κυβείᾳ ἐπιγραφόμενον (Χωματηνός)*

*οὐκ ἄλλους εἶναι ἐναντίους Ῥωμαίων ἀρχῇ μετὰ τὴν τῆς Κωνσταντίνου ἄλωσιν ἀλλ' ἢ τούτους
(Ακροπολίτης)*

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης προκάλεσε το γεωγραφικό τεμαχισμό της Ρωμανίας και τη συνακόλουθη διάσπαση της πολιτικής εξουσίας. Η πρωτοφανής αυτή ανατροπή (*τῶν κοσμικῶν πραγμάτων ἀνωμαλία καὶ σύγχυσις*), συνέπεια ενός βίαιου κλυδωνισμού, είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία δύο κυρίως εδαφικών μορφωμάτων στα «ἐκ διαμέτρου πέρατα τῆς Ῥωμαϊκῆς ἡγεμονίας», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Νικηφόρος Γρηγοράς.⁷⁶ Όπως καταδεικνύεται από τη βυζαντινή ιστοριογραφία του 13^{ου} αιώνα, ο λόγος συγκρότησης των δύο αυτών κρατῶν ήταν η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Οι προσπάθειες που κατεβλήθησαν για την υλοποίηση της ανασύστασης της Βυζαντινῆς αυτοκρατορίας ἐπόμενο ήταν να διευρύνουν την αντιπαλότητα μεταξύ τους. Πιο κάτω θα παρακολουθήσουμε, με βάση την προβληματική μας, τους ὁρους ὑπὸ τους οποίους επιχειρήθηκε η υλοποίηση του στόχου αυτού και ἀπὸ τις δύο πλευρές, μέχρι το 1261, ὁπότε ανακτήθηκε ἀπὸ τὴ Νίκαια ἡ πρωτεύουσα πόλη, ἀποφεύγοντας να συνταχούμε μαζί με προγενέστερους μελετητές με τὴ νικήτρια Νίκαια, ἀπαξιώνοντας συνακόλουθα τὴν ἀποτυχούσα στα πεδία τῆς μάχης Ήπειρο.

Ο σχηματισμός τῆς επικράτειας τοῦ Μιχαήλ Α΄ παρουσιάζεται, ὡς εἶδαμε πιο πάνω, ὡς ἀποσχιστικὴ τάση (*εἰς τοσαύτας δε τυραννίδας διαιρεθείσης τῆς ἐσπέρας*) ἐναντι τοῦ Θεοδώρου Λάσκαρι (1205-1221) ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναγορευθεῖ «βασιλεὺς» στὴν Ἀνατολή.⁷⁷ Ο Μιχαήλ Α΄, ὁ «πρῶτος ἀποστάτης», δὲν προσδιορίζεται με κάποιο τίτλο ἢ ἀξίωμα, ἀλλὰ σε συνάρτηση με τὴ συγγένεια που εἶχε με τὴν αυτοκρατορικὴ οἰκογένεια τῶν Ἀγγέλων⁷⁸ ἢ με ὁρους δηλωτικούς τῆς ἀσκησης ἐξουσίας πάνω σε

⁷⁶ Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία*, σ. 13. Χωματηνός, *Πονήματα*, ἐπ. 112, σ. 369 καὶ ἐπ. 114, σ. 372: *τῶν κοσμικῶν πραγμάτων γέγονε σύγχυσις οὐδέπω καὶ νῦν ἐς τὴν Ῥωμαίων ἐκώμασεν*.

⁷⁷ Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 638. Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία*, τ. 1, σ. 13.

⁷⁸ Stiennon, *Les origines du Despotat d'Épire*, σ. 117, ὅπου σημειώνεται ὅτι τὸ ἐπίθετο Ἀγγελος εἶναι σπάνιο καὶ χρησιμοποιεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς καὶ χρονογράφους τῆς Νίκαιας. Βλ. ἐπίσης Morisson, *Coinage*, σ. 186 ὅπου ἀναφέρεται στὸ πρότυπο τοῦ περρωτοῦ αυτοκράτορα με τὸ ὁποῖο ἀναπαρίστανται ἀργότερα –ἀπὸ τὸν Μανουήλ Δοῦκα (1230) καὶ μετὰ– σε νομίσματα οἱ

έναν γεωγραφικά προσδιορισμένο χώρο· είναι ο «δυναστεύων τῆς τοιαύτης χώρας», ο «κρατῶν τῆς Παλαιᾶς Ἡπείρου», ο «Ἀκαρνάνων ἐξουσιάζων».⁷⁹ Η διαδοχή του στην εξουσία από τον αδελφό του Θεόδωρο, ο οποίος χαρακτηρίζεται από τον Γρηγορά «νέον κακὸν», που εμφανίζεται στα «Θετταλικά βάραθρα», οξύνει περισσότερο το «πολυβαθὲς χάσμα» με τη Νίκαια. Αποκορύφωμα είναι ο σφετερισμός της βασιλείας από τον κατά «δυσμὴν» Θεόδωρο.⁸⁰ Επίσης είναι χαρακτηριστικό ότι η βασιλική του εξουσία εγγράφεται περισσότερο ως φήμη (*φημίζεται*) παρά ως γεγονός/θεσμική εξέλιξη και μάλιστα σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο (*τῶν ὧν κατῆρχεν ἀστέων καὶ χωρίων*), υποβαθμίζοντας προφανώς σκόπιμα τη διάσταση της πολιτικής οικουμενικότητας του αξιώματος.⁸¹ Απέναντι στην αξίωση του αυτοκράτορα της Νίκαιας να μετέχει ο Θεόδωρος «τῶν δευτερείων τῆς βασιλείας» και να παραμένει στην οικεία ιεραρχική τάξη, ο τελευταῖος αντιστεκόταν δυναμικά και χαρακτηριζόταν, σύμφωνα με τον Εφραίμ, «ἀντίθετος κραταρχοῦντ' Αὐσόνων».⁸² Το ρόλο της υπεράσπισής του ανέλαβαν οι ιεράρχες της επικράτειάς του (*οἱ κατὰ μοῖραν ταύτην τὴν δυτικὴν ἐπίσκοποι*), οι οποίοι, ὅπως φαίνεται, συμβάλλουν από κοινού με τους κοσμικούς ηγεμόνες στην αποτελεσματικότερη άσκηση της εξουσίας. Στη διασωθείσα αλληλογραφία τους τούς παρακολουθούμε να επιχειρηματολογούν σχετικά με τη νομιμότητα της αναγόρευσης και της στέψης του Θεόδωρου, από την άποψη της συμμετοχής των μηχανισμῶν του κράτους, ενώ παράλληλα τονίζουν ανάμεσα στα πλεονεκτήματά του (*πολλὰ καὶ ἐκ πολλῶν ἔχοντα τὰ δικαιούντα τοῦτον εἰς βασιλείαν καὶ κλήσιν βασιλικήν*) την εξ αίματος βασιλική καταγωγή του.⁸³ Ειδικότερα, ο Χωματηνός κατηγορείται από τους σύγχρονούς του ιστοριογράφους ότι υποὔργησε στη στέψη ως αυτοκέφαλος αρχιερεὺς.⁸⁴ Εκείνος ανταπαντά σε επιστολή του προς τον πατριάρχη ότι η στέψη έγινε κατὰ μίμηση εκείνης στη Νίκαια (*ἡ δύσις εἰργάσατο κατὰ μίμησιν τῆς ἀνατολῆς*). Μάλιστα το ὕφος του στη συνέχεια

ηγεμόνες της Θεσσαλονίκης. Το πρότυπο αυτό ήταν γνωστό στο Βυζάντιο και μάλιστα είχε σχετισθεί με το επίθετο *Ἄγγελος*.

⁷⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 13-14. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 7581-7584. Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, εκδ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 7, Παρίσι 1894, σ. 454 (το ἔργο αποδόθηκε στον Σκουταριώτη από τον Α. Heisenberg). Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, τ. 1, σ. 47.

⁸⁰ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 33. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, τ. 1, σ. 28. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 468.

⁸¹ Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 7719-20. Γαλῶνη *Βαρδάνης*, σ. 426.

⁸² Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 33-34. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 469. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 7986-88.

⁸³ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 24, σ. 286 και επ. 26, σ. 291-292. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 114, σ. 375.

⁸⁴ Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 468. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, τ. 1, σ. 26. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 34.

μετατρέπεται από απολογητικό σε καυστικό έναντι του Γερμανού: *πότε γὰρ ἠκούσθη τὸν αὐτὸν μητρόπολιν Νικαίας ποιμαίνειν καὶ πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως λέγεσθαι*,⁸⁵

Η αντίθεση και ο περιορισμός των αυτοκρατορικών αξιώσεων του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι γίνεται εμφανής και σε «αντίγραμμα» του Βαρδάνη στον πατριάρχη Γερμανό (1223-1240), όπου ο βασιλέας της Νίκαιας χαρακτηρίζεται ως *ὁ τῆς Ἀσίας ἄρξας*.⁸⁶ Είναι φανερό ότι οι διανοούμενοι του αυτοκρατορικού πλέον κρατικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης, αν και αναγνωρίζουν ένα πολιτικό σύστημα με μια ανώτατη εξουσία (*τὸ δίκαιον, ὡς ἔχρῃν καὶ μίαν εἶναι βασιλείαν τὰ κοσμικὰ διεύθύνουσαν*), προσαρμόζονται στις περιστάσεις και επομένως δρουν κατ' οικονομίαν.⁸⁷ Η αντιπαλότητα των δύο κρατών δεν εξαντλείται στη διαμάχη γύρω από τα κοσμικά αξιώματα, αλλά επεκτείνεται και σε ζητήματα εκκλησιαστικά. Οι μη κανονικές, κατά τον πατριάρχη, χειροτονίες επισκόπων σε διάφορες περιοχές (Κέρκυρα, Δυρράχιο, Λάρισα, Λευκάδα) δεν θεωρούνται ούτε σχίσμα ούτε παρασυναγωγή από τον μητροπολίτη Ναυπάκτου, αλλά σύμφωνες με τις απαιτήσεις του καιρού.⁸⁸ Εκτός από τις αντικειμενικές δυσκολίες που δυσχαίρεναν τη μετάβαση στη Νίκαια για αναζήτηση επισκόπων ή επικύρωση χειροτονιών, η πλήρωση των κενών επισκοπικών θέσεων παρουσιάζεται ότι γινόταν κατ' εντολήν του κρατούντος, ο οποίος, σε κάθε περιοχή που ελευθέρωνε από τη λατινική κυριαρχία, μεριμνούσε για την ανάδειξη ορθόδοξου επισκόπου (*ἡ χριστιανικὴ πολιτεία ἔσθῃ ἐν τῇ τάξει αὐτῆς*).⁸⁹ Στο πλαίσιο αυτό γίνεται κατανοητή η αντίθεση του Θεοδώρου Δούκα να δέχεται στην επικράτειά του αρχιερείς από την Ανατολή, βούληση που εκφράζεται σε «*πιττάκιον τῶν ὅλων ἀρχιερέων πρὸς τὸν πατριάρχην*», οι οποίοι εύχονται παράλληλα να μην υπάρξει και εκκλησιαστική διάσταση (*συνδιαριεῖσθαι καὶ τὰ*

⁸⁵ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 114, σ. 372-3.

⁸⁶ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 431. Με ανάλογο τρόπο απευθύνεται στον Λάσκαρι ο μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης, βλ. Λάμπρος Σπ., *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, Groningen 1968, τ. Β', σ. 149: *Τῷ βασιλεῖ τῆς Ανατολῆς τῷ Λάσκαρι*.

⁸⁷ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 114, σ. 372-373 και επ. 146, σ. 425-6 και επ. 150, σ. 439. Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 276. Βλεμμύδης Ν., *Περὶ τῶν κατ' αὐτὸν διήγησις μερικὴ*, εκδ. J. Munitiz, [Corpus Christianorum. Series Graeca 13], Turnhout 1984, σ. 14: *τῷ μὴ συνοίσειν τοῖς ὁμογενέσι μὴ δ' ἐπιπρεπῶς ἔχειν, αὐτοκράτορας εἶναι δύο, καὶ πατριάρχας δύο*. Ανάλογη αντίληψη της μοναδικής εκπροσώπησης της αυτοκρατορικής εξουσίας παραδίδεται και από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν*, εκδ. Gy. Moravcsik, Βουδαπέστη 1949, σ. *θέμα δύο στρατηγὸς ἔχειν οὐ δύναται*.

⁸⁸ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 275 και επ. 13, σ. 263. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 427.

⁸⁹ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 26, σ. 292 και επ. 17, σ. 276 και επ. 24, σ. 285. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 112, σ. 370.

ἱερατικὰ) εκτός από το τοπικό χάσμα που ἤδη τους χώριζε.⁹⁰ Αντίθετα αποτελεί μάλιστα κοινό τόπο σε πολλές επιστολές η ευχή για πολιτική επανένωση: *τὴν ἀνατολικὴν ἐξουσίαν τῇ δυτικῇ συνελθεῖν καὶ συνασπίζειν ἀλλήλαις*.⁹¹ Συνολικά πάντως εἶναι αξιοσημεῖοτο ὅτι η αλληλογραφία των επισκόπων αναδεικνύει την εφαρμογή του γνωστού μοντέλου των δύο εξουσιών, αυτοκράτορας και πατριάρχης, το οποίο τώρα αναπαράγεται στις δύο επαρχιακές εκδοχές της πρώην αυτοκρατορίας.⁹² Παράλληλα εμφανίζεται και η βασική διαφορά του μοντέλου αυτού με το πρότυπο εξουσίας στη Λατινική χριστιανοσύνη, που εντοπίζεται κυρίως στη θέση και την εξουσία του αυτοκράτορα σε εκκλησιαστικά θέματα.

Οι σχετικές με τα στρατιωτικο-πολιτικά γεγονότα πηγές ἔχουν γίνει αντικείμενο διερεύνησης κατ' επανάληψη: ο Θεόδωρος, επίορκος, κατά την Νίκαια (*διαλύσας τὰς σπονδὰς/ ὁ παραβαίνων τοὺς ὄρκους καὶ παρασπονδῶν*), θα ηττηθεῖ στην Κλοκότνιτσα (*Κλοκοτινίτζα*) το 1230 από τον βασιλέα των Βουλγάρων, Ιωάννη Ασάν. Η επιορκία παρουσιάζεται ως το στοιχείο εκείνο που ενθαρρύνει τους Βουλγάρους και τους δίδει την νίκη, ενώ η τύφλωση του Θεόδωρου θεωρεῖται τιμωρία, λόγω του σφετερισμού του αυτοκρατορικού αξιώματος.⁹³ Η διάκριση των εξουσιών θα συνεχίσει να αποτελεί μια προσδιοριστική σταθερά των σχέσεων του αυτοκρατορικού συγκροτήματος της Νίκαιας και των αντίστοιχων εδαφικών με ἑδρα τη Θεσσαλονίκη. Ο Μανουήλ (1230-1237), αδελφός του Θεόδωρου, χαρακτηρίζεται βασιλεύς και δεσπότης ειρωνικά (*ὡς εἰς σὲ καὶ μᾶλλον ἀρμόσει τὸ εἰς Χριστὸν ψαλτωδούμενον*), ενώ η επιστροφή του τυφλού Θεόδωρου στη Θεσσαλονίκη (1237) εγείρει εκ νέου αυτοκρατορικές αξιώσεις, καθώς ἔδωσε (*ὠνόμασε*) στο γιό του Ιωάννη τον τίτλο του βασιλέως. Ο αυτοκράτορας ωστόσο της Νίκαιας περιόρισε τις φιλοδοξίες τού νεαρού ηγεμόνα, τιμώντας τον με το αξίωμα του δεσπότη. Μετά το θάνατο του δεσπότη Ιωάννη ανέλαβε την εξουσία ο αδελφός του Δημήτριος, ο οποίος τιμήθηκε επίσης με το ίδιο δεσποτικό αξίωμα από τον αυτοκράτορα. Στη συνέχεια ὅμως η πολιτικά ανώριμη και πλημμελής διακυβέρνηση που ασκούσε ο Δημήτριος

⁹⁰ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 277 και επ. 26, σ. 289-291. Γαλῶνη, *Βαρδάνης*, σ. 426-8.

⁹¹ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 15, σ. 267 και επ. 26, σ. 291 και επ. 27, σ. 294. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 112, σ. 370.

⁹² Patlagean, *Modèle des deux pouvoirs*, σ. 556-7.

⁹³ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, τ. 1, σ. 28. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 41-2. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 474. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 8089. Βλεμμύδης, *Περὶ τῶν κατ' αὐτὸν*, σ. 14: *ἀρχιερέων κατάλογος...τῷ τὴν βασιλείαν ἐν τῇ Θετταλῶν σφετερισμένῳ, τὴν τῆς ἀλουργίδος ἀπόθεσιν δι' ἐπιστολῆς ἐπισκήψοντες*.

οδήγησε στην εκ των έσω ανατροπή του και τελικά στην κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον αυτοκράτορα της Νίκαιας.⁹⁴

Η οπτική αυτή του κράτους της Νίκαιας (ως προς την τάξη της εξουσίας) αναδεικνύει μια βασική πολιτική διάκριση. Οι Νικαείς, ως κάτοικοι πλέον της πρωτεύουσας ενός αυτοκρατορικού πολιτικού σχηματισμού, που βρίσκεται μάλιστα στην Ανατολή, έχουν ιδιοποιηθεί το όνομα των υπηκόων της πολύ ευρύτερης καταλυμένης Βυζαντινής αυτοκρατορίας και χαρακτηρίζονται «Ρωμαίοι». Οι χρονικογράφοι, όπως π.χ., ο Ακροπολίτης, δεν παραλείπουν να προβάλλουν ρητά και υπόρρητα την πολιτική συνέχεια: *ἡ μὲν οὖν πόλις Θεσσαλονίκη οὕτως ὑπὸ τὸν βασιλέα γέγονεν Ἰωάννην, μᾶλλον δὲ ὑπὸ Ῥωμαίους· οἱ γὰρ αὐτὴν κρατοῦντες ἐναντιόφρονες Ῥωμαίοις ἐτέλουν.*⁹⁵ Με αυτή την αντιδιαστολή στόχευαν στο να στερήσουν από οποιονδήποτε άλλο διεκδικητή το πρώην ενιαίο όνομα «Ρωμαίοι», το οποίο οι Νικαείς θεωρούσαν αποκλειστικά δική τους κληρονομιά.⁹⁶

Εν τω μεταξύ ο Μιχαήλ Β' (ca. 1230-1266/8), ο νόθος γιός του Μιχαήλ Α' (τοῦ πρώτου ἀποστάτου), έχοντας ανακληθεί από την εξορία, συγκρότησε τη δική του πολιτική εξουσία, γεγονός που προκάλεσε νέες τριβές.⁹⁷ Η περίοδος ακριβώς που ακολουθεί, έως την μάχη της Πελαγονίας το 1259, χαρακτηρίζεται από πολεμικές συγκρούσεις των δύο πλευρών, από τις οποίες προέκυψαν μεταβολές των συνόρων των εκατέρωθεν επικρατειών. Στο πλαίσιο της αυξανόμενης όξυνσης οι βασικοί χαρακτηρισμοί που αποδίδονται σχεδόν σταθερά στον Μιχαήλ Β' είναι οι εξής: *ἀποστάτης, ἀντάρτης, ἔφορκος και παράσπονδος.*⁹⁸ Αυτοί προκύπτουν ως συνέπεια της διάλυσης και της αθέτησης των συμβάσεων και των συμφωνιών που είχε συνάψει με τον αυτοκράτορα και από την επιθετική του διάθεση. Ο Γρηγοράς μάλιστα σκιαγραφεί την επεκτατική πορεία του Μιχαήλ Β' με στόχο πάντα την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως: *καὶ ἄρας τοὺς οἰκείους ὑπερέβαινε χώρους ἐπὶ πονήρῳ τῶν δυτικῶν πόλεων, αἱ τοῖς Ῥωμαίων βασιλεῦσιν ὑπῆρχον ὑπήκοοι.*⁹⁹ Έτσι δεν είναι

⁹⁴ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 44, 61, 67, 70-71, 83. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 8141-6, 8365-8373, 8425-7, 8472-8475, 8500-1, 8586. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 475, 484, 487, 490, 497.

⁹⁵ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 83. Βλέπε επίσης: Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 497: *ἡ μὲν οὖν Θεσσαλονίκη οὕτως ὑπὸ Ῥωμαίους ἐγένετο, τῶν ἐναντιοφρόνων ἐκ ταύτης ἀπελαθέντων.* Page, *Being Byzantine*, σ. 107, 121, 123

⁹⁶ Angold M., Byzantine "Nationalism" and the Nicean Empire, *BMGS*, 1 (1975), σ. 64, 68.

⁹⁷ Ἰωβ Μοναχός, *PG.*, τ. 127, σ. 905 B. Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκή ἱστορία*, τ. 1, σ. 47. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 64, 84. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 498. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 8621-8631.

⁹⁸ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 89, 141, 143, 145. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 8689-90, 9186-7, 9199. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 500, 530, 532.

⁹⁹ Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκή ἱστορία*, τ. 1, σ. 48, 56-57.

παράδοξο που ο Βατάτζης, σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, θεωρούσε τα μέλη της οικογένειας των Κομνηνών-Αγγέλων, που ασκούσαν εξουσία στα δυτικά μέρη, τους χειρότερους εχθρούς του: *οὐκ ἄλλους οἰόμενος εἶναι ἐναντίους τῇ τῶν Ῥωμαίων ἀρχῇ μετὰ τὴν τῆς Κωνσταντίνου ἄλωσιν ἄλλ' ἢ τούτους*.¹⁰⁰

Ο Παχυμέρης μάλιστα ο οποίος αρχίζει την αφήγησή του από την περίοδο άσκησης της εξουσίας από τον Μιχαήλ Β΄, δίνει έμφαση στη σχετικοποίηση του τρόπου της αντίληψης του γεωγραφικού χώρου και τις συνακόλουθες νέες γεωπολιτικές σημασιοδοτήσεις που έχουν προκύψει από τον επαναπροσδιορισμό κάποιων ιστορικών όρων. Ειδικότερα ο γεωγραφικός χώρος παρουσιάζεται ως πεδίο άσκησης εξουσίας, δηλαδή ως επικράτεια. Αντίστοιχα, πολιτικοί όροι που δηλώνουν την άσκηση εξουσίας, την κυριαρχία σε μια περιοχή, συνδυάζονται με εκείνους που δηλώνουν το γεωγραφικό χώρο. Αξιοσημείωτες είναι οι διατυπώσεις του ιστορικού: *Μιχαήλ Ἄγγελος δεσπότης τῶν δυσικῶν ἢ δυσικὸς δεσπότης ἢ ὁ ἐν τῇ δύσει δεσπότης*.¹⁰¹ Στην Ανατολή, το κέντρο ενδιαφέροντος του Παχυμέρη, ο θάνατος του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι (1258) συμβάλλει στην αποδυνάμωση του αυτοκρατορικού σχηματισμού της Νίκαιας (*μηδὲ γὰρ ἔχειν Ῥωμαίους ὅπως αὐτὸν ἀποσοβήσωσι*). Η νέα αυτή πολιτική κατάσταση και η συμμαχία του Μιχαήλ Β΄ με τους Λατίνους γαμβρούς του (*ρήγα Σικελίας Μαφρέλ τὸν τῆς Ἀχαΐας πρίγκιπα*) δημιουργούν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την απόπειρα ανακατάληψης της Κωνσταντινούπολης και την αναγόρευση του Μιχαήλ Β΄ σε «βασιλέα των Ρωμαίων». ¹⁰² Πριν από τη σύγκρουση στην Πελαγονία ο νέος κρατῶν Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1259-1282), είχε αποστείλει στα δυτικά, εναντίον του αποστάτη, τον αδελφό του σεβαστοκράτορα Ιωάννη ο οποίος πέτυχε να περιορίσει πρόσκαιρα την επικράτεια του δεσπότη Μιχαήλ Β΄.

Ο Ακροπολίτης μετά το πέρας των επιχειρήσεων του σεβαστοκράτορα Ιωάννη διακρίνει ως εξής το χώρο: *συνεστάλησαν οὖν μέχρι τῶν οἰκείων ὄρων, εἴτουν τῶν Πυρρηναίων ὁρῶν, ἃ δὴ διορίζει τὴν παλαιὰν τε καὶ τὴν νέαν Ἑπειρον τῆς Ἑλληνίδος καὶ ἡμετέρας γῆς*.¹⁰³ Η προσάρτηση της Αχρίδας, της Δεαβόλεως και των περιοχών του περίγυρου (*Πρέσπα, Πελαγονία, Σωσκός, Μολυσκός*) στην επικράτεια των «Ῥωμαϊκῶν δυνάμεων», διευκολύνεται, σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, από τη

¹⁰⁰ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 89.

¹⁰¹ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, εκδ. Α. Failler, CFHB. Series Parisiensis 24/1, Παρίσι 1984, τ. 1, σ. 37, 59, 115.

¹⁰² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, τ. 1, σ. 71. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 157-8, 164. *Χρονικὸν Μορέως*, στ. 3552-3. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 115, 117.

¹⁰³ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 166.

συναινετική στάση των κατοίκων των περιοχών αυτών: *τοιιοῦτοι γὰρ εἰσιν οἱ τῶν δυτικῶν οἰκήτορες, ῥαδίως πᾶσι τοῖς δυναστεύουσιν ὑποπίπτοντες· ἐντεῦθεν τοὺς ὀλέθρους ἀποφυγάνουσι καὶ τὰ πλείω τῶν σφετέρων περιουσιῶν διασώζουσι*.¹⁰⁴ Η παραπάνω αναφορά τέμνει την άλλοτε βυζαντινή επικράτεια και αποκαλύπτει πρόσφατα κατασκευασμένες αρνητικές διακρίσεις και στερεότυπα σε βάρος συλλήβδην ὅσων κατοικούν τη «δύση» που παρουσιάζονται ως φυσικές (*φυσει γὰρ ὑπάρχει τὸ δυτικὸν γένος πρὸς φυλάξεις ἄστεων μαλθακώτερον*).¹⁰⁵

Η ετερόκλητη συμμαχία του Μιχαήλ Β' (*ἐτερόφυλων ὄντων καὶ οὐχ ὁμογενῶν*) ηττήθηκε στην Πελαγονία έπειτα από τη φυγή του δεσπότη, ενώ ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος πέτυχε μια σημαντική νίκη (*ὀλίγας γὰρ τοιαύτας νίκας εἶδεν ὁ ἥλιος*).¹⁰⁶ Ο ίδιος στην αυτοβιογραφία του αναφέρεται χαρακτηριστικά στο γεγονός που διαδραματίζεται στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του, σημειώνοντας τη διαχρονική έχθρα με τους «δυτικούς»: *καὶ ἐνίκων περὶ Θετταλίαν, ἔτι τῆς ἀρχῆς ὧν ἐν προοιμίοις, τοὺς τῆς Ρωμαίων ἀρχῆς πολλῶν ἐτῶν ἀποστάτας Ρωμαίους πολλῶ χαλεπωτέρους τῶν φύσει πολεμίων τοῖς ἡμετέροις ἐπιφυομένους πράγμασιν*.¹⁰⁷ Ωστόσο η άμεση ανακατάληψη των «δυτικῶν» περιοχῶν από τον Μιχαήλ Β' θεωρήθηκε αρχή νέων κακῶν για τη Νίκαια (*τὰ τῶν Ρωμαίων πράγματα*). Την παραπάνω αρνητική οπτική του Ακροπολίτη, υιοθετεί και ο μεταγενέστερος Γρηγοράς: *δύο ἐξῆς ἡνύετο ἔτη, ἀφ' οὗ τῶν τε βασιλικῶν θρόνων ἐγκρατὴς ὁ Μιχαήλ ἐγγέγονει καὶ τὸ δυτικὸν καὶ Θετταλικὸν ἔπαυσε δόρυ, τὴν μάχην φημὶ τῶν τε Ἀκαρνάνων καὶ Αἰτωλῶν, καὶ τῆς πονηρᾶς ἐκείνης ρίζης πάλιν ὑπεφύοντο πονηρὰ καὶ ἀκανθώδη βλαστήματα, καὶ πάλιν ὄρκων ἀνατροπαὶ καὶ μάχαι πολεμικαὶ τοῦ ἀποστάτου Μιχαήλ*.¹⁰⁸ Η αποστολή όμως του Στρατηγόπουλου στα «δυτικά» μέρη, προκειμένου να αναχαιτιστούν οι πολεμικές επιχειρήσεις που διεξάγονταν εκεί (*τοῖς ἐκεῖσε οὔσι τῶν Ρωμαίων ὑπεναντίοις*), οδήγησε τελικά στην απροσδόκητη ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261.¹⁰⁹ Με αφορμή αυτή την αποστολή τού Στρατηγόπουλου τονίζονται ακόμη μια φορά τα αρνητικά χαρακτηριστικά των «δυτικῶν». Ο Εφραίμ τους χαρακτηρίζει «έσπερίους δύσνοες», ενώ ο Παχυμέρης, επικαλούμενος ανθρωπολογικά

¹⁰⁴ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 167.

¹⁰⁵ Αυτ., σ. 166-7. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 543.

¹⁰⁶ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 73-75. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 168-171. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 543-545. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 9420-9443. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί ιστορίαι*, τ. 1, σ. 117, 119, 121.

¹⁰⁷ Εκδ. Η. Grégoire, «Imperatoris Michaelis Palaeologi De Vita Sua», *Byzantion* 29-30 (1959-1960), σ. 455.

¹⁰⁸ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 83.

¹⁰⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 181. *Σύνοψις χρονική*, σ. 550, 552.

χαρακτηριστικά που έχουν ήδη αποδοθεί στο «δυτικό» χώρο και από άλλους σύγχρονους του ιστορικούς αιτιολογεί την άνεση του Μιχαήλ στην ανάκτηση διαφόρων περιοχών: *τοὺς κατὰ δύσιν ὑποποιούμενος εὐχερῶς πρὸς ἑαυτὸν διὰ τὸ καὶ ἄλλως τῶν δυτικῶν εὐρίπιστον ἔπειθεν ἀποκλίνειν αὐθις*.¹¹⁰

Μέσα από τη σύντομη αυτή γεωπολιτική επισκόπηση των πηγών παρουσιάστηκε το υπόβαθρο και η δυναμική άνιςων σχέσεων ανάμεσα στους δύο πόλους που δημιουργήθηκαν μετά το 1204, του αυτοκρατορικού δηλαδή σχηματισμού της Νίκαιας και των γεωπολιτικών εκδοχών της «δύσης». Έγινε φανερό, μέσα στο πλαίσιο του πολιτικο-στρατιωτικού ανταγωνισμού τους, ότι η αντίληψη του γεωγραφικού χώρου σχετικοποιήθηκε, ενώ παράλληλα το περιεχόμενο πολλών όρων επαναπροσδιορίστηκε πολλαπλά, από την οπτική βέβαια του κάθε κράτους αντίστοιχα. Έτσι γίνονται κατανοητοί οι λόγοι για τους οποίους η βυζαντινή διανόηση της Νίκαιας μετά το 1204 επέλεξε τη χρήση των όρων «δύσις» και «ἐσπέρα», προκειμένου να προσδιορίσει την επικράτεια των Δουκών-Κομνηνών καθώς και τους όρους «δυτικοί» και «ἐσπέραιοι», ως δηλωτικούς των υπηκόων του κράτους της Ηπείρου. Η διάκριση αυτή, όπως ήδη σημειώσαμε, τους επέτρεψε να οικειοποιηθούν τη «ρωμαϊκή» κληρονομιά και να στοχεύσουν στην ανάκτηση της ιστορικής πρωτεύουσας. Επιπλέον μέσω της διάκρισης αυτής αυτοπροσδιορίστηκαν «Ρωμαῖοι», και αναπαρήγαν άμεσα το πρότυπο των δύο εξουσιών, με την αναγόρευση βασιλέα (Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι) και εν συνεχεία με την εκλογή πατριάρχη (Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανός). Ήταν επομένως φυσικό το «όμογενές» της «δύσης» να αναπαρασταθεί όχι μόνο ως σφετεριστής της εξουσίας αλλά και εχθρός, χειρότερος μάλιστα των φυσικών εχθρών.

Η επίσημη απάντηση στην πολεμική αυτή της Νίκαιας, δίδεται, όπως προαναφέραμε, μέσα από την επιστολογραφία των ανώτερων εκκλησιαστικών αξιωματούχων της «δύσης», πολλές φορές μάλιστα με σκληρή γλώσσα. Για παράδειγμα ο Χωματηνός αναφέρει χαρακτηριστικά: *οἷς γὰρ ἡ τοῦ Βύζαντος πρὶν ἐλαμπρύνετο καὶ διὰ τοῦτο καὶ πανευδαίμων ἐπωνομάζετο, τούτοις νῦν ἡ Βιθυνῶν ἐναβρύνεται, τῆς βασιλείας δηλαδὴ καὶ τῆς ἱεραρχίας τὰς ἀκρότητας φέρουσα, καὶ φέρει φεῦ, ὁ ἐνδοξος Βύζας τὸν εὐτελῆ Βιθυνὸν ὁρῶν τὴν ἑαυτοῦ δόξαν μεταμπισχόμενον, καὶ τὴν τῶν πραγμάτων μεταβολὴν τῇ τοῦ κόσμου κυβεῖα ἐπιγραφόμενον*.¹¹¹ Παράλληλα ο Απόκαυκος δεν παύει να εξυμνεῖ τα κατορθώματα του Θεοδώρου Κομνηνού, ο

¹¹⁰ Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 9509, 9543-44. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 191, 205.

¹¹¹ Χωματηνός, *Πονήματα*, σ. 441.

οποίος με τη διεξαγωγή πολεμικών επιχειρήσεων εξόντωσε ισχυρούς εχθρούς της Ρωμανίας, ενώ συγχρόνως κατηγορεί την πολιτική ηγεσία της Νίκαιας για συνεργασία με τους Λατίνους, τους «κοινούς ἐχθρούς».¹¹²

Κλείνοντας το σύντομο αυτό ιστορικό πλαίσιο, το οποίο θεωρήσαμε σκόπιμο να αφηγηθούμε τηρώντας τους σύγχρονους της υπό εξέταση εποχής όρους σε συνδυασμό με την νεώτερη σχετική ιστοριογραφία, αξίζει να παραθέσουμε παραδειγματικά τον προσδιορισμό των Ηπειρωτών ως «Ρωμαίων τοῦ Δεσποτάτου» από τον ανώνυμο, γασμούλο πιθανότατα, στιχοπλόκο του *Χρονικού του Μορέως*. Η αναφορά αυτή καταδεικνύει ότι αυτός τουλάχιστον, σε αντίθεση με τους διανοούμενους της Νίκαιας, εξακολουθούσε να αντιλαμβάνεται ως ενιαίο σύνολο τους πρώην υπηκόους της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, τους οποίους χώριζε πλέον η γεωγραφική απόσταση.¹¹³

¹¹² Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 15, σ. 266-67 και επ. 17, σ. 271 και επ. 26, σ. 292.

¹¹³ *Χρονικόν Μορέως*, στ. 3923. Για τον όρο «Ρωμαίοι» στο *Χρονικόν του Μορέως* βλ. Page, *Being Byzantine*, σ. 210, 213.

2) Κερματισμός του χώρου και σχέσεις εξουσίας κατά τα δυτικά πρότυπα

α) Η Ανατολή και η Δύση στη νέα συγκυρία. Τα δυτικά «πέρατα» του Βυζαντίου ως πολιτικός σχηματισμός

Όπως είναι γνωστό, η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 και ο συνακόλουθος εδαφικός κερματισμός της αυτοκρατορικής επικράτειας καταγράφηκε ως συγκλονιστικό γεγονός στις σύγχρονες της εποχής πηγές. Δεν επρόκειτο για την πτώση της πρωτεύουσας του Βυζαντίου, αλλά για το καθιερωμένο σημείο προσανατολισμού σ' ολόκληρη την οικουμένη, όπως δηλαδή την είχε αντιληφθεί και αναπαραστήσει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο έργο του *Περί τῶν θεμάτων*, στα μέσα του 10^{ου} αι., ως πολιτικό κέντρο και ταυτόχρονα συμβολικό κέντρο της χριστιανικής και όχι μόνο οικουμένης.¹¹⁴ Η αντίληψη αυτή εξακολουθεί, παρά την εδαφική συρρίκνωση της αυτοκρατορίας, να εκφράζεται από τη βυζαντινή διανόηση και στις αρχές του 13^{ου} αιώνα, αμέσως μετά την άλωσή της, μέσα από τον «Θρήνο» του Νικήτα Χωνιάτη.¹¹⁵ Η «βασιλεύουσα πόλις» έδινε στην αυτοκρατορία μια οικουμενικότητα, πολιτική και θρησκευτική περισσότερο, ανακαλώντας ταυτόχρονα τον αυτοκρατορικό της χαρακτήρα ως η πόλη η νομιμοποιούσα αυτοκράτορες, *ville legitimante* σύμφωνα με τον G. Dagron.¹¹⁶ Φορτισμένη ωστόσο με τις παραπάνω συνδηλώσεις εξακολουθεί ακόμη και μετά την άλωσή της από τους Λατίνους (*κἂν τὰ πρεσβεῖα τῆς ἀρχῆς περιήρηται*), να καλείται βασιλεύουσα (*ὡς πόλις τῆς βασιλείας ἐπώνυμος*).¹¹⁷ Μετασχηματίζεται δηλαδή σε ιδεατή Κωνσταντινούπολη και συνακόλουθα σε διακύβευμα ανάμεσα στα διάδοχα βυζαντινά κράτη, που σχηματίζονται στο πλαίσιο των γεωπολιτικών ανακατατάξεων μετά το 1204. Επομένως η ανακατάληψή της αποτέλεσε, όπως προαναφέραμε, τον καταλυτικό λόγο του σχηματισμού τους, όπως άλλωστε εναργώς αποδεικνύει ο προσανατολισμός της

¹¹⁴ Κωνσταντακοπούλου Α., «Χώρος και εξουσία στο έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου *Περί τῶν θεμάτων* και *Πρός τόν ἴδιον υἱόν Ρωμανόν*», *Χώρος και Ιστορία. Αστικός, αρχιτεκτονικός και περιφερειακός χώρος, Πρακτικά Συμποσίου Σκοπέλου (Σεπτέμβριος 1987)*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 118.

¹¹⁵ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 576: *ὡ πόλις, πόλις, πόλεων πασῶν ὀφθαλμέ ἄκουσμα παγκόσμιον, θέαμα ὑπερκόσμιον, ἐκκλησιῶν γαλουχέ, πίστεως ἀρχηγέ, ὀρθοδοξίας ποδηγέ, λόγων μέλημα, καλοῦ παντός ἐνδιαίτημα*.

¹¹⁶ Dagron G., «L'oecuménicité politique: droit sur l'espace, droit sur le temps», σ. 48, 55, 57. Mango C., «Constantinople: Capital of the Oikoumene?», σ. 319. Magdalino P., «Ο οφθαλμός της οικουμένης και ο ομφαλός της γης», *Βυζάντιο-Οικουμένη*, επιμ. Ε. Χρυσός, Αθήνα 2005, σ. 107.

¹¹⁷ Παπαδόπουλος Κεραμεύς Α., «Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου», *Βυζαντίς* 1 (1909-1910), επ. 3, σ. 15. Bees, *Unedierte*, επ. 70, σ. 129.

βυζαντινής ιστοριογραφίας του 13^{ου} αιώνα.¹¹⁸ Η εικόνα του εδαφικού τεμαχισμού, που δίδεται μέσα από τις πηγές, διαδικασία που είχε ήδη δρομολογηθεί, τώρα δεν είναι παρά η υλοποίηση του Δυτικού πολιτικού μοντέλου από τους ίδιους τους Δυτικούς. Η άλλοτε ενιαία αυτοκρατορική επικράτεια (ή τῶν Ρωμαίων ἡγεμονία) διαιρείται τώρα σε «τεμάχια καὶ μέρη πλεῖστα», «εἰς τυραννίδας», σε «χωῖρες», κληροῦται «εἰς πολυμέριαν» και διασπείρεται «κατὰ τόπους», λόγω της σύγχυσης που είχε δημιουργηθεί (διὰ τὸ τῆς ἀρχῆς ἔτι σεσαλευμένον καὶ ἀνυπόστατον).¹¹⁹ Η τάση αυτή της εδαφικής κατάτμησης απέκτησε βέβαια μια αξιοσημείωτη δυναμική εξαιτίας του ίδιου του γεγονότος της άλωσης, αλλά δεν προέκυψε εξολοκλήρου από αυτό· γίνεται πληρέστερα κατανοητή, εάν ληφθούν υπόψη οι αλλαγές που έλαβαν χώρα στη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα και που αποτέλεσαν το αντικείμενο έρευνας του κλασικού βιβλίου των Kazhdan και Epstein –θέμα στο οποίο θα επανέλθουμε.¹²⁰

Η γενική κρίση, πολιτική, κοινωνική και οικονομική, που χαρακτηρίζει τις τελευταίες δεκαετίες του 12^{ου} αιώνα, σηματοδύεται από πολλαπλές εξεγέρσεις οι οποίες χαρακτηρίζονταν από φυγόκεντρες τάσεις εκ μέρους των επαρχιών. Η χωρίς αξιοκρατία νομή της εξουσίας ανάμεσα στα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας και τα εσωτερικά προβλήματα, που επιτείνονταν από την επαχθή φορολογία των επαρχιών, διεύρυναν σταδιακά το χάσμα με την πρωτεύουσα. Ο υπερβολικός συγκεντρωτισμός αποδείχτηκε τελικά συντελεστής αποκέντρωσης και γέννησε

¹¹⁸ Zafra-Stavridou A., «The Political Ideology of the State of Epiros», *Urbs Capta*, σ. 312, όπου σημειώνεται ότι η renovatio εμψυχώνει και εμπνέει τους πρόσφυγες και τους ηγεμόνες των τριών κρατών.

¹¹⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 13: τῶν γοῦν Ἰταλῶν εἰς πολυμέριαν τὰ τῆς Ρωμαϊδος κληρωσάμενων. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, σ. 13: τῆς γάρ τοι Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀλούσης, συνέβη τὴν τῶν Ρωμαίων ἡγεμονίαν, καθάπερ ὀλκάδα μεγάλην, ἀνέμοις ἀγρίοις καὶ κύμασι θαλαττίοις συνειλημμένην, κατὰ τεμάχια καὶ μέρη πλεῖστα διαιρεθῆναι, καὶ ἄλλον ἄλλοθι κατὰ μόρια, καὶ ὡς ἕκαστοι τύχοιεν, ταύτην διαλαχόντας κληρώσασθαι. Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 638: εἰς τοσαύτας δὲ τυραννίδας διαιρεθείσης τῆς ἐσπέρας. Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 276: ἀλλαχοῦ διεσπάρημεν καὶ ὑπὸ διαφόρους ἐξουσίας κατέστημεν. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 86, σ. 298 (στ. 63-66): ποῦ δὲ καὶ βασιλεία νῦν...πολλῶν ἄρτι κατὰ τόπους ἐξουσιαζόντων. *Χρονικόν Μορέως*, στ. 1035-1037: τὸ πῶς οἱ Φράγκοι ἀπῆρασιν τὴν ἀφεντίαν τῆς Πόλης/ τὲς χωῖρες ἐμερίσασιν ὅλης τῆς Ρωμανίας. Miklosih F.-Müller J., *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, Βιέννη 1865 τ. 3, σ 345: κατεμερίσθη μὲν ἄλλος ἄλλαχοῦ καὶ τόπον ἕκαστος ἔσχεν, ὃν ἡρετίσατο διὰ τὸ τῆς ἀρχῆς ἔτι σεσαλευμένον καὶ ἀνυπόστατον. Για το θέμα της κατάτμησης του χώρου και της εξουσίας στην εποχή μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους βλ. Teoteoi T., «L opposition entre les notions de «monarchie» et «polyarchie» à Byzance (IXe-XIIIe siècles)», *Byzantina et Daco-Romana*, επιμ. T. Teoteoi, Βουκουρέστι 2008. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι μετά το 1204 η αντίθεση «μοναρχία-πολυαρχία» δεν αφορά μόνο τη θεολογία, αλλά αποκτά και πολιτική διάσταση, σ. 158, 160.

¹²⁰ Kazhdan A.-Epstein W., *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11^ο και 12^ο αι.*, Αθήνα 1997 (μτφρ: Ανδρέας Παππάς).

κεντρόφυγες δυνάμεις οι οποίες θα τον ανέτρεπαν.¹²¹ Ήδη από το έτος 1203 το Βυζάντιο ήταν ένα κράτος που σπαρασσόταν από δυναστικό πόλεμο. Οι επαρχίες ήταν διηρημένες ανάμεσα στους δύο ανταγωνιστές αυτοκράτορες, τον Αλέξιο Γ΄ και Αλέξιο Δ΄. Οι ταραχές και η πολιτική αστάθεια ενίσχυαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη τοπικών πρωτοβουλιών. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο ορισμένοι «δυνατοί» στις επαρχίες βρήκαν την ευκαιρία να ικανοποιήσουν τις φιλοδοξίες τους και να ασκήσουν την εξουσία τους ερήμην του κέντρου.

Η *Partitio Romaniae* είναι το έγγραφο που αποτυπώνει τον τρόπο διανομής των εδαφών, πριν ακόμη αυτά κατακτηθούν, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Νικήτας Χωνιάτης. Έχει υποστηριχθεί στη νεώτερη έρευνα ότι η σύνταξη του εγγράφου βασίστηκε σε βυζαντινές πηγές, καθώς γίνεται μνεία σε βυζαντινούς διοικητικούς και φορολογικούς όρους, όπως και σε γεωγραφικά ονόματα.¹²² Επομένως οι περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας που παραλείπονται στην *Partitio Romaniae* είχαν ήδη αποσχισθεί από την Κωνσταντινούπολη πριν το 1204. Σύμφωνα με τον ιστορικό Χωνιάτη, οι Δυτικοί ενδιαφέρθηκαν να πληροφορηθούν πρώτα σχετικά με τα οικονομικά έσοδα των γαιών που ήταν η μοναδική πρόσοδος, στην οποία μπορούσε να βασιστεί η διανομή των φέουδων. Εάν οι συντάκτες της *Partitio Romaniae* χρησιμοποίησαν την τελευταία απογραφή των εσόδων της αυτοκρατορίας, δηλαδή αυτή του Σεπτεμβρίου του 1203, οι περιοχές που είχαν αποσχισθεί δεν θα είχαν στείλει την απογραφή στην πρωτεύουσα, γι' αυτό και παραλείφθηκαν. Η Νίκαια συμπεριλαμβάνεται σε αυτές τις περιοχές.¹²³

Στο πλαίσιο λοιπόν της εδαφικής κατάτμησης, δημιουργήθηκαν, παράλληλα με τα λατινικά εδαφικά πολιτικά συγκροτήματα, ως διάδοχα βυζαντινά οι αυτοκρατορίες της Νίκαιας και της Τραπεζούντας στην Ανατολή, καθώς και το κράτος της Ηπείρου στα δυτικά «πέρατα» της πρώην ενιαίας επικράτειας. Το τελευταίο ανήκει στα νεοφανή κράτη, τα οποία συμπίπτουν –και κάποτε τέμνονται– με την κάθετη τομή που διαπερνά ολόκληρη τη σημερινή κεντρική Ευρώπη κατά μήκος της οποίας συναντώνται αλλά και διαχωρίζονται η Ανατολή και η Δύση, κατά

¹²¹ Καζντάν Α., «Κεντρομόλες και κεντρόφυγες τάσεις στο βυζαντινό κόσμο (1081-1261). Η δομή της βυζαντινής κοινωνίας», *Βυζαντινά* 3 (1983), σ. 102. Ζαφράκα-Σταυρίδου Α., «Η δυναστική κρίση στο Βυζάντιο», *Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 148, 153, 158-159.

¹²² Oikonomidès N., «La decomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: à propos de la «Partitio Romaniae», *XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Αθήνα 1976, σ. 10. Τσιγκάκης Κ., «Ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους», *Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 243.

¹²³ Oikonomidès, *Decomposition*, σ. 21-23.

τον 13^ο αιώνα, με νέους ιστορικούς όρους.¹²⁴ Αυτές οι νέες συνθήκες προσδίδουν στο κράτος της Ηπείρου ιδιάζουσα γεωπολιτική σημασία, καθώς βρέθηκε ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο κόσμους οι οποίοι τώρα συνάπτουν στενότερες και άνισες πολιτικές και οικονομικές σχέσεις. Στο πλαίσιο των αναπροσδιορισμών αυτών δεν μπορεί να παραλειφθεί εδώ μια συναφής με το θέμα μας –την παράκτια ζώνη της Ηπείρου– αναβάθμιση της σπουδαιότητας της Αδριατικής θάλασσας: ενώ προηγουμένως, από το 395, αποτελούσε το υδάτινο σύνορο των δύο τμημάτων, του ανατολικού και του δυτικού, της πρώην ενιαίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, τώρα, με τη στενότερη και πιο σύνθετη επαφή των δύο κόσμων, μεταβάλλεται γεωπολιτικά, αποτελώντας μάλλον ζώνη επικοινωνίας και συνάντησής τους. Κάτω από αυτό το πρίσμα η σπουδαιότητα του κειμένου της *Partitio Romaniae* ως ιστορικο-γεωγραφικής πηγής φωτίζει τη νέα πολιτική ισορροπία από την οποία προκύπτουν οι άνισες σχέσεις. Δύο από τους έξι άνισους κλήρους, στους οποίους χωρίστηκαν τα εδάφη της άλλοτε ενιαίας επικράτειας, περιήλθαν στους Βενετούς. Ακριβώς αυτοί οι τελευταίοι θεωρούνται οι πιο ωφελημένοι, καθώς συνολικά κέρδισαν τα τρία όγδοα των εδαφών της Ρωμανίας, δηλαδή την περιοχή δυτικά της Πίνδου, που περιελάμβανε την «Παλαιά» και τη «Νέα» Ήπειρο, την Ακαρνανία, την Αιτωλία και τις νήσους του Ιονίου.¹²⁵ Η μνεία των περιοχών αυτών με την ανάλογη βυζαντινή ορολογία αποτέλεσε ασφαλές τεκμήριο, για να υποστηριχθεί στη σύγχρονη βιβλιογραφία, ότι αυτές δεν είχαν αποσχισθεί από την Αυτοκρατορία πριν το 1204, καθώς συμπεριλαμβάνοντο στην τελευταία απογραφή των εσόδων τον Σεπτέμβριο του 1203, η οποία ακριβώς αντανakλούσε τη βυζαντινή οικονομική πραγματικότητα.

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε τους τρόπους και τους όρους μέσα από τους οποίους οργανώνονται οι σχέσεις κυριαρχίας στο χώρο και οι έξωθεν εξαρτήσεις των ηγεμόνων. Με άλλα λόγια θα διερευνήσουμε το νεοσύστατο πολιτικά γεωγραφικό χώρο όχι ως στατικό μέγεθος, όπως αποτυπώνεται στο έγγραφο της διανομής, αλλά ως πεδίο άσκησης εξουσίας, ως επικράτεια. Μέσα από αυτή τη

¹²⁴ Patlagean É., «Les États d'Europe centrale et Byzance, ou l'oscillation des confins», *RH* 302, 4 (2000), σ. 829

¹²⁵ Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 2, σ. 469-471. Carile, *Partitio*, σ. 161: *Partitio Romaniae pars secunda domini Ducis et communis Venetiae: Zachintos et Kefalinia, Nicopolla, cum pertinentia (επισκέψεσιν) de Arta, de Achello, de Anatolico, de Lesianis et de ceteris archondorum et monasteriorum. Provintia Dirachii et Arbanii, cum chartolaratis de Glaviniza, de Bagenetia, Provintia de Gianina. Provintia Drinopoli. Provintia Achridi. Leukas et Coriphio.* Για τη βενετική παρουσία στη Ρωμανία, Jacoby D., «The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): The Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance», *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, εκδ. D. Jacoby, Variorum 2001, σ. 149.

συλλογιστική θα επιχειρήσουμε να διασαφηνίσουμε τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του κράτους της Ηπείρου, σκοποθεσία την οποία διευκολύνουν οι σχετικά πρόσφατες μεταπολεμικές έρευνες τις οποίες επιλέξαμε να σημειώσουμε στην εισαγωγή.¹²⁶

Ο κατακερματισμός της Ρωμανίας και ο συνακόλουθος σχηματισμός εδαφικών πολιτικών συγκροτημάτων είχε ως συνέπεια την εδαφική κατάτμηση, ως ένα βαθμό, και της δημόσιας εξουσίας, αν και εμποδίστηκε τελικά μια αποσύνθεση ανάλογη με εκείνη της Δύσης. Οι πολιτικοί ηγέμονες αυτών των επιμέρους επικρατειών, οι οποίοι –σημειωτέον– συνδέονταν εξ αίματος ή εξ αγχιστείας με την τελευταία αυτοκρατορική οικογένεια, οικειοποιήθηκαν μια εξουσία την οποία προσδιόριζαν ως αυτοκρατορική. Θα διερευνήσουμε ειδικότερα τον τρόπο με τον οποίο οι περισσότεροι αυτήν ακριβώς τη μετέτρεψαν στη συνέχεια σε εδαφική.¹²⁷ Στα πλαίσια των γεωπολιτικών αυτών ανακατατάξεων και της σχετικοποίησης του τρόπου αντίληψης του γεωγραφικού χώρου μέσα από τον επαναπροσδιορισμό αρκετών όρων, εκδηλώνεται στη «δύση» ένα διαφορετικό και πιο σύνθετο γεωπολιτικό σύστημα.

Στο πλαίσιο της «ἀνατροπής» και της «συγχύσεως των καθεστηκότων», δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις εκείνες που ευνόησαν την απόσχιση και τη συνακόλουθη εκδήλωση τοπικών εξουσιών.¹²⁸ Το γεγονός της εγγραφής μιας πολιτικής οντότητας, ο σχηματισμός του εδαφικού συγκροτήματος στα δυτικά «πέρατα» από τον Μιχαήλ Α΄ παρουσιάζεται αρχικά ως μια από τις «τυραννίδες», στις οποίες διαιρέθηκε η «ἐσπέρα», η οποία δεν ενσωματώθηκε στον αυτοκρατορικό πολιτικό σχηματισμό της Νίκαιας.¹²⁹ Η επικράτεια του Μιχαήλ προσδιορίζεται από μια ποικιλία γεωγραφικών όρων με σημείο αναφοράς την «παλαιάν Ἡπειρον» ή «κατὰ τὴν Εὐρώπην Θετταλία», όπως την ονομάζει ο Γρηγοράς –αρχαϊσμός που επαναφέρει στην επικαιρότητα το παλαιό σύστημα διοικητικής διαίρεσης της άλλοτε ενιαίας αυτοκρατορικής επικράτειας. Ως νότιο σύνορο ορίζεται η Ναύπακτος, ενώ ως βόρειο οι περιοχές που βρίσκονται πριν το Δυρράχιο (Ἐπίδαμνος). Επομένως στην ηπειρωτική επικράτεια εντάσσονται: Αἰτωλία, ἢ Ἀκαρνάνων, τὰ τῇ Νικοπόλει προσοριζόμενα, ἢ χώρα Ἰωαννίνων, ἢ Ἄρτα.¹³⁰ Τα σύνορα ταυτίζονται με σημεία του

¹²⁶ Τον σχετικό με τον «ιδιαίτερο χαρακτήρα» του κράτους της Ηπείρου προβληματισμό διετύπωσε ο Jacoby D., *La féodalité en Grèce Médiévale. «Les Assises de Romanie» sources, application et diffusion*, Παρίσι 1971, σ. 254. Βλ. Εισαγωγή σ. 13.

¹²⁷ Patlagean E., *Un Moyen âge grec. Byzance IXe-Xve siècle*, Παρίσι 2007, σ. 186. Angelov D., «Byzantine ideological Reactions to the Latin Conquest of Constantinople», *Urbs Capta*, σ. 293.

¹²⁸ Miklosih-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 345.

¹²⁹ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 638. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 13.

¹³⁰ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* σ. 14. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 7657-7660. Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 638. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 454. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 13.

γεωφυσικού αναγλύφου, στο οποίο προσδίδουν νέες γεωστρατηγικές λειτουργίες: τα «Πυρρηναία ὄρη», η οροσειρά της Πίνδου δηλαδή, και τα «Ἀκροκεραύνια», όχι τυχαία, χαρακτηρίζονται ως φυσικά οχυρώματα (*όχυρώματα τῶν τόπων*), εφόσον συμπίπτουν με τα σύνορα της επικράτειας και αποτρέπουν ενδεχόμενες προσπάθειες διείσδυσης από δυνάμεις του περίγυρου.¹³¹

Ο γεωγραφικός χώρος οριοθετημένος από μια συγκεκριμένη εξουσία του ηγεμόνα νοείται μέσα από την πολιτική του διάσταση ως επικράτεια. Ο Μιχαήλ δεν έχει κάποιον ιδιαίτερο τίτλο· δηλώνεται ως ο *κρατήσας*, ο *δυναστεύων*, ο *κυριεύσας*, ο *ἄρξας*, ο οποίος είχε οικειοποιηθεί (*ιδιώσατο*) τις παραπάνω περιοχές, μετατρέποντάς τες σε επικράτειά του.¹³² Μια διαφορετική εκδοχή, που φαίνεται να νομιμοποιεί την εδαφική του εξουσία, παρουσιάζεται μέσα από τον *Βίον* της Αγίας Θεοδώρας. Μετά τη δολοφονία του Συναχειρήμ, του βυζαντινού διοικητή Νικοπόλεως και Αιτωλίας, ο Μιχαήλ Α΄ έφθασε στην περιοχή και ανέλαβε την εξουσία (*τῇ ἀρχῇ ἑαυτῷ περιποιεῖται*).¹³³ Αμέσως μετά, μέσα από ένα επεισόδιο, το οποίο είτε από άγνοια είτε σκόπιμα αγνοείται από την επίσημη ιστοριογραφία της Νίκαιας –όπως αναφέρει η Patlagean–, ο Μιχαήλ παρουσιάζεται να εξαγοράζει τον αιχμάλωτο αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ Ἀγγελο (1195-1203), ο οποίος προκειμένου να τον ευχαριστήσει, του έκανε μια κληρονομική δωρεά. Ο αυτοκράτορας δηλαδή που βασίλευε στην Κωνσταντινούπολη πριν την καταστροφή παραχώρησε «εἰς κληῖρον» στον Μιχαήλ και τους απογόνους του την πολιτική εξουσία της περιοχής (*τὴν λαχοῦσαν τότε τῆς ἡγεμονίας ἀρχήν*). Πρόκειται εδώ για μια θεμελιώδη συναλλαγή που μπορεί να λειτουργήσει ως επιχείρημα με το οποίο θέλει να κλείσει τη συζήτηση περί νομιμότητας του κράτους της Ηπείρου και τυποποιεί τη σχέση του με την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Τα όρια ανάπλασης της ιστορίας δεν είναι εξίσου ευρέα σε όλα τα είδη πηγών όσο στα αγιολογικά. Σε ένα παρόμοιο αλλά όχι τυχαίο αγιολογικό

¹³¹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 166. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 110: *πρὸς δ' ἄρκτων ὄρεσιν ὑψηλοῖς τῷ τε Πύδνῳ καὶ τοῖς Ἀκροκεραυνίοις ὀνομαζομένοις*. Η νεώτερη έρευνα έχει ταυτίσει τα Πυρρηναία ὄρη με τη σημερινή οροσειρά της Πίνδου, βλ. Soustal, P. & Koder, J., *Nikopolis und Kephallenia*, *Tabula Imperii Byzantini* 3, Βιέννη 1981, σ. 239. Περισσότερα για τη σημασία του βουνού και γενικότερα του γεωφυσικού περίγυρου, βλ. Braudel F., *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, μτφρ Κ. Μιτσοτάκη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991, τ. 1, σ. 39-40.

¹³² Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 14. Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 638. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 7658- 7660. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 454. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 13.

¹³³ Ἰώβ μοναχός, PG τ. 127, στ. 904 C.

κείμενο, στον ίδιο το Βίο της Αγίας Θεοδώρας, προσφέρει τη ληξιαρχική πράξη γέννησης του κράτους αυτού.¹³⁴

Ανάλογη εικόνα παρουσιάζεται και στις Δυτικές πηγές, όπου αναγνωρίζεται η εδαφική εξουσία του Μιχαήλ Α΄. Στο Χρονικό μάλιστα του μοναχού Albericus ο Μιχαήλ παρουσιάζεται ως αποσταλμένος από τον Λατίνο αυτοκράτορα Βαλδουίνο στην περιοχή του Δυρραχίου (*versus Durachium*), όπου και έγινε δούκας (*se ducem fecit*) με τη συναίνεση των Ελλήνων (*de consensu Grecorum*).¹³⁵ Στη συνέχεια ο ίδιος αυτός ηγεμόνας προσφωνείται στην παπική αλληλογραφία *nobili viro Michalicio Cuminiano Romaniae*.¹³⁶ Ο Villehardouin μάλιστα τον παρουσιάζει να κατέχει με φεουδαλικούς όρους βυζαντινά εδάφη, ακόμη και πριν την άλωση, και συγκεκριμένα την Άρτα (*Arthe*), την οποία προηγουμένως εξουσίαζε ένας πλούσιος Έλληνας ως φέουδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας (*tenoit la terre par l'empereor*). Πληροφορούμαστε ότι την κόρη του παντρεύτηκε ο Μιχαήλ Α΄ (*prit la file*) και λόγω αυτού του γάμου κατέλαβε την περιοχή (*se saisi de la terre*).¹³⁷ Παρόμοιο είδος κερματισμού του χώρου ανιχνεύεται και στις τελευταίες παραγράφους της ιστορίας του Ερρίκου Valenciennes, μέσω της πρότασης του Λατίνου αυτοκράτορα Ερρίκου προς τον Μιχαήλ Α΄, δια των πρέσβεών του *Cuenon de Biethune* και *Pieron de Douay*. Ο αυτοκράτορας Ερρίκος δηλαδή, προκειμένου να μετατρέψει σε *terra* της Λατινικής αυτοκρατορίας την επικράτεια του Μιχαήλ Α΄ και συνακόλουθα να την εντάξει σε ένα πολιτικό σύστημα υποτέλειας, πρότεινε στον ηγεμόνα του ηπειρωτικού κράτους να γίνει υποτελής του και να κατέχει την επικράτειά του και όλες τις κτήσεις του ως φέουδο της λατινικής αυτοκρατορίας (*se il mes hom veut estre, en telle maniere que il toute sa tierre voelle tenir de moi et toz ses tenemens*). Στην πρόταση αυτή ο Μιχαήλ παρουσιάζεται να αντιπροτείνει μια επιγαμία ανάμεσα στην κόρη του και τον αδελφό του αυτοκράτορα, Ευστάθιο της Φλάνδρας, στον οποίο θα έδινε ως προίκα το ένα τρίτο της επικράτειάς του (*la tierce partie de toute ma tierre*). Η διήγηση ολοκληρώνεται με τη μεταφορά της πρότασης του Μιχαήλ Α΄ στον Λατίνο αυτοκράτορα, η οποία μάλιστα επαυξάνεται με την πρόθεσή του να

¹³⁴ Αυτ. στ. 904 C. Για τη σύμφωνη με τη διήγηση της πηγής «νομιμοποίηση» της εξουσίας του Μιχαήλ Α΄ στην Ήπειρο, Patlagean E., «Une sainte souveraine grecque: Theodora impératrice d'Épire (XIIIe siècle)», *BSL* 56, 2 (1995), σ. 6.

¹³⁵ Albericus, *Chronica*, σ. 886. Για τις απαρχές της εξουσίας του Μιχαήλ Α΄ Δούκα στην Ήπειρο βλ. Brezeanu, *Terra*, σ. 5-6.

¹³⁶ Innocentius III, PL τ. 216, στ. 106 D (επ. 96).

¹³⁷ Villehardouin, *Conquête*, τ. 2, σ. 109-110.

κατέχει στο εξής όλη την επικράτειά του ως υποτελής του (*et d' ore en avant il vaura de vous tenir tout son tenement*).¹³⁸

Όπως είναι γνωστό, μια από τις μακροπρόθεσμες συνέπειες της Δ' Σταυροφορίας ήταν η στερέωση της βενετικής παρουσίας στο χώρο της Ρωμανίας, καθώς οι εδαφικές αξιώσεις της στόχευαν στην αναβάθμιση μάλλον τής δράσης της παρά στην εδαφική της επέκταση. Στόχευαν δηλαδή στη διασφάλιση των σημείων εκείνων που ήταν ζωτικά για τη διεξαγωγή του εμπορίου και όχι στον άμεσο πολιτικό έλεγχο και της ενδοχώρας. Εξάλλου η κατάκτηση των θεωρητικά κεκτημένων εδαφών της δεν συντελέστηκε διά μιας, αλλά σε μακρό χρονικό διάστημα και σε διαφορετικές συγκυρίες. Όλες οι βενετοκρατούμενες περιοχές δεν διοικούνταν άμεσα από την μητρόπολη. Παραδειγματικά αναφέρουμε τον Βενετό *podestà* της Κωνσταντινούπολης Marino Zeno, ο οποίος, αν και είχε τον τίτλο *podestas et despotis Imperii Romaniae ejusdem imperii quartae parties et dimidiaie Dominator*, άφησε τελικά στον άμεσο έλεγχο της Βενετίας την Κέρκυρα και τα εδάφη γύρω από το Δυρράχιο. Αξιομνημόνευτο είναι ότι στο εσωτερικό της βενετικής Ρωμανίας διακρίνεται εδαφικός τεμαχισμός ανάμεσα σε ένα δυτικό τμήμα, που διοικεί η μητρόπολη, και ένα ανατολικό, που διοικούν οι Βενετοί της Κωνσταντινούπολης – τάση που μπορεί να θεωρηθεί, σε σχέση με τη μητρόπολη, αποσχιστική.¹³⁹ Συναφές με την ισχυρή θέση που κατείχε ο Δόγης της Βενετίας, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους, είναι ότι είχε απαλλαχθεί από την ανταποδοτική στρατιωτική υπηρεσία στον Λατίνο αυτοκράτορα για κάθε φέουδο και τίτλο που ελάμβανε από αυτόν.¹⁴⁰

Αυτά τα δεδομένα μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως συγκριτικό υλικό για να φωτιστεί ακόμη περισσότερο το θέμα μας, αφού η συγκρότηση του κράτους της Ηπείρου περιόριζε την εγκατάσταση των Βενετών στη δυτική παραθαλάσσια ζώνη. Ωστόσο η υλοποίηση της συνθήκης διανομής της άλλοτε Βυζαντινής αυτοκρατορίας από την πλευρά των Βενετών άρχισε το 1205, όταν ο βενετικός στόλος που μετέφερε τον Λατίνο Πατριάρχη Θωμά Μοροζίνι (1205-1211) στην Κωνσταντινούπολη

¹³⁸ Valenciennes, *Histoire*, σ. 119. Hendrickx B., «Régestes des empereurs latins de Constantinople (1204-1261/1272)», *Βυζαντινά* 14 (1988), No 106. Du Cange, *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs Français*, σ. 113, όπου επίσης αναφέρει ότι ο Μιχαήλ έγινε υποτελής της λατινικής αυτοκρατορίας.

¹³⁹ Thiriet F. *La Romanie vénitienne au moyen âge*, Παρίσι 1975, σ. 80-81. Laiou A., «Venetians and Byzantines: Investigation of Forms of Contact in the Fourteenth Century», *Θησαυρίσματα* 22 (1992), σ. 29.

¹⁴⁰ Wolff, R. L.: «A New Document from the Period of the Latin Empire of Constantinople: The Oath of Venetian Podestà», *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, εκδ. R. L. Wolff, Λονδίνο 1976, σ. 541, 544, 547.

επιτέθηκε στο Δυρράχιο και την Κέρκυρα. Η βενετική επεκτατικότητα στην Ήπειρο οφείλεται σε λόγους στρατηγικής, καθώς η κατάκτηση της αλβανικής ενδοχώρας δεν φαίνεται ότι ήταν ανάμεσα στις προτεραιότητες της δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου. Επίκεντρο των επιχειρήσεων ήταν το Δυρράχιο και η γύρω περιοχή, ώστε να εξασφαλισθεί η κυριότητα των στενών του Οτράντο, η ελεύθερη δηλαδή διάβαση από τον κόλπο στην Αδριατική θάλασσα, η οποία παρουσιάζει ίσως τη μεγαλύτερη γεωγραφική συνοχή απ' όλες τις περιοχές της Μεσογείου, καθώς μπορεί να λειτουργήσει, όπως στα χρόνια της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και ως κλειστή λίμνη, ειδικότερα από τον πορθμό του Οτράντο, ανάμεσα στα ακρωτήρια Οτράντο και Λινγκέτα.¹⁴¹ Το Αδριατικό πέλαγος διευρύνεται νότια στο Ιόνιο από τον πορθμό του Οτράντο, ανάμεσα στα ακρωτήρια Οτράντο και Λινγκέτα στην Αλβανία. Όποιος μπορούσε να ελέγξει το στενό αυτό πέρασμα ήλεγχε και ολόκληρη τη λεκάνη. Τα δύο σημεία του περάσματος δεν ήταν ομοειδή από γεωπολιτική άποψη: η ιταλική ακτή στο σημείο αυτό δεν ήταν γεωφυσικά κατάλληλη για να εξασφαλίζει τον έλεγχο του στομίου της Αδριατικής. Αντίθετα, αυτή που μπορούσε να δεσπόζει στο πέλαγος είναι η απέναντι βαλκανική ακτή με το πυκνό δίκτυο λιμανιών που διέθετε.¹⁴² Τουλάχιστον μέχρι το 1203 το Δυρράχιο ήταν υπό την εξουσία ενός βυζαντινού δούκα, όπως τεκμαίρεται από επιστολή του αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Βασιλείου προς τον Πάπα Ιννοκέντιο Γ' (1198-1216).¹⁴³ Γεννάται το ερώτημα τι γίνεται μετά την πτώση της αυτοκρατορίας. Έχει υποστηριχθεί ότι, στο μεσοδιάστημα μέχρι τη βενετική κατάκτηση, το Δυρράχιο απολάμβανε μια πραγματική πολιτική αυτονομία, καθώς απουσιάζει πληροφορία για προσάρτηση της περιοχής στην επικράτεια του Μιχαήλ Α'.¹⁴⁴ Η εγκατάσταση βενετικού καθεστώτος είχε ως άμεση συνέπεια τη στρατιωτική κατοχή της περιοχής και την αποστολή του πρώτου Βενετού διοικητή

¹⁴¹ Pierre Cabanes κ.ά., *Ιστορία της Αδριατικής*, μετ/ση Μ. Κρεμμύδα, Αθήνα 2011, σ. 19

¹⁴² Braudel, *Μεσόγειος*, σ. 149-152.

¹⁴³ Innocentius III, PL τ. 215, στ. 288 C (επ. 5): *retinuerunt me Greci et non dimiserunt transire, sed tenuerunt* (το ρήμα μπορεί να έχει και τη σημασία της αιχμαλωσίας-φυλάκισης) *me apud Dirrachium*, sed Grecus qui veniebat cum illis habito consilio ducis Durachii asserens, quod molestum imperatori existeret, si transirem, Παρά το ότι η επιστολή γράφεται το 1204, το γεγονός, χρονολογείται στο προηγούμενο έτος, το 1203 sex millesimo septingentesimo undecimo (6711-5508=1203). Για το ταξίδι αυτό του Βασιλείου βλ. Sweeney J. R., «Basil of Trnovo's Journey to Durazzo: A Note on Balkan Travel at the Beginning of 13th Century», *The Slavonic and East European Review* 51 (1973), σ. 119.

¹⁴⁴ Ducellier, *Façade maritime*, σ. 125 όπου σημειώνεται ότι μόνο ο Albericus προσδιορίζει τον Μιχαήλ Α' ως δούκα Δυρραχίου, κάτι που θεωρεί αναχρονισμό. Βλ. επίσης πιο πάνω, στο κεφάλαιο για τις Δυτικές πηγές (σ. 45-6), όπου τα σχετικά με τη γνώση των δυτικών χρονικογράφων για τους βυζαντινούς τίτλους και αξιώματα.

του Marino Valaresso,¹⁴⁵ ως εκπροσώπου της μητρόπολης, ο οποίος ασκούσε παράλληλα και την πολιτική εξουσία.¹⁴⁶

Το ίδιο έτος (1205) ταυτόχρονα με την κατάληψη του Δυρραχίου, οι Βενετοί επιτέθηκαν και κατέλαβαν και την Κέρκυρα.¹⁴⁷ Η κατάκτηση εδραιώθηκε το επόμενο έτος μετά τη σύλληψη του πειρατή *Vertrano*. Οι βυζαντινές πηγές σιωπούν γύρω από αυτό το γεγονός. Η νήσος κατά την εξεταζόμενη εποχή κατείχε μια μεθοριακή θέση στον πολιτισμικό και πολιτικό χώρο. Ειδικά για τους Βενετούς η Κέρκυρα όριζε την είσοδο του κόλπου της Αδριατικής που ήταν ζωτικής σημασίας γι' αυτούς.¹⁴⁸ Σε αντίθεση με τα άλλα εδάφη της βενετικής Ρωμανίας (όπως στο Δυρράχιο και την Κρήτη, όπου εγκαταστάθηκε διοικητής), η Κέρκυρα δεν είχε μια κεντρική διοίκηση. Φαίνεται ότι η προσάρτηση εδαφών στο βενετικό κράτος γινόταν με διαφορετικούς όρους. Η νήσος παραχωρήθηκε ως φέουδο με κληρονομική μορφή σε δέκα Βενετούς ευγενείς, οι οποίοι ανέλαβαν την προστασία του με δικά τους έξοδα.¹⁴⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι στον όρκο πίστης που οι ευγενείς αυτοί συνομολογούν στο δόγη της Βενετίας, σχετικά με αυτά που τους παραχώρησε, το κάστρο της Κέρκυρας και οι υπόλοιπες συνοικίες προσδιορίζονται ως δουκάτο (*ducatum*).¹⁵⁰ Παρά το μετασχηματισμό της κοινωνίας προς τα δυτικά πρότυπα, δεν φαίνεται ωστόσο, όπως προκύπτει από τον όρκο πίστης, να ανατρέπεται το προγενέστερο νομικό ή εθιμικό ισχύον καθεστώς.¹⁵¹ Η υπόθαλψη του καθεστώτος της μεγάλης γαιοκτησίας ήταν μια από τις μακροπρόθεσμες μεθόδους επιβολής των Βενετών, οι οποίοι φρόντιζαν στις νεοκατακτηθείσες περιοχές να διατηρούν το υπάρχον καθεστώς και να παραχωρούν τοπικά δικαιώματα, προκειμένου να εξοικονομούν δυνάμεις, τις οποίες θα

¹⁴⁵ Thiriet, *Romanie vénitienne*, σ. 85.

¹⁴⁶ Πανοπούλου Α., «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα. Διοικητική, Εκκλησιαστική, Οικονομική Οργάνωση», *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, επιμ. Χ. Μαλτέζου, Αθήνα 1993, σ. 281.

¹⁴⁷ Clari, *Conquête*, σ. 105: *li dux de Venice et li Venicien eurent l' isle de Corfaut*. Dandolo, *Chronicon*, σ. 334, 335: *Raynerius Dandolo Rogerius Premarino paratis XXXI galêis Corphum hostiliter aggrediuntur tandem obtinent*. Martin da Canal, *Les estoires de Venise*, εκδ. Α. Limentani, Φλωρεντία 1972, σ. 68: *li Venisiens pristrent Corfu* όπου και περιγραφή της μάχης που κατέληξε στην κατάληψη της Κέρκυρας από τους Βενετούς. Βλ. επίσης Thiriet, *Romanie vénitienne*, σ. 86.

¹⁴⁸ Ασωνίτης Σπ., *Ανδραγατική Κέρκυρα (13^{ος}-14^{ος} αι.)*, Κέρκυρα 1999, σ. 41, 42.

¹⁴⁹ Dandolo, *Chronicon*, σ. 335: *dux tunc Angelo Accotanto, Petro Michaeli, Stephano Fofcareno, Gilberto Quirino, Octaviano Firmo, Jacobo Ferro, Marino Caprenciolo, Juliano Stamario, Simoni Bono, Joanni de Acto eamdem Insulam custodientam tradidit*. (dux είναι ο δόγης Petrus Ziano). Για την κατάληψη της νήσου και την εκχώρησή της στους παραπάνω Βενετούς ευγενείς βλ. Ravegnani G., «La conquista veneziana di Corfù», *Venezia e le Isole Ionie*, επιμ. Maltezou-Ortalli, Βενετία 2005, σ. 106. Jacoby, *Féodalité*, σ. 253.

¹⁵⁰ Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 2, σ. 54-59, νο 182.

¹⁵¹ Μοσχονάς Ν. Γ., «Τροπισμοί της κοινωνίας των νησιών του Ιονίου στη μεταβυζαντινή περίοδο», *Σύμμεικτα* 9 (1994), σ. 55-56.

αξιοποιούσαν αλλού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Κέρκυρα.¹⁵² Τέλος, όσον αφορά στην προέλευση του όρου «δεκαρχία», θα πρέπει, όπως τεκμηριωμένα υποστηρίζεται στη νεώτερη έρευνα, να αποσυνδεθεί από την παραχώρηση της νήσου στους δέκα ευγενείς Βενετούς, καθώς πρόκειται για οικονομικής φύσεως ενότητα εδαφών και ανθρώπων, με φορολογικό κυρίως χαρακτήρα, που ανάγεται στο βυζαντινό παρελθόν.¹⁵³

Οι νήσοι Κεφαλληνία, Ζάκυνθος και Ιθάκη, για τις οποίες διαθέτουμε πενιχρές πληροφορίες, είχαν κατακτηθεί από τους Νορμανδούς το 1185 και μέχρι το 1194 ευρίσκοντο υπό την ηγεμονία του Νορμανδού πειρατή Μαργαρίτο.¹⁵⁴ Στη συνέχεια περιήλθαν στον έλεγχο του κόμητα Μαΐου Ορσίνι, υπό τον οποίο παρέμειναν και μετά το 1204, αν και θεωρητικά ανήκαν στο μερίδιο της Βενετίας.¹⁵⁵ Η κομβική θέση αυτών των νήσων στο ευρύτερο μεσαιωνικό σύστημα των θαλάσσιων συγκοινωνιών της ανατολικής Μεσογείου ανέδειξε το χώρο σε πεδίο σύγκρουσης συμφερόντων των μεγάλων δυνάμεων της εποχής. Οι ιδιότυπες αυτές συνθήκες απαιτούσαν το συχνό αναπροσδιορισμό των σχέσεων εξουσίας. Μετά την κατάληψη της Κέρκυρας από τους Βενετούς, ο κόμητας της Κεφαλληνίας, φοβούμενος πιθανώς ανάλογη τύχη και για τη δική του επικράτεια, έθεσε τις νήσους υπό την προστασία του πάπα, όπως πληροφορούμαστε από επιστολή του τελευταίου στον κόμητα (*nobili viro Maioni Comiti insularum Cephaloniae ac Jacinti*). Η ίδια πηγή κάνει γνωστή και την αποδοχή του αιτήματος του κόμη από τον πάπα (Οκτώβριος 1207). Για να συλλάβουμε το εξαιρετικά ευμετάβολο κλίμα των μετά το 1204 ισοροπιών, αξίζει να σημειώσουμε και τις μεταγενέστερες κινήσεις του κόμη: αν και είχε ζητήσει εγγράφως να θέσει, με απόλυτη αφοσίωση, την επικράτειά του υπό την Αγία Έδρα (*terram tuam sedis apostolicae potestati cum fevore omnimoda*

¹⁵² Γάσπαρης Χ., «Βυζάντιο και Βενετία. Η βενετική κυριαρχία στα βυζαντινά εδάφη», *Όψεις Ιστορίας*, σ. 198. Constantini M., «Le isole Ionie nel sistema marittimo veneziano», *Venezia e le Isole Ionie*, σ. 147.

¹⁵³ Ασωνίτης Σπ., «Οι Δεκαρχίες της Κέρκυρας», *Πρακτικά IB' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου (Μάιος 1991)*, Θεσσαλονίκη 1992, σ.101-105.

¹⁵⁴ Prinzing G., «Epirus und die ionischen Inseln im Hochmittelalter. Zur Geschichte der Region im Rahmen des Themas Nikopolis und der Inseln Kerkyra und Kerhallenia im Zeitraum ca. 1000-1204», *SüdostF* 56 (1997), σ. 6.

¹⁵⁵ Martin da Canal, *Estiores* σ. 64: *Gichintos et Kefalonia*. Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 1, σ. 469: *Zachintos et Kefalinia*, Carile, *Partitio*, σ. 161, 258. Innocentius III, PL τ. 215, στ. 1129 B (επ. 33): *vir Maio comes clerus et populus insulae Kefaloniae*. Αυτ., σ. 1225 C, (επ. 128): *in insula Iacinto, quae ad dilecti filii nobilis viri Maionis comitis Cephalonie pertinet ditionem* (επιστολή στον αρχιεπίσκοπο της Πάτρας Άντελμο, στον οποίο υπάγονται εκκλησιαστικά οι νήσοι της κομητείας μέχρι το 1212, ενώ στο εξής υπάγονται στην αρχιεπισκοπή της Κορίνθου).

devotionis expronis),¹⁵⁶ δύο χρόνια αργότερα, το 1209, αποφασίζει να δώσει όρκο πίστης στη Βενετία.¹⁵⁷

Η Λευκάδα, που συμπεριλαμβανόταν στο θέμα Κεφαλληνίας, μετά το 1204 μαρτυρείται, τουλάχιστον εκκλησιαστικά, συνδεδεμένη με το ηπειρωτικό κράτος, παρόλο που θεωρητικά, σύμφωνα με την *Partitio Romaniae*, είχε παραχωρηθεί στους Βενετούς, καθώς δεν έχει καταγραφεί σε κάποια πηγή κατάληψη της νήσου.¹⁵⁸ Έχει υποστηριχθεί και η παράλληλη διοικητική σύνδεση της νήσου με το ηπειρωτικό κράτος, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν πληροφορίες που να επιβεβαιώνουν ή να αναιρούν τη θέση αυτή.¹⁵⁹ Η παράλειψη αναφοράς της στην *promissio* του Μιχαήλ Α΄ προς τον δόγη της Βενετίας το 1210, προκαλεί ερωτηματικά η διερεύνηση των οποίων υπερβαίνει τα πλαίσια αυτής της εργασίας. Ωστόσο και η περίπτωση διοικητικής αυτονομίας φαίνεται περιορισμένη, καθώς η γειτνίαση της νήσου με την ηπειρωτική ενδοχώρα επέτρεπε επεμβάσεις από τις δυνάμεις του περίγυρου. Φαίνεται επομένως πιο πιθανό ότι από τα εδάφη που ανήκαν στο μερίδιό τους, οι Βενετοί είχαν κατακτήσει άμεσα μόνο την Κέρκυρα και το Δυρράχιο. Τα υπόλοιπα στον ηπειρωτικό χώρο είχαν ενταχθεί στην επικράτεια του Μιχαήλ Α΄, ενώ η κομητεία της Κεφαλληνίας τελούσε υπό την εξουσία των Ορσίνι.¹⁶⁰

Η Βενετία εκτός από την άμεση κατάκτηση είχε υιοθετήσει και άλλες μεθόδους, προκειμένου να θέσει υπό τον έλεγχό της εδάφη της Ρωμανίας. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η «*promissio*» που δίνει στον δόγη της Βενετίας *Petro Ziani* ο Μιχαήλ Α΄ το 1210 [Παράρτημα IX-X]. Η επικράτειά του (*terras quas ego tenebam*), που ορίζεται από τον ποταμό Αώο (*a flumine Vrecus*), δηλαδή από το δουκάτο του Δυρραχίου (*quod est de ducatu Durachii*) μέχρι τη Ναύπακτο (*et sursum usque Nepantum*) του παραχωρείται ως φέουδο (*nomine feudi*), καθώς ανήκε

¹⁵⁶ Innocentius III, PL τ. 215, στ. 1224 D, 1225 B, 9 (επ. 128).

¹⁵⁷ Dandolus, *Chronicon*, σ. 336: *Quarto quoque Ducis anno nobilis quidam Gallicus, qui Cephaloniam Insulam arripuerat, fidelis & censualis esse Venetis perpetuò annuit*. Thiriet F., «Les interventions Venitiennes dans les îles Ioniennes au XIVe siècle», *Etudes sur la Romanie greco-venitienne (X-XVe siècles)*, επιμ. F. Thiriet, Λονδίνο 1977, σ. 375-376.

¹⁵⁸ Soustal-Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, σ. 195, 196. *Catalogue of Byzantine Seals*, τ. 2, σ. 1. Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 1, σ. 473.

¹⁵⁹ Ροντογιάννης Π. Γ., *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, τ. Α, Αθήνα 1980, σ. 284. Βλ. Ασωνίτης Σπ., «Ιστορώντας τη μεσαιωνική Λευκάδα», *Πρακτικά του Συνεδρίου Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της 19^{ος}-20^{ος} αι.*, Αθήνα 2009, σ. 84.

¹⁶⁰ Ο Nicol D., *The Despotate of Epiros*, Οξφόρδη 1957, σ. 26, υποστηρίζει, αν και χωρίς τεκμηρίωση, ότι ο Μιχαήλ Α΄, προκειμένου να προστατεύσει την επικράτειά του από τη Λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης και τους Βενετούς, την έθεσε υπό την προστασία του πάπα.

δικαιωματικά στη Βενετία (*vestri juris sunt*).¹⁶¹ Μέσω της παραχώρησης αυτής οι Βενετοί διασφάλιζαν την υψηλή επικυριαρχία του χώρου, αποφεύγοντας δαπανηρές στρατιωτικές επιχειρήσεις για την κατάληψη μιας περιοχής χωρίς ιδιαίτερη γεωστρατηγική σημασία γι' αυτούς. Τα κέρδη εξάλλου που θα απέφεραν αυτές οι χερσαίες κτήσεις θα ήταν μηδαμινά συγκρινόμενα με τα έξοδα υπεράσπισης. Ως προς τον ηγεμόνα της Ηπείρου, η υιοθέτηση μιας παρόμοιας πρακτικής, όπως φαίνεται από την *promissio*, και η συνακόλουθη χρήση δομικών θεσμών και ιεραρχημένων εξαρτήσεων ανάλογων με αυτές της Δύσης, του προσέφεραν τη δυνατότητα να συνάψει σχέσεις (σε διεθνές επίπεδο) με όρους που ίσχυαν στο Δυτικό κόσμο και επομένως δεν θα ήταν δυνατόν να προκύψουν από τη βυζαντινή παράδοση. Την πρακτική αυτή του Μιχαήλ Α΄ ακολούθησαν και οι μετέπειτα ηγεμόνες της Ηπείρου, οι οποίοι προσαρμόστηκαν, κατά τη διαμόρφωση των πολιτικών τους σχέσεων με Δυτικούς ηγεμόνες, σε φεουδαλικού τύπου μεθοδεύσεις και πρακτικές που προσδιόριζαν και κατοχύρωναν την ευαίσθητη θέση τους έναντι της Δύσης.¹⁶²

Τα σύνορα του εδαφικού πολιτικού σχηματισμού της Ηπείρου διαρκώς αναπροσδιορίζονται κατά την εξεταζόμενη εποχή. Από το «Αντίγραμμα» του μητροπολίτη Κερκύρας Γεωργίου Βαρδάνη στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γερμανό (1227) πληροφορούμαστε την κατάληψη του Δυρραχίου από τον Μιχαήλ Α΄, αν και δεν προσδιορίζεται χρονικά.¹⁶³ Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται και από επιστολή του πατριάρχη Μανουήλ στον Απόκαυκο (1222), όπου αναφέρεται ότι οι ιεράρχες των δυτικών επισκοπών (*τῶν δυτικωτέρων ἐκκλησιῶν*) είχαν ζητήσει δια μέσου του Μιχαήλ Α΄ συγγνώμη για την μη κανονική χειροτονία του Δοκειανού ως μητροπολίτη Δυρραχίου.¹⁶⁴ Στην «Αντιγραφή» του ο Απόκαυκος αναφέρει ότι είχε συναντήσει τον Δοκειανό μόνο μια φορά, πριν εννέα χρόνια, όταν χειροτονήθηκε

¹⁶¹ Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 2, σ. 121. *ducatus de Nicopola, cum pertinentiis de Larta et de Achilo et de Natolico; et Talisiana de Ceris et arcontorum monasteriorum. Provincia Janina; Grandis; provincia de Uagenithia; provincia Istronopolis et Crete; provincia Collonie; cartholaratum et Glauernica*. Dandolus, *Chronicon*, σ. 336: *à flumine Urceus usque ad Neopantum* (ο ίδιος ορισμός της επικράτειας του Μιχαήλ Α΄). Για τον όρκο του Μιχαήλ Α΄ στον δόγη, βλ. Wolff, *Oath*, σ. 548. Γάσπαρης, *Βενετική κυριαρχία*, σ. 128.

¹⁶² Γουναρίδης Π., «Η φεουδαρχία στο δεσποτάτο της Ηπείρου», *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 38, 45. Jacoby, *Venetian Presence*, σ. 142, 145, 196-7. Ασωνίτης Σπ., «Παρατηρήσεις στις πρακτικές πολιτικοϊδεολογικής σύνδεσης Κωνσταντινούπολης και Ηπείρου κατά τον όγμοιο μεσαίωνα», *Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά Β΄ διεθνούς αρχαιολογικού και ιστορικού συνεδρίου, Άρτα 12-14 Απριλίου 2002*, Αθήνα 2007, σ. 146.

¹⁶³ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 425: *οὐ γὰρ ἀπονῆτι κατεκτήσατο τὴν πόλιν ἐκείνην, οὔτε πρόην ὁ τοῦ βασιλέως μακαριστὸς αὐθομαίων, ὁ τρισαριστεὺς Κομνηνός*.

¹⁶⁴ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 16, σ. 268: *ἀναφορὰν ἔθεσθε διὰ τοῦ μακαρίτου ἐκείνου Κομνηνοῦ κῆρ Μιχαήλ, δεόμενοι συγγνώμης*.

στην Άρτα από τους επισκόπους του κράτους της Ηπείρου με βούληση του Μιχαήλ Κομνηνού.¹⁶⁵ Εάν λοιπόν δεχτούμε ότι η απάντηση του Απόκαυκου χρονολογείται το 1222, όπως έχει προταθεί, τότε φαίνεται ότι υπήρχε ορθόδοξος μητροπολίτης ήδη από το 1213.¹⁶⁶ Ωστόσο δεν έχουμε πληροφορίες σχετικά με τις συνθήκες κατάληψης του Δυρραχίου.¹⁶⁷ Γνωρίζουμε επίσης ότι το 1214 ενσωματώθηκε και η Κέρκυρα στο ηπειρωτικό κράτος.¹⁶⁸

Θα μπορούσε εδώ να τεθεί το εύλογο ερώτημα, εάν η μαρτυρία ύπαρξης ορθόδοξου μητροπολίτη αποτελεί ασφαλές τεκμήριο, για να υποστηριχθεί η επανένταξη μιας περιοχής στη σφαίρα της βυζαντινής εξουσίας. Πρέπει όμως να λάβουμε υπόψη ότι η Βενετία μετά την κατάληψη των πρώτων κτήσεων έλαβε μια σειρά μέτρων, προκειμένου να εδραιώσει την κυριαρχία της. Μεταξύ αυτών ήταν και η κατάργηση των ορθοδόξων επισκοπών και η τήρηση του σχήματος της μη συνύπαρξης δύο αρχιερέων, ακόμη και διαφορετικού δόγματος, στον ίδιο τόπο.¹⁶⁹ Επομένως το ερώτημα εστιάζεται στο κατά πόσον, στη διάρκεια της πρώτης βραχύβιας βενετικής κυριαρχίας, υλοποιήθηκε στην Κέρκυρα και στο Δυρράχιο αυτό το μέτρο. Η άμεση πάντως ενσωμάτωση των παραπάνω περιοχών στο ηπειρωτικό κράτος καταδεικνύει ότι δεν ευδοκίμησαν οι απόπειρες της δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου να εγκαταστήσει στο Ιόνιο ή στην απέναντι παράκτια ζώνη μια ευρεία και σταθερή κυριαρχία, ούτε καν με έμμεσο τρόπο, όπως επιτυχώς είχε κατορθώσει σε άλλα μέρη της Ρωμανίας, π.χ. στο Αρχιπέλαγος.

¹⁶⁵ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 270: τὸν μὲν Δυρραχίου, ἐννεατηρίδος ἤδη παρωχηκνίας ἀφ' οὗ ἐπεσκόπησεν, ἅπαζ εἶδον ἐν Ἀρτῇ, χειροτονηθέντα ἐκ θελήματος τοῦ ἀοιδίμου κῆρ Μιχαήλ τοῦ Κομνηνοῦ.

¹⁶⁶ Λαμπρόπουλος Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του*, Αθήνα 1988, σ. 219.

¹⁶⁷ Ducellier, *Façade maritime*, σ. 150-151.

¹⁶⁸ Ἰώβ μοναχός, PG τ. 127, στ. 905 A: τὴν νῆσόν τε Κορυφὴν...περιποιήσατο. Για την ανάκτηση της νήσου από τους βυζαντινούς βλ. Thiriet, *Romanie vénitienne*, σ. 86, 357. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, σ. 62. Μουστοξύδης, *Delle Cose Corciresi*, Κέρκυρα 1848, σ. 400. Ασωνίτης *Δεκαρχίες*, σ. 90. Ravagnani, *Conquista*, σ. 107, όπου η ανάκτηση της Κέρκυρας από τον Μιχαήλ Α΄ τεκμηριώνεται κυρίως στην ύπαρξη γραικού επισκόπου στη νήσο το 1214.

¹⁶⁹ Πανοπούλου, *Βενετοί*, σ. 289. Μοσχονάς, *Τροπισμοί*, σ. 62.

**β) Επέκταση της ηπειρωτικής ηγεμονίας από τον Θεόδωρο Δούκα:
«βασιλεύουσα» η Θεσσαλονίκη**

Μετά τη δολοφονία του Μιχαήλ Α΄ το 1215 (ἄωρος θάνατος σύμφωνα με τον Ακροπολίτη), ανέλαβε την εξουσία των δυτικών μερών (τοῦ ὑπολελειμμένου κατὰ δύσιν μέρους <τῆς> τῶν Ρωμαίων ἡγεμονίας), ο αδελφός του Θεόδωρος. Η απόσπαση περιοχών από τους Ιταλούς και τους Βουλγάρους και η επαύξηση της επικράτειας, δηλώνεται με τη φράση *πλατυσμός τῶν ὅρων*, ανάλογα και με την προσθήκη των δυτικών πόλεων (*ἐσπερίων*) οι οποίες ήταν υπό τη λατινική εξουσία (*τῇ τῶν Λατίνων ἀρχῇ*). Αυτές και άλλες φράσεις συνθέτουν μια ορολογία που χρησιμοποιείται από τα κείμενα της εποχής, για να δηλωθεί η εδαφική επέκταση του ηπειρωτικού κράτους. Ειδικότερα πληροφορούμαστε ότι ο νέος ηγεμόνας προσάρτησε στην επικράτειά του τις περιοχές: *Θεσσαλίαν, Ἀχρίδα, Πρίλαπον, Ἄλβανον, Δυρράχιον*.¹⁷⁰ Για τις Δυτικές πηγές ο Θεόδωρος είναι ο διάδοχος (*successor*) του αδελφού του και προσδιορίζεται ως *maior potestas imperii Romaniae et ditior, sires de Duras, Dux Durachii*.¹⁷¹ Η επικράτειά του δηλώνεται με τον όρο «terra», δηλαδή με μια τεχνική ορολογία η οποία μας μεταφέρει μάλλον σε δυτικά πρότυπα άσκησης εξουσίας.¹⁷² Ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο χαρακτηρισμός του Θεόδωρου στην παπική αλληλογραφία. Εδώ γίνεται εμφανές ότι η αναγνώριση των τίτλων ποικίλλει και ότι συναρτάται με τις σχέσεις εξουσίας οι οποίες διαμορφώνουν την εκάστοτε πολιτική κατάσταση και επομένως διευθετούν και προσδιορίζουν το χώρο.¹⁷³ Ειδικότερα μετά τη σύλληψη του Λατίνου αυτοκράτορα Πέτρου Κουρτεναί, ο πάπας Ονώριος Γ΄ (1216-1227) απευθύνεται στον Θεόδωρο ως *Nobili viro Theodoro Cominiano*,¹⁷⁴ δηλαδή ορολογία με την οποία του αναγνωρίζει απλώς γενικό τίτλο ευγενείας και όχι θεσμικό αξίωμα. Μ' άλλα λόγια –για να μεταφέρουμε τη σημασία των παραπάνω όρων από τα πρόσωπα στο γεωγραφικό χώρο– δεν αναγνωρίζει, αντίστοιχα, πολιτική

¹⁷⁰ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 25-26. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 25. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 7686-7698. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί ιστορίαι* τ. 1, σ. 115. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 461. Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 272. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 150, σ. 434. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 425.

¹⁷¹ *Annales Ceccanenses*, σ. 301: *maior potestas imperii Romaniae et ditior* (=κάτοχος επικράτειας). *Chronique d'Ernoul*, σ. 392: *li sires de Duras*. Albericus, *Chronica* σ. 906: *duce Durachii Theodoro nomine*.

¹⁷² Robertus Altissiodorensis, *Chronologia*, σ 285: *terram tyranni cujusdam qui Theodorus communiter vocabatur*.

¹⁷³ Tăpkova-Zaimova V., «Les titres des souverains dans la correspondance papale du XIIIe siècle», *RESEE* 62 (2004), σ. 10.

¹⁷⁴ *Regesta Honorii III*, τ. 1, No. 687, σ. 120.

υπόσταση στο κράτος του τελευταίου.¹⁷⁵ Από τα παραπάνω η μεταστροφή γίνεται εμφανής μετά την απελευθέρωση του παπικού λεγάτου, όπου ο Θεόδωρος προσφωνείται δούκας (*Theodoro Comnino Duci*) και η επικράτειά του (*terram suam*) τίθεται υπό την προστασία του πάπα.¹⁷⁶ Με την ίδια πολιτική ορολογία προσδιορίζεται ο Θεόδωρος και σε άλλους αποδέκτες επιστολών του πάπα μετά την απελευθέρωση του παπικού λεγάτου.¹⁷⁷ Όμως η αλλαγή αυτή φαίνεται να είναι πρόσκαιρη, καθώς, όταν ο Θεόδωρος εκστρατεύει εναντίον της Θεσσαλονίκης, ο πάπας τον αφορίζει και, υποβαθμίζοντάς τον εντελώς, τον ονοματίζει χωρίς τον τίτλο του.¹⁷⁸

Ως προς την έκταση του ηπειρωτικού κράτους διαθέτουμε κάποιες χρήσιμες πληροφορίες. Η σταδιακή προσάρτηση πόλεων στην επικράτειά του αποτυπώνεται στις συγχαρητήριες επιστολές του μητροπολίτη Ναυπάκτου προς τον Κομνηνό, ο οποίος σε «Πιττάκιον» όλων των αρχιερέων (συντάσσεται από τον Απόκαυκο) προς τον Πατριάρχη, χαρακτηρίζει τον Θεόδωρο *ἀνακλήτορα πόλεων, συναγωγέα τῶν σκορπισθέντων και συνδέτην τῶν διεστώτων*.¹⁷⁹ Η διαδικασία πολιτικής συγκρότησης φέρεται να προμηνύει την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ηπειρωτικό κράτος και τα εξ αυτής υλικά και συμβολικά οφέλη.¹⁸⁰ Η ρητορική του μητροπολίτη για την πόλη καθορίζεται και από τα τα σύμβολα του πολιούχου της: *τῆς τοῦ μύρου ἀποφορᾶς τοῦ...Δημητρίου αἰσθάνομαι*.¹⁸¹ Δεν μένει ανεκμετάλλευτο ούτε το οικισμένο τοπίο της: *πόλις πρὸς πλάτος ἐξηπλωμένη*.¹⁸² Ἐμφαση επίσης δίνεται σε ένα βασικό

¹⁷⁵ Με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή μόνο ονομαστικά και χωρίς τίτλο ή αξίωμα, προσδιορίζεται ο Θεόδωρος στις επιστολές του πάπα προς τα πρόσωπα εκείνα από τα οποία ο Ονώριος Γ΄ ζητά συνδρομή για την απελευθέρωση του λεγάτου Ιωάννη, βλ. *Regesta Honorii III*, τ. 1, No. 690, σ. 120 και No. 691, σ. 120 και No. 859, σ. 146.

¹⁷⁶ *Regesta Honorii III*, τ. 1, No. 1023, σ. 174. Ο Θεόδωρος προσδιορίζεται επίσης με τίτλο ευγενείας, δηλαδή ως «*Nobili viro Theodoro Cominiano*», βλ. *Regesta Honorii III*, τ. 1, No. 1261, σ. 208 και τ.2, No. 4121, σ. 94-95. Norden W., *Das Papsttum und Byzanz*, Νέα Υόρκη 1903, σ. 749.

¹⁷⁷ *Regesta Honorii III*, τ. 1, No. 1029, σ. 174: *dux Comnenus* και No. 1031, σ. 175: *ducem Comninum terram*.

¹⁷⁸ *Regesta Honorii III*, τ. 2, No. 4354, σ. 134: *Theodoro Cominiano/ eodem Theodoro/ dicti Theodori* και No. 5132, σ. 247: *contra Theodorum (Comnenum) maledictum et excommunicatum*.

¹⁷⁹ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 27, σ. 293. Το απελευθερωτικό έργο του Θεοδώρου προβάλλεται σε επιστολές που του απευθύνει ο Απόκαυκος, βλ. Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 2, σ. 243: *Νέων Πατρῶν Ἰταλικῆς χειρὸς ἠλευθέρωσε*. και επ. 3, σ. 244: *τὴν Προσάκου ὑποταγὴν*. Αυτ. επ. 4, σ. 246: *Πρὸς τὸν κραταῖον Κομνηνόν, ὅτε τὸν Πλαταμόνα παρέλαβε καὶ ὑπέστρεψεν*.

¹⁸⁰ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 3, σ. 244: *ὁ Πρόσακος καὶ Θεσσαλονικεῖς ἀναγκάσει τῇ σῇ ἀρχῇ προστεθῆσθαι*. Αυτ. επ. 4, σ. 247: *τὴν γείτονα τῆς Θεσσαλῶν παραδόντες σοι, καὶ τὴν ἐντὸς τῆς γειτονομένης μεγαλόπολεως εἰσέλευσιν σου προγράφουσι*. (μετά την κατάληψη του Πλαταμόνα).

¹⁸¹ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 3, σ. 245 και επ. 4, σ. 247 και επ. 18, σ. 278-279. Για την ταύτιση της Θεσσαλονίκης με τον πολιούχο άγιο βλ. Κωνσταντακοπούλου Α., *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και Ιδεολογία*, Γιάννενα 1996, σ. 249, 253-254.

¹⁸² Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 3, σ. 245: *κοιλαίνω χειρὰς καὶ πίνω τοῦ ὑπορρέοντος Ἀξειοῦ, ὃν δὴ Βαρδάριον ἢ ἀγελαία καλεῖ γλῶσσα* και επ. 4, σ. 247: *θάλασσα δὲ ἢ τε πόλις Θεσσαλονίκη, πόλις πρὸς*

γεωφυσικό στοιχείο του χώρου, τον πλωτό στο Μεσαίωνα ποταμό, που ταυτίζεται με το νότιο τμήμα του κάθετου βαλκανικού άξονα Βελιγράδι-Θεσσαλονίκη: *πίνω τοῦ ὑπορρέοντος Ἀξιοῦ*. Η γεωπολιτική της θέση εντός της αυτοκρατορίας, ειδικά σε σχέση με την Πόλη ή η θέση της στο δίπολο Ανατολή-Δύση ήταν ήδη αντιληπτή από τους βυζαντινούς συγγραφείς. Σχετικά μ' αυτό, είναι χαρακτηριστική η αναφορά του Βαρδάνη στον Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη. Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης παρουσιάζεται να μην έχει κατανοήσει το μέγεθος της πόλης την οποίαν εποίμαινε (*πόλεων μυριανδρουμένων πολυανθρωποτέραν*), αλλά την αντιμετώπιζε ως κάποια ασήμαντη πολίχνη (*ὥς τι κωμύδριον*).¹⁸³

Από την άλλη μεριά, η γεωπολιτική σύλληψη του χώρου, όπως αυτή ανιχνεύεται στις παπικές επιστολές, προσδιορίζεται τόσο με όρους κατοχής και κληρονομικότητας (*haereditario iure*) όσο και σε σχέση με τη Λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης και κατ' επέκταση με τους Αγίους Τόπους, όπως π.χ., η Θεσσαλονίκη που επέχει θέση κόμβου στην Εγνατία Οδό.¹⁸⁴ Οι γεωπολιτικές αυτές στοχεύσεις μπορούν να κάνουν κατανοητό ειδικότερα το λόγο για τον οποίο ο Γουλιέλμος Μομφερατικός (*Wilhelmus marchio Montisferrati*) ανέπτυξε έντονη κινητικότητα, προκειμένου να υπερασπίσει την κληρονομική του κτήση, απευθυνόμενος και στον Γερμανό αυτοκράτορα Φρειδερίκο Hohenstaufen (1220-1250), από τον οποίο μάλιστα έλαβε και χρηματικό δάνειο.¹⁸⁵ Παράλληλα ο πάπας, για να τον συνδράμει, απευθύνθηκε σε πολιτικά και εκκλησιαστικά πρόσωπα, προκειμένου να εξασφαλίσει τη βοήθειά τους για την υπεράσπιση του βασιλείου του Γουλιέλμου.¹⁸⁶

πλάτος ἐξηλωμένη, καθά που δὴ καὶ ἡ θάλασσα, πόλις εὐγενὴς εὐγενεῖ πρέπουσα, πόλις Θεσσαλονίκης κολωνία καὶ επ. 27, σ. 294 Θεσσαλονίκην τὴν περιλάλητον καὶ τῶν ἐν ταύτῃ θεαμάτων καταπολαύω. Για την αλλαγή της οπτικής της πόλης που εκφράζεται μέσα από κείμενα που την περιγράφουν πλέον ως φυσικό τοπίο βλ. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη*, σ. 43-94.

¹⁸³ Γαλῶνη, *Βαρδάνης*, σ. 424.

¹⁸⁴ *Regesta Honorii III*, τ. 2, No. 4353, σ. 134: *Constantinopolitano imperio grandem potest utilitatem afferet est utilis Terrae Sanctae negotio* καὶ No. 4355, σ. 134: *defensio regni Thesaloniciensis toti Constantinopolitano imperio et negotio Terrae Sanctae est utilis*.

¹⁸⁵ Ryccardus de S. Germano, *Chronica*, σ. 344: *Marchio Montisferrati ad imperatorem in Siciliam vadit*. Huillard-Bréholles J.-L.-A., *Historia Diplomatica Friderici Secundi*, Παρίσι 1852, τ. 2, μέρος 1^ο, σ. 425: *illustris vir dominus Gulielmus marchio Montisferrati confessus est se recepisse mutuo a domino nostro Federico... novem millia marcarum argenti mercatalis*. Benvenuto di San Giorgio, *Historia Montis Ferrati*, σ. 381: *nove marche d' argento dal predetto Imperatore*. Στο χρονικό αυτό η λήψη του δανείου παρουσιάζεται να πραγματοποιείται μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, προκειμένου να οργανωθεί εκστρατεία για την ανακατάληψή της.

¹⁸⁶ *Regesta Honorii III*, τ. 2, No. 4355, σ. 134 καὶ No. 4704, σ. 197 καὶ No. 4753, σ. 205-206 καὶ No. 4754, σ. 206 καὶ No. 4757, σ. 207.

Πράγματι, η κατάληψη περιοχών της Μακεδονίας (*τῆς τῶν Μακεδόνων γῆς*), η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης από τη λατινική κυριαρχία (1224) και η συνακόλουθη προσθήκη πολλών περιοχών, που ανήκαν άλλοτε στη Βυζαντινή αυτοκρατορία και είχαν κατακτηθεί πρόσκαιρα από τους Ιταλούς (*πολλῆς χώρας τῆς Ρωμαῖδος ἐκ τῆς κεκρατημένης παρὰ τῶν Ἰταλῶν*), κατέστησε τον Θεόδωρο κύριο όλων των «δυτικών» περιοχών μέχρι τη Χριστούπολη.¹⁸⁷ Οι γεωπολιτικές αυτές ανατροπές και ιδίως η κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον Κομνηνό δεν μπορούσαν να αποσιωπηθούν από τα δυτικά χρονικά ούτε από την παπική αλληλογραφία.¹⁸⁸ Ειδικότερα, οι άμεσες κινήσεις για την ανάκτηση της πόλης από τον Γουλιέλμο αποτυπώνονται από τον Απόκαυκο σε «Πιττάκιον» προς τον πατριάρχη, όπου μάλιστα επικαιροποιείται ένας παλαιότερος προσδιορισμός της επικράτειας, *ἡ καθ' ἡμᾶς οἰκουμένη*, δηλωτικός κοσμικών και εκκλησιαστικών αξιώσεων του παρελθόντος.¹⁸⁹ Οι προσπάθειες του Δημητρίου (*Re Demetrio*) και του Γουλιέλμου, οι οποίοι κατέφθασαν από την Ιταλία *in Grecia*, με σκοπό την ανάκτηση του βασιλείου (*recuperazione del Regno*), καταγράφονται στα Δυτικά Χρονικά. Στο εγχείρημα αυτό διέθεταν την υποστήριξη του πάπα, ο οποίος κινητοποίησε προς τούτο τους Βενετούς και τους Λατίνους της Ανατολικής αυτοκρατορίας (*imperium Romaniae*).¹⁹⁰ Ωστόσο οι επιχειρήσεις αυτές θα τερματιστούν το 1227, με το θάνατο του Δημητρίου, ο οποίος στη διαθήκη του όρισε κληρονόμο τον αυτοκράτορα Φρειδερίκο.¹⁹¹

¹⁸⁷ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 33. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, 7981-5. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 26. Ἰώβ μοναχός, PG τ. 127, στ. 905 A. Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 18, σ. 278. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 11, σ. 57. Για την ανάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Βυζαντινούς, Longon J., «La reprise de Salonique par les Grecs en 1224», *Actes du VI Congrès International d'Études Byzantines*, τ. 1, Παρίσι 1950, σ. 141-146. Στο άρθρο αυτό μονοπωλεί το ερώτημα του χρονικού προσδιορισμού της ανάκτησης της Θεσσαλονίκης από τους Βυζαντινούς, η οποία τελικά τοποθετείται στο τελευταίο τρίμηνο του 1224.

¹⁸⁸ Albericus, *Chronica*, σ. 911: *dux Durachii Theodorus Grecus Tessalonicam abstulit (anno 1221)*. Ryccardus de S. Germano, *Chronica*, σ. 344: *Comminiano optinet civitatem (Thessalonicensis) ipsam, diu eam obsidendo (anno 1224)*. *Regesta Honorii III*, τ. 2, 5304, σ. 304: *pro captione civitatis Thessalonicensis*.

¹⁸⁹ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 26, σ. 292: *τὸν ἀγέρωχον ἐκεῖνον Μαρκέσιον, τὴν ἄλλην καὶ μεγάλην τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης πληγὴν, τὸν πολύζυλον στόλον ἐκεῖνον...ἀνάλωσε καὶ ἠφάνισεν* (ο βασιλεύς). Για την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους βυζαντινούς, Bredenkamp Fr., *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224-1242)*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 104.

¹⁹⁰ *Regesta Honorii III*, τ. 2, No. 5304, σ. 304 και No. 5308, σ. 305. Benvenuto di San Giorgio, *Historia Montis Ferrati*, σ. 381-382. Σύμφωνα με το Χρονικό ο μαρκήσιος πέθανε στη Θεσσαλονίκη το 1225. Ο Βονιφάτιος, αφού έχασε τον πατέρα του και μεγάλο μέρος του στρατεύματός του αρρώστησε και επέστρεψε στο Monferrato. Λίγο αργότερα και ο Δημήτριος εκδιώχθηκε και επέστρεψε στην πατρίδα του. Bartholomaeus, *Annales*, σ. 159: *Wilielmus marchio Montisferrati apud Romaniam iter arripuerat ad gentes subiugandum rebelles (1225 anno)*.

¹⁹¹ Benvenuto di San Giorgio, *Historia Montis Ferrati*, σ. 382: *suo testamento, per quale lasciò erede il memorato imperatore Federico*. Από το ίδιο χρονικό πληροφορούμαστε ότι ο Δημήτριος είχε

Μετά τις παραπάνω εξελίξεις η Θεσσαλονίκη φυσικό είναι να αποκτά συμβολική διάσταση στο χώρο και να συνδέεται με πιο ρεαλιστικό τρόπο με τη διεκδίκηση της αυτοκρατορικής εξουσίας. Είναι τώρα η «βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη», όπως αναφέρεται στο «Αντίγραμμα» του Βαρδάνη στον πατριάρχη Γερμανό. Έναντι μιας πρωτεύουσας υπό λατινική κατοχή και μιας Μικράς Ασίας όπου προήλαναν οι Τούρκοι, η δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας μπορούσε τώρα να υποκαταστήσει την κατακτημένη Πόλη.¹⁹² Πρόκειται επομένως για γεωπολιτικές ανακατατάξεις που τείνουν να αναπροσδιορίσουν τη σημασία της συγκρότησης ενός αυτοκρατορικού μάλλον σχηματισμού. Ο Θεόδωρος, ο οποίος μέχρι τότε δεν είχε προβάλει αυτοκρατορικές αξιώσεις (*οὐδέπω ἐστεφηφόρει οὔτε μὴν πορφυρίδα / τὸ μέλαν ὑποδέδεται πέδιλο*), όπως ο Λάσκαρις (*ὁ τῆς Ἀσίας ἄρξας*), μπορούσε τώρα με τη Θεσσαλονίκη τμήμα της επικράτειάς του να διεκδικεί τη βασιλεία με αυξημένες προσδοκίες *καὶ τὸν θεὸν ὀρῶμεν πυκναῖς ταῖς κατὰ τῶν ἐναντίων νίκαις αὐτὸν καταστρέφοντα, τὰ ὅριά τε τούτου ὑπερεκτείνοντα καὶ τῆς αὐτοῦ ἐξουσίας πλατύνοντα τὰ σχοινίσματα*.¹⁹³ Από αυτή την αναβαθμισμένη θέση του δεν παραλείπει, στα νομίσματα που κόβει στη Θεσσαλονίκη, να δώσει συμβολική διάσταση του θεόσταλτου χαρακτήρα της νέας βασιλικής του εξουσίας και ταυτόχρονα να τονίσει το ως τώρα νικηφόρο και επεκτατικό πολιτικο-στρατιωτικό του σχέδιο, με ένα ξίφος που κρατάει, αν και χωρίς στρατιωτική ενδυμασία, ενώ ο Χριστός δίπλα του τον στέφει.[Παράρτημα III, 6]¹⁹⁴

Ο Απόκαυκος διερμηνεύει ένα παραπλήσιο θέμα της διάκρισης και του χαρακτήρα της βασιλικής εξουσίας στο συγχαρητήριο γράμμα που απευθύνει στον Θεόδωρο Δούκα. Σ'αυτό γίνεται εμφανής η διαφοροποίηση ανάμεσα στους τιτλούχους βασιλείς και τους άτιτλους ηγεμόνες –*τοὺς δίχα βασιλικοῦ ὀνόματος χωρῶν καὶ πόλεων ἄρχοντας*, όπως του γράφει.¹⁹⁵ Είναι γνωστό, σύμφωνα με τον παραδοσιακό ορισμό, ότι ο ὀρος ἄρχων προσδιορίζει αυτούς που κατέχουν ένα τμήμα της δημόσιας εξουσίας, η οποία όμως είχε πλέον κατατμηθεί εδαφικά, όπως

επιστρέψει στην πατρίδα του και επεδίωκε να συναντήσει τον αυτοκράτορα Φρειδερίκο, προκειμένου να ζητήσει εκ νέου τη βοήθειά του για την ανακατάληψη του βασιλείου της Θεσσαλονίκης (*riacquistare il Regno suo*).

¹⁹² Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 301. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 426 και σ. 193, όπου χρονολογεί το Αντίγραμμα μεταξύ φθινοπώρου 1227 και Ιουνίου 1228. Albericus, *Chronica*, σ. 911: *dux etiam Durachii Theodorus Grecus Tessalonicam abstulit et de duce se regem constituit*.

¹⁹³ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 272. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 431.

¹⁹⁴ Για το Χριστό ως Ιησού του Ναυή και περαιτέρω παλαιοδιαθηκικούς συμβολισμούς σε προγενέστερα βυζαντινά νομίσματα, V. J. Djurić, *Le "Nouveau Josué"*, *Zograf* 14 (Βελιγράδι 1983), 16 γαλλική περίληψη.

¹⁹⁵ Αυτ., επ. 22, σ. 283.

χαρακτηριστικά αναφέρεται σε προγενέστερη απαντητική επιστολή (*Αντιγραφή*) του Απόκαυκου στον πατριάρχη Μανουήλ (1217-1222): *τῶν κρατούντων μὴ συνερχομένων ἀλλήλοις ἀλλὰ τοὺς ἰδίους πόνους ἰδιουμένου ἑκάστου*.¹⁹⁶

Μετά την αναγόρευση και στέψη του Θεόδωρου ως αυτοκράτορα (1227), το χάσμα μεταξύ των δύο πλέον αυτοκρατορικών πολιτικών σχηματισμών λαμβάνει αισθητά το χαρακτήρα της κατάτμησης του χώρου και συνακόλουθα της πολιτικής εξουσίας: *τῶν πραγμάτων διαιρεθέντων/ διεστηκότων... ὅσα περὶ πολιτικὰς διεξαγωγὰς τε καὶ διοικήσεις*. Όχι παράδοξα, αυτό το πολιτικό ρήγμα ανατρέπει την προγενέστερη διαλλακτική στάση, που ανιχνεύσαμε πιο πάνω σε ορισμένες πηγές, και απειλεί πλέον να γίνει και σχίσμα εκκλησιαστικό.¹⁹⁷ Η εξουσία, αν και αυτοκρατορική πλέον με υπερβατικές αξιώσεις, συνεχίζει να προσδιορίζεται σε σχέση με το χώρο (*τόπων διακυβέρνησις*). Η οικουμενικότητα κύριο χαρακτηριστικό της βυζαντινής «βασιλείας» και του μονάρχη της, δεν φαίνεται να είναι ασυμβίβαστη με το νέο μοντέλο διακυβέρνησης στους εδαφικούς πολιτικούς σχηματισμούς. Σε χωρίο της *Χρονικῆς ἱστορίας* του Εφραίμ για παράδειγμα, ο Θεόδωρος, αν και περιορίζεται σε έναν συγκεκριμένο γεωγραφικά χώρο, χαρακτηρίζεται *βασιλεὺς αὐτοκράτωρ τῶν ὧν κατήρχεν ἀστέων καὶ χωρίων*.¹⁹⁸ Μ' άλλα λόγια, και στο πλαίσιο των εδαφικών μοναρχιών, ο θεόσταλτος μονάρχης «δεσπάζει αυτοκρατορικῶς» ή –όπως έχει υποστηριχθεί– είναι αυτοκράτορας στο βασίλειό του («*empereur en son royaume*»)¹⁹⁹.

Το ερώτημα επομένως που τίθεται μετά τη λατινική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης είναι πώς ιεραρχείται τώρα το νέο σύστημα των εδαφικών εξουσιών. Όπως είναι γνωστό, η νέα τάξη που προέκυψε αποτυπώθηκε σε μια σειρά τίτλων κομνήνειας προέλευσης: βασιλεὺς, δεσπότης και σεβαστοκράτωρ. Ο τίτλος του δεσπότη που φαίνεται να προσδιορίζει και άλλους αξιωματούχους πλην του αυτοκράτορα, από την εποχή του Αλεξίου Α' (1081-1118), συνέχισε να προσδιορίζει έναν κοντινό συγγενή του μονάρχη. Έχει υποστηριχθεί ότι, έως τις αρχές του 13^{ου}

¹⁹⁶ Αυτ., *Epirotica*, επ. 17, σ. 276.

¹⁹⁷ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 26, σ. 290: *οὐ μόνον τῷ τοπικῷ χάσματι διαστήσονται δυτικοὶ καὶ ἑῷοι συνάδελφοι* και επ. 17, σ. 276-7. Για το ενδεχόμενο δημιουργίας πατριαρχείου στην Θεσσαλονίκη βλ. Zafra, *Political Ideology*, σ. 314. Μηλιαράκης Α., *Ιστορία του βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Λειψία 1898, σ. 4, όπου γίνεται λόγος για κατάτμηση της ενιαίας διοίκησης του πατριαρχείου σε δύο «αὐτοκεφάλους ἐκκλησίας».

¹⁹⁸ Εφραίμ, *Χρονικὴ ἱστορία*, στ. 7719-7720. Γαλῶνη, *Βαρδάνης*, σ. 426: *τὸν αὐτοκρατορικῶς δεσπάζοντα τῶν καθ' ἡμᾶς χωρῶν τε καὶ πόλεων καὶ νήσων καὶ ἐσχατιῶν*. Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 26, σ. 291: *θέοθεν παρέλαβε τὴν τῶν ἐνταῦθα τόπων διακυβέρνησιν* και επ. 17, σ. 276-277.

¹⁹⁹ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 385.

αιώνα, σε περίπτωση που δεν υπήρχε άρρηνη διάδοχος, ο τίτλος εδίδετο στο γαμβρό του αυτοκράτορα (π.χ. Λάσκαρις) ως διαδόχου, στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής δυναστικής πολιτικής.²⁰⁰ Η καινοτομία του τίτλου επί Μανουήλ Κομνηνού (1143-1180) και κυρίως το 13^ο αιώνα συνίσταται α) στο γεωγραφικό περιεχόμενο που αποκτά, καθώς εντάσσεται σε ένα σύστημα εξουσίας δύο βαθμίδων, και β) στην αποσύνδεσή του από τη διαδικασία της διαδοχής.²⁰¹

Ο Θεόδωρος, πρώτος στην ιεραρχία ως βασιλεύς, καταδεικνύει το ρόλο του στην οργάνωση του χώρου της επικράτειάς του με την απονομή του τίτλου του δεσπότη, και όχι πλέον του σεβαστοκράτορα, στους αδελφούς του, Μανουήλ και Κωνσταντίνο (1230-1242), έκαστος των οποίων ασκούσε εξουσία (*ἡρχεν*) σε μια συγκεκριμένη περιοχή.²⁰² Επομένως ο τίτλος φαίνεται να εγγράφεται στο χώρο και να εντάσσεται στην ιεραρχία των εδαφικών εξουσιών ως δευτερεύουσα εξουσία. Ενδιαφέρον είναι να επισημανθούν οι διαφορετικές εκδοχές που αναπτύσσονται πάνω στο νέο μοντέλο εδαφικής εξουσίας στα δύο *πέρατα* της πρώην Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η αντίληψη του Ιωάννη Βατάτζη (1221-1254) για το σφετερισμό της αυτοκρατορικής εξουσίας από το αντίπαλο κράτος εκφράζεται με την αξίωσή του να μετέχει ο Θεόδωρος, ένας «τυρρανῶν», στην ιεραρχία της Νίκαιας (*τῶν δευτερείων τῆς βασιλείας*) και να παραμένει στην αντίστοιχη θέση του «ἐν τῇ οἰκείᾳ τάξει», χωρίς βέβαια αυτή να προσδιορίζεται με κάποιο συγκεκριμένο αξίωμα.²⁰³ Η πολιτική αυτή διευθέτηση εκ μέρους του Βατάτζη ενισχύεται και από την κατευθυνόμενη από τη Νίκαια ιστοριογραφία, στην οποία η εξουσία του Θεόδωρου εμφανίζεται μεν ως εδαφική εξουσία –δεν αμφισβητείται η πολιτική διάσταση του γεωγραφικού χώρου–

²⁰⁰ Ζαφράκα-Σταυρίδου Α., «Το Αξίωμα του «Δεσπότη» και τα δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου», *Μεσαιωνική Ηπειρος*, σ. 80. Η συγγραφέας υποστηρίζει, βασιζόμενη σε σφραγίδες αξιωματούχων, έγγραφα του Αγίου Όρους και επιστολές του Θεοφύλακτου Αχρίδος, ότι δεν έφερε μόνο ο αυτοκράτορας τον τίτλο του δεσπότη τουλάχιστον έως την εποχή του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού και σ. 82. Γεωργίου Στ., «Μερικές παρατηρήσεις για τον τίτλο του δεσπότη», *Βυζαντινά*, 27 (2007), σ. 153-163, όπου παρουσιάζεται η συνάφεια του τίτλου με τη διαδικασία διαδοχής του βασιλέως κατά την περίοδο που προηγείται του 1204. Guiland R., «Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le Despote, Δεσπότης», *REB* 17 (1959), σ. 56. Ferjančić B., «De nouveau sur les débuts du titre de despote», *ZRVI* 14/15 (1973), σ. 53.

²⁰¹ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 65, 289, 385.

²⁰² Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 34, 43, 62. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 475, Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8135. Vasilievsky, *Epirotica*, σ. 298. Για τη σύνδεση του αξιώματος με το χώρο βλ. Ζαφράκα, *Αξίωμα «Δεσπότη»*, σ. 86. Ζαφράκα Σταυρίδου Α., «Η κοινωνία της Ηπείρου στο κράτος του Θεόδωρου Δούκα», *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 315, όπου αναφέρει ότι ο δεσπότης Κωνσταντίνος είχε αναλάβει τη διοίκηση του θέματος Νικοπόλεως πιθανόν ως «χορηγία» και ο Μανουήλ τη διοίκηση της Θεσσαλίας.

²⁰³ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 34.

αλλά περιοριστικά οριοθετημένη στις περιοχές που συγκροτούσαν την επικράτειά του.²⁰⁴ Διαφορετική ωστόσο αναπαράσταση της εξουσίας μέσω της αυτοκρατορικής ιδεολογίας αντανακλάται στα δημόσια επίσημα έγγραφα και τη νομισματοκοπία του ίδιου του Θεόδωρου.²⁰⁵ Η υπογραφή «πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων», είναι δηλωτική της συνάρτησης του αξιώματος από τη μια μεριά με έναν πολιτικό όμως όρο από την άλλη που συμπυκνώνει τα παραδοσιακά αυτοκρατορικά συμφραζόμενα με βάση τα οποία ακριβώς υπερβαίνει το συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Οι συγκεκριμένες διευθετήσεις στις νέες προσκτήσεις είναι γνωστό ότι προσέδωσαν και μεγαλύτερη δυναμική στην πολιτική εξουσία. Γνωρίζουμε ότι η κεντρική διοίκηση του ηπειρωτικού κράτους μεταφέρθηκε στη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα και ορμητήριο. Από εκεί ο Θεόδωρος με νέες κατακτήσεις (*ὑπερβαίνων ὅρους ἄλλους*) είχε διανύσει τη μεγαλύτερη απόσταση, πλησιάζοντας έως «τῶν Βυζαντίων πυλῶν».²⁰⁶ Ως προς τη Νίκαια, η καλλιέργεια μιας στρατοκρατικής ιδεολογίας, η οποία εμπεριέχει στοιχεία καινοτομίας, όπως αναπαραστάθηκε κυρίως από την αυλική ρητορική της, εστιάζεται επίσης στα φιλόδοξα σχέδια ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης. Πράγματι η ρευστή πολιτική κατάσταση στη βασιλεύουσα των Λατίνων, μετά το θάνατο του Ροβέρτου Κουρτεναί (1219-1228), δημιουργούσε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την ανακατάληψή της από βυζαντινές δυνάμεις. Σε αυτό τον αγώνα δρόμου η απόπειρα του Θεόδωρου να καταστεί κύριος της Κωνσταντινούπολης κατέληξε στην ήττα του από τους Βουλγάρους το 1230 στην περιοχή της Κλοκοτινίτσας. Η απροσδόκητη αυτή εξέλιξη προκάλεσε συνακόλουθα νέες γεωπολιτικές ανακατατάξεις. Όπως ήταν φυσικό, η επικράτεια της λεγόμενης αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης υπέστη σημαντική συρρίκνωση με ευρύτατες εδαφικές απώλειες από την Αδριανούπολη μέχρι το «Ιλλυρικό». Σημαντικές πόλεις όπως το Διδυμότειχο, οι Σέρρες, η Πελαγονία, ο Πρίλαπος και η Αχρίδα, όπως και η περιοχή του «Ἐλβάνου», περιήλθαν στην εξουσία του Βούλγαρου ηγεμόνα Ασάν.²⁰⁷

²⁰⁴ Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 469. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 7987-89: *οὗτος μὲν αὐτὸν ἡξίου μάλ' ἐνδίκως/ τῶν δευτερίων ἀπολαύειν τοῦ κράτους/ καὶ τῶν ὑφ' αὐτὸν κυριεύειν ἀστέων*. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 26. Για τις απαιτήσεις της Νίκαιας από τον Θεόδωρο Δούκα βλ. Ζαφράκα, *Αξίωμα «Δεσπότη»*, σ. 87.

²⁰⁵ Vasilievsky, *Epirotica*, σ. 299. Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata*, τ. 5, σ. 15. [Παράρτημα II 5, III 6]

²⁰⁶ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 27.

²⁰⁷ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 41-43. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 28. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8093, 8109-8117. Hoeck-Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, επ. 6, σ. 183, όπου ο Βαρδάνης εκφράζει στον Ταγκρέδο, αρχιεπίσκοπο του Otranto, τη λύπη του για την καταστροφή του αυτοκράτορα και επ. 7, σ. 185, όπου ο μητροπολίτης Κέρκυρας σε επιστολή στον Ιωάννη Γράσσο, νοτάριο στο Otranto, αναφέρεται στη σύλληψη του αυτοκράτορα.

Προφανώς από ενδιαφέρον για τη γενικότερη ανατροπή, η προαναφερθείσα μάχη καταγράφεται και στα δυτικά χρονικά, τα οποία την τοποθετούν αδιακρίτως «in Grecorum imperio».²⁰⁸

²⁰⁸ Ryccardus de S. Germano, *Chronica*, σ. 359. Albericus, *Chronica*, σ. 927.

γ) «Χώροι μεμερισμένοι»: η «δύση» σε κατάτμηση

Παρά τις εδαφικές απώλειες, τις προκληθείσες από την ήττα του Θεοδώρου Δούκα από τους Βουλγάρους (1230), η Θεσσαλονίκη εξακολουθεί να διατηρεί την αναβαθμισμένη της θέση προσδιορίζοντας το χώρο, καθώς οι εναπολειφθείσες προς τα «δυτικά» μέρη περιοχές, συνιστούσαν πλέον την επικράτεια του ηπειρωτικού κράτους, υπό τον διάδοχο του Θεόδωρου δεσπότη Μανουήλ.²⁰⁹ Έναντι των Βουλγάρων φαίνεται ότι ο Μανουήλ, ο οποίος ήταν νυμφευμένος με την κόρη του Ιωάννη Β' Ασάν (1218-1241), είχε εξασφαλίσει αυτόνομη άσκηση εξουσίας, όπως αναφέρει ο Ακροπολίτης: *μη παρὰ τῶν Βουλγάρων τὸ σύνολον ἐνοχλούμενος*.²¹⁰ Αντίθετα έναντι των Λατίνων η θέση του Μανουήλ ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητη, λόγω των κληρονομικών δικαιωμάτων του Γερμανού αυτοκράτορα στο βασίλειο της Θεσσαλονίκης και της πρόσφατης ανακωχής του με τον πάπα (συνθήκη του Αγίου Γερμανού 1230). Επιπλέον η χρήση από τον Μανουήλ των αυτοκρατορικών συμβόλων (*έρυθροῖς γράμμασι*) στην επικύρωση των δημόσιων πράξεων γινόταν αντικείμενο ειρωνικών σχολίων και αμφισβήτησης από τη Νίκαια. Ειδικότερα η εξουσία του, σ' αυτό το κλίμα, παρουσιαζόταν ως ταλαντευόμενη ανάμεσα σε δύο τίτλους ασυμβίβαστους, του αυτοκράτορα και του δεσπότη, ιδωμένους αντίστοιχα από την οπτική των δύο κέντρων εξουσίας, τη Νίκαια δηλαδή ή τη Θεσσαλονίκη.²¹¹

Οι παραπάνω συνθήκες υποχρέωναν τον Μανουήλ να αναζητήσει προστάτη, προκειμένου να εξασφαλίσει την πολιτική του ύπαρξη και να κατοχυρώσει την ευαίσθητη θέση του απέναντι στις δυνάμεις του νέου περίγυρου. Απευθύνθηκε αρχικά στον Πάπα Γρηγόριο τον Θ' (1227-1241). Από την απαντητική επιστολή του τελευταίου (1232) στον απογυμνωμένο από εξουσίες Μανουήλ (*Nobili viro Manueli Cominiano*) πληροφορούμαστε ότι ο δεσπότης είχε εκφράσει την επιθυμία να κατέχει (*retinere*) την επικράτειά του (*terram*) μέσω της Αγίας Έδρας (*per eandem Ecclesiam*), προκειμένου να εξασφαλίσει την παπική προστασία (*Apostolice Sedis protectione*). Στην απάντησή του ο πάπας δεν παρέλειψε να προτάξει τη διερεύνηση

²⁰⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 43-44. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 475. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8137-8140: *Θεσσαλονίκην καταλαμβάνει πόλιν/ και τῆσδε ἐκυρίευσεν πραγμάτων δίχα/ σὺν τοῖς γε λοιποῖς ἀστέων/ καὶ χωρίων/ τοῖς κατὰ δύσιν ἐγκαταλειμμένοις*.

²¹⁰ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 44.

²¹¹ Αυτ., σ. 43-44: *σὲ τὸν βασιλέα καὶ δεσπότην*. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8141-8146. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 475: *εἶχε μὲν οὖν οὕτως τὰ δυτικὰ ὑπὸ τοῦ Ἀγγέλου Μανουήλ δεσποζόμενα*. Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 62: *τὰ σὰ δυτικὰ*. Για τη διττή οπτική του τίτλου του Μανουήλ βλ. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 302. Ζαφράκα, *Αξίωμα «Δεσπότης»*, σ. 89. Guiland, *Δεσπότης*, σ. 74, όπου υποστηρίζεται ότι, αφού έγινε γνωστή η τύφλωση του Θεόδωρου, ο Μανουήλ αναγορεύθηκε αυτοκράτορας, κάτι το οποίο ωστόσο δεν αναφέρεται ρητά στις πηγές.

των προϋποθέσεων για την παροχή της αιτούμενης προστασίας.²¹² Στο πλαίσιο των προσπαθειών για την πολιτική του επιβίωση ο Μανουήλ αποστέλει τον Βαρδάνη, μητροπολίτη Κερκύρας, στην Ιταλία για διαπραγματεύσεις με τον πάπα και τον αυτοκράτορα.²¹³ Ο τελευταίος είχε προβάλει αξιώσεις για κατοχή της Κέρκυρας, όπως πληροφορούμαστε από επιστολή που του απευθύνει ο μητροπολίτης της νήσου. Σε αυτήν ο Βαρδάνης επιχειρεί να πείσει τον Γερμανό αυτοκράτορα ότι η προσάρτηση της Κέρκυρας δεν θα ωφελούσε το κράτος του, ενώ αντίθετα θα ήταν μια μεγάλη δαπάνη χωρίς κέρδος.²¹⁴ Ο Δυτικός αυτοκράτορας δεν είχε ακολουθήσει την πατροπαράδοτη επεκτατική τάση του Νορμανδικού βασιλείου προς τις ακτές της Αδριατικής, τουλάχιστον μέχρι τη δεδομένη στιγμή.²¹⁵ Η πάλη του με τον παπισμό και η ύπαρξη της Λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης αποτέλεσαν σταθερές που προσδιόριζαν την πολιτική του. Επομένως η αξίωση να του δοθεί η Κέρκυρα δεν πρέπει να εξετασθεί μεμονωμένα, αλλά να συναρτηθεί με την ιδιάζουσα γεωγραφική θέση της νήσου, την οποία αναπτύξαμε πιο πάνω, και να ενταχθεί στο πλαίσιο μιας πολιτικής «περιορισμένων παρενοχλήσεων» εναντίον της Βενετίας, στην οποία ανήκε τουλάχιστον θεωρητικά η Κέρκυρα, σύμφωνα με την *Partitio Romaniae*.²¹⁶ Ο Βαρδάνης ωστόσο ανακλήθηκε τελικά από την Ιταλία, χωρίς να έχει ολοκληρώσει την διπλωματική του αποστολή, καθώς δεν συναντήθηκε ούτε με τον αυτοκράτορα ούτε με τον πάπα. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται μάλλον στην επιδίωξη του Μανουήλ να αποκαταστήσει τις σχέσεις του με την εκκλησία και το κράτος της Νίκαιας.²¹⁷

²¹² *Les Registres de Grégoire IX*, εκδ. L. Auvray, Παρίσι 1896-1907, τ. 1, σ. 491-493, (No. 786).

²¹³ Hoeck-Loenertz, *Nikolaos*, επ. 15, σ. 203-204 *a cognate et filio imperii tui domino Emmanuele felissimo Comneno ad te missus, ut divim venerer potentiam tuam ad sanctissimum orbis patrem et apostolis comparandum donum papam dirigere*. Για τις διάφορες απόψεις που έχουν διατυπωθεί στη νεώτερη έρευνα σχετικά με τη χρονολόγηση της αποστολής αυτής, Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 212-216.

²¹⁴ Hoeck-Loenertz, *Nikolaos*, επ. 20, σ. 217: *imperio tuo res Corcyrensiū ita nullius erunt commode atque momenti, ut potius imperium tuum pro sua magnitudine magnam sit passurum iacturam, lucraturum vero minimum quidem*. Η παραπάνω επιστολή χρονολογείται από τη Γαλώνη στο τέλος της παραμονής του Βαρδάνη στην Ιταλία βλ. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 243. Για τη διεύρυνση των καθηκόντων των επισκόπων που εκτάκτως ανατίθενται σε αυτούς, όπως εδώ στην περίπτωση του Βαρδάνη βλ. Βέλλας, *Η πολιτική του αυτοκράτορα Φρειδερίκου*, σ. 96-97. Αυτή η επιφόρτιση μπορεί να εξηγήσει και την προέλευση από εκκλησιαστικά πρόσωπα-ιεράρχες κειμένων και πηγών για την κρατική ιδεολογία.

²¹⁵ Borsari S., «Federico II e l'oriente bizantino», *Rivista Storica Italiana* 53 (1961), σ. 290-291.

²¹⁶ Βέλλας Μ., «Η πολιτική του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β' στην Αδριατική. Η περίπτωση της Κέρκυρας», *HX* 27 (1985), σ. 88-89. Ασωνίτης, *Ανθηγαυική Κέρκυρα*, σ. 62.

²¹⁷ Hoeck-Loenertz, *Nikolaos*, επ. 19, σ. 215-6. Ο Βαρδάνης στην επιστολή του προς τον «domino Ioanni Hydruntino, imperiali notario» αναφέρει ότι επιστρέφει στην Κέρκυρα έχοντας ξοδέψει πολλά χρήματα και χωρίς να έχει υλοποιήσει την αποστολή που του είχε αρχικώς ανατεθεί. Εκφράζει παράλληλα τη θλίψη του, γιατί δεν μπόρεσε να συναντήσει τελικά τον αυτοκράτορα.

Η απελευθέρωση του Θεόδωρου από την αιχμαλωσία (1237) οφείλεται στην είσοδο του Βούλγαρου τσάρου στην αυτοκρατορική οικογένεια, δεδομένου ότι ο Ιωάννης Ασάν νυμφεύτηκε τη θυγατέρα του αιχμάλωτου, Ειρήνη.²¹⁸ Η επιγαμία αυτή δημιούργησε εκείνες τις προϋποθέσεις που επέτρεπαν στον Θεόδωρο να διεκδικήσει με νέους όρους τώρα την εδαφική εξουσία που είχε πριν. Πράγματι, με τη συναίνεση του γαμβρού του έγινε κύριος της Θεσσαλονίκης και των γύρω περιοχών και «ώνόμασε» τον γιό του Ιωάννη (1237-1244) βασιλέα, εξορίζοντας τον αδελφό του Μανουήλ.²¹⁹ Εξασφαλίζοντας υλική βοήθεια και πλοία από το Βατάτζη, ο Μανουήλ έγινε κύριος περιοχών της Θεσσαλίας (*Μεγάλης Βλαχίας*)· παραβαίνοντας όμως τις συνθήκες και τους όρκους προς τον αυτοκράτορα της Νίκαιας, επανασυνδέθηκε τελικά με τους αδελφούς του, Θεόδωρο και Κωνσταντίνο. Ο χώρος επί του οποίου οι τελευταίοι ασκούσαν εξουσία παρουσιάζεται εδαφικά τεμαχισμένος (*χώραις μεμερισμέναις*), όπου ο καθένας αυτοπεριοριζόταν, έχοντας μάλιστα εξασφαλίσει συμφωνίες ειρήνης με τους Λατίνους της Πελοποννήσου και της Εύβοιας.²²⁰ Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκε ένας αυτοκρατορικός κρατικός σχηματισμός με έδρα τη Θεσσαλονίκη, όπου ασκούσε την εξουσία ο Θεόδωρος μέσω του γιού του Ιωάννη. Επίσης μια επικράτεια στην περιοχή της Μεγάλης Βλαχίας, όπου ασκούσε την εξουσία ο δεσπότης Μανουήλ και, τέλος, μια επικράτεια με έδρα τη Ναύπακτο, όπου ασκούσε την εξουσία ο δεσπότης Κωνσταντίνος.²²¹ Παρατηρούμε επομένως μια γεωπολιτική ποικιλία, όπου όμως η εξουσία νοείται ως γεωγραφικά περιορισμένη και ταυτίζεται με το συγκεκριμένο χώρο.

Η ίδια τάση για εδαφική κατάτμηση της εξουσίας διαφαίνεται και στην παραχώρηση της Κέρκυρας ως διοικητικής περιφέρειας, εκ μέρους του αυτοκράτορα (*imperator*) Θεσσαλονίκης Ιωάννη, στην αδελφή του Άννα, σύζυγο του Στέφανου Δούκα, βασιλέα της Σερβίας. Η νήσος περιγράφεται σε επιστολή του Βαρδάνη (1238) ως έσχατη ακτή της επικράτειας του Ιωάννη, η οποία ακολούθως παρουσιάζεται ως

²¹⁸ Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8363: *εἰρκτῆς δὲ δεσμῶν ἐκλυθεῖς κήδους χάριν* και στ. 8418-8419. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 60: *ἀπελύθη γοῦν τῶν δεσμῶν διὰ τοῦτο*. Hoeck-Loenertz, *Nikolaos*, επ. 25, σ. 228: *domini Theodori imperatoris e captivitate reversi*.

²¹⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 60-61. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8365: *Θεσσαλονίκη καταλαμβάνει πόλιν* και στ. 8370: *καὶ τὸ πρὶν ἀνείληφε τῆς χώρας κράτος* και στ. 8371-8376. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 484. Albericus, *Chronica*, σ. 938: *Theodorus vero Thessalonice rex cecatus...frater eius Manuel privates fugit*.

²²⁰ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 62.

²²¹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 61-2. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 485. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8384-8394.

πατρική κληρονομιά (*paternae haereditatis*).²²² Νοείται δηλαδή η επικράτεια, μέσα από τη λατινόγλωσση απόδοση της επιστολής, με όρους κατοχής και κληρονομικότητας και επομένως αντανακλά μια πολιτικο-κοινωνική πραγματικότητα που απαντάται στη Δύση.

Από την άλλη μεριά ο πολιτικός υποβιβασμός του Ιωάννη (1242), ο οποίος απέθεσε τα βασιλικά σύμβολα και τιμήθηκε από τον Βατάτζη με τον τίτλο του δεσπότη, σηματοδοτεί υποταγή στην Νίκαια, χωρίς όμως να τροποποιείται το εδαφικό σύστημα των εξουσιών που είχε καθιερωθεί.²²³ Ο Ιωάννης ως δεσπότης, χωρίς να έχει κάποια συγγένεια με τον αυτοκράτορα, συνέχισε με τον ίδιο πάντα τρόπο, να ασκεί εξουσία στην επικράτειά του.

Η αντίληψη της εξουσίας με όρους κληρονομικότητας και κατοχής εκφράζεται και με τον τρόπο σχηματισμού της επικράτειας του Μιχαήλ Β' (1230-1266/8), νόθου γιού του Μιχαήλ Α'. Αυτή η επικράτεια αποτελείτο από την πατρική του κληρονομιά (*τῆς πατρικῆς ἀρχῆς*) και από την προσθήκη νέων περιοχών, οι οποίες περιήλθαν σε αυτόν μετά το θάνατο συγγενών του (*τελευτησάσης γὰρ τῆς ἄλλης συγγενείας...ἐκείνου περιῆλθεν...ἡ τῶν χωρῶν ἀρχή*).²²⁴

Με το θάνατο του δεσπότη Ιωάννη (1244) το πολιτικό φαινόμενο της κληρονομημένης εδαφικής εξουσίας επεκτείνεται και σε ό,τι αφορά τους τίτλους και αξιώματα. Ενδεικτική είναι η αναφορά του Ακροπολίτη στον τρόπο μετάβασης της εξουσίας: *ἐκεκληρονομῆκει του ἀδελφοῦ τοῦ αξιώματος*.²²⁵ Πρόκειται για την ανάληψη της εξουσίας από τον αδελφό του Δημήτριο (1244-1246), η οποία επικυρώθηκε τελικά από την ανώτατη πολιτική αρχή, δηλαδή τον αυτοκράτορα της Νίκαιας. Η πράξη αυτή επιβεβαιώνει την ένταξη του Δημητρίου στο πολιτικό

²²² Hoeck-Loenertz, Nikolaos, επ. 24, σ. 226-227: *nisi enim protectio tua bene fuisset disposita erga extremam hanc mari circumdatam oram et plagam, et nisi portas eius amares super omnia tabernacula oppidorum et civitatum quae sub tua sunt ditione, nunquam in ipso imperii tui limine et cum primum paternae haereditatis factus es dominus*. Για τη χρονολόγηση της επιστολής βλ. Γαλώνη, Βαρδάνης, σ. 357. Nicol, *Despotate*, τ. 1, σ. 115, όπου λανθασμένα αναφέρει ως αποδέκτη της επιστολής τον Μανουήλ.

²²³ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 67: *καταλιπὼν δεσπότην τὸν βασιλέα*. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 488. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 8472-4: *τὰ σύμβολα ῥίψαντα τῆς κραταρχίας/ πέδιλ' ἐρυθρὰ καὶ πυραμίδος λίθον/ κλῆσιν κεκτήσθαι καὶ τιμὴν τὴν δεσπότηου*. Για την νέα ιεράρχηση των εδαφικών εξουσιών που προκύπτει μετά το 1204, βλ. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 289. [Παράρτημα V 12]

²²⁴ Ἰωβ μοναχός, PG τ. 127, στ. 905 B: *τῆς ἐξορίας ἀνακαλεῖται, καὶ τὴν πατρικὴν πᾶσαν παραλαβὼν ἀρχὴν, τῇ Βλαχία ἐπιδημεῖ*. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, σ. 47: *τελευτησάσης γὰρ τῆς ἄλλης συγγενείας ἐκείνου πάσης, περιῆλθεν ἤδη πᾶσα ἡ τῶν χωρῶν ἐκείνων ἀρχὴ εἰς ἓνα τουτονὶ*. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 64. *τὴν κρατουμένην παρ' αὐτοῦ (Μανουὴλ) χώραν ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ Μιχαὴλ κατέσχε καὶ τῇ αὐτοῦ προσήρμοσε χώρα*. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 486. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 8421-8422.

²²⁵ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 70.

σύστημα της Νίκαιας και την απουσία αυτοκρατορικών αξιώσεων. Εάν η διατύπωση του Ακροπολίτη (*δεσπόζειν πάντων τῶν ὑπ' ἐκεῖνον προστέτακται*) αναφέρεται σε τόπους και όχι σε υπηκόους, όπως θα υπέθετε κανείς με πρώτη ματιά, τότε επαναβεβαιώνεται η εδαφική διάσταση της εξουσίας.²²⁶

Η πολιτική ανικανότητα του δεσπότη Δημητρίου προκάλεσε την εκ των έσω ανατροπή του, στην οποία πρωτοστάτησαν μέλη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων (*ὀνομαστοί τε καὶ γνώριμοι*) που διεκδίκησαν από τον αυτοκράτορα της Νίκαιας χρυσόβουλλο εγγυητικό για τη διατήρηση του ισχύοντος πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος (*ἀνέκαθεν ἐθίμων*), το οποίο εστιαζόταν στην αυτοτέλεια της πόλης (*ἐλευθερία τῆς πατρίδος*).²²⁷ Οι αξιώσεις αυτές, οι οποίες μπορούν να ενταχθούν στο γενικό κίνημα των διεκδικήσεων εκ μέρους πόλεων τόσο στη Δύση όσο και στο Βυζάντιο, τροφοδοτούν σήμερα ένα ζωνρό διάλογο σχετικά με τις *αστικές* ελευθερίες κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, οι οποίες όμως δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι η διαπραγμάτευση της υπακοής εκ μέρους ορισμένων πόλεων σε μια κεντρική εξουσία με σκοπό την επίτευξη παραχωρήσεων και προνομίων, φαινόμενο, το οποίο παρουσιάζει αναλογίες με τη Δύση. Σημειωτέον ότι ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσα, οι Νορμανδοί ηγεμόνες της νοτίου Ιταλίας και οι βασιλείς της Ουγγαρίας εξέδωσαν πράξεις που αναγνώριζαν σε πόλεις, υπό την πίεση των περιστάσεων, διάφορα προνόμια. Θα ήταν διδακτικό να συγκρίνουμε αυτές τις πράξεις με εκείνες των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, καθώς ενδεχομένως θα ανακαλύπταμε ομοιότητες σε ό,τι αφορά την τήρηση των εθίμων και τη διακυβέρνηση της ίδιας της πόλης.²²⁸ Πρόκειται δηλαδή για περιπτώσεις αυτονομίας, όπου αναδεικνύεται η δυναμική των κυρίαρχων τοπικών ομάδων στη διευθέτηση και άσκηση της εξουσίας εντός ενός συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου, στο πλαίσιο πάντα της υποταγής σε μια κεντρική εξουσία. Βέβαια, οι σχέσεις ανάμεσα στον ανώτατο ηγεμόνα και την «ανεξάρτητη πόλη» διέφεραν ανάλογα με τις περιστάσεις. Η εξουσία μπορούσε να δοθεί σε έναν απόλυτο κύριο, στους δυνατούς

²²⁶ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 70, 79. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 490. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8499-8501: *τούτου θανόντος λαμβάνει κληρουχίαν/ καὶ δεσποτικὴν ἐξ ἀνακτος ἄξίαν/ Δημήτριος σὺναιμος*.

²²⁷ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 80. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 495, όπου και κατονομάζονται. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8561-2. Morisson C., «L'empereur, l'administration et les classes dirigeantes», *Le monde byzantine III. L'Empire grec et ses voisins XIIIe-XVe siècle*, Παρίσι 2011, σ. 154.

²²⁸ Patlagean, É., «L'immunité des Thessaloniciens», *Εὐψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Παρίσι 1998, τ. 2, σ. 592, 600-601.

μιας πόλης, ή να λάβει τη μορφή διοικητικής ανεξαρτησίας. Στο βυζαντινό όμως πλαίσιο παραμένει απαραίτητη η επικύρωση από τον αυτοκράτορα.²²⁹

Μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης (1246) και της Βέροιας στην αυτοκρατορία της Νίκαιας οι γεωπολιτικές ανακατατάξεις προσδιορίζουν εκ νέου τον κερματισμένο χώρο. Η επικράτεια του Μιχαήλ Β΄ επεκτείνεται δυτικά των περιοχών αυτών (πρὸς δυσμὰς / πρὸς ἑσπέραν τόπους) με αρχικό όριο τον Πλαταμόνα.²³⁰ Την εδαφική αυτή εξουσία οριοθετούσαν περιοχές που είχαν περιέλθει στον Μιχαήλ κληρονομικά, η Θεσσαλία δηλαδή (*Βλαχία*), και οι πέριξ περιοχές (*Παλαιὰ Ἑπειρος*, *Αἰτωλία*, *Ἰλλυρικὸν*) καθώς και τμήματα που είχαν αποσπαστεί από την επικράτεια της Νίκαιας: ο Πριλάπος, η Πελαγονία, η Πρέσπα και η Αχρίδα.²³¹ Αν και ο «βασιλεύς» της Νίκαιας, εξαιτίας του γάμου της εγγονής του Μαρίας με τον Νικηφόρο (1266-8/1296-8), υιό του Μιχαήλ Β΄, τίμησε αμφοτέρους με το αξίωμα του δεσπότη (*ἵνα μηδὲν μεταξὺ ἀνακύπτῃ ἀμφίδοξον*), δεν προκύπτει από την εκχώρηση αυτή πολιτική ένταξη του κράτους της Ηπείρου σε εκείνο της Νίκαιας.²³² Εξάλλου ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, που επισκέφθηκε την Ἑπειρο σε αναζήτηση χειρογράφων, διευκρινίζει χαρακτηριστικά ότι η εξουσία (*ἀρχή*) των Αγγέλων στις δυτικές περιοχές δεν είχε εκχωρηθεί από την Νίκαια, την αρχή της οποίας οι Ηπειρώτες δεν αναγνώριζαν. Επομένως δεν ήταν υποχρεωμένοι να συμμορφώνονται προς αυτή, αλλά διατηρούσαν την ανεξαρτησία τους (*αὐθέκαστοι καὶ αὐθαίρετοι*).²³³

Η αυτόνομη εδαφική εξουσία του Μιχαήλ Β΄ αναγνωρίζεται και από τον Γερμανό αυτοκράτορα σε επιστολή, την οποία του απευθύνει (1250). Σε αυτή του ζητά να επιτρέψει στις πολεμικές ενισχύσεις (*τοξοτῶν καὶ ὀπλιτῶν*), τις οποίες

²²⁹ Oikonomides N., «Pour une typologie des villes «séparées» sous les Paléologues», *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, εκδ. W. Seibt, Βιέννη 1996, σ. 169, 175.

²³⁰ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 84. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 8622.

²³¹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 83-4. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 498. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 8586-8632. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, τ. 1, σ. 47.

²³² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, σ. 49. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 88. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 500, 502. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 8677-8685. Ἰώβ μοναχός, σ. 908. Bartholomaeus, *Annales*, σ. 177, όπου αναφέρεται ότι το έτος 1231 δύο απεσταλμένοι, ο Nichola Embriacus και ο Guido Policinus ήρθαν στα μέρη της Ρωμανίας, προκειμένου να συνδιαλεχθούν και να επικυρώσουν ειρήνη και συνθήκη με τον Μιχαήλ Β΄ και τον Βατάτζη. Οι παραπάνω πηγές, πλην της *Ρωμαϊκής ἱστορίας* του Γρηγορά, όπως και το Γενοβέζικο Χρονικό αναφέρουν τον Μιχαήλ ως δεσπότη χωρίς να προσδιορίζουν το χορηγό του αξιώματος και μάλιστα πριν την επιγαμία του γιού του με την εγγονή του Βατάτζη, από τον οποίο και εκχωρήθηκε το αξίωμα. Για το δεσποτικό αξίωμα ως τίτλο ευγενείας βλ. Guiland, *Δεσπότης*, σ. 65, 67-68, 77. Stiernon L., «Bibliographie (Ferjančić, Despoti)», *REB* 21 (1963), σ. 292.

²³³ Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Περὶ τῶν κατ' αὐτὸν διήγησις μερική*, εκδ. J. Munitiz, [Corpus Christianorum. Series Graeca 13], Turnhout 1984, σ. 33: οὐδὲ γὰρ ἦν αὐτοῖς ἀνάγκη, τοῖς βασιλέως ὑπέκειν θεσμοῖς, ὅτι μὴ ἐξ' αὐτοῦ τὴν ἀρχὴν εἶχον, ἢ νεύουσιν πρὸς αὐτὸν, ἀλλ' ἦσαν αὐτὴν αὐθέκαστοι καὶ αὐθαίρετοι. Βλ. επίσης Morisson, *Coinage*, σ. 180.

απέστειλε ο γαμβρός του ο Βατάτζης, τη διέλευση μέσα από την επικράτειά του (*διὰ τῆς χώρας σου...διελθεῖν*) μέχρι το Δυρράχιο, προκειμένου να διευρυνθεί ο συνασπισμός της κοσμικής εξουσίας έναντι των πολιτικών αξιώσεων της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας. Δεν παραλείπει να σημειώσει ότι η διαμάχη αυτή με την παποσύνη αφορούσε και στην προάσπιση του δικαίου άλλων πολιτικών σχηματισμών που συνόρευαν με το βασίλειο της Σικελίας (*τῶν γειτνιαζόντων φίλων*), συμπεριλαμβάνοντας σε αυτούς και το κράτος της Ηπείρου.²³⁴

Οι γεωπολιτικές ανακατατάξεις συνεχίζονται με τις απώλειες, τις οποίες υπέστη η επικράτεια του Μιχαήλ Β΄ έπειτα από την αποτυχημένη προσπάθειά του να επεκταθεί σε περιοχές, οι οποίες ήταν τμήματα του αυτοκρατορικού πολιτικού συγκροτήματος της Νίκαιας. Οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν έπειτα από την αποστασία των συμμάχων του οδήγησαν στην αναγκαστική παραχώρηση των παρακάτω περιοχών στο κράτος της Νίκαιας: *το ἄστυ τὸν Πρίλαπον και τὸν Βελεσσὸν καὶ τὸ ἐν τῷ ἐν Ἀλβάνῳ φρούριον τὰς Κρόας*.²³⁵ Συνεπώς, η κυριαρχία του ηγεμόνα του ηπειρωτικού κράτους κατέστη πλέον θεωρητική στα βόρεια της Αλβανίας με αποτέλεσμα να απειλείται ακόμη και το Δυρράχιο. Επιπλέον οι αντίξοες περιστάσεις, υπό τις οποίες διεκπεραιώθηκε η μνηστεία του Νικηφόρου με τη Μαρία, επέφεραν μεγαλύτερη εδαφική συρρίκνωση του ηπειρωτικού κράτους με την απώλεια περιοχών (*μερῶν*), τις οποίες ο Μιχαήλ Β΄ είχε αφαιρέσει προηγουμένως από την επικράτεια των «Ρωμαίων» της Νίκαιας. Μεταξύ αυτών αποσπάστηκαν τα Σέρβια και το Δυρραχίο (*κατὰ δύσιν Ἐπίδαμνος*) την κατάληψη του οποίου ακολούθησε η εγκατάσταση πολιτικής, στρατιωτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας από τη Νίκαια (1256).²³⁶ Η προσθήκη του Δυρραχίου και η πρόσκαιρη διοικητική υπαγωγή του «Αλβάνου» στην επικράτεια της Νίκαιας εδραιώνει την κυριαρχία του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρι στο διαβαλκανικό άξονα Θεσσαλονίκης-Αδριατικής.²³⁷

Ο έλεγχος όμως του άξονα αυτού από τη Νίκαια ήταν τελικά πρόσκαιρος, καθώς η σταδιακή ανακατάληψη διαφόρων περιοχών (*ἄσπεων καὶ χωρῶν*) από τον

²³⁴ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 69. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 167-168.

²³⁵ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 91-92. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 48. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 502. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8733-8735. Για τις εδαφικές απώλειες του κράτους της Ηπείρου βλ. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 169.

²³⁶ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 133. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 9133-9139. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 526-527. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 56-57, όπου χωρίς να κατονομάζει συγκεκριμένες περιοχές αναφέρει: *ἀποδώσουσα ὅσα παρεξιών ὁ ἀνὴρ αὐτῆς ἐν λείας τρόπῳ ὑπηγάγετο μέρη τῆς τῶν Ρωμαίων ἐπικρατείας*. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 45.

²³⁷ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 139-140: *τὸν Χαβάρωνα Κωνσταντῖνον εἰς ἡγεμονίαν τοῦ Ἀλβάνου κατέστησεν* και σ. 142: *προύλαβον δὲ ἐξαποστεῖλαι περὶ τὸ Ἀλβανον τὸν ἐπὶ τῆς βασιλικῆς τραπέζης Ἰσαάκιον τὸν Νεστόγγον*. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 529.

δεσπότη Μιχαήλ, τον «ἀποστάτη» και «ἀντάρτη» της ιστοριογραφίας της Νίκαιας, πυροδότησε νέες γεωπολιτικές ανακατάξεις (1257). Η επικράτειά του διευρύνθηκε έως τον Αξιό (*Ναξειδὸν ποταμόν*), ένα στοιχείο του γεωφυσικού αναγλύφου που μετατρέπεται σε πολιτικό σύνορο. Πιο συγκεκριμένα συμπεριελήφθησαν σε αυτή το «Άλβανον», οι πέριξ του Πριλάπου περιοχές και κάστρα και τέλος η ίδια η πόλη (*ἄστυ*), όπου συνελήφθη αιχμάλωτος ο Ακροπολίτης, ο οποίος περιγράφει την πορεία που ακολούθησε από το Άλβανο έως εκεί.²³⁸

Στη Νίκαια ο θάνατος του Λάσκαρι (1258) δημιουργήσε κενό εξουσίας, καθώς δεν υπήρχε ενήλικος διάδοχος και το αξίωμα της βασιλείας (*τῶν Ρωμαίων*) έγινε αντικείμενο σφετερισμού: *εἰς προνομὴν...κεῖται τῷ βουλομένῳ*.²³⁹ Οι περιστάσεις αυτές, η πολιτική δηλαδή αυτή ρευστότητα στη Νίκαια σε συνδυασμό με την πολιτική αδυναμία της Λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης (*τὸ κατὰ πόλιν Ἰταλικὸν ἡσθένει*) δημιούργησαν συνθήκες ανάλογες με εκείνες της άλωσης του 1204 (*τῆς πρώτης συγχύσεως*), που επέτρεπαν τη διεξαγωγή πολεμικών επιχειρήσεων, τώρα όμως για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης και τη συνακόλουθη αναγόρευση του Μιχαήλ Β΄ σε «βασιλέα Ῥωμαίων», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Παχυμέρης.²⁴⁰

Ο δεσπότης Μιχαήλ, η εξουσία του οποίου προσδιορίζεται σε σχέση με τον χώρο (*ὁ τῆς Αἰτωλίας τε καὶ τῆς Ἠπειροῦ κρατῶν*), ξεκίνησε την πορεία του προς την Κωνσταντινούπολη διασχίζοντας αρχικά τη Μακεδονία και τη Θράκη.²⁴¹ Τα στρατεύματά του ενισχύθηκαν από τη συμμαχία του με τους δύο Λατίνους γαμβρούς του, τον Μανφρέδο (*ῥῆγα Σικελίας*) και τον πρίγκιπα της Αχαΐας.²⁴² Αυτή η ετερόκλητη συμμαχία δίνει την αφορμή στον Νικηφόρο Γρηγορά να μιλήσει για τα κίνητρα των δύο Λατίνων, οι οποίοι φαίνεται ότι στόχευαν στην επέκταση της επικράτειάς τους: *καὶ γὰρ τὴν μετὰ τὸν Ἰόνιο κόλπον εὐθὺς ἄχρι Βυζαντίου πᾶσαν Ρωμαίων ἀρχὴν ἤλπισαν ἔξειν ἀπονητὶ*.²⁴³ ἔχει υποστηριχθεῖ η άποψη ότι με τον

²³⁸ Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 530. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 143-145, 150, 157. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 9186-9200.

²³⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, σ. 115.

²⁴⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, σ. 115, 117. *Χρονικόν Μορέως* στ. 3552: *βούλονται γὰρ, ὡς λέγουσιν, τὴν βασιλείαν σου ἐπάρει*. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, τ. 1, σ. 71: *ἤλπισε μικρὰ πονήσας μεγάλης ἀρχῆς γενήσεσθαι κύριος*. Παπαδοπούλου, *Μαρίνος Σανούδος*, σ. 115: *il principe...delibero andar con sui genti e con questi aiuti verso Costantinopoli per terra*.

²⁴¹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, τ. 1, σ.71.

²⁴² Nicol D., *The Byzantine Lady. Ten Portraits, 1250-1500*, Κέμπριτζ 1994, σ. 11-23 (Helena Doukaina).

²⁴³ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, τ. 1, σ.71-72. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* σ. 157-8, 164-165. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 541. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 9415-9418. Παχυμέρης,

Μανφρέδο αναβιώνει ο δυτικός επεκτατισμός προς ανατολάς. Οι προθέσεις του, ωστόσο, δεν είναι τόσο σαφείς, καθώς εκείνη την εποχή επιχειρούσε να εδραιώσει την εξουσία του στην Ιταλία και πιθανώς να προσέβλεπε μόνο στην απόκτηση βάσεων στην απέναντι ακτή, προκειμένου να ελέγχει την Αδριατική. Ένα ερώτημα που έχει απασχολήσει την έρευνα είναι, εάν ο Μανφρέδος είχε οικειοποιηθεί τις περιοχές αυτές πριν από το γάμο του με την Ελένη, κόρη του Μιχαήλ Β΄. Οι περισσότεροι ερευνητές αποδέχονται τόσο αυτή την οικειοποίηση όσο και την ακόλουθη επικύρωση των κατακτήσεων από τον ηπειρώτη ηγεμόνα, που συνοδεύτηκε μάλιστα με επιπλέον παραχωρήσεις.²⁴⁴ Όπως και να έχει το θέμα, οι γεωπολιτικές αυτές ανακατατάξεις προκαλούσαν ανατροπές, καθώς ολόκληρη η αλβανική ακτή και οι νήσοι του Ιονίου διέφευγαν από τον έλεγχο του ηπειρωτικού κράτους και, για πρώτη φορά, από τη βυζαντινή ζώνη επιρροής. Η εξέταση μάλιστα της γεωγραφίας των αλβανικών κτήσεων του Μανφρέδου καταδεικνύει ότι η αλβανική ακτή και τα ηπειρωτικά παραρτήματα της νότιας Ηπείρου συνιστούσαν μια πολιτική ενότητα ανεξάρτητη από την ενδοχώρα.²⁴⁵

Συγγραφικαί Ιστορίαι, σ. 117. Παπαδοπούλου, *Μαρίνος Σανούδος*, σ. 113, 115, όπου συσχετίζει τα κίνητρα του πρίγκιπα της Αχαΐας με τη βενετική πολιτική στη Ρωμανία. Grégoire, *Michaelis Palaeologi*, σ. 455: οὐ κατὰ τὸ συμμαχικὸν μᾶλλον ἐγνωκότας συστρατεύειν αὐτοῖς, ἢ τῆς ἑαυτῶν πλεονεξίας ἕνεκεν καὶ τοῦ κυρίου, ὡς ᾤοντο, τῶν ἐνθάδε καταστῆναι πραγμάτων. *Chronique de Morée*, σ. 100, § 278: *disant et esperant...qu' il seroient seignors de tout Romanie. Lors firent ainxi comme le deviserent*. Για το σχηματισμό της συμμαχίας του Μιχαήλ Β΄ με τους Λατίνους γαμβρούς του βλ. Genakoplos J., «Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia-1259», *DOP* 7 (1953), σ. 105-115, όπου εξετάζονται τα κίνητρα του κάθε συμμετοχού στο συνασπισμό εναντίον της Νίκαιας. Ο Ασωνίτης Σπ., «Πελαγονία 1259: Μια νέα θεώρηση», *Βυζαντιακά* 11 (1991), σ. 145-155, 165, βασιζόμενος στη συνθήκη του Viterbo, στην οποία αναφέρεται εδαφική παραχώρηση του Λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης Βαλδουίνου Β΄ στον πρίγκιπα της Αχαΐας, δεν αποκλείει τελικά την ύπαρξη μυστικής συμφωνίας μεταξύ των δύο εις βάρος των κτήσεων του δεσπότη Μιχαήλ Β΄.

²⁴⁴ Παπαδοπούλου, *Μαρίνος Σανούδος*, σ. 115: *e un altra sorella avea dato per moglie al re Manfredi di Puglia e Sicilia, a cui avea dato in dote Durazzo e la Vallona e Corfu*. Miklosich-Müller, *Acta et diplomata* τ. 3, σ. 240. ἐπὶ τοῦ εὐτυχοῦς κράτους τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου κυρίου Μανφρέδου...ἔτει ἤδη τετάρτῳ τῆς κυριότητος τῆς πόλεως Δυρραχίου, Βελεγράδου, Αὐλῶνος, Σφηναρίτων λόφων καὶ τῶν ἐπικρατημάτων καὶ θεμάτων τῶν τοιούτων χωρῶν ἔτει πρώτῳ. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, σ. 191: ἐπεὶ δὲ καὶ οἱ ἀπὸ τῆς Σικελικῆς ῥηγικῆς ἐξουσίας πολλὰ τῶν Ἰλλυριῶν καὶ τῆς Νέας Ἠπείρου προσεσφετερίσαντο. Davanzati D., *Dissertazione sulla seconda moglie del re Manfredi e suo figliuoli*, Νάπολη 1791, σ. 11: *a lo di doi de lu mise de junio de ipso anno MCCLIX arrivao in Apulia cu' octo galere la Zita de lu seniore Re Manfridu fillia de lu Despotu de Epiru...et sbarcao in lo portu de Trano* και σ. 13. Για τις απόψεις των νεώτερων ερευνητών βλ. Genakoplos, *Pelagonia*, σ. 103-107, όπου αναφέρει ότι από το 1258 ήδη ο Μανφρέδος είχε γίνει κύριος παλαιότερων Νορμανδικών κτήσεων της ηπειρωτικής αδριατικής ακτής. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 173, ο οποίος αναφέρεται στις περαιτέρω παραχωρήσεις του δεσπότη της Ηπείρου στον Γερμανό αυτοκράτορα (Κέρκυρα, Χιμάρα, Σοποτός, Βουθρωτό). Σακελλαρίου Ε., «Οι Ανδηγαβοί και η Ἠπειρος», *Μεσαιωνική Ἠπειρος*, σ. 279-281.

²⁴⁵ Ducellier, *Façade maritime*, σ. 174.

Πρώτος στόχος του Μιχαήλ Β΄ ήταν η κατάληψη της Θεσσαλονίκης και των υπόλοιπων «δυτικών» περιοχών με τελικό στόχο την ίδια την Κωνσταντινούπολη.²⁴⁶ Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, ο οποίος είχε καλύψει το κενό εξουσίας στη Νίκαια (*ἐγκρατὴς τῶν βασιλικῶν σκήπτρων*), αντέδρασε άμεσα αποστέλλοντας στη «δύση» (*ἐν τῇ δυσμῇ*) τον αδελφό του σεβαστοκράτορα Ιωάννη. Χάρη στην επέμβαση αυτή, το ηπειρωτικό κράτος περιορίστηκε στα «φυσικά» του όρια: *μέχρι τῶν οἰκείων ὄρων εἴτουν τῶν Πυρρηναίων ὀρῶν*.²⁴⁷ Η Πίνδος, στοιχείο του αναγλύφου, μετατρέπεται σε διοικητικό και πολιτικό σύνορο (*διορίζει τὴν παλαιάν τε καὶ τὴν νέαν Ἑπειρον*) μεταξύ του ηπειρωτικού κράτους και της Νίκαιας, στην οποία ενσωματώθηκαν οι παρακάτω περιοχές: *Ἀχρίδα, ἄστν τῆς Δεαβόλεως καὶ πᾶσα ἡ πέριξ τῶν τοιοῦτων ἄστεων χώρα εἴτουν Πρέσπα, Πελαγονία, Σωσκὸς καὶ Μολυσκός*.²⁴⁸

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η αποτύπωση του χώρου στην έμμετρη ελληνική όσο και στη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως*. Δεν θα σταθούμε εδώ στην κριτική που έχει ασκηθεί σχετικά με την αξία του *Χρονικού* ως ιστορικής πηγής, λόγω της σύγχυσης των προσώπων που παρουσιάζει και του συχνού αναχρονισμού των γεγονότων. Θα μας απασχολήσει κυρίως η ορολογία που χρησιμοποιείται. Οι παραλλαγές του *Χρονικού* είναι μεταγενέστερες των γεγονότων που αφηγούνται και συνεπώς, στο διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ του γεγονότος και της σύνταξης (περίπου ένας αιώνας), έχουν μετασχηματιστεί θεσμοί και δομές. Τίθεται επομένως το ερώτημα ποια εποχή από τις δύο και ποια κοινωνική πραγματικότητα αντικατοπτρίζεται στην ορολογία που χρησιμοποιείται. Ένα άλλο ζήτημα που τίθεται αφορά στην προέλευση ορισμένων όρων που χρησιμοποιούνται, αν δηλαδή πρόκειται για τη διοικητική γλώσσα της εποχής και του πολιτικού χώρου ή για δυτικούς όρους που εξελληνίζονται για τις ανάγκες της αφήγησης του *Χρονικού*. Μ' άλλα λόγια χρειάζεται να διευκρινιστεί, αν αντιστοιχεί στον όρο που αναφέρεται ένα ιεραρχικό σύστημα, ανάλογο με το δυτικό φεουδαλικό και την ίδια την κοινωνική πραγματικότητα, όπως διαφαίνεται στην αφήγηση του *Χρονικού*.²⁴⁹

²⁴⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί ιστορίαι*, τ. 1, σ. 117. *Χρονικόν Μορέως*, στ. 3653 *πολλὰ ἐλαφρὰ νὰ ἐπάρωμεν τὰ μέρη Σαλονίκης*. *Chronique de Morée*, σ. 99, § 275: *legerement poroient conquerer le remennant de Salonique et celui de la Blaquie, sans plus cop ferir*.

²⁴⁷ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 166.

²⁴⁸ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 165-7. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 542-3. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 9406, 9410-12. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 72-3.

²⁴⁹ Jacoby D., «Quelques considérations sur les versions de la "chronique de Morée"», *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, εκδ. D. Jacoby κ.ά., Λονδίνο 1975, σ. 152, 157, 187. Jacoby D., «Les archontes Grecs et la féodalité en Morée Franque», *αυτ.*, σ. 429, 433, 439, 467, 476. Beck H. G., *Ιστορία της δημόσιας βυζαντινής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1993, σ. 249-252.

Όπως είναι γνωστό ο όρος *Δεσποτάτο/despotée* εμφανίζεται για πρώτη φορά στο *Χρονικό*.²⁵⁰ Η επικράτεια του δεσπότη Νικηφόρου (εδώ συγχέεται με τον πατέρα του Μιχαήλ Β΄ Άγγελο), τὸ *Δεσποτάτο* παρουσιάζεται ως *ἰγονικὸν του*, που αποτελείται από τόπους που δεν ανήκουν στη Ρωμανία. Η Θεσσαλία (τόπος τῆς *Βλαχίας*), την οποία εξουσιάζει ως φεουδαλικός κύριος (εἰς *ἀφεντίαν*), ο σεβαστοκράτορας Ιωάννης (λανθασμένα εδὼ ονομάζεται Θεόδωρος), είναι τμήμα αυτού του Δεσποτάτου.²⁵¹ Ανάλογη είναι η αποτύπωση του χώρου και στη γαλλική παραλλαγή, όπου η Βλαχία (*Blaquie*) παρουσιάζεται ως φέουδο (*terre*) που συνορεύει με τη γη της αυτοκρατορίας (*terre de l'empire*) και είναι ταυτόχρονα τμήμα του δεσποτάτου (*membre de despotée*).²⁵² Είναι εξάλλου αξιοσημείωτο ότι για πρώτη φορά ο τίτλος του σεβαστοκράτορα, ο οποίος είχε παραχωρηθεί από τον αυτοκράτορα, συνδέθηκε με την άσκηση εξουσίας σε μια συγκεκριμένη επικράτεια. Συγκεκριμένα στην ελληνική παραλλαγή η επικράτεια είναι γενικευμένη (σεβαστοκράτορα τὸν ἔποικε ὅλης τῆς Ρωμανίας) ενώ στη γαλλική εξειδικεύεται (*en son pays*).²⁵³ Η εξουσία παρουσιάζεται διαρθρωμένη ιεραρχικά, μέσα από δυτική ορολογία που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ο πρωτότοκος γιός του σεβαστοκράτορα Ιωάννη στο χρονικό είναι βικάριος (*vicaire*) και κύριος, μετά από τον πατέρα του, σε ολόκληρη την επικράτειά του (*et seignor après lui de tout son pays*), ενώ από τις βυζαντινές πηγές δεν προκύπτει ούτε η αντιπροσώπευση του πατέρα από τον υιό ούτε η εγγραφή του αξιώματος στο χώρο.²⁵⁴

Όπως είναι γνωστό οι ετερόκλητες συμμαχικές δυνάμεις του δεσπότη Μιχαήλ Β΄ ηττήθηκαν από τα βυζαντινά στρατεύματα στη μάχη της Πελαγονίας (1259). Τότε αρκετές περιοχές του πολιτικού συγκροτήματος της Ηπείρου (*ἄσθη, χῶραι και πολίχνια*) υπετάγησαν στο κράτος της Νίκαιας, τα δυτικά σύνορα του οποίου απεκαταστάθησαν (*κατοχυρώσαντες ὡς οἶον τε πρότερον τοὺς κατὰ δύσιν τόπους*).²⁵⁵ Συγκεκριμένα ενσωματώθηκαν η Θεσσαλία και η Ἄρτα, ενώ στράτευμα παρέμεινε

²⁵⁰ *Χρονικόν Μορέως*, στ. 3747: ἐσὺ ἐζητὰς τὴν Βλαχίαν, καὶ ἐκεῖνος τὸ Δεσποτάτο και 3783: ποτὲ τὴν Ἄρτα οὐδὲν θεωρεῖς οὐδὲ τὸ Δεσποτάτο. *Chronique de Morée*, σ. 94, § 261 και σ. 98, § 274 και σ. 102, § 282 και σ. 113, § 310. Ιωάννης Καντακουζηνός, *ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 321: ἐάν ἀποσταλῇ παρὰ τῆς βασιλείας μου εἰς τὸ δεσποτάτον. Για την ερμηνεία του όρου δεσποτάτο, βλ. επίσης Βρανούσης, *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 1365.

²⁵¹ *Χρονικόν Μορέως*, στ. 4159-63.

²⁵² *Chronique de Morée*, σ. 100 § 277, σ. 113 § 310.

²⁵³ *Χρονικόν Μορέως*, στ. 3107, 3697. *Chronique de Morée*, σ. 95, § 264.

²⁵⁴ *Chronique de Morée*, σ. 95, § 265.

²⁵⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 121.

έξω από τα Ιωάννινα προκειμένου να πολιορκήσει την πόλη (ἄστν).²⁵⁶ Ο ίδιος ο Μιχαήλ Παλαιολόγος απαριθμεί στην αυτοβιογραφία του τις κατεκτημένες περιοχές: *Ἀκαρνανίαν Αἰτωλίαν· τὰ ἐπὶ τοῦ Κρῖσαίου κείμενα κόλπου· τὴν ἐκατέραν Ἡπειρον καὶ Ἰλλυριῶν μέχρις Ἐπιδάμνου*.²⁵⁷ Ο ηττημένος δεσπότης Μιχαήλ, η σύζυγός του και ο γιός του, ο δεσπότης Νικηφόρος, εγκατέλειψαν την επικράτειά τους και κατέφυγαν στις Ιόνιες νήσους (νήσους τὰς πέριξ), τη Λευκάδα και την Κεφαλληνία.²⁵⁸ Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι η λέξη που χρησιμοποιείται στις ιστορικές πηγές για το χώρο, τον οποίο άφησαν πίσω οι δεσπότες, είναι η «πατρίς». Σύμφωνα με τα πορίσματα της νεώτερης έρευνας, η έννοια της πατρίδας φαίνεται, εκτός από το γεωγραφικό περιεχόμενο, να συνδυάζει από το 13^ο αι. και μια διάσταση πολιτική που αντιστοιχεί στα εδαφικά όρια μιας εξουσίας.²⁵⁹ Αυτό ακριβώς το σύνθετο περιεχόμενο φαίνεται να προσλαμβάνει η «πατρίς» και στην αντίληψη των δεσποτών της Ηπείρου, καθώς η πολιτική τους εξουσία (ἀρχή) εγγράφεται εξ αρχής στο γεωγραφικό χώρο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η σχετική με την εκστρατεία απολογία (ρωμαίικα τοῦ ἀπεκρίθη) του αιχμαλώτου πρίγκιπα της Αχαΐας στον σεβαστοκράτορα Ιωάννη, όπως αυτή αποτυπώνεται στο *Χρονικό του Μορέως*. Στο σχετικό χωρίο διακρίνουμε δυτικά ιπποτικά ιδεώδη, στο πλαίσιο των οποίων είναι επιτρεπτή η αύξηση της χωροδεσποτείας.²⁶⁰ Προηγουμένως ο Ιωάννης είχε μεμφθεί τον πρίγκιπα για την εισβολή στην επικράτεια της Νίκαιας, επιχειρηματολογώντας μάλιστα με φεουδαλικούς όρους. Παρουσίαζε δηλαδή τον βυζαντινό «βασιλέα» ως κληρονομικό κυρίαρχο (γονικὸ τῆς Ρωμανίας ἀφέντη), σε αντίθεση με τον πρίγκιπα (ἀφέντης τοῦ Μορέως), η εξουσία του οποίου είχε προκύψει από την κατάκτηση μιας περιοχής, στην οποία δεν είχε κάποιο κληρονομικό δικαίωμα (*conquister la seignorie de pays de Morée...perderés vostre seignorie en laquelle vous n' avés nulle raison*).

²⁵⁶ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 171. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 545. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 9437-9443.

²⁵⁷ Grégoire, *Michaelis Palaelogi*, σ. 455. Για τη διάκριση του χώρου της Ηπείρου από εκείνον της Αιτωλίας και Ακαρνανίας στην αυτοβιογραφία του Μιχαήλ Παλαιολόγου βλ. Ασωνίτης, *Ιόνιο*, σ. 43.

²⁵⁸ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 172. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 9450-9452: νήσους περιπλέοντα τὰς ἀμφιρρύτους/ τὴν τῶν Κεφαλῆνων τε καὶ τὴν Λευκάδα/ ἔκδημος ὢν ἄθλιος ἀρχῆς πατρίδος. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 545.

²⁵⁹ Κιουσοπούλου Τ., *Βασιλεὺς ἢ Οικονόμος. Πολιτική και ιδεολογία πριν την ἄλωση*, Αθήνα 2007, σ. 209. Κιουσοπούλου, *Έννοια πατρίδας*, σ. 148, 151-2.

²⁶⁰ *Chronique de Morée*, σ. 113, § 309: *car il est coustume par tout le monde que tout hommes d'armes se doivent adès pener de conquister sur leurs anemis et de accroistre leur estat et leur seignorie. Et moult sont a loer cil qui le font, mais que ce ne soit contre raison et en desheritance de leurs carneulx amis...et, d'autre part je ne appartiens de parentée ne de lignage a l' empereor*. *Χρονικόν Μορέως*, στ. 4141-4146.

Προτρέπεται μάλιστα ο Γουλιέλμος, αν τελικά ελευθερωθεί, να επιστρέψει στην πατρίδα του: *εἰς τὴν Φραγκίαν ὅπου ἔνι ἐκεῖ τὸ φυσικὸν τὸ ἰγονικὸν ὅπου ἔχει.*²⁶¹ Φαίνεται επομένως ότι η εξουσία εκφράζεται με όρους κατοχής μιας περιοχής και νομιμοποιείται λόγω κληρονομικών δικαιωμάτων σε αυτήν.

Η προσθήκη των δυτικών αυτών περιοχών στο κράτος της Νίκαιας ήταν πρόσκαιρη, καθώς σε σύντομο χρονικό διάστημα απέτυχε η πολιορκία των Ιωαννίνων και τα βυζαντινά στρατεύματα αποσύρθηκαν από την Άρτα και τελικά εκδιώχθηκαν από την Ήπειρο. Η δυναμική σχέση που συνδέει το χώρο με την εξουσία αναδεικνύεται για μια ακόμη φορά και από τον καθοριστικό ρόλο των κατοίκων (*πάντων τῶν οἰκητόρων*) της Άρτας στην ανακατάληψη της πόλης.²⁶² Οι Αρτινοί παρουσιάζονται προσκείμενοι στον Μιχαήλ Β΄, στον οποίο και εκχωρούν την εξουσία εκκουσίως. Ο δεσπότης, αφού εδραίωσε τη θέση του, εξασφάλισε εκ νέου τη συμμαχία του Μανφρέδου, προκειμένου να επανακτήσει τις περιοχές τις οποίες του είχαν αποσπάσει οι Νικαείς «Ρωμαίοι», έχοντας ως τελικό στόχο την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης.²⁶³ Αυτή ωστόσο συνέβη ανεξάρτητα από τους σχεδιασμούς του δεσπότη Μιχαήλ. Στο πλαίσιο μιας αποστολής του Στρατηγόπουλου στα «δυτικά μέρη», προκειμένου να αναχαιτίσει τις πολεμικές επιχειρήσεις του δεσπότη της Ηπείρου, ο οποίος είχε εν τω μεταξύ ακυρώσει τις συνθήκες με το κράτος της Νίκαιας, ανακτήθηκε απροσδόκητα η Κωνσταντινούπολη το 1261.²⁶⁴

Στο κεφάλαιο αυτό προσπαθήσαμε να κάνουμε κατανοητές τις διαρκείς γεωπολιτικές ανακατατάξεις, οι οποίες, μετά την κατάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, σήμαναν όχι μόνο την ακύρωση στην πράξη της αντίληψης της ενιαίας εδαφικής επικράτειας, αλλά αποτύπωναν και το διαρκή κερματισμό του χώρου. Στα πλαίσια της συλλογιστικής αυτής, ξένης προς τη βυζαντινή κρατική ιδεολογία, αναδεικνύεται η δυναμική σχέση, η οποία συνδέει διάφορα μεγέθη, όπως

²⁶¹ *Χρονικόν Μορέως*, στ. 4125-4128. *Chronique de Morée*, σ. 112, § 307.

²⁶² Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 172.

²⁶³ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 172. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 9455-6. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 546. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί ιστορίαι*, τ. 1, σ. 125. όπ 151: *ὁ δὲ Μιχαήλ...νοδὴν λαβὼν ἀλούσης τῆς πόλεως*. Μια ενδιαφέρουσα οπτική της επαναπροσέγγισης Μιχαήλ Β΄ και Μανφρέδου μετά τη μάχη της Πελαγονίας προβάλλεται από τον Ασωνίτη, *Πελαγονία*, σ. 162-3, όπου υποστηρίζει ότι ο δεσπότης Μιχαήλ Β΄ και ο νόθος γιός του Ιωάννης δρούσαν βάσει σχεδίου, το οποίο αποσκοπούσε τόσο στην αντιμετώπιση των Φράγκων όσο και της Νίκαιας. Επομένως, εάν ερμηνευθεί η αποχώρηση του Μιχαήλ από τη συμμαχία ως επιβεβλημένη, προκειμένου δηλαδή να αποτύχουν τα σχέδια του πρίγκιπα της Αχαΐας για δημιουργία κράτους στον ελλαδικό χώρο, δεν υπάρχει πρόβλημα ερμηνείας της ακόλουθης στον Μανφρέδο πρεσβείας, καθώς μια νέα συμμαχία θα εξυπηρετούσε και τα σχέδια του Γερμανού αυτοκράτορα.

²⁶⁴ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 83-84. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 181-183. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 550-552. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 9509, 9543-9544, 9555-6. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί ιστορίαι*, τ. 1, σ. 203, 205.

το γεωγραφικό χώρο με την εξουσία και τις κοινωνικές ομάδες που τον διευθετούν. Ο χώρος νοείται κυρίως ως πεδίο άσκησης εξουσίας και συγκεκριμένα περιορισμένης εδαφικά, όπως προκύπτει από την προβολή επί αυτού ορισμένων τίτλων και αξιωμάτων. Στο εξής και η εξουσία παρουσιάζεται με όρους κατοχής και κληρονομικότητας, με στοιχεία δηλαδή τα οποία παραπέμπουν σε Δυτικά πρότυπα άσκησης εξουσίας.

Όπως έγινε αντιληπτό, τα σύνορα της επικράτειας του κάθε ηγεμόνα αναπροσδιορίζονται και καθορίζονται κυρίως από την έκβαση των πολέμων. Δεν πρόκειται όμως για το είδος εκείνο του πολέμου, του ιδιωτικού, που επεδίωκαν ορισμένοι ευγενείς της Δύσης για λόγους βιοποριστικούς κυρίως.²⁶⁵ Ο πόλεμος των ηγεμόνων της «δύσης» ήταν πλέον εδαφικός, στόχευε στην επέκταση των συνόρων του κράτους (*τὴν ἐξουσίαν ταύτην καὶ τὸν ἐξῆς πλατυσμόν*) και αυτό ακριβώς εκδηλώνεται με τη στοχευμένη προέλαση τους από την Μακεδονία και τη Θράκη με κατεύθυνση την Κωνσταντινούπολη.²⁶⁶ Δεδομένης μάλιστα της πολιτικής ιδεολογίας και του σκοπού σχηματισμού τόσο του ηπειρωτικού κράτους όσο και εκείνου της Νίκαιας, την ανακατάληψη δηλαδή της Κωνσταντινούπολης, μπορούμε να συμφωνήσουμε με την άποψη της Patlagean ότι πρόκειται μάλλον για αυτοκρατορικούς πολέμους ή υποδιαίρέσεις τους.²⁶⁷

Ωστόσο η εξέταση στο επόμενο κεφάλαιο των πολιτικών και κοινωνικών δομών στους γεωπολιτικούς μετασχηματισμούς της «δύσης», θα επιχειρήσει να κάνει κατανοητούς τους λόγους, για τους οποίους, παρά τους διαδοχικούς εδαφικούς κερματισμούς, απετράπη μια αποσύνθεση, ανάλογη με εκείνη της φεουδαλικής Δύσης.

²⁶⁵ Bloch, *Φεουδαλική κοινωνία*, σ. 395, 405-406.

²⁶⁶ Vasilievsky, *Epirotica*, σ. 244. [Παράρτημα III 6]

²⁶⁷ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 324, 381, 385. Για τις απόψεις του Απόκαυκου σχετικά με τον πόλεμο βλ. Συγκέλλου Ε., *Ο πόλεμος στο δυτικό ελληνικό χώρο κατά τον ύστερο μεσαίωνα (13^{ος}-15^{ος} αι.)*, Αθήνα 2008, σ. 360-1.

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

1) Πολιτικές/ κοινωνικές δομές και μετασχηματισμοί

α) Κωνσταντίνειο πρότυπο και κριτήρια νομιμοποιητικά της ηγεμονίας

Όπως είναι γνωστό, το βυζαντινό πολιτικό μοντέλο ως χριστιανικό συγκεντρωτικό κράτος συμπυκνώνεται στο λεγόμενο Κωνσταντίνειο αυτοκρατορικό πρότυπο της εκχριστιανισμένης Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, το οποίο, σύμφωνα με μια συμβατική περιοδολόγηση, σηματοδοτεί το τέλος της αρχαιότητας και τις απαρχές μιας νέας εποχής, του Μεσαίωνα. Τα μοντέλα ως συστήματα ερμηνείας εγγράφουν συνήθως μια πραγματικότητα, η διάρκεια της οποίας καθορίζει τη σημασία και την ερμηνευτική τους αξία.²⁶⁸ Το Κωνσταντίνειο μοντέλο δομείται πάνω στη συνύπαρξη των δύο εξουσιών, κοσμικής και εκκλησιαστικής, οι οποίες σε εύθραυστη κατά εποχή ισορροπία διέπουν από κοινού τον ορθόδοξο χριστιανικό κόσμο της Ανατολής. Το πρότυπο αυτό, το οποίο εκφράζεται από τους επικεφαλής των δύο αυτών κέντρων εξουσίας, τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη που έδρευαν στην Κωνσταντινούπολη, διέπει στη μακρά διάρκεια τη διάρθρωση της εξουσίας του Βυζαντινού κράτους.²⁶⁹

Το έτος τεμαχισμού της Αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους αποτελεί τομή, εκτός από τους λόγους που έχουν επισημανθεί κατ' επανάληψη στη βιβλιογραφία και διότι ανέδειξε την αντίθεση ανάμεσα σε δύο πολιτικά πρότυπα εξουσίας, εκείνα της παραδοσιακής αυτοκρατορικής από τη μια και της «πολυμέρειας», του κερματισμού δηλαδή της εξουσίας, από την άλλη. Το δεύτερο, ξένο και Δυτικό, εντοπίζεται πλέον και στο θεσμικό πεδίο της Ανατολής με τον κερματισμό της πρώην ενιαίας αυτοκρατορικής επικράτειας σε ποικίλους εδαφικούς πολιτικούς σχηματισμούς. Υπό τους όρους ακριβώς της εδαφικής κατάταμησης, στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε εάν διαπιστώνεται και ανάλογος μετασχηματισμός των διαρθρωτικών δομών της βυζαντινής εξουσίας. Για να για να απαντήσουμε στο συγκεκριμένο ερώτημα, που από όσο γνωρίζουμε δεν έχει τεθεί στη σύγχρονη βιβλιογραφία σε σχέση με το ηπειρωτικό κράτος, θα εστιάσουμε καταρχήν στον τρόπο με τον οποίο το Κωνσταντίνειο πρότυπο εξακολουθεί να αναπαράγεται στην επικράτεια των νέων γεωπολιτικών εκδοχών οι οποίες εκδηλώνονται στη «δύση» και στη συνέχεια στο μετασχηματισμό που, ενδεχομένως, αυτό υφίσταται.

²⁶⁸ Braudel F, «Histoire et sciences sociales. La longue durée», *Annales* 1958, σ. 725-53. Ελληνική μετάφραση: Braudel F, *Μελέτες για την ιστορία*, εκδ. Μνήμων, σ. 14-64.

²⁶⁹ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 18, 289, 375. Dagron G., *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium*, Κέμπριτζ 2003, σ. 8, 282.

στη δεύτερη περίπτωση θα εξεταστούν ειδικότερα οι επιρροές Δυτικών προτύπων εξουσίας σε συνδυασμό με τις παπικές αξιώσεις της «plenitudo potestatis», που κορυφώνονται την εποχή αυτή. Αποφεύγοντας την εφαρμογή προκατασκευασμένων ερμηνευτικών, οι οποίες θα ήταν ενδεχομένως λειτουργικές στο παρόν μας αλλά δεν θα έκαναν κατανοητό το παρελθόν με τους δικούς του όρους, θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε, στη διαιώνιση αυτού του άκρως επεξεργασμένου και δοκιμασμένου μοντέλου, τις νέες εκδοχές διαρθρωτικών δομών εξουσίας που υποβαστάζει. Υπό το πρίσμα αυτό συνεξετάζονται και οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας, και ιδιαίτερα η δεύτερη μέσα από το νέο ρόλο της στον πολιτικά κατακερματισμένο χώρο.

Όπως είναι γνωστό, στην Ανατολή, στο κράτος της Νίκαιας, επιδιώχθηκε η άμεση και απaráλλακτη αναπαραγωγή του βυζαντινού προτύπου τόσο με την αναγόρευση του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι ως «βασιλέα Ρωμαίων» όσο και με την ανάδειξη πατριάρχη, του Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανού.²⁷⁰ Στη «δύση», από την άλλη μεριά, δεν εκδηλώθηκαν ταυτόχρονα αυτοκρατορικές αξιώσεις, αλλά αρκετά χρόνια αργότερα, το 1227, με την αναγόρευση του Θεοδώρου Δούκα, πράξη που καταγράφηκε στην ιδεολογικά στρατευμένη ιστοριογραφία της Νίκαιας ως σφετερισμός.²⁷¹ Παρόμοια, το πρότυπο αυτό εξουσίας αναπαράγεται επίσης και στη Λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, με την ανάδειξη του Φράγκου αυτοκράτορα και του Βενετού πατριάρχη. Τέλος, τα χριστιανικά σλαβικά κράτη, Βουλγαρία και Σερβία, επωφελούμενα από τη λατινική κατάκτηση, ζητούν από τη Νίκαια –και την πετυχαίνουν– την ανεξαρτησία τους αντίστοιχα από το πατριαρχείο και από την αρχιεπισκοπή της Αχρίδος.²⁷²

Ο Δημήτριος Χωματηνός στην απαντητική επιστολή του (*Αντιγραφή*), προς τον πατριάρχη συμπεκνώνει ακριβώς ως αποτέλεσμα της άλωσης της πρωτεύουσας την ανατροπή των «αρχαίων» πολιτειακών κοσμικών και εκκλησιαστικών θεσμών της Βυζαντινής αυτοκρατορίας: *περιστατικά γεγονόσι... τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει*

²⁷⁰ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 626. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 11. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 452. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 13. Albericus, *Chronica*, σ. 885-886: *quidam Graecus subdolanus, nomine Lascarus...se apud Nicheam imperatorem constituit*. Για το σχηματισμό του κράτους της Νίκαιας βλ. Γιαρένης Η., *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, Αθήνα 2008, σ. 246.

²⁷¹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 33. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 468. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 26. Βλεμμύδης, *Περὶ τῶν κατ' αὐτὸν*, σ. 14.

²⁷² Patlagean, *Modèle des deux pouvoirs*, σ. 557. Kloczowski J., «La consolidation de la “nouvelle chrétienté” au XIIIe siècle», *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*, τ. 5 *Apogée de la papauté et expansion de la Chrétienté (1054-1274)*, εκδ. A. Vauchez κ.ά., Παρίσι 1993, σ. 657. Patlagean É., «Les États d'Europe centrale et Byzance, ou l'oscillation des confins», *RH* 302/4 (2000), σ. 834, 839.

*ἀρχαῖα ἔθῃ εἷς τε προβλήσεις βασιλέων καὶ προχειρίσεις πατριαρχῶν καὶ λοιπῶν ἀξιωμάτων ἱερῶν τε καὶ κοσμικῶν.*²⁷³ Το πλήγμα δεν εντοπίζεται μόνο στο νεοτερισμό της «πολυμέρειας», δηλαδή στον εδαφικό κερματισμό, αλλά και ως στοιχείο το οποίο είχε κλονίσει τους θεσμούς και τον ίδιο τον πυρήνα του πολιτικού συστήματος, δηλαδή το αυτοκρατορικό αξίωμα. Και ενώ οι διανοούμενοι της Νίκαιας εξακολουθούσαν να προβάλλουν την αδιαμφισβήτητη μοναδικότητα και οικουμενικότητα του αυτοκράτορα, ο οποίος έδρευε σ' αυτή την πόλη της Βιθυνίας, ο Χωματηνός, από την πλευρά του, επέμενε να θυμίζει εμφαντικά τους πολιτικούς και θεσμικούς μετασχηματισμούς που είχε προκαλέσει η άλωση της Κωνσταντινούπολης, όπως σε επιστολή του, για παράδειγμα, στον Σάββα αρχιεπίσκοπο Σερβίας, όταν επιχειρήθηκε εκεί η σύσταση ανεξάρτητου πατριαρχείου: *ποῦ δὲ καὶ βασιλεία νῦν, ἥς τά τε ἄλλα καὶ τὸ τοιούτων προνομίων σέμνωμα, πολλῶν ἄρτι κατὰ τόπους ἐξουσιαζόντων καὶ μηδενὸς ἀποσώζοντος ἀκέραιον τὸ τῆς βασιλείας ἀξίωμα;*²⁷⁴

Η παραπάνω περιγραφή της κατάστασης από τα δύο διαμετρικά αντίθετα άκρα της καταλυθείσας αυτοκρατορίας δείχνει ότι, παρά την εδαφική κατάτμηση της πολιτικής εξουσίας, το αυτοκρατορικό αξίωμα εξακολουθεί να θεωρείται η υπέρτατη εξουσία στο πλαίσιο του συστήματος των εξουσιών, όπως αυτές ιεραρχούνται το 13^ο αιώνα. Το Κωνσταντίνειο πρότυπο λοιπόν αναπαράγεται στα διάδοχα βυζαντινά κράτη που σχηματίζονται μετά την αποσύνθεση της αυτοκρατορίας: εκδηλώνεται με τις πράξεις αναγόρευσης και στέψης αυτοκρατόρων, με τους τίτλους που υιοθετούν και κυρίως με το μεταξύ τους ανταγωνισμό για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Οι κοσμικοί ηγεμόνες των νέων αυτών εδαφικών πολιτικών σχηματισμών, αν και αξίωναν προσωρινά το αυτοκρατορικό αξίωμα, ήταν στην ουσία ανώτατοι άρχοντες μιας συγκεκριμένης επικράτειας –«*empereur en son royaume*» όπως εύστοχα τιτλοφορεί ένα από τα κεφάλαια του πιο πρόσφατου βιβλίου της η Ev. Patlagean.²⁷⁵

Ο πολλαπλασιασμός των αυτοκρατορικών κρατών αποτελούσε συνέπεια της επικρατούσης αναταραχής (*συγχύσεως τῶν κοσμικῶν πραγμάτων*). Παρόλα αυτά, αν και ήταν παραδεκτό ότι έπρεπε να αναγνωρίζεται μια ανώτατη πολιτική εξουσία

²⁷³ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 114, σ. 372-3. *τοῦ καιροῦ καὶ τῆς τῶν πραγμάτων φορᾶς ἐπιτασσόντων, περιστατικὰ γεγονόσιν τά τε καθ' ὑμᾶς, τά τε ἡμέτερα καὶ τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχαῖα ἔθῃ εἷς τε προβλήσεις βασιλέων καὶ προχειρίσεις πατριαρχῶν καὶ λοιπῶν ἀξιωμάτων ἱερῶν τε καὶ κοσμικῶν τῇ ἀλώσει τῆς περικλύτου Βυζαντίδος, ὡς ἂν τις φαίη, ἐξαναλώθησαν.*

²⁷⁴ Αυτ., επ. 86, σ. 298. Για την ίδρυση ανεξάρτητου πατριαρχείου στη Βουλγαρία και τη Σερβία βλ. Kloczowski, *La consolidation de la "nouvelle chrétienté"*, σ. 658.

²⁷⁵ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 385.

(*ἐχρῆν καὶ μίαν εἶναι βασιλείαν τὰ κοσμικὰ διευθύνουσαν*), φαίνεται τελικά πως ήταν αναπόφευκτη η προσαρμογή στις νέες συνθήκες (*περίστασις τοῦ καιροῦ*) και συνεπώς η «κατ' οἰκονομίαν» και όχι η «κατ' ἀκρίβειαν» δράση.²⁷⁶ Για την πληρέστερη ανίχνευση ελάχιστα διερευνημένων πτυχών του πολιτικού αυτού φαινομένου, χρήσιμο είναι να αναλύσουμε παραδειγματικά επιστολογραφικά και ιστοριογραφικά κείμενα της εποχής· ξεχωρίζουμε κυρίως όσα, κάνοντας λόγο για το θεσμό της πολιτικής εξουσίας, αποκαλύπτουν τα νομιμοποιητικά κριτήρια της ηγεμονίας και συνεπώς και της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, όπως αυτή διαμορφώνεται στο πλαίσιο της αντιπαλότητας των δύο κρατών, Νίκαιας και Ηπείρου, έως την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261.

Ας αρχίσουμε με την κορυφαία τελετή της αναγόρευσης και στέψης αυτοκράτορα: η τεκμηρίωση της νομιμότητας της αναγόρευσης και της στέψης του Θεόδωρου Δούκα ως αυτοκράτορα στη Θεσσαλονίκη αποτυπώνεται στην επιστολογραφία των επισκόπων της «δύσης» *απολογητικά*, δηλαδή κυρίως ως ανταπάντηση στις ήδη διατυπωμένες αιτιάσεις της Νίκαιας. Αφού εξηγήσουν ότι η «βασιλική πρόβλησις» έγινε κατά μίμησιν της Ανατολής, όπου εκεί αναγορεύθηκε βασιλεύς και πατριάρχης, μνημονεύουν τη συμμετοχή στη διαδικασία των μηχανισμών εκείνων του κράτους των μελών δηλαδή της βυζαντινής συγκλήτου που είχαν καταφύγει στη «δύση», καθώς και του στρατού (*σύμπαν τὸ στρατιωτικὸν μυριοπληθές*).²⁷⁷ Ως βασικό κριτήριο νομιμοποίησης προβάλλεται η συγγένεια με την τελευταία αυτοκρατορική δυναστεία, αφού η συγγένεια εξ αίματος ή εξ αγχιστείας με αυτή την τελευταία είχε εισαχθεί από το τέλος του 11^{ου} αιώνα και στη συνέχεια αποτέλεσε διαρθρωτική αρχή στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Ειδικότερα, όπως είναι γνωστό, η πολιτική αυτή εξέλιξη ανάγεται στην περίοδο της βασιλείας του Αλεξίου Α' Κομνηνού, ο οποίος με τις επιλογές του σηματοδότησε μια αλλαγή στο σύστημα διακυβέρνησης, μεταφράζοντας πολιτικά τάσεις κοινωνικές, οι οποίες είχαν εκδηλωθεί τουλάχιστον από το δεύτερο ήμισυ του 11ου αιώνα. Συνεπώς, αν και η πρωτεύουσα θέση του αυτοκράτορα παραμένει αδιαμφισβήτητη, πριν από την εξεταζόμενη εδώ περίοδο είχε αρχίσει να μεταβάλλεται η εσωτερική δομή της εξουσίας: αυτή η τελευταία ασκείται πλέον από μέλη της ίδιας της βασιλικής οικογένειας, η οποία συχνά διευρύνεται με επιγαμίες. Με τον τρόπο αυτό, η

²⁷⁶ Vasilevsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 276. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 114, σ. 372.

²⁷⁷ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 114, σ. 372-3. Vasilevsky, *Epirotica*, επ. 24, σ. 286. Ζαφράκα, *Νίκαια και Ηπειρος*, σ. 155, 158.

βασιλεύουσα δυναστεία επετύγχανε τον έλεγχο όχι μόνο των μηχανισμών διακυβέρνησης, αλλά και της πρόσβασης στην εξουσία.²⁷⁸ Για το λόγο αυτό οι επίσκοποι της Ηπείρου, προκειμένου να δικαιολογήσουν την ανάρρηση του Θεοδώρου Δούκα στο θρόνο (*βασιλικήν άναγωγήν*), δεν αρκούνταν να επιχειρηματολογούν μόνο ως προς την ευγένεια της καταγωγής του, αλλά υπερτόνιζαν και την εξ αίματος συνάφεια με προγενέστερους βασιλείς (*διαφόρων βασιλέων απόγονος*).²⁷⁹

Από την άλλη μεριά, η αυλική ρητορική της Νίκαιας φαίνεται να υποβαθμίζει τη μεταγενέστερη αυτή πολιτειακή μετεξέλιξη, δηλαδή το ρόλο της συγγένειας, ενώ αντίθετα επιλέγει να εμπεδώσει την προγενέστερη κομνήνεια στρατοκρατική ιδεολογία, η οποία καλλιεργήθηκε στη διάρκεια του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνας: στο πλαίσιο λοιπόν αυτής της ιδεολογίας παρατηρείται μια διαφορετική στάση έναντι της τελευταίας ηγεμονικής δυναστείας, ενώ συγχρόνως υποβαθμίζεται και το επιχείρημα της βασιλικής καταγωγής. Καταγράφεται παράλληλα και μια συνειδητή άρνηση των αριστοκρατικών αρετών. Συνεπώς το ανώτατο πολιτικό αξίωμα καταλήγει εκεί να θεωρείται επιβράβευση κόπων και αγώνων.²⁸⁰ Βέβαια αντίστοιχες αναφορές στα

²⁷⁸ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 249-250, 378. Ο Frankopan P., «Kinship and the Distribution of Power in Komnenian Byzantium», *English Historical Review* 122, τχ. 495 (2007), σ. 1-8, 32, αναφέρεται και σε οπαδούς του Αλεξίου Α΄ μη μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας αλλά και σε Λατίνους που κατέλαβαν τελικά ανώτερες στρατιωτικές και πολιτικές θέσεις (σ. 9-15). Καζντάν, *Κεντρόφυγες τάσεις*, σ. 103. Ο Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 253, αναφέρει την κριτική του Ζωναρά και του Χωνιάτη στο δεσποτικό σύστημα διακυβέρνησης της οικογένειας των Κομνηνών κατά το 12^ο αιώνα. Χριστοφιλοπούλου Αικ., «Η κεντρική διοίκηση της Ρωμανίας τον 11^ο αι. και η διαμόρφωση της Κομνηνής αριστοκρατίας με την ίδρυση της δυναστείας», *ΕΕΒΣ* 51 (2003), σ. 224, 226.

²⁷⁹ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 114, σ. 374: *τὸν προσήκοντα τῷ ὕψει τῆς βασιλείας οὐ μόνον ἐκ τῆς τοῦ γένους εἰρεσιώνης ἀλυσιδούσης τὴν αὐτοκρατορίαν ἀπὸ τε τῶν ἀνιόντων καὶ τῶν ἐκ πλαγίου τούτῳ λαμπρῶς* και σ. 375: *τι γοῦν καινὸν καὶ ἀλλόκοτον, εἰ τὸν ἐξ αἵματος ὄντα βασιλικὸν...εἰ τὸν τῆς πορφυρογεννήτου ἔκγονον...τοῦ Κομνηνοῦ κυροῦ Αλεξίου δισέκγονον, εἰ τὸν κληρονόμον τῆς βασιλείας*. Vasilijevsky, *Epirotika*, επ. 24, σ. 286: *ὡς διαφόρων βασιλέων ἀπόγονος καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν ἀναγωγήν δικαιούμενος* και επ. 26, σ. 291: *τὸ τοῦ γένους ἐπισημότερον, τὸ ἐκ βασιλικῶν αἱμάτων κατάγεσθαι καὶ ἀπόγονον εἶναι βασιλέων μεγάλων τε καὶ πολλῶν, καὶ κατὰ τὸν ἐνδεχόμενον λόγον κληρονόμον τῆς βασιλείας* Ἰώβ μοναχός, PG τ. 127, στ. 904 A: *Μιχαὴλ μὲν ὁ Κομνηνὸς ὁ καὶ πρὸς γένους αὐτῷ τε τῷ βασιλεῖ καὶ τοῖς ἀγγελωνύμοις βασιλεῦσι διαφέρων*. Λάμπρος Σ., *Μιχαὴλ Χωνιάτης Επιστολαί*, σ. 329: *ὃ καλλώπισμα Κομνηνῶν, Δουκάδων καύχημα*. Για τη χρήση της συγγένειας ως στοιχείου νομιμοποιητικού της εξουσίας βλ. Patlagean, *Sainte souveraine*, σ. 3. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 118. Svoronos N., «Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle», *Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'empire Byzantin*, Λονδίνο 1973, σ. 120. Για την πρωτεύουσα σημασία της ευγενούς καταγωγής στο Βυζάντιο, Guiland R., «La noblesse de race à Byzance», *BSL* 9 (1947/8), σ. 313-4 και σποράδην.

²⁸⁰ Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 106-107. Η Α. Ζαφράκα, *Νίκαια και Ηπειρος*, σ. 124, αναφέρει ότι η ιδεολογία αυτή είχε εμφανιστεί και παλαιότερα επί Ιωάννη Β΄ Κομνηνού. Χρησίμευσε μάλιστα ως αιτιολόγηση της απόφασης του αυτοκράτορα να μη στέψει τον πρωτότοκο γιό του, αλλά τον υστερότοκο Μανουήλ, για να τον επιβραβεύσει για τα κατορθώματά του στον πόλεμο εναντίον των Περσών. Σύμφωνα με την Κιουσοπούλου Α., *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ηπειρο κατά τον 13^ο αι.*, Αθήνα 1990, σ. 155-156, οι ιστορικοί της Νίκαιας μνημονεύουν τον Μιχαήλ Α΄ Δούκα, αποσιωπώντας

πολεμικά κυρίως επιτεύγματα του Θεόδωρου Δούκα έναντι των Λατίνων απαντώνται και στις επιστολές των ιεραρχών της «δύσης», όταν επιχειρηματολογούν σχετικά με τη νομιμότητα της εξουσίας του ηγεμόνα τους. Οι ίδιοι όμως αυτοί επίσκοποι τονίζουν τη θεία προέλευση της αυτοκρατορικής εξουσίας του, και αναλύουν το σύνολο των αρετών που απαιτούνται για το βασιλικό αξίωμα. Γι' αυτό το λόγο, ορισμένες επιστολές προς τον ίδιο τον αυτοκράτορα, μπορούν κάλλιστα να θεωρηθούν ότι επέχουν θέση του γνωστού είδους της βυζαντινής γραμματείας «κατόπτρα ηγεμόνος», όπου ανευρίσκονται στοιχεία θεωρητικής πολιτικής ιδεολογίας.²⁸¹ Ο Χωματηνός ωστόσο δεν παραλείπει να αναφερθεί και στα πολεμικά επιτεύγματα του Θεόδωρου εκ των οποίων προκύπτει το παλινорθωτικό έργο του ηγεμόνα αυτού: *ἡ χριστιανικὴ πολιτεία ἔσται ἐν τῇ τάξει αὐτῆς, κἂν ἡ κοσμικὴ θύελλα σαλευῖται ταύτην ἐφιλονίκησε.*²⁸²

Μια καινοτομία στη διαδικασία αναγόρευσης του αυτοκράτορα, η συμμετοχή της εκκλησιαστικής ιεραρχίας (*ιεραρχικῆς τάξεως*), δεν πρέπει να περάσει ασχολίαστη στο πλαίσιο της ανάλυσής μας.²⁸³ Η πραγμάτευση του σχετικού υλικού εκ μέρους μας, βασισμένη γενικά στη σχετική βιβλιογραφία, θα γίνει προσπάθεια να επιχειρηθεί από ίση απόσταση από τα δύο κέντρα εξουσίας και με επίγνωση τόσο των πρωτόγνωρων πολιτικών συνθηκών όσο και των λεπτών ισορροπιών που διαμορφώνονται ανάμεσά τους, επιβάλλοντας από τη μεριά και των δύο πολιτικά προσδιορισμένες εμφάσεις και αποσιωπήσεις, δηλαδή επιλεκτικές χρήσεις της παράδοσης ώστε να λειτουργήσει νομιμοποιητικά. Η παράμετρος αυτή, ο ρόλος της προβολής της αυτοκρατορικής ιδεολογίας από τους επισκόπους καθώς και η προσθήκη της χρίσεως του αυτοκράτορα με μύρο κατά τη στέψη –νεωτερισμός που απασχόλησε επανειλημμένα τη νεότερη έρευνα–, επιβάλλουν τη συνεξέταση από μέρους μας των στοιχείων νομιμοποίησης του ηγεμόνα με το ρόλο των επισκόπων στη διαδικασία αυτή. Όπως είναι γνωστό, η στέψη και η χρίσις του Θεόδωρου Δούκα

εσκεμμένα κάποιο από τα επώνυμά του, καθώς αυτή η συνάφεια θα μπορούσε να νομιμοποιήσει ορισμένες από τις διεκδικήσεις του.

²⁸¹ Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 184, 187.

²⁸² Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 112, σ. 370. Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 24, σ. 285: *πάντα τὰ καθ' ἡμᾶς μέρη ταῦτα τὰ δυτικᾶ...εἰς τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν ἀποκαταστήσας διαγωγὴν καὶ κατάστασιν καὶ σ. 292. Λάμπρος Σ., *Μιχαὴλ Χωνιάτης Επιστολαί*, σ. 326: *περιστοιχιζόμενον παρὰ τῶν κύκλῳ ἐφεδρευνόντων πολεμίων καὶ μυρίαις φροντίσι τε καὶ ἐκστρατείαις ἀνθελκόμενον καὶ μῆτε ὕπνον τοῖς ὀφθαλμοῖς χαριζόμενον μῆτε τοῖς κροτάφοις ἀνάπαισιν, ὅπως τὸν θεόθεν αὐτῷ πεπιστευμένον κόσμον διατηροῖ ἰταλικῆς τυραννίδος ἐλεύθερον.**

²⁸³ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 114, σ. 372. Για τη συμμετοχή των επισκόπων στη διαδικασία αναγόρευσης του αυτοκράτορα, Ζαφράκα, *Νίκαια καὶ Ἡπειρος*, σ. 159. Angelon, *Byzantine ideological Reactions*, σ. 308.

τελέστηκε από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Δημήτριο Χωματηνό, μετά την άρνηση του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη να συμμετάσχει στην τελετή. Στη συνέχεια οι διανοούμενοι και ο πατριάρχης της Νίκαιας αμφισβήτησαν το θεσμικό δικαίωμα του Χωματηνού να χρίει βασιλείς (*ἀθέσμως*), παρά τα προνόμια και το καθεστώς αυτονομίας που είχε η αρχιεπισκοπή από την εποχή του Ιουστινιανού.²⁸⁴ Ο Χωματηνός, από τη μεριά του, υποστήριξε ότι η χρίσις του Θεοδώρου και συνεπώς η αναγόρευσή του σε αυτοκράτορα αποτελούσε τεκμήριο της ομόφωνης απόφασης (*κοινῆς... σκέψεως καὶ ὁμοβουλίας ἔργον*) των κρατικών αξιωματούχων που είχαν καταφύγει στη «δύση» μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης.²⁸⁵ Την κατ' οικονομίαν αυτή πράξη, που αποτελούσε εγνωσμένα παρέκβαση από την παραδοσιακή πολιτική (*ἐξ ἀνάγκης λύσις τῶν ἐθῶν*) επέβαλαν οι περιστάσεις (*ο καιρὸς / φορὰ τῶν πραγμάτων*).²⁸⁶ Εξάλλου, ως προς το τελετουργικό, εκλάμβανε τη χρίσιν ως μυστήριο, το οποίο επιτρέπεται να τελέσει κάθε κληρικός. Αδιαμφισβήτητα όμως η τελετή της χρίσεως ενός βασιλέως απαιτεί και ανάλογο θεσμικά χρίζοντα (*προσέκων τῷ χρισμένῳ κατὰ τὸ μέγεθος*). Επομένως σύμφωνα με τον Χωματηνό, καθώς δεν υπήρχε πατριάρχης και επειδή η επισκοπή Αχρίδος κατείχε προνόμια ανάλογα με εκείνα του αποστολικού θρόνου της Ρώμης, δηλαδή τα προνόμια του πάπα, η χρίσις του Θεοδώρου ως βασιλέως από έναν αρχιερέα που έπεται ιεραρχικά του προκαθημένου της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας (*εὐθὺς μετ' ἐκεῖνον*) δεν μπορεί να θεωρηθεί αυθαίρετος νεοτερισμός (*καινόν/ νεανικόν*).²⁸⁷

Η παραπάνω ακριβώς επίκληση των προνομίων της αποστολικής έδρας καθιστά απαραίτητη την εξέταση των παπικών θεωριών γύρω από την «plenitudo potestatis», οι οποίες αμφισβητούσαν την ανωτερότητα της κοσμικής εξουσίας, προφανώς με στόχο την προβολή αξιώσεων εποπτείας των πολιτικών πραγμάτων. Οι

²⁸⁴ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 33-34. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 468. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 26. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 423: *ἐξωθεῖται τῶν σφετέρων θρεμμάτων, οὐχ ὑπερόριος ἀποπέμπεται... πλάνητα βίον ἔλκειν αἰρεῖται* και σ. 424. Για τις απόψεις του Χωματηνού σχετικά με τα προνόμια της επισκοπής Αχρίδος καθώς και για τη στέψη και τη χρίση των βασιλέων βλ. Angelon D., «The Donnation of Constantine and the Church in Late Byzantium», *Church and Society in Late Byzantium*, εκδ. D. Angelon, Kalamazoo, Mich. 2009, σ. 108. Για τις αντιδράσεις του πατριάρχη στη στέψη του Θεοδώρου Δούκα και τα επιχειρήματα του αρχιεπισκόπου Αχρίδος ως προς την κανονικότητα της πράξης βλ. Prinzing G., «A Quasi Patriarch in the State of Epiros: the Autocephalous Archbishop of "Boulgaria" (Ochrid) Demetrios Chomatenos», *ZRVI* 41 (2004), σ. 174-5, όπου υποστηρίζεται μάλιστα ότι η τέλεση της στέψης του Θεοδώρου από τον Χωματηνό έκανε τον επίσκοπο να φαίνεται ως πατριάρχης της «δύσης», σ. 176.

²⁸⁵ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 114, σ. 372.

²⁸⁶ Αυτ., επ. 114, σ. 374.

²⁸⁷ Αυτ., επ. 114, σ. 375-377. Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 24, σ. 285.

θεωρίες της μεταρρυθμισμένης παποσύνης του Γρηγορίου Ζ΄ (1073-1085) και ακόμη περισσότερο το παπικό πρόγραμμα του Ιννοκέντιου Γ΄, εκφράζουν τις ιδεολογικές αντιθέσεις μιας Ευρώπης, στην οποία συντελούνται πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις. Δεδομένων των αλλαγών αυτών, ενδιαφέρον είναι να διευκρινιστεί εάν η Ανατολική ορθόδοξη εκκλησία, υπό το νέο της ρόλο στο πλαίσιο ενός εδαφικά και πολιτικά κατακερματισμένου χώρου, ενδυναμώνεται και μετατρέπεται σε θεσμό επικυρωτικό της πολιτικής εξουσίας ή παραμένει τελικά υποταγμένη σε αυτή. Από τον 11ο αιώνα ήδη οι παπικές μεταρρυθμίσεις απαγόρευαν στους κοσμικούς ηγεμόνες το δικαίωμα παρέμβασης στην ανάδειξη επισκόπων. Στη διάρκεια του 13ου αιώνα, στο πλαίσιο της ιδεολογικής διαμάχης για την ανώτατη εξουσία στη χριστιανική κοινωνία, ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ προχώρησε στη διατύπωση ενός νέου δόγματος σχετικά με την αυτοκρατορική εξουσία. Σύμφωνα με αυτό, εφόσον ο πάπας εξασφαλίζει το δικαίωμα της επιλογής του αυτοκράτορα και είναι ο τελικός χορηγός της εξουσίας του (*principaliter et finaliter*), ο τελευταίος θεωρείται παπικός αξιωματούχος. Δηλαδή η αυτοκρατορική εξουσία παρουσιάζεται ως διδόμενη από το διάδοχο του Αγίου Πέτρου, παραδοχή, με βάση την οποία η παπική κουρία επεξεργάστηκε ένα τελετουργικό στέψης που συμβολίζει ανάλογα το παραπάνω δόγμα. Το ακολουθητέο τυπικό επικύρωνε ακριβώς τη θεσμική ιδιότητα του πάπα ως μοναδικού χορηγού της αυτοκρατορικής εξουσίας, η οποία αντανakλούσε την καθολικότητα της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας.²⁸⁸ Η ιδεολογία μάλιστα αυτή υιοθετήθηκε και από τους διαδόχους του Ιννοκεντίου Γ΄, οι οποίοι διεξήγαν πολέμους για τον έλεγχο του βασιλείου της Σικελίας.²⁸⁹ Στις παπικές αυτές αξιώσεις η υπέρτατη κοσμική εξουσία της Δύσης, ο Γερμανός αυτοκράτορας, αντέδρασε με το σχηματισμό ενός ιδεολογικού μετώπου, το οποίο περιελάμβανε διάφορους επιμέρους φορείς πολιτικής εξουσίας, και στόχευε στην αναγνώριση αυτοτελούς πολιτικής εξουσίας

²⁸⁸ Berstein S.-Milza P., *Ιστορία της Ευρώπης. Από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη 5^{ος}-18^{ος} αι.*, τ. 1, Αθήνα 1997, σ. 124-125. Ullmann W., *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, β΄ έκδοση, Λονδίνο 2003, σ. 209-211, 224. Λαΐου-Θωμαδάκη Α., «Οι δύο εξουσίες: η διαμάχη μεταξύ παπών και αυτοκρατόρων και οι απόψεις των Βυζαντινών», *XVe congrès*, σ. 173. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 422. Bloch M., *Η φεουδαλική κοινωνία. Η διαμόρφωση των σχέσεων εξάρτησης. Οι τάξεις και η διακυβέρνηση των ανθρώπων*, μτφρ. Μπ. Λυκούδης, Αθήνα 1987, σ. 472, 508, 520, 524. Abulafia D., *Frederick II a Medieval Emperor*, Λονδίνο 1988, σ. 94, 137-138. Colin Moris, *The Papal Monarchy The Western Church from 1050 to 1250*, Οξφόρδη 1989, σ. 432-3, 567-8. Ο Angelon, *The Donation of Constantine*, σ. 113, αναφέρεται στα ειρωνικά σχόλια που προκαλεί στον Κίνναμο ο ρόλος του δυτικού αυτοκράτορα κατά την τελετή της στέψης του, καθώς ενεργεί ως παπικός ακόλουθος (*officium stratoris*).

²⁸⁹ Kennan E., «Innocent III and the First Political Crusade: A Comment on the Limitations of Papal Power», *Traditio* 27 (1971), σ. 231-249.

δίχως αναφορά σε άλλη πηγή νομιμοποίησης. Επρόκειτο, στην ουσία, για την εντατικοποίηση του αγώνα για συγκρότηση κοσμικού κράτους.²⁹⁰

Από την άλλη πλευρά, το βυζαντινό κράτος, όπως είναι γνωστό, παρουσίαζε μια ριζική διαφορά με τη Δύση, η οποία εστιάζεται στο θεσμικό ρόλο και την εξουσία του αυτοκράτορα σε σχέση με την εκκλησία και τον πατριάρχη. Ο αυτοκράτορας δηλαδή είχε τον τελικό λόγο στην ανακήρυξη του πατριάρχη, συμμετείχε στο συνοδικό δικαστήριο, προήδρευε των συνόδων και είχε ουσιαστικό ρόλο στην καταπολέμηση των αιρέσεων. Ήταν, με μια λέξη, ο φύλακας της ορθοδοξίας.²⁹¹ Αυτό το θεσμικό πρότυπο της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης όχι μόνο καθιερώνεται στο εσωτερικό αλλά επίσης εξάγεται και ευρύτερα, καθώς υιοθετείται από ηγεμόνες βαλκανικών κρατών, οι οποίοι επιλέγουν τελικά τον ανώτατο εκκλησιαστικό επίσκοπο της επικράτειάς τους. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι στο βυζαντινό κράτος η εκκλησιαστική περιουσία ήταν διαχρονικά υποκείμενη στην κρατική φορολογία και τον έλεγχο του δημοσίου ταμείου.²⁹² Έξω όμως από τη ζώνη επιρροής της Ρώμης, στην ανατολική χριστιανοσύνη, η εκκλησία διαπλέκεται με διαφορετικό τρόπο στον πολιτικό ανταγωνισμό ανάμεσα στους διάδοχους βυζαντινούς αυτοκρατορικούς σχηματισμούς. Ακριβώς στον ανταγωνισμό που προέκυψε εδώ οι πολιτικοί ηγεμόνες στηρίχθηκαν στους επισκόπους, προκειμένου να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους στη συχνά αμφισβητούμενη επικράτειά τους. Το ζήτημα επομένως της εξέλιξης του προτύπου των δύο εξουσιών στη μετά το 1204 εποχή, τουλάχιστον έως την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261, αξίζει να διερευνηθεί περισσότερο σ' ό, τι αφορά τις σχέσεις κράτους και εκκλησίας, όπως αυτές διαμορφώνονται υπό τις νέες συνθήκες. Μια πρώτη βασική παράμετρος του διαμορφούμενου με τους παραπάνω ιστορικούς όρους ζητήματος είναι η προσθήκη της κρίσεως του βασιλέως κατά την τελετή στέψης, καθώς αυτή φαίνεται να αναπροσδιορίζει τις σχέσεις του ηγεμόνα με την εκκλησία και επομένως την ίδια τη φύση της εξουσίας του: Το θέμα μπορεί να συμπυκνωθεί στο διλημματικό ερώτημα, ο βασιλεύς είναι θεοπρόβλητος με ή χωρίς τη μεσολήβηση της εκκλησίας; Στην προγενέστερη του 1204 εποχή διάφορες επιμέρους αντιλήψεις είχαν συμπυκνωθεί σε

²⁹⁰ Βέλλας Μ., «Αυτοκρατορική οικουμενικότητα και κρατική κυριαρχία -Η δυτική αυτοκρατορία και το «Δεσποτάτο» της Ηπείρου στο σύστημα των πολιτικών ιδεών του 13^{ου} αι.», *Δεσποτάτο Ηπείρου*, Άρτα 27-31 Μαΐου 1990, σ. 264-267. Vauchez A., «Église, pouvoirs et société», *Histoire du Christianisme*, τ. 5, σ. 623. Moris, *Papal Monarchy*, σ. 254.

²⁹¹ Patlagean, *États d'Europe centrale*, σ. 831, 862. Της ίδιας, *Modèle des deux pouvoirs*, σ. 554, 556, 570.

²⁹² Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 381, 389-90.

μια θεωρία, η οποία υποστήριζε ότι ο υπέρτατος ηγεμόνας ελάμβανε άμεσα το χρίσμα της βασιλείας από τον θεό, όπως ο Δαυίδ στην Παλαιά Διαθήκη, δίχως την ιερατική μεσολάβηση. Μετά την Δ΄ Σταυροφορία η θεωρία αυτή μετασχηματίστηκε και το χρίσμα της βασιλείας επικυρωνόταν με τη χρίση δια του μύρου, έγινε δηλαδή ένα «μυστήριο» όπως και στη Δύση.²⁹³ Είχε όμως αυτή η τελετουργική προσθήκη επιπτώσεις στον τρόπο νομιμοποίησης της εξουσίας; Μετέτρεπε τελικά τον πατριάρχη σε μεσολαβητή της θείας χάρης, κατά το πρότυπο της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, και κατ' επέκταση σε επικυρωτικό της πολιτικής εξουσίας θεσμό; Η παραπάνω προβληματική περιπλέκεται ακόμη περισσότερο δεδομένης της ταυτόχρονης ύπαρξης δύο βυζαντινών βασιλέων, ενός στην Νίκαια και ενός στην Ήπειρο. Η απάντηση στο ερώτημα, τουλάχιστον σε ό, τι αφορά το αυτοκρατορικό κράτος της «δύσης», δίδεται μέσα από την επιστολογραφία των επισκόπων προς τον Θεόδωρο Δούκα, τους εκάστοτε πατριάρχες της Νίκαιας καθώς και από επίσημα έγγραφα τα οποία απολύει ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Από τη συνεξέταση όλων αυτών καθίσταται εμφανές ότι η παραδοσιακή αντίληψη της εκ θεού βασιλείας συνεχίζει να προβάλλεται δίχως την ιερατική μεσολάβηση.²⁹⁴

Μια δεύτερη παράμετρος του παραπάνω προβλήματος αφορά στο ρόλο και τις εξουσίες του αυτοκράτορα εντός της εκκλησίας. Όπως είναι γνωστό, κοινός τόπος στην επιστολογραφία των επισκόπων, τα πιττάκια και τις συνοδικές πράξεις των

²⁹³ Ο Dagron, *Emperor and Priest*, σ. 7-8 και σ. 273-4, υποστηρίζει ότι η υλική χρίσις θεσπίστηκε στο Βυζάντιο στην ύστερη εποχή. Ήταν πιστευτό ότι η χρίσις δεν συντελείτο κατά τη διάρκεια της τελετής, αλλά τη στιγμή κατά την οποία ο θεός έκανε την επιλογή του. Έπειτα όμως εκδηλώθηκε μια τάση να συμπίπτει η χρίσις από τον θεό με την τελετή στέψης από τον πατριάρχη. Μάλιστα ο ίδιος θεωρεί ότι η στέψη του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρι είναι πιθανώς η πρώτη που συνοδεύεται με τη χρίσιν του βασιλέως από τον πατριάρχη με το άγιο χρίσμα ή μύρον (σ. 275). Η Congourdeau M. H, «L'église et les pouvoirs à Byzance: L'empereur et le patriarche», *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*, τ. 6, *Un temps d'épreuves (1274-1449)*, εκδ. Vauchez A. κ.ά., 1990, σ. 617, 619-620, αναφέρει ότι μέσω του αγίου χρίσματος ο αυτοκράτορας ελάμβανε τη βασιλεία *κατά μίμησην*. Επομένως σύμφωνα με αυτή τη θεωρία η εκκλησία αποτελεί την πηγή της εξουσίας. Ο Jacques Le Goff, «La genèse du miracle royal», *Marc Bloch*, σ. 149, υποστηρίζει ότι οι θεραπευτικές ιδιότητες (μέσω αγγίγματος) των βασιλέων της Γαλλίας και της Αγγλίας από το 13^ο αι. κ. ε. πηγάζουν από τη βασιλική χρίσιν.

²⁹⁴ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 110, σ. 365: *ἡ βασιλεία δὲ χρῆμά ἐστι παρὰ Θεοῦ τεταγμένον/ θεοῦ γὰρ ὁ βασιλεὺς ἐστὶν ἀντίμιμος, τὴν ἐπίγειον ἰθύνων ἀρχήν*. Bees, *Unedierte*, επ. 69, σ. 127: *ταῦτα καὶ σε ποιεῖν ἔδει τὸν χειροτονητὸν ἀπὸ θεοῦ* και επ. 71, σ. 131: *ἅπαν διαλύσεις νέφος ἰταλικὸν, ἐπιπροσθοῦν τῇ λάμπει τῆς ἐκ θεοῦ βασιλείας σου*. Vasilijevsky, *Epirotica*, σ. 296, όπου ο ίδιος ο αυτοκράτορας στο Χρυσόβουλλο υπέρ της μητροπόλεως Ναυπάκτου διακηρύσσει την ιδεολογία του: *ἡ ἐκ Θεοῦ βασιλεία μου*. Για το θεοπρόβλητον της βασιλικής εξουσίας στη μετά το 1204 εποχή, Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, σ. 122. Angelon, *Ideological Reactions*, σ. 294, 308. Zafra-Stavridou, *Political Ideology*, σ. 312. Meyendorff J., «Ideological Crises 1071 to 1261», *Actes du XVe congrès international d'Etudes Byzantines, Athènes, Sept. 1976, IV Histoire, Communication*, Αθήνα 1980, σ. 8-9. Για τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με την προσθήκη της χρίσεως στο τελετουργικό της στέψης, Γιαρένης Η., «Πτυχές της ιδεολογικής αντιπαράθεσης Νίκαιας και Ηπείρου, Ο ρόλος του χρίσματος», *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 100. Ο Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 388, υποστηρίζει ότι η χρίσις δεν ήταν ενσωματωμένη στο τελετουργικό της στέψης πριν το 1204.

αρχιερέων είναι η ανάδειξη της μέριμνας και της συμβολής του βασιλέως στην πλήρωση των κενών ορθόδοξων επισκοπικών θρόνων στις περιοχές οι οποίες απελευθερώνονται από τη λατινική και τη «σκυθική» κατοχή καθώς και η συνακόλουθη αποκατάσταση της «χριστιανικής πολιτείας».²⁹⁵ Οι αρχιερείς μνημονεύουν τη διακριτική παρέμβαση του ηγεμόνα στα εκκλησιαστικά ζητήματα, η οποία υπόκειται σε κανόνες και δεν είναι ανεξέλεγκτη, ώστε να μην μπορεί να γίνει λόγος για σφετερισμό αρμοδιοτήτων που ανήκουν στους επισκόπους. Εξάλλου ο ίδιος ο αυτοκράτορας διακηρύσσει ότι η ανάμειξη ενός κοσμικού ηγεμόνα στα θέματα αυτά είναι επιτρεπτή στο βαθμό που αυτή δεν γίνεται «τυραννική».²⁹⁶ Ειδικότερα επίσης σε περιπτώσεις χηρείας επισκοπικών θέσεων υπεδείκνυε «διὰ ὀρισμοῦ» ἢ ἐπέλεγε τους υποψηφίους, οι οποίοι όμως ετίθεντο τελικά στην κρίση των εκλεκτόρων.²⁹⁷

Μια παρόμοια διάσταση υποταγής της εκκλησίας στην πολιτική εξουσία επιβιώνει και στα πλαίσια των γεωπολιτικών εκδοχών που συναντούμε μετά το 1204. Μια πρώτη ένδειξη αποτελεί η πράξη «ομολογίας» των επισκόπων, η οποία συνιστούσε ουσιαστικά έναν όρκο πίστης στον αυτοκράτορα.²⁹⁸ Ο Απόκαυκος, από τη «δύση», αναφερόμενος στις διάφορες εδαφικές εξουσίες που σχηματίστηκαν λόγω του γεωγραφικού κερματισμού, προβάλλει την άποψη ότι η εκκλησία οφείλει αναγκαστικά να υποτάσσεται στην πολιτική εξουσία, θεωρώντας μάλιστα την

²⁹⁵ Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 2, σ. 243 και επ. 17, σ. 276: ἀλλ' ἅμα τέ τις ἥλω πόλις αὐτῷ, καὶ ἅμα ἐν ταύτῃ ἐπίσκοπον θέλει καθίστασθαι καὶ τὴν λατινικὴν μιαιρίαν διὰ τῆς ἡμετέρας ἀρρύπου καὶ θρησκείας καὶ ἀγιοτείας ὥσπερ ἀνακαθαίρεσθαι και επ. 24, σ. 285-6 και επ. 26, σ. 292. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 112, σ. 370. Για την εκκλησιαστική διοίκηση του κράτους της Ηπείρου, Σταυρίδου-Ζαφράκα Α., «Από την εκκλησιαστική οργάνωση του κράτους της Ηπείρου. Εκκλησιαστικά οφίκια και υπηρεσίες του κλήρου τον 13^ο αιώνα», *Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά Β' διεθνούς αρχαιολογικού και ιστορικού συνεδρίου, Άρτα 12-14 Απριλίου 2002*, Αθήνα 2007, σ. 161. Για τα όρια της επέμβασης του αυτοκράτορα στην εκκλησία αλλά και τη φύση της εξουσίας του, Dagron, *Emperor and Priest*, σ. 8, 252 όπου σχολιάζονται οι σχετικές απόψεις του Χωματηνού και σ. 306, 309. Η Congourdeau, *L'église et les pouvoirs*, σ. 612-3, αναφέρει ότι η βάση των εξουσιών φαίνεται να συμπυκνώνεται στον τίτλο του *επιστημονάρχη* και σ. 616.

²⁹⁶ Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 7, σ. 252. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Συνοδικά γράμματα*, επ. 2, σ. 10. Για το δικαίωμα ανάμιξης του Θεόδωρου Δούκα στα εκκλησιαστικά ζητήματα του κράτους της Ηπείρου, Stavridou-Zafra A., «The Relations between Secular and Religious Authorities in the State of Epiros after 1204», *Church and Society in Late Byzantium*, εκδ. D. Angelon, Kalamazoo, Mich. 2009, σ. 15.

²⁹⁷ Bees, *Unedierte*, επ. 84, σ. 141. Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 13, σ. 262 και επ. 17, σ. 270, 272-3, 276. Για διαμαρτυρίες επισκόπων σχετικά με ανάμιξη του Θεόδωρου σε εκκλησιαστικά ζητήματα, Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 328.

²⁹⁸ Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 24, σ. 285-6: καὶ τοῦτον μόνον βασιλέα ὁμολογοῦμεν καὶ τοῦτον στέφομεν καὶ τοῦτον χρίομεν καὶ τὰ πιστευθέντα παρ' ἡμῶν καὶ ὁμολογηθέντα...ταῖς οἰκείαις ὑπογραφαῖς βεβαιούμεθα. Για τη δέσμευση-διακήρυξη της πίστης του πατριάρχη και της συνόδου της Νίκαιας προς τον Θεόδωρο Α' Λάσκαρι, Oikonomidès M., «Cinq actes inédits du patriarche Michel Autôreianos», *REB* 25 (1967), σ. 136-137. Ο Dagron, *Emperor and Priest*, σ. 308, αναφέρει ότι η διακήρυξη της πίστης του κλήρου στον αυτοκράτορα γενικεύθηκε κατά την περίοδο της Εικονομαχίας.

υποταγή θεία προσταγή (ὡς τοῦ Θεοῦ κελεύοντος τὴν ὄντως ὑποταγήν).²⁹⁹ Αναγνωρίζει επίσης ρητά ότι οι ιεράρχες ασκούν το λειτούργημά τους δια μέσου του αυτοκράτορα: δι' αὐτοῦ οἱ τῶν ἐκκλησιῶν προστάται καὶ τῶν μονῶν οἱ ἡγούμενοι καὶ ποιμαίνουσιν αὐτοὺς καὶ προστατοῦσι καὶ ἄρχουσιν.³⁰⁰ Ὡς εκ τούτου καταλήγει ότι οφείλουν να συμμορφώνονται σε εκείνα, τα οποία προστάζει ο πολιτικός τους ηγεμόνας (ὁ παρ' ἡμῖν κρατῶν) και όχι στις επιταγές του πατριαρχείου (τῶν κρινομένων ἐν τῇ Ἀσίᾳ), καθώς αυτό θα ήταν ένδειξη ανυπακοής στην πολιτική εξουσία.³⁰¹ Το δίλημμα αυτό τίθεται, επειδή ο πατριάρχης της Νίκαιας διαμαρτύρεται για τις μη κανονικές χειροτονίες των επισκόπων στις χηρεύουσες επισκοπές της «δύσης».³⁰²

Μετά τη στέψη του ο Θεόδωρος εκχώρησε στους αρχιερείς το δικαίωμα να ενημερώνουν τον πατριάρχη για εκκλησιαστικά ζητήματα, μεταφέροντας εκεί τη δική του πολιτική βούληση. Οι επίσκοποι αυτοί με τη σειρά τους διακηρύσσουν στον πατριάρχη ότι δεν θα ζητούν την έγκρισή του σχετικά με τις διαδικασίες πλήρωσης επισκοπικών θέσεων, καθώς ήταν αντίθετο στη θέληση του βασιλέως αρχιερείς προερχόμενοι από την Ανατολή και εκεί χειροτονηθέντες να αποστέλλονται σε χηρεύουσες «δυτικές» εκκλησίες. Δεν διστάζουν μάλιστα να δηλώσουν ότι στην περίπτωση κατά την οποία ο πατριάρχης δεν συμφωνήσει με τη θέση τους, ο Θεόδωρος ενδέχεται να υποχρεωθεί να υλοποιήσει αυτό που μελετούσε, την εκκλησιαστική υπαγωγή της «δύσης» στη Ρώμη: τὸ καταστήσαι δηλονότι τὴν ἱερατικὴν ἐποπτείαν τοῦ πάπα τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης καὶ εἰς τὸ κλίμα τοῦτο τὸ καθ' ἡμᾶς.³⁰³

Φαίνεται επομένως ότι μολονότι το πολιτικό κύρος της εκκλησίας αυξάνεται σταδιακά μετά την άλωση του 1204, το πρότυπο των δύο εξουσιών αναπαράγεται

²⁹⁹ Vasiljevsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 276.

³⁰⁰ Αυτ., επ. 27, σ. 293.

³⁰¹ Pétridès S., «Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits», *Izvestija Russkago Archeologicheskago Instituta v Konstantinopole* τ. 14 (1909), επ. 25, σ. 26. εἴ τε καὶ τὴν ἐνταῦθα ἐπισκοπικὴν ἐνέργειαν σχάσαντας τῷ μὲν κρατοῦντι ἀνηκουσεῖν, τῷ νεύματι δὲ τοῦ κατὰ Νίκαιαν ἔπεσθαι.

³⁰² Vasiljevsky, *Epirotica*, επ. 16, σ. 268-9. Για τη διαμάχη ανάμεσα στο πατριαρχείο και τους επισκόπους τού ηπειρωτικού κράτους, Karpozilos A., *The ecclesiastical controversy between the Kingdom of Nicea and the principality of Epiros (1217-1233)*, Θεσσαλονίκη 1973. Stavridou-Zafraka, *Relations*, σ. 12, 14, 19.

³⁰³ Vasiljevsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 275 και επ. 26, σ. 289, 291. Γαλῶνη, *Βαρδάνης*, σ. 426: πόρισμα τὸ μὴδὲ ἄλλον οἶον δη τινα πρὸς Νίκαιαν ἀνατρέχειν, ἐφ' ᾧ ἱεραῖσθαι καὶ καταπέμπεσθαι τῇ λαχούσῃ κἂν ὁποῖας ἔλαχε θέσεως εἴτε ἡπειρωτικῆς εἴτε ἀλικλύστου καὶ νησιώτιδος καὶ σ. 435: ὥστε τοὺς ἐπαρχεωτέρους ὑποκειμένους σοι θρόνους μὴ ἀνατραπῆναι μήτε παρατεκτονηθῆναι καὶ ἄλλῳ τῷ ὑποτεθῆναι, τῷ μετὰ Πέτρου καὶ Παύλου συνεδριάζειν αὐχοῦντι καὶ τὰς ἐπουρανίους κλεῖς αὐτῷ μόνῳ μετὰ τὸν κορυφαῖον ἐγχειρισθῆναι περικομπάζοντι.

στον αυτοκρατορικό κρατικό σχηματισμό της «δύσης» χωρίς μετασχηματισμούς. Ο «βασιλεύς» διατηρεί τις παραδοσιακές του εξουσίες επί της εκκλησίας και η εκκλησία –αναπόφευκτα– δέχεται να παραμένει υπό την πολιτική εξουσία, την οποίαν βέβαια συνδράμει ποικιλοτρόπως.³⁰⁴ Μπορούμε, συνεπώς, να συμπεράνουμε ότι οι ιδεολογικές διαμάχες που συγκλόνιζαν τη Δύση πιθανότατα δεν είχαν αντίκτυπο στη βυζαντινή κοινωνία, όπου διαιωνίζεται το απόλυτο της αυτοκρατορικής εξουσίας. Σε ανάλογες πράξεις με σαφή προβολή της απόλυτης εξουσίας προέβαιναν και οι αυτοκράτορες της Νίκαιας.³⁰⁵

Ενώ στο κράτος της «δύσης» διαιωνιζόταν το προγενέστερο του 1204 καθεστώς, σε ό,τι αφορά τον ενεργό ρόλο του αυτοκράτορα στα εκκλησιαστικά ζητήματα, στη Δύση ο αυτοκράτορας Φρειδερίκος Β΄ έχοντας επιτύχει την πολιτική ένωση της Σικελίας και της Γερμανίας, επιχειρούσε τη σύσταση ενός συνασπισμού (*corpus principum secularium*) προκειμένου να διευρύνει σε βάρος της Εκκλησίας την κυριαρχία του και την ιδεολογική του επιρροή. Συγκεκριμένα στόχευε στην αποδέσμευση του κράτους, σε οποιαδήποτε πολιτική μορφή αυτό παρουσιάζεται (*imperium* ή *regnum* ή άλλης μορφής πολιτικός σχηματισμός), από το ενιαίο μεσαιωνικό πολιτικο-ιδεολογικό οικοδόμημα, το οποίο γνώριζε μόνο θρησκευτικής μορφής νομιμοποίηση της εξουσίας. Για το λόγο αυτό επεξεργάστηκε μια αντίστοιχη αυτοκρατορική ιδέα η οποία στήριζε το θεοπρόβλητο της εξουσίας χωρίς τη διαμεσολάβηση της εκκλησίας. Παράλληλα διεκδικούσε εκ νέου θεσμικό ρόλο στην υπόδειξη επισκόπων στο πλαίσιο της προσπάθειας περιορισμού της παπικής εξουσίας. Όχι παράδοξα, οι αξιώσεις της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας εκδηλώθηκαν με τον αφορισμό του Φρειδερίκου. Παρά τη μη ευόδωση του στόχου του τελευταίου, με τον τρόπο αυτό του δόθηκε η δυνατότητα έμπρακτης εφαρμογής της επεξεργασμένης από τον ίδιο ιδεολογίας: στέφθηκε μόνος του βασιλέας (*rex*) της Ιερουσαλήμ.³⁰⁶

³⁰⁴ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 195, 385. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 355. Η παρεχόμενη από την εκκλησία στήριξη προς την πολιτική εξουσία του ηπειρωτικού κράτους αποτυπώνεται σε επιστολή του Απόκαυκου με αφορμή τον θάνατο του μητροπολίτη Κερκύρας Βασιλείου Πεδιαδίτη, Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 8, σ. 254: τοῦτον θρηγείωσαν μὲν ἐπίσκοποι...οἱ ἐν ἐξουσίᾳ τὸν στήριγμόν.

³⁰⁵ Λαΐου, *Δύο εξουσίες*, σ. 181, 183. Χαρακτηριστική είναι η πρωτοβουλία του αυτοκράτορα της Νίκαιας για αποστολή πρεσβείας προς τον πάπα, Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 14, σ. 264: «πρέσβεις πρὸς τὸν πάπαν τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης σταλῆναι χάριν τοῦ λυθῆναι τὰ σκάνδαλα καὶ πρὸς ἀλλήλας εἰρηνεῦσαι τὰς ἐκκλησίας καὶ ὁμοφρονῆσαι τοῦ λοιποῦ πάντας χριστιανού», καθώς και η μέριμνά του για τους επισκόπους της Ανατολής: επ. 2, σ. 243: καὶ οἱ τῆς Ἀσίας...ὥς μὴ μόνον τοῦ βασιλέως ἐκείνης τῶν ἱερωμένων προνοουμένου.

³⁰⁶ Βέλλας, *Αυτοκρατορική οικουμενικότητα*, σ. 265, 268. Vauchez, *Église*, σ. 623-25, 630. Abulafia, *Frederick II*, σ. 172. Moris, *Papal Monarchy*, σ. 451, 554, 562-64, 568, 571. Η Τούντα Ε., *Το δυτικό*

Στην παράλληλη αφήγηση των θεσμικών, περί του περιεχομένου της βασιλείας, εξελίξεων, δεν πρέπει να παραλείψουμε, στρεφόμενοι στην Ανατολή, να αναφέρουμε ότι και στη Νίκαια συντελείται μια ιστορική αλλαγή και θεμελιώνεται μια νέα αντίληψη όσον αφορά στο θεσμό του εξόριστου πατριάρχη στην πόλη της Βιθυνίας, του οποίου το κύρος ενισχύεται από τις διαπραγματεύσεις που διεξάγει με τους Βουλγάρους και τους Σέρβους. Οι τελευταίοι, προκειμένου να αναπαραγάγουν το Κωνσταντίνειο πρότυπο των δύο εξουσιών, επεδίωξαν τη δημιουργία ανεξάρτητου πατριαρχείου. Ο Χωματηνός αναφέρει επ' αυτού χαρακτηριστικά: *τῇ βασιλικῇ ἀξία παραζεῦξαι καὶ πατριαρχικὴν, ὡς μὴ χωλεύῃ δῆπουθεν τὰ τῆς ἐξουσίας αὐτῆς τῇ ἐτέρᾳ ἐλλείποντα.*³⁰⁷ Η εξέλιξη αυτή σηματοδοτεί την απαρχή μιας επεξεργασίας του Κωνσταντίνειου προτύπου δια της οποίας θα αναπροσδιοριστεί στους επόμενους αιώνες ο ρόλος του πατριάρχη και η εκδοχή της ορθοδοξίας.

sacrum imperium και η βυζαντινή αυτοκρατορία. *Ιδεολογικές τριβές και αλληλεπιδράσεις στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή του 12^{ου} αι. (1135-1177)*, Αθήνα 2008, σ. 485, 488, 490, 497, εξετάζει τις αλληλεπιδράσεις Δυτικής και Βυζαντινής αυτοκρατορίας στο ζήτημα της ιερότητας της φύσης της αυτοκρατορικής εξουσίας καθώς και τα όρια-δικαιώματα παρέμβασης του βασιλέως σε ζητήματα της εκκλησίας.

³⁰⁷ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 146, σ. 424. Για την αλλαγή της ισορροπίας του Κωνσταντίνειου προτύπου υπέρ του πατριάρχη, Patlagean, *Modèle des deux pouvoirs*, σ. 560-1. Patlagean, *États d'Europe centrale*, σ. 837, 839. Kloczowski, *La consolidation de la "nouvelle chrétienté"*, σ. 658.

β) Θεσμοί συνοχής: πίστη και υποτέλεια

Η διερεύνηση γύρω από την αναπαραγωγή του προτύπου των δύο εξουσιών στη «δύση», που άνοιξε στο προηγούμενο κεφάλαιο με τη συγκριτική εξέταση των θεσμικών μετεξελίξεων στη Δύση, συμπληρώνεται στο παρόν κεφάλαιο με την εξέταση των πολιτικών και κοινωνικών εκείνων δομών πάνω στις οποίες αυτοθεμελιωνόταν. Δομές, στις οποίες σύμφωνα με τη νεώτερη ιστοριογραφία, αντανακλώνται μορφές οργάνωσης και εγγράφονται πραγματικότητες που μετακινούνται με βραδύτητα. Ανάμεσα όμως στους διαφορετικούς χρόνους της ιστορίας φαίνεται ότι μεγαλύτερη σημασία και από τις διαρθρωτικές δομές έχουν τα σημεία όπου αυτές διακόπτονται. Χρειάζεται συνεπώς, υπό τους όρους που προκαλεί η ιστορική τομή του 1204, να ανιχνεύσουμε τον τρόπο αντίληψης και άσκησης της πολιτικής εξουσίας, όπως αυτός διαμορφώνεται από τη δράση των κυρίαρχων κοινωνικών δυνάμεων, προκειμένου να συλλάβουμε τελικά το χαρακτήρα του κράτους, που είναι άλλωστε και το πολιτικό διακύβευμα της εποχής. Για να γίνει πιο κατανοητό το εγχείρημα αυτό, χρειάζεται να προηγηθεί μια αναδρομή στην προηγούμενη περίοδο της εδραίωσης και άνθησης της μεγάλης στρατιωτικής αριστοκρατίας, υπό τους Κομνηνούς. Όπως είναι γνωστό, η άνοδος της δυναστείας αυτής εγκαινιάζει μια νέα εποχή, κατά την οποία ανεπιστρεπτί πλέον η άσκηση της αυτοκρατορικής εξουσίας γίνεται προνόμιο της αριστοκρατίας. Η διακριτή δομή της κοινωνικής αυτής ομάδας, η οποία λειτουργεί ως κυρίαρχο πολιτικό στοιχείο, χωρίς να λάβει τις διαστάσεις μιας κοινωνικής τάξης, ανάλογης με την τάξη των ευγενών της Δύσης, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, καθώς συνίσταται από μέλη της βασιλεύουσας οικογένειας, όπως αυτή διευρύνεται με επιγαμίες. Η αλλαγή αυτή στο σύστημα διακυβέρνησης, συνέπεια της ανάθεσης των ανώτερων πολιτικών και στρατιωτικών θέσεων σε μέλη της ηγεμονεύουσας δυναστείας, αντανακλάται στο μετασχηματισμό της ιεραρχίας των τίτλων και των αξιωμάτων, η οποία είχε άμεση σχέση πλέον από τους βαθμούς συγγενείας των προσώπων αυτών με τον κρατούντα. Ειδικότερα, το κρατικό σύστημα αναδιοργανώθηκε με βάση τον τίτλο του «σεβαστού», ο κάτοχος του οποίου ήταν μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας, καθώς επίσης και με βάση τη μετατροπή της εξ αγχιστείας συγγενείας του αυτοκράτορα με τον γαμβρό του, σχέση που και αυτή την ίδια εποχή μετουσιώνεται

σε τίτλο, ο «γαμβρός».³⁰⁸ Η συγγένεια δηλαδή μετατρέπεται πλέον σε βασική διαρθρωτική αρχή τόσο της δομής του κράτους όσο και της άσκησης πολιτικής εξουσίας.³⁰⁹ Ένα από τα ερωτήματα που έχουν ήδη απασχολήσει τη σύγχρονη έρευνα είναι, εάν η δυναμική της κοινωνικής αυτής ομάδας, η οποία είχε διεισδύσει στην καρδιά της εξουσίας, κατάφερε να καταλύσει και να διασπάσει την παραδοσιακή συνοχή δύο ιστορικών θεσμών, του αυτοκράτορα και του δημοσίου ταμείου. Εάν δηλαδή δημιουργήθηκαν οι κεντρόφυγες εκείνες τάσεις, οι οποίες επέτρεπαν την ιδιοποίηση της δημόσιας εξουσίας, κατά κύριο λόγο βασισμένης στο έγγειο εισόδημα.³¹⁰ Στη μετά το 1204 εποχή, στο πλαίσιο συγκρότησης εδαφικά κατακερματισμένων κρατών το ιστορικό αυτό πρόβλημα χρειάζεται να αναδιατυπωθεί με βάση τους νέους ιστορικούς όρους ανισότητας και εξάρτησης Ανατολής-Δύσης. Δεν πρόκειται μόνο για διερεύνηση περιπτώσεων οικειοποίησης της δημόσιας εξουσίας, αλλά για ανίχνευση ενδεχόμενου σχηματισμού δικτύου κλιμακωτών σχέσεων και διαδοχικών εξαρτήσεων αναλόγων με εκείνες, οι οποίες είχαν ήδη αρχίσει να διαμορφώνονται στη Δύση στα μέσα του 9^{ου} αιώνα, μετά την κατάρρευση της Καρολίγγειας αυτοκρατορίας. Θα επιχειρήσουμε επομένως να εξετάσουμε, λαμβάνοντας υπόψη τα πολιτικά συμφραζόμενα της εποχής, εάν αναπτύσσεται ένας τύπος –ευδιάκριτος ή μη– κοινωνικής οργάνωσης, ανάλογος με το Δυτικό φεουδαρχικό σύστημα, όπως αυτό ορίζεται με την τεχνική του σημασία, όχι μόνο ως οικονομικό αλλά και ως κοινωνικό και πολιτικό καθεστώς.³¹¹

Μετά την ανάπτυξη, στο προηγούμενο κεφάλαιο, του ζητήματος του σχηματισμού του πολιτικού συγκροτήματος του Μιχαήλ Α΄, θα μας απασχολήσει εδώ ο τρόπος με τον οποίο η εξουσία του ηγεμόνα της Ηπείρου γίνεται αντικείμενο θεωρητικής επεξεργασίας από τη διανοήση της Νίκαιας και, ακολούθως, αποτυπώνεται στην ιστοριογραφία της εποχής. Ειδικότερα η ορολογία των πηγών

³⁰⁸ Cheynet J.-C., *Pouvoir et Contestations à Byzance (963-1210)*, Παρίσι 1990, σ. 475, 479. Cheynet J.-C., «Official Power and Non-Official Power», *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, επιμ. J.-C. Cheynet, Λονδίνο 2006, σ. 139. Frankopan, *Distribution of Power*, σ. 1-8. Patlagean E., «Les débuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'historiographie: système des noms et liens de parenté aux IXe-Xe siècles», *Figures du Pouvoir à Byzance (IXe-XIIe siècle)*, Σπολέτο 2001, σ. 144, 152, 155. Kazhdan-Epstein, *Αλλαγές*, σ. 117-118. Stiernon L., «Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et Gambros», *REB* 23 (1965), σ. 227, 230. Angelov, *Imperial Ideology*, σ. 253.

³⁰⁹ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 320.

³¹⁰ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 384, 393. Patlagean E., «Économie paysanne» et «Féodalité byzantine», *Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance IVe-XIe siècle*, επιμ. E. Patlagean Λονδίνο 1981, σ. 1391. Kazhdan-Epstein, *Αλλαγές*, σ. 117, 122.

³¹¹ Bloch, *Φεουδαλική κοινωνία*, σ. 585. Patlagean, *Europe, seigneurie, féodalité*, σ. 288, 293. Σβορώνος Ν., «Το πρόβλημα της βυζαντινής φεουδαρχίας», *ΙΕΕ*, τ. Θ΄, Αθήνα 1980, σ. 73.

δηλώνει το σφετερισμό, δηλαδή την οικειοποίηση τμήματος της πολιτικής εξουσίας, η οποία θα έπρεπε να είναι υποταγμένη στην κεντρική εξουσία της Νίκαιας. Ο Γρηγοράς μάλιστα παρουσιάζει, πέραν του σφετερισμού, και την ιδέα της κληρονομικότητας, με βάση την οποία η εξουσία μεταβιβάζεται κληρονομικά σε απογόνους ως «πατρῷος κληρὸς», κάτι που φαίνεται να ξενίζει τον ιστορικό του 14^{ου} αιώνα.³¹² Πράγματι, η παραπάνω συλλογιστική μάς οδηγεί μακριά του παλαιότερου βυζαντινού πολιτικού μοντέλου, στη Δυτική φεουδαρχική αντίληψη για την εξουσία, η οποία κατεξοχήν δηλώνεται με όρους κατοχής και κληρονομικότητας. Ωστόσο, παρά τις μομφές που διατυπώνουν οι διανοούμενοι της Νίκαιας, ως προς την πολιτική συμπεριφορά του Μιχαήλ Α΄, δεν παραλείπουν να καταγράψουν την ευγενή του καταγωγή και τη συγγένειά του με την τελευταία βασιλική δυναστεία, τα στοιχεία δηλαδή εκείνα που τον κάνουν να διακρίνεται ως μέλος της ανώτερης αριστοκρατίας.³¹³

Όπως τεκμαίρεται από τις πηγές, τουλάχιστον το ήμισυ των μελών της συγκλήτου και της ιεραρχίας κατέφυγαν στη «δύση» μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης.³¹⁴ Η δομή της άρχουσας τάξης στα εδάφη της αυτοκρατορίας τα οποία κατακτήθηκαν από τους Λατίνους υπέστη ριζικό μετασχηματισμό, ενώ παράλληλα η πολιτική εξουσία έγινε προνόμιο των κατακτητών. Είναι επίσης γνωστό ότι δεν υιοθετήθηκε μια κοινή στάση των βυζαντινών αριστοκρατών έναντι των κατακτητών. Φαίνεται επομένως ότι τα μέλη της διοικητικής αριστοκρατίας, τα οποία δεν εντάχθηκαν στο λατινικό διοικητικό σύστημα, κατέφυγαν στη Νίκαια και στην

³¹² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 13-14: οὔτοι γάρ... τυραννικώτερον ἐπεπῆδσαν τῇ ἀρχῇ, καὶ ἴσχυσαν ἄχρι καὶ τήμερον παισὶ τε καὶ ἀπογόνοις αὐτῶν, καθάπερ τινὰ πατρῶν κληρὸν, αὐτὴν παραπέμψαντες.

³¹³ Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 631: καὶ ἄλλος δε τις ἐξ ὁσφύος φῦς Ἰωάννου τοῦ σεβαστοκράτορος, ὃστις θεὸς ἦν πρὸς πατὸς Ἰσαακίου καὶ Ἀλεξίου τῶν ὁμογνίων αυτοκρατόρων Ρωμαίων καὶ σ. 638: Μιχαὴλ ἰδιώσατο, ὃν ἐκ σπερμάτων σκοτίων ὁ σεβαστοκράτωρ ἐφύτευσεν Ἰωάννης ὁ Δούκας. Εφραίμ, *Χρονικὴ ἱστορία*, στ. 7584: πρωτοζάδελφον συγγενῇ (του Ἀλεξίου Γ΄). Ακροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφή*, σ. 13: πρωτοζάδελφον. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, σ. 13: ὁ ἐξ Ἀγγέλων οὗτος ἦν Κομνηνὸς Μιχαὴλ. Ἰώβ μοναχός, PG τ. 127, στ. 904 A: Μιχαὴλ μὲν ὁ Κομνηνὸς ὁ καὶ πρὸς γένους αὐτῷ τε τῷ βασιλεῖ καὶ τοῖς ἀγγελωνύμοις βασιλεῦσι διαφέρειν. Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 2, σ. 119, όπου ο ίδιος ο Μιχαήλ Α΄ στον όρκο πίστης που δίδει στον δόγη της Βενετίας αυτοπαρουσιάζεται ως εξής: *Ego Michael Comnanus Dux, filius quondam sebastocratoris*. Κορδώσης Μ., «Ο έκπτωτος αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ Άγγελος στη Μακεδονία και Θεσσαλία», *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινὴ Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 168.

³¹⁴ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 114, σ. 372-373 και επ. 8, σ. 50: ἡ ἐξουσία τῆς βασιλείας κατὰ δύσιν σχεδὸν τι πᾶσα ἐν τῇ Ζαγορᾷ περιέστη κατ' ἐκεῖνο καιροῦ, ὅποτε καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς Ρωμαίων, φυχὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως γεγονώς, ἐκεῖσε προσέδραμε. Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, Βιέννη 1871, τ. 4, σ. 345: οὐκ ὀλίγοι καὶ τῶν ἐπὶ τῶν εὐγενείᾳ σεμνυνομένων καὶ τοῖς ἐκ γένους ἀξιώμασι. Για τις αριστοκρατικές οικογένειες που κατέφυγαν στην Ήπειρο μετά την άλωση της Κων/πόλης το 1204 βλ. Kyritses D., *The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Cambridge 1997, σ. 86, 88, 95, όπου αναφέρει, σύμφωνα με τα καταγραφέντα επίθετα, ότι η Ήπειρος δεν ήταν πόλος έλξης για τις μεγάλες αριστοκρατικές οικογένειες όπως η Νίκαια.

Ἡπειρο.³¹⁵ Ἡ άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και από τον Απόκαυκο, ο οποίος παρομοιάζει το κάστρο των Ιωαννίνων με την Κιβωτό (ὡς ἄλλην σῶτειραν κιβωτὸν), όπου κατέφυγαν πρόσφυγες όχι μόνο από την Κωνσταντινούπολη αλλά και από όλες τις άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές. Σε αυτούς που εγκαταστάθηκαν εκεί δόθηκαν τόποι για κατοικία «κατ' ἄξίαν», ανάλογα δηλαδή με την κοινωνική τους θέση, γεγονός που προκάλεσε τη δυναμική αντίδραση των εγχωρίων, οι οποίοι επιχείρησαν την εκδίωξη των επήλυδων.³¹⁶ Αν και οι πληροφορίες που διαθέτουμε δεν είναι επαρκείς, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η σύγκρουση ανάμεσα στην τοπική και τη νεοαφιχθείσα από την Κωνσταντινούπολη αριστοκρατία ήταν πρόσκαιρη, καθώς υπήρξε προοδευτική αφομοίωση των τελευταίων, κυρίως μέσω της ένταξής τους σε διοικητικές θέσεις. Ένα ακόμη μέσο εξασφάλισης της αναγκαίας κοινωνικής τους νομιμοποίησης ήταν οι επιγαμίες με μέλη της τοπικής αριστοκρατίας.³¹⁷ Εξάλλου ο πολλαπλασιασμός των τοπικών εξουσιών μετά το 1204 έθεσε σε δοκιμασία τη δύναμη και τα όρια της επαρχιακής αριστοκρατίας. Η ανάμειξη του εγχωρίου και του οθνηίου στοιχείου ήταν απαραίτητη, προκειμένου να εδραιωθεί πολιτικά ένα εδαφικό μόρφωμα.³¹⁸ Παράλληλα καταδείχθηκε ότι η πολιτική εξουσία κληρονομείτο με βάση την εξ αίματος συγγένεια, αυτή των Κομνηνών-Δουκάδων, από τους οποίους προέκυψαν οι ηγεμόνες των νέων κρατών. Για το λόγο αυτό δεν ευδοκίμησαν οι

³¹⁵ Litavrin G., «Le problème de la symbiose dans les états Latins formés sur la territoire de Byzance (faits sociaux et économiques: 1204-1261)», *Actes du XVe congrès international d'Etudes Byzantines*, σ. 14. Cheynet, *Pouvoir et Contestations*, σ. 466. O Francès E., «La feodalité et les villes Byzantines au XIIIe et au XIVe siècles», *BSL* 16 (1955), σ. 79-81, αναφέρει τις προσπάθειες του Βονιφάτιου να εξασφαλίσει την υποστήριξη της βυζαντινής αριστοκρατίας, μεταξύ αυτών και του Μιχαήλ Α', προκειμένου να διευκολυνθεί το έργο της λατινικής κατάκτησης. Jacoby D., «From Byzantium to Latin Romania» *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, σ. 2, 32. Jacoby D., «Multilingualism and Institutional Patterns of Communication in Latin Romania (Thirteenth-Fourteenth Centuries)», *αυτ.*, σ. 28, 31 όπου γίνεται αναφορά στη συμβολή πρώην αυτοκρατορικών αξιωματούχων στη διοικητική, οικονομική και κοινωνική οργάνωση σε αρκετές περιοχές της λατινικής Ρωμανίας. Villehardouin, *Conquête*, σ. 139, 140, όπου ο Μιχαήλ Α' φέρεται αρχικά στο πλευρό του Βονιφάτιου.

³¹⁶ Παπαδόπουλος Κεραμεύς Α., «Περί συνοικισμού των Ιωαννίνων μετά την φραγκική κατάκτησιν της Κωνσταντινουπόλεως», *ΔΙΕΕ* 3 (1889), σ. 454-455.

³¹⁷ Κορδώσης Μ., «Οι κλάδοι Κωνσταντινοπολιτικών οικογενειών στα Γιάννενα μετά το 1204 και η νομή της εξουσίας», *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, εκδ. L. Hoffmann-A. Monchizadeh, Wiesbaden 2005, σ. 446, 448, 450, 454-55. Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 4, σ. 345-6: ὁ Κομνηνὸς ἐκεῖνος κῆρ Κωνσταντῖνος ὁ Μαλιασηνὸς, γαμβρὸς ὢν ἐπὶ αὐταδέλφῃ κυρᾷ Μαρῖα Κομνηνῇ τῇ Ἀγγελίνῃ τοῦ δεσπότης ἐκεῖνου κυροῦ Μιχαήλ τοῦ Δούκα, ὃς ἔκ τε τῶν καθ' ἑαυτὸν ἐπιγαμβρίας τὰ μεγάλα δυνάμενος παρ' αὐτῷ πολὺν εἶχε τὸν πλοῦτον καὶ πλείστην ἀφθονίαν ἔκ τε δὴ κτημάτων καὶ περιουσίας παντοδαπῆς.

³¹⁸ Cheynet, *Pouvoir et Contestations*, σ. 472-3. Cheynet J.-C., «Fortune et Puissance de l'Aristocratie», *Byzantine Aristocracy*, σ. 213. Κιουσσοπούλου, *Θεσμός οικογένειας*, σ. 169. Kyritses, *Byzantine Aristocracy*, σ. 284, 286.

προσπάθειες των εντόπιων σφετεριστών, των *Ρωμαίων τυράννων*, σύμφωνα με τον Χωνιάτη, οι οποίοι στόχευαν στη δημιουργία αυτόνομων εδαφικών εξουσιών.³¹⁹

Οι όροι εδραίωσης και άσκησης της πολιτικής εξουσίας του Μιχαήλ Α΄ στον εδαφικό σχηματισμό της «δύσης» καθορίζονταν εκτός από τις τοπικές και από ποικίλες εξωτερικές δυνάμεις. Η επικράτειά του ανήκε, θεωρητικά τουλάχιστον, στο μερίδιο της Βενετίας σύμφωνα με την «*partitio Romaniae*». Ήταν επομένως απαραίτητο, προκειμένου να αναγνωρισθεί σε διεθνές επίπεδο η πολιτική υπόσταση του ηπειρωτικού κράτους και συνακόλουθα να εξασφαλισθεί η πολιτική επιβίωση του ηγεμόνα του, να συναφθούν σχέσεις, οι οποίες πολύ απείχαν από εκείνες που εντάσσονταν στη βυζαντινή παράδοση. Αυτό βέβαια δεν απέκλειε τη δυνατότητα προσαρμοσμένες στις υφιστάμενες μεταβολές, να ενταχθούν σε ευρύτερα πολιτικο-κοινωνικά συστήματα της εποχής. Παραδειγματικά αξίζει να μνημονεύσουμε εδώ τον όρκο πίστης ως κοινό σημείο αναφοράς μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης. Πράγματι, ο όρκος, αν και δεν γινόταν απαραίτητα εξίσου αντιληπτός και από τις δύο πλευρές, ήταν ωστόσο σε θέση να λειτουργήσει και έξω από το φεουδαλικό πεδίο. Δεν συνέβαινε βέβαια το ίδιο με έναν άλλο εξίσου δομικής σπουδαιότητας θεσμό στο δυτικό κόσμο, εκείνον της υποτέλειας.³²⁰ Στην πρόταση που απευθύνει το 1209 ο Λατίνος αυτοκράτορας Ερρίκος στον ηγεμόνα του ηπειρωτικού κράτους να μετατραπεί σε φεουδαλικό υποτελή της Λατινικής αυτοκρατορίας, προκειμένου να αποφευχθεί πολεμική συμπλοκή, ο τελευταίος επιχειρηματολογεί, αρχικά, προβάλλοντας ως λύση τη σύναψη συγγενικών εξ αγχιστείας σχέσεων ανάμεσα στην κόρη του και τον αδελφό του αυτοκράτορα, Ευστάθιο της Φλάνδρας.³²¹ Όμως, αν και ο Μιχαήλ Α΄ εξακολουθεί να θεωρεί τη συγγένεια ως βασικό διαρθρωτικό στοιχείο της πολιτικής εξουσίας, φαίνεται ότι επιλέγει τελικά να ενταχθεί στο πολιτικό σύστημα της Λατινικής αυτοκρατορίας αποδίδοντας όρκο υποταγής στον Φράγκο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης.³²² Η οπτική του χαρακτήρα των όρκων, δηλαδή της τεχνικής, νομικής και πολιτικής τους σημασίας, τόσο από τη βυζαντινή όσο και από τη δυτική πλευρά, έχει ήδη απασχολήσει τη νεώτερη ιστοριογραφία με

³¹⁹ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 638. Για τις πολλαπλές διαστάσεις του αίματος που αναδεικνύονται στο δυτικό μεσαίωνα μέσα από θεολογικές/πολιτικές επεξεργασίες, βλ. Ζακ Λε Γκοφ-Νικολά Τρουόνγκ, *Μια ιστορία του σώματος στο Μεσαίωνα*, Κέδρος 2009 [2003], σ. 46 κ.ε. (Le Goff Jacques, Truong Nicolas, *Une histoire du corps au Moyen Âge*).

³²⁰ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 179, 379.

³²¹ Valenciennes, *Histoire*, σ. 119.

³²² Αυτ., σ. 119. Γουναρίδης, *Φεουδαρχία*, σ. 37-38.

αφετηρία την πρώτη σταυροφορία (1096), εποχή κατά την οποία οι δύο κόσμοι ήρθαν σε άμεση επαφή.³²³

Τον επόμενο χρόνο, το 1210, ο Μιχαήλ Α΄ αναγνώρισε τα κυριαρχικά δικαιώματα της Βενετίας στην επικράτειά του, αποδίδοντας «promissio» και όρκο πίστης στον Βενετό δόγη Petro Ziani, προκειμένου να κατοχυρώσει την πολιτικά ανασφαλής θέση του. Ακολούθως, η περιοχή εκχωρήθηκε ανταποδοτικά ως φέουδο κληρονομικό στον ηγεμόνα του ηπειρωτικού κράτους. Στην πραγματικότητα ο τελευταίος ανέλαβε δεσμεύσεις που διαιωνίζουν το προγενέστερο νομικό και εθιμικό καθεστώς των Βενετών, κυρίως των εμπόρων, που αφορούσε στις φοροαπαλλαγές και τα εκχωρηθέντα προνόμια από τους αυτοκράτορες της άλλοτε Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Επιπλέον στο σχετικό έγγραφο (promissio) ανιχνεύονται και ορισμένα στοιχεία, τα οποία αντανακλούν πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις ανάλογες με εκείνες που συνθέτουν το δυτικό φεουδαλικό σύστημα. Ειδικότερα, αντικατοπτρίζεται σε αυτό η αντίληψη της εξουσίας με όρους κατοχής και κληρονομικότητας (*concessistis michi et hereditibus meis et nomine feudi dedistis terras*), εμφανίζεται η υποχρέωση του Μιχαήλ να έχει τους ίδιους εχθρούς με τη Βενετία (*qui vobis sunt inimici et erunt, habere pro inimicis et inimicare eis*) και παρατηρείται η απαρχή της δημιουργίας μιας κοινωνικής πυραμίδας δια της απόδοσης διαδοχικών όρκων (*facere iurare omnes bailos meos*).³²⁴ Η ανάπτυξη κλιμακωτών σχέσεων επιβεβαιώνεται και σε επιστολή του πάπα Ιννοκεντίου Γ΄, όπου αναφέρεται ο σεβασμός του όρκου προς τον Λατίνο αυτοκράτορα από τους ανθρώπους του Μιχαήλ Α΄ (*hominibus eius*).³²⁵ Αναφέρεται επίσης από τη νεώτερη

³²³ Pryor, «The Oaths of the Leaders of the First Crusade to Emperor Alexius I Comnenus: Fealty, Homage-πίστης, δουλεία», *Parergon* 2 (1984), σ. 132 και σποράδην. Svoronos, *Serment de fidélité*, σ. 136-138. Η Laiou Α., «L'étranger de passage et l'étranger privilégié à Byzance, XIe-XIIIe siècles», *Identité et droit de l'autre*, εκδ. L. Mayali, Berkley CA 1994, σ. 85, υποσ. 63, αναφέρει ότι δεν έχει πεισθεί ότι ο όρκος πίστης, ο οποίος κατά την καρολίγγεια εποχή μπορούσε να μην περιλαμβάνει την υποτέλεια, διατηρούσε στα τέλη του 11^{ου} αι. μια αυτόνομη ύπαρξη, χωριστή του βασιλικού δεσμού. Μ' άλλα λόγια θεωρεί ότι ο όρκος πίστης, τον 11^ο αι., συνεπαγόταν υποχρεωτικά την υποτέλεια.

³²⁴ Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 2, σ. 120-123. Η δημιουργία κλιμακωτών σχέσεων καταγράφεται στον όρκο πίστης των δέκα Βενετών ευγενών στους οποίους είχε προηγουμένως εκχωρηθεί η Κέρκυρα βλ. Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 2, σ. 56: *Homines ipsius loci faciemus iurare nobis fidelitatem et successoribus nostris et quanto iuraverint nobis iurare illos faciemus salva fidelitate vestra et successorum eorum. Henricus imperator Constantinopolitanus, De quatuor imperii hostibus a se pervictis, Recueil des Historiens des Gaules et de la France*, εκδ. M. J. J Brial, Παρίσι 1879, τ. 18, σ. 531. Γουναρίδης, *Φεουδαρχία*, σ. 38. Για την παραχώρηση της Ηπείρου από τους Βενετούς στον Μιχαήλ Α΄ ως φέουδο, Γάσπαρης, *Βενετική κυριαρχία*, σ. 126, 128. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 143. Ασωνίτης, *Παρατηρήσεις*, σ. 146. Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, σ. 62. Για τις συμβατικές διατυπώσεις φιλίας στους όρκους πίστης, Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 334.

³²⁵ Innocentius III, PL τ. 216, στ. 353 D (επ. 184): *homonibus eius minime diffitatis et spreto nihilominus iuramento*.

ιστοριογραφία, χωρίς τεκμηρίωση, ότι ο Μιχαήλ Α΄, ακολουθώντας το παράδειγμα του κόμητα της Κεφαλληνίας Maio Orsini, έθεσε την επικράτειά του και υπό την προστασία της Αγίας Έδρας.³²⁶

Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, οι μετασχηματισμοί αυτοί απαντούν σε συγκεκριμένες ανάγκες και φαίνεται ότι σηματοδοτούν παράλληλα την πύκνωση ενός δικτύου δεσμών και εξαρτήσεων ασυμβίβαστων με τις κάθετες σχέσεις, οι οποίες ήταν αποδεκτές από τη βυζαντινή πολιτική σκέψη. Με τη διερεύνηση παρόμοιων σχέσεων πολιτικής εξάρτησης διευρύνουμε την προβληματική μας ως προς το χαρακτήρα του κράτους –αν και οι όρκοι αυτοί δεν φαίνεται τελικά να τηρήθηκαν προς κανέναν αποδέκτη.³²⁷

Διάδοχος του Μιχαήλ Α΄ ήταν ο αδελφός του Θεόδωρος, ο οποίος είχε έλθει στο ηπειρωτικό κράτος από τη Νίκαια, έχοντας προηγουμένως αποδώσει όρκους στον Θεόδωρο Λάσκαρι. Ο προσδιορισμός της χρονολογίας και η φύση των όρκων αυτών είναι ζητήματα που έχουν ήδη απασχολήσει την έρευνα.³²⁸ Όμως μια προσεκτικότερη ανάγνωση των πηγών υποδεικνύει μια πιο διαφωτιστική ερμηνευτική των πολιτικών και κοινωνικών δομών της εποχής, οι οποίες, λόγω των υφιστάμενων μετασχηματισμών, τείνουν να παρουσιάζουν αναλογίες με εκείνες της Δύσης.³²⁹ Ο Ακροπολίτης μας πληροφορεί ότι ο Λάσκαρις επέτρεψε τη μετάβαση του Θεοδώρου στην Ήπειρο, έχοντας εξασφαλίσει την πολιτική τουλάχιστον υποταγή του τελευταίου: *ὅρκοις πρῶτον ἐμπεδωσάμενος πίστιν δουλείας εἰς τοῦτον φυλάττειν καὶ εἰς τοὺς μετ' αὐτὸν τῶν Ρωμαίων κατάρζοντας.*³³⁰ Ο Γρηγοράς δεν αναφέρεται καθόλου στη σχέση αυτή, ενώ ο Εφραίμ κάνει λόγο για την απόδοση ένορκης πίστης, η οποία δέσμευε ισοβίως τον Θεόδωρο έναντι του Λάσκαρι και των διαδόχων του.³³¹ Στην κατηγορία της επιορκίας που, όπως φαίνεται, αποδίδει ο πατριάρχης Γερμανός Β΄ στον βασιλέα πλέον Θεόδωρο, μερικά χρόνια αργότερα, απαντά ο μητροπολίτης Κέρκυρας Γεώργιος Βαρδάνης, ο οποίος αναδεικνύει την προσωπική ενεργό

³²⁶ Nicol, *Despotate*, τ. 1, σ. 26. Duceller, *Façade maritime*, σ. 137-8, όπου αναφέρει ότι ο Μιχαήλ Α΄ μετά την ήττα των βαρόνων της Θεσσαλονίκης από τον Λατίνο αυτοκράτορα, φοβούμενος για την επικράτειά του έδειξε δείγματα καλής θέλησης στην παπική εκκλησία, προκειμένου να εξασφαλίσει την υποστήριξη του ποντίφηκα.

³²⁷ Innocentius III, PL τ. 216, στ. 353-4 (επ. 184). *Henricus imperator Constantinopolitanus*, De quatuor hostibus, σ. 531. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 14: *πολλὰ τοῖς πρὸς τὰ ἐκεῖσε μέρη ἀφιγμένοις Ἰταλοῖς παρέχων πράγματα*. Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 631: *οὐδὲ...ἀγεννῶς ἀντεφέρετο τοῖς Λατίνοις ἀλλὰ καὶ μάλα γενναίως*.

³²⁸ Γιαρένης, *Συγκρότηση*, σ. 146. Oikonomidès, *Cinq actes*, σ. 138. Γαλῶνη, *Βαρδάνης*, σ. 181-186.

³²⁹ Svoronos, *Serment de fidélité*, σ. 136-137.

³³⁰ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ 24-25.

³³¹ Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 7671-7675

συμμετοχή του Θεοδώρου Δούκα στο παλινορθωτικό έργο του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι κατά τα πρώτα έτη της λατινικής κυριαρχίας. Αναφέρει ειδικά: *τὰ μεγάλα συνήρατο τῷ Λάσκαρι ὁ Κομνηνοδούκας προκινδυνεύων ἐκείνου καὶ πολεμίων φρούρια παρασπώμενος*. Για το λόγο αυτό ανταμείφθηκε από τον Λάσκαρι (*χάριν κατείληφεν ἀμοιβῆς*) για τις υπηρεσίες που του είχε προσφέρει (*ἄξιος ἐργάτης τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ*).³³² Εάν λάβουμε υπόψη πρώτον τα γραφόμενα του Ακροπολίτη, ότι δηλαδή σε σύντομο χρονικό διάστημα από την άφιξη του Θεόδωρου στην Ήπειρο δολοφονήθηκε ο Μιχαήλ Α΄, και δεύτερον τον προσδιορισμό του Θεόδωρου Λάσκαρι ως βασιλέα (και από τον Εφραίμ), μπορούμε βάσιμα να υποστηρίξουμε ότι ο Λάσκαρις ήταν ήδη αυτοκράτορας την εποχή των όρκων, έστω και εάν ο Βαρδάνης το αρνείται προκειμένου να εξυπηρετήσει οικεία πολιτικά συμφέροντα.³³³ Επομένως δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Θεόδωρος απέδωσε όρκο πίστης, τον συνηθισμένο δηλαδή πολιτικό όρκο των υπηκόων στον αυτοκράτορα. Πρόκειται για την άμεση και κάθετη σχέση ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τους υπηκόους, η οποία δεν είχε ανταποδοτικό χαρακτήρα, αποκτά όμως μετά το 1204 επαυξημένη σημασία, καθώς αρθρώνεται στο σύστημα των πολλαπλασιαζόμενων πολιτικών εξουσιών.³³⁴ Το γεγονός ότι η «πίστη», την οποία υποσχέθηκε ενόρκως ο Θεόδωρος, είχε ως αποδέκτη τον Λάσκαρι και τους διαδόχους του, τεκμηριώνει την επιβίωση της αντίληψης της θεσμικής εξουσίας του αυτοκράτορα ως προσωποποίηση του απρόσωπου κράτους και συνακόλουθα το δεσμό συνοχής μεταξύ κοινωνίας και αυτοκρατορίας.³³⁵ Φαίνεται όμως ότι στη Νίκαια εκδηλώνονται κάποιες αποκλίνουσες τάσεις μετασχηματισμού της παραδοσιακής υποταγής σε προσωπική, οι οποίες υπογραμμίζουν την αυξανόμενη σημασία του προσωπικού δεσμού, εξέλιξη που θέτει σε νέα βάση το ζήτημα της φύσης των σχέσεων κρατούντος και υπηκόων. Η πίστη παραμένει κοινό σημείο αναφοράς, ενώ η προσθήκη της λέξης «δουλεία», στο κείμενο του Ακροπολίτη, περιγράφει μια σχέση υπηρεσίας και μάλιστα εξίσου πολύπλοκη με εκείνη που δηλώνεται με το μεσαιωνικό λατινικό όρο «servitium». Όπως είναι γνωστό, ο όρος δούλος ήταν φορτισμένος με διάφορες σημασίες, μια εκ των οποίων λαμβάνει πολιτικές διαστάσεις, σκιαγραφώντας έτσι το χαρακτήρα της σχέσης μεταξύ αυτοκράτορα και υπηκόου. Στο πλαίσιο δημιουργίας νέων τύπων

³³² Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 431.

³³³ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 24. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 7672. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 431: *οὐδέπω γὰρ ἔστεφνέφει τὸ τότε οὔτε μὴν πορφυρίδα ὁ τῆς Ἀσίας ἄρξας περιβάλλετο*.

³³⁴ Svoronos, *Serment de fidélité*, σ. 130. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 301, 379. Angelov, *Imperial Ideology*, σ. 324, 327.

³³⁵ Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 7675.

εξάρτησης υπό την επιρροή δυτικών προτύπων, είναι πολύ πιθανό ο παράξενος συνδυασμός «πίστης» και «δουλείας» να περιγράφει μια προσωπική σχέση υποτέλειας, ανάλογη με εκείνη του δυτικού βασάλου.³³⁶ Είναι επομένως δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η σύνδεση ανάμεσα στις δύο έννοιες (πίστη και δουλεία) καταλήγει τελικά σε έναν ολοκληρωμένο πολιτικό όρο, δηλαδή την υποτέλεια.³³⁷ Συνδυάζοντας τα γραφόμενα του Ακροπολίτη με αυτά του Βαρδάνη, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Θεόδωρος Δούκας είχε αποδώσει παράλληλα και το βασιλικό όρκο, τον οποίο απέδιδαν όσοι ήταν στην ενεργό υπηρεσία του αυτοκράτορα (*προκινδυνεύων εκείνου*) και δημιουργούσαν έναν προσωπικό δεσμό μαζί του. Επομένως η φράση *χάριν κατείληφεν αμοιβής* είναι ενδεικτική της αμοιβαιότητας των υποχρεώσεων που είχαν δημιουργηθεί και μπορεί να θεωρηθεί ως απολαβή ευεργεσίας από τον Λάσκαρι στο Θεόδωρο, ως αποζημίωση για την προσφορά στρατιωτικών υπηρεσιών (*προϊδρώσας τοσαῦτα*). Εξάλλου, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Βαρδάνης, κανένας δεν μετέχει στο στρατό με δικά του έξοδα.³³⁸ Ενδιαφέρουσες για το θέμα μας είναι οι μεταφορικές εικόνες που προσωποποιούν αυτή τη σχέση: η «χάρις» την οποία χορήγησε ο Λάσκαρις ανακαλεί στην αντίληψη του Θεοδώρου κάτι μητρικό (*μητέρα την προϋπάρξασαν χάριν ακούει ὁ ἡμέτερος βασιλεύς*). Αντίστοιχα και η ανταπόδοση του Θεοδώρου ανακαλεί την κόρη (*θυγατέρα δὲ τὴν ἀντίχαριν*).³³⁹ Το εικονικό αυτό σχήμα (μάλλον προσωποποιῖα), εφαρμοζόμενο περαιτέρω από τον Βαρδάνη, παρουσιάζει τον Θεόδωρο στη συνέχεια να υψώνει την ανταπόδοσή του στο επίπεδο της χορηγίας. Στη ρητορική του κειμένου η «αντίχαρις» γίνεται «μητέρα», επιτρέποντάς μας να υποθέσουμε ότι ο Θεόδωρος εκπλήρωσε το οποιοδήποτε χρέος

³³⁶ Kazhdan A., «The Concepts of Freedom (Eleutheria) and Slavery (Duleia) in Byzantium», *La notion de liberté au Moyen Age Islam, Byzance, Occident*, επιμ. G. Makdisi κ.ά., Παρίσι 1985, σ. 220, 223. Pryor, *Oaths*, σ. 120-121, αναφέρει ότι η σημασία του όρου δούλος στη διάρκεια του 13^{ου} και 14^{ου} αι. επαναπροσδιορίζεται στο κράτος της Νίκαιας, στο πριγκιπάτο της Αχαΐας και αργότερα στην αυτοκρατορία των Παλαιολόγων και κατέληξε να προσδιορίζει τους κατόχους πρόνοιας. Επομένως ο όρος δουλεία χρησιμοποιείται ενδεχομένως για να παραπέμψει στη φεουδαλική υπηρεσία που όφειλαν οι βυζαντινοί κάτοχοι πρόνοιων ή οι Φράγκοι ιππότες που είχαν φέουδα.

³³⁷ Καζντάν, *Κεντρόφυγες τάσεις*, σ. 106. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 170, 180, 186-188. Svoronos, *Serment de fidélité*, σ. 137, 139.

³³⁸ «...οὐδείς στρατεύεται ἰδίῳις ὀψωνίοις ποτέ...», η αναφορά στη Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 432. Για το χαρακτήρα των όρκων ανάμεσα στον Θεόδωρο Λάσκαρι και τον Θεόδωρο Δούκα βλ. Γουναρίδης, *Φεουδαρχία*, σ. 41. Για το λεγόμενο βασιλικό όρκο που απέδιδαν όσοι ήταν στην υπηρεσία του αυτοκράτορα βλ. Svoronos, *Serment de fidélité*, σ. 134, 136. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 325, 329, 336. Για τη φύση των σχέσεων κυρίου-υποτελούς στη μεσαιωνική Δύση βλ. Kantorowicz E., «Mourir pour la patrie (*Pro Patria Mori*) dans la pensée politique médiévale», *Mourir pour la patrie*, εκδ. E. Kantorowicz, Παρίσι 1984, σ. 115.

³³⁹ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 432.

είχε αναλάβει. Πάντως, η επιλογή της εικόνας μητέρας-κόρης ενισχύει την ιδέα μιας προσωπικής διάστασης της σχέσης.³⁴⁰

³⁴⁰ Αυτ., σ. 432.

γ) «Τεθεμελιωμένον βασίλειον»: η Ἡπειρος ως κράτος

Η ανάληψη της εξουσίας από τον Θεόδωρο και η διεύρυνση της επικράτειάς του κορυφώθηκε με την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, όπου ένας μέχρι τότε τοπάρχης αναγορεύεται τώρα και στέφεται βασιλεύς.³⁴¹ Με αφορμή τη διαδοχή στην εξουσία οι πηγές προσδιορίζουν με σαφήνεια την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκε ο Θεόδωρος, δηλαδή *τὰ πρῶτα τῶν εὐγενῶν*.³⁴² Η πράξη της στέψης (*παρ' ἄξίαν*), η οποία προβάλλεται ως σφετερισμός από τη Νίκαια, εξελίσσεται σε έναν πολιτικο-ιδεολογικό ανταγωνισμό ανάμεσα στα δύο αυτοκρατορικά πλέον κράτη, μέσω του οποίου ανιχνεύονται όχι μόνο οι δομές και οι σχέσεις, αλλά και ο χαρακτήρας της εξουσίας στη νέα δυναμική που αναπτύσσεται. Ο τρόπος βασιλικής διακυβέρνησης από τον Θεόδωρο (*βασιλικῶς ἐχρήτο τοῖς πράγμασι*) αντανακλάται καταρχήν στην ανα-παραγωγή της ενδεδειγμένης ιεραρχίας μέσα από την ανάθεση αξιωμάτων και τίτλων: *δεσπότης τε προὔβαλλετο καὶ σεβαστοκράτορας*.³⁴³ Στη χρονογραφία του Εφραίμ μάλιστα οι τίτλοι αυτοί παρουσιάζονται συνδεδεμένοι με υψηλές διοικητικές θέσεις, δηλαδή ως «οφφίκια».³⁴⁴ Έναντι των πολιτικών αξιώσεων της Νίκαιας ο χρονογράφος προβάλλει τον Θεόδωρο ως ηγεμόνα ταυτισμένο με την εξουσία που την θεωρεί κάτι προσωπικό: *αὐτὸς δ' ἀπρίξ ἦν τοῦ στέφους δεδραγμένος*.³⁴⁵

Όπως είναι γνωστό, η συγγραφή ιστοριών και χρονογραφιών στο Βυζάντιο κατά παράδοση παρείχε στους συγγραφείς την ευκαιρία να κάνουν σχόλια πολιτικά και να ασκήσουν κριτική. Στο πλαίσιο των αντιλήψεων για τη δημόσια εξουσία η διακυβέρνηση των Κομνηνών για παράδειγμα κρίθηκε και κατακρίθηκε από την ιστοριογραφία του 12^{ου} αι. και ειδικότερα από τον Ζωναρά και τον Νικήτα Χωνιάτη

³⁴¹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 25-26. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 25, 33-34. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, σ. 7683, 7686-7688. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 461.

³⁴² Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ιστορίαι*, τ. 1, σ. 115. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, σ. 8051: *Θεόδωρος Ἀγγέλων γένους*. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 33: *ὁ δὲ Κομνηνὸς Θεόδωρος*. Η ευγενής καταγωγή του Θεοδώρου καταγράφεται και σε έμμετρη επιγραφή στο Δυρράχιο βλ. Κατσαρός Β., «Λόγια στοιχεῖα στην επιγραφική του «Δεσποτάτου». Λόγιοι και διανοούμενοι κατά τον 13ο αι. στην Ἡπειρο με βάση τις έμμετρες επιγραφές του χώρου», *Δεσποτάτο Ἡπείρου*, σ. 525: *παῖς οὗτος ἀνδρὸς εὐτυχοῦς, Ἰω(άννου)/ σεβαστοκρατοῦντος, ἄνθους πορφύρας,/ Θεόδωρος μέγιστος ἐν στρατηγίαις,/ Δούκας Κομνηνός*. [Παράρτημα II 3]

³⁴³ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 34. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 468-9.

³⁴⁴ Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, σ. 7991-3. Για τη δομή της εξουσίας και την αναπαραγωγή της ιεραρχικής τάξεως κατά το βυζαντινό πρότυπο στο αυτοκρατορικό κράτος του Θεοδώρου Δούκα βλ. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 312. Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 315-317.

³⁴⁵ Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, σ. 7987-7990. Για τον τρόπο αντίληψης της εξουσίας από τους Μεροβιγγεῖους βασιλεῖς ως κάτι απολύτως προσωπικό, βλ. Dumas A., «Le serment de fidelité et la conception du pouvoir du Ier au IXe siècle», *Revue historique du droit français et étranger*, quatrième série, dixième année (1931), σ. 43.

με τρόπο που αποκαλύπτει ενδιαφέρουσες για το θέμα μας πτυχές.³⁴⁶ Παρόμοια, ο τρόπος αντίληψης και άσκησης της βασιλικής εξουσίας από τον Θεόδωρο, όπως αναπαρίσταται επικριτικά από την ιστοριογραφία της Νίκαιας, διαφοροποιείται με σαφήνεια από εκείνη που συντίθεται στα γραπτά των επισκόπων της «δύσης»: εδώ προβάλλεται πλέον η εικόνα μιας ισχυρής κεντρικής εξουσίας με συγκροτημένη ιδεολογία. Ειδικότερα σημειώνεται αρχικά η διαφοροποίηση μεταξύ της απλής πολιτικής εξουσίας και της βασιλικής εξουσίας (*ὅσον τοῦ ἄρχειν ἀπλῶς καὶ τοῦ βασιλεύειν ἐστὶ τὸ διάφορον*), ενώ ακολουθώντας το αξίωμα της βασιλείας προσδιορίζεται –όχι σύμφωνα με τα καθιερωμένα– με βάση την ηθική δέσμευση, το καθήκον δηλαδή του ηγεμόνα να προασπίζει το κοινό καλό: *ἀντιμισθία/ ἀρχὴ ὑπερέχουσα/ βάσις λαοῦ καὶ ἔδρα καὶ στήριγμα/ χρῆμα...παρὰ Θεοῦ τεταγμένον πρὸς κοινὸν τοῦ λαοῦ ὄφελος/ πρὸς τὴν τοῦ κοινοῦ λυσιτέλειαν*.³⁴⁷ Οι αντιλήψεις αυτές από τις οποίες η τελευταία αποτελεί, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, πιθανότατα νεωτερισμό με προέλευση από τη Δύση, διαιωνίζουν τη δημόσια και θεσμική αντίληψη της βασιλικής εξουσίας, ιδεολογία την οποία φαίνεται να υιοθετεί και ο αυτοκράτορας: *τῶν ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ μαχομένων καταλογίζεται ἑαυτόν*.³⁴⁸ Τα παραπάνω, όπως αναπαριστώνται αποκλειστικά μέσα από την επιστολογραφία των ιεραρχών, δηλαδή μέσα από ένα διαλογικό σχήμα αυξανόμενης φόρτισης, συνιστούν ουσιαστικά κανόνες πολιτικής συμπεριφοράς και συγκροτούν, στη νέα συγκυρία, στοιχεία πολιτικής θεωρίας. Μ' άλλα λόγια, λειτουργούν τελικά ως υπενθύμιση στον αυτοκράτορα να μην υπερβεί τα ανθρώπινα όρια και να μην ταυτίσει το πρόσωπό του με το αξίωμα (*καὶ ἄλλος μὲν βασιλεὺς...ἀγνοήσει τὴν φύσιν, ὡς βασιλέως καὶ ιδιώτου μία καὶ ἡ αὐτή*).³⁴⁹

Εκτός από το ζήτημα του προσωπικού χαρακτήρα της άσκησης εξουσίας στη «δύση» πρακτικότερα επίσης θέματα αποτελούν αντικείμενο κριτικής εκ μέρους της Νίκαιας. Από την άλλη δηλαδή πλευρά, ο Θεόδωρος κατηγορείται για τον τρόπο διαχείρισης της εξουσίας και των πολιτικών υποθέσεων (*ἀφυῶς δὲ ἔχων περὶ τοὺς τῆς*

³⁴⁶ Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 199, 253. Kazhdan-Epstein, *Αλλαγές*, σ. 120.

³⁴⁷ Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 22, σ. 283 και επ. 25, σ. 286 και επ. 26, σ. 292. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 110, σ. 365-366. Για την έννοια του κοινού καλού, ως χαρακτηριστικού ενός κράτους βλ. Στρέγιερ Τζ., *Γιατί γεννήθηκε το κράτος. Εξουσία, ιδεολογία και θεσμοί στην αυγή της νεότερης Ευρώπης*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012, (μετάφραση Θ. Σαμαρτζής), σ. 24, 48.

³⁴⁸ Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 272. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 421: *ὁ ἡμέτερος βασιλεὺς...ἰσομοιρῶς πᾶσιν ἐπανατέλλει πρῶϊθεν*.

³⁴⁹ Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 25, σ. 286. Για τη θεία και ανθρώπινη φύση στο πρόσωπο του βασιλέως στη Δύση βλ. Kantorowicz E., *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*, Princeton 1957, σ. 500.

βασιλείας θεσμούς), για άγνοια των παραδεδομένων (τῶν ἐν τοῖς βασιλείοις ἀρχαίων ἐθίμων) καθώς και για παράλογη εκχώρηση (προβολή) οφφικίων και αξιωμάτων.³⁵⁰ Στην απάντηση στις αιτιάσεις αυτές, σε επιστολή του Χωματηνού προς τον πατριάρχη Γερμανό, η *ανορθόδοξη* συγκυρία περιγράφεται χωρίς περιστροφές και με ρεαλισμό. Στο κείμενο γίνεται σαφής αναφορά στο γεγονός ότι οι παλαιοί θεσμοί έχουν εξανεμιστεί: τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχαῖα ἔθνη εἰς τε προβλήσεις βασιλέων καὶ προχειρίσεις πατριαρχῶν καὶ λοιπῶν ἀξιωμάτων ἱερῶν τε καὶ κοσμικῶν τῇ ἀλώσει τῆς περικλύτου Βυζαντίδος, ὥς ἂν τις φαίη, ἐξαναλώθησαν.³⁵¹ Ο Χωματηνός μάλιστα δεν διστάζει να προχωρήσει ακόμη περισσότερο. Επεξηγεί ότι παίρνουν αναπόφευκτα τέλος εκείνοι οι θεσμοί (ἔθους ἢ ἐθῶν λύσις) οι οποίοι δεν ανταποκρίνονται πλέον στις περιστάσεις (τὰ μὴ δυνάμενα πράγμασι δυσκόλοις ἀντεπεξάγεθαι). Επομένως, ως προτιμότερη λύση στα πολιτικά και εκκλησιαστικά προβλήματα προβάλλεται η γνωστή στην ορθόδοξη Ανατολή αρχή της «οικονομίας» και όχι εκείνη της «ακριβείας». Το γεγονός ότι η τελευταία παραμένει –προς το παρόν– ανενεργός (τὸ ἄπρακτον) δεν αποκλείει το ενδεχόμενο αποκατάστασης με τρόπο διαφορετικό, μη προσδιορισμένο ωστόσο στο κείμενο: δι’ ἄλλης ὁδοῦ τὴν εἰς τὸ ἔμπρακτον λαμβάνη ἀποκατάστασιν.³⁵² Σε λόγο του υπό τον τίτλο *Ἀπολογητικός πρὸς τὸν πατριάρχη* είναι ευδιάκριτη η τολμηρή ματιά στις ανατροπές που βιώνει σχετικά με τη μεταβολή των πολιτικῶν πραγμάτων. Ἐτσι, δεν διστάζει να θεωρήσει υποχρεωτική την καινοτομία κατά την ιστορική αυτή συγκυρία (τῷ δυσκόλῳ τούτῳ καινοτομηθέντα καιρῷ).³⁵³ Δεν είναι παράδοξο ότι, συναφώς, ο Θεόδωρος παρουσιάζεται και από την προσκείμενη στη Νίκαια ιστοριογραφία ως ηγεμόνας που εισάγει πολιτικές καινοτομίες (ἀνὴρ δραστήριος καὶ καινὰ δεινὸς ἐπινοῆσαι πράγματα), αν και στο ακολουθούμενο ιδεολογικό πλαίσιο της διατήρησης του «ἔθους» στο παρακείμενο στη λατινοκρατούμενη Πρωτεύουσα κράτος η καινοτομία θα προσέδιδε αρνητικό περιεχόμενο.³⁵⁴

Προκειμένου να διαπιστώσουμε ποιες ήταν οι παραπάνω καινοτομίες και εάν πράγματι αποτελούσαν μετεξέλιξη του παραδοσιακού πολιτικού και θεσμικού πλαισίου, θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε τη δομή της εξουσίας μέσα από τις διαθέσιμες σποραδικές αναφορές των πηγών. Το εγχείρημα αυτό υποστηρίζεται

³⁵⁰ Εφραίμ, *Χρονική Ιστορία*, στ. 7991. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 34, 41. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 469.

³⁵¹ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 114, σ. 373.

³⁵² Αυτ., επ. 114, σ. 372-374.

³⁵³ Αυτ., επ. 150, σ. 439-440.

³⁵⁴ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 25.

μεθοδολογικά από την ανίχνευση των κοινωνικών ομάδων που παρενέβαιναν στην πολιτική ζωή και από το χαρακτήρα του κράτους που η κάθε μια υποστήριζε, ζήτημα που αποτελεί εξάλλου και το πολιτικό διακύβευμα της εποχής.

Όπως είναι γνωστό, από την προηγούμενη εποχή των Κομνηνών είχε αρχίσει να εμπεδώνεται ο διαρθρωτικός ρόλος των σχέσεων συγγενείας στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Το πρότυπο αυτό διαιώνιζεται στα διάδοχα βυζαντινά κράτη που προκύπτουν το 13^ο αι. και υποστηρίζεται κυρίως από τους αδελφούς και τους γαμβρούς του ηγεμόνα, εξέλιξη την οποία ανέδειξε στο πιο πρόσφατο βιβλίο της η Ev. Patlagean. Σύμφωνα με την ίδια, μια πρώτη αλλαγή στη δομή αντανακλάται στην αναδιάρθρωση της ιεραρχίας των τίτλων και των αξιωμάτων με την απονομή του δεσποτικού πλέον αξιώματος από τον Θεόδωρο στους αδελφούς του Μανουήλ και Κωνσταντίνο. Συναφές προς αυτό είναι και η εγγραφή στο χώρο του συγκεκριμένου αξιώματος, θέμα που μας απασχόλησε στο προηγούμενο κεφάλαιο, κατ' αναλογία δυτικών τίτλων, με τη σημασία πλέον της εδαφικής εξουσίας.³⁵⁵ Αυτή την αποτύπωση του αξιώματος στο χώρο άσκησης εξουσίας επιβεβαιώνει και ο Απόκαυκος σε επιστολές προς διάφορους αποδέκτες. Ειδικότερα εκεί καταγράφεται η τυραννική διακυβέρνηση και οι αυθαιρεσίες του δεσπότη Κωνσταντίνου σε βάρος της μητροπόλεως της Ναυπάκτου, αλλά και στον ευρύτερο χώρο όπου ασκούσε εξουσία.³⁵⁶ Η παρεκβατική αυτή συμπεριφορά προκάλεσε την παρέμβαση του βασιλέως, ο οποίος απέλυσε χρυσόβουλλο (1228) υπέρ της μητροπόλεως επικυρώνοντας τα εκχωρηθέντα προνόμια από τον προπάππο του Αλέξιο Α' Κομνηνό. Η αντιπαλότητα αυτή είναι γνωστή στη βιβλιογραφία, δεν έχει ωστόσο ερμηνευθεί με τους πολιτικούς όρους που αναλύουμε εδώ, επιχειρώντας να ανασυνθέσουμε τις δομές κρατικής εξουσίας. Στο έγγραφο προσδιορίζεται ότι τα προνόμια και οι φοροαπαλλαγές αφορούσαν σε κτήματα εκκλησιαστικά εκτός της δικαιοδοσίας του δεσπότη Κωνσταντίνου (*ἐπὶ τοῖς ἔξω τῆς χειρὸς τοῦ δεσπότη καὶ αὐτάδελφου τῆς βασιλείας κῆρ Κωνσταντίνου Δούκα διακειμένοις τοῖς μητροπόλεως κτήμασι*). Ωστόσο ο σεβασμός των εκκλησιαστικών δικαίων εκ μέρους του δεσπότη

³⁵⁵ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 43, 62. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 475, Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 8135. Vasilievsky, *Epirotica*, σ. 298. Για τη νέα σημασία που προσλαμβάνει ο τίτλος του δεσπότη στις αρχές του 13^{ου} αι. βλ. Ferjančić B., *Despoti u Vizantiji i Južnoslovenskim zemljama*, Βελιγράδι 1960, σ. 211. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 65, 289, 302, 385.

³⁵⁶ Pétridès, *Apokaukos*, επ. 9, σ. 12: *ὅτι πρῶτος, ὅτι ἀδελφός, ὅτι ἐξουσιαστής καὶ ὡς δυστήνων ἄρχει ἡμῶν* και επ. 10, σ. 14-16 και επ. 11, σ. 17. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Συμβολή*, επ. 6 και 7, σ. 241-246. Bees, *Unedierte*, σ. 87-88, 137-138. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Κερκυραϊκά. Ιωάννης Απόκαυκος και Γεώργιος Βαρδάνης», VV 13 (1907), επ. 9, σ. 348.

ήταν ένδειξη υπακοής και τήρησης των προσταγμάτων του αυτοκράτορα και ως εκ τούτου αναγνώριση ενός «τεθεμελιωμένου βασιλείου», δηλαδή ενός εδαφικά ενιαίου κράτους με αναφορά σε μια κεντρική εξουσία.³⁵⁷ Η παραδοσιακή αυτή πολιτική ιδεολογία εκφράζεται και σε «Πιττάκιον» του Απόκαυκου προς τον πατριάρχη, με την ευχή ανασυγκρότησης της κερματισμένης πολιτικής εξουσίας (*καὶ εὐξαίμην...τὴν ἀνατολικὴν ἐξουσίαν τῇ δυτικῇ συνελθεῖν*) σε ένα κράτος (*τεθεμελιωμένον βασίλειον*).³⁵⁸

Η βασιλική παρέμβαση υπέρ της μητροπόλεως Ναυπάκτου διασαφηνίζει τα δικαιώματα του δεσπότη Κωνσταντίνου και των ανθρώπων του (*ὕπ' αὐτὸν τεταγμένων*).³⁵⁹ Ο Απόκαυκος κατηγορεί τον δεσπότη χαρακτηρίζοντάς τον ανεξάρτητο και άθλιο «εξουσιαστή» (*αυτονομοῦντος εἰς ἅπαντα*), γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο τελευταίος ασκούσε προσωπική εξουσία με την έννοια ότι ενεργούσε αδιαφορώντας για το κανονιστικό πλαίσιο που έχει θέσει ο ηγεμόνας.³⁶⁰ Στο λόγο αυτό οφείλεται και η παρέμβαση του Θεοδώρου, προκειμένου να διαφυλάξει το δημόσιο και κεντρικό χαρακτήρα της εξουσίας.

Διερευνώντας ένα συναφές ζήτημα σχετικό με τη δομή της εξουσίας, χρειάζεται να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας σε ένα ακόμη ζήτημα που έχει γενικά διερευνήσει η νεώτερη βιβλιογραφία. Πρόκειται για τη νομή της εξουσίας από τον αυτοκράτορα μέσω συγγενών του και ευρύτερα μέσω άλλων προσώπων, τα οποία επιλέγει, όπως μας πληροφορεί για την περίπτωση του Θεοδώρου της Ηπείρου ο Σκουταριώτης: *τὰ λοιπὰ τῶν ἀξιωματῶν οἷς ἐβούλετο τῶν ὑπ' αὐτὸν διένειμεν*.³⁶¹ Ο ίδιος συγγραφέας, όταν αφηγείται την ήττα του Θεοδώρου από τους Βουλγάρους στην Κλοκότνιτσα το 1230, αναφέρει: *καὶ συλλαμβάνεται μὲν αὐτὸς, οὐκ ὀλίγοι δὲ καὶ τῶν αὐτοῦ προσγενῶν, καὶ τῶν ἄλλως οἰκείων*.³⁶²

Η διεύρυνση μέσω των οικείων της άσκησης εξουσίας, όπως είναι γνωστό, δεν είναι καινοτομία της εποχής που εξετάζουμε. Από τον 10^ο αι. ήδη απαντάται στις βυζαντινές πηγές η έννοια του «οικείου» ως αντανάκλαση μιας προσωπικής σχέσης. Μια επιμέρους κατηγορία του γενικότερου όρου είναι οι «οικείοι» του αυτοκράτορα, οι οποίοι απολάμβαναν προνομιούχο θέση στην εξουσία, ακριβώς λόγω της στενής

³⁵⁷ Vasilievsky, *Epirotica*, σ. 298-299.

³⁵⁸ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 27, σ. 294.

³⁵⁹ Αυτ., σ. 298.

³⁶⁰ Pétridès, *Apokaukos*, επ. 9, σ. 12. Για το χαρακτήρα της εξουσίας του δεσπότη Κωνσταντίνου βλ. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 302, 305-306.

³⁶¹ Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 469.

³⁶² Αυτ., σ. 474.

τους σχέσης με εκείνον. Το ερώτημα σχετικά με τη φύση των δεσμών, ανάμεσα σε έναν «οικείο» και το πρόσωπο από το οποίο εξαρτάται, έχει ήδη απασχολήσει την έρευνα.³⁶³ Από την εξέταση λοιπόν των σχετικών πηγών που αφορούν στο θέμα μας προέκυψε ότι, αν και η έννοια αντανάκλα μια βυζαντινή πραγματικότητα προϋπάρχουσα των σταυροφοριών, φαίνεται ότι μετά το 1204 επαναπροσδιορίζεται υπό την επίδραση δυτικών προτύπων. Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη τους μετασχηματισμούς του συστήματος διακυβέρνησης του 11^{ου} και 12^{ου} αι. και την προσθήκη από τον Σκουταριώτη του επιρρήματος «ἄλλως», δηλωτικού της αλλαγής του χαρακτήρα της σχέσης των «οικείων» με τον πολιτικό ηγεμόνα, εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα μη συγγενικά πρόσωπα, τα οποία ως οικείοι θα είχαν δεσμευτεί με όρκο υποτέλειας σε εκείνον συνδέονται παρόλα αυτά με τον αυτοκράτορα. Μέσω αυτής της δέσμευσης ιδεολογικά παρά δι' αίματος προσδιορισμένης προφανώς εξασφάλιζαν ως ανταμοιβή την πρόσβαση και ακολούθως τη συμμετοχή στην εξουσία. Η επιστολογραφία της εποχής δίνει παραδείγματα που φανερώνουν μια διογκωμένη παρουσία παρόμοιων προσώπων: χαρακτηριστικό μάλιστα είναι ότι απαντάται και ο σύνθετος όρος «πανοικειότατος», ο οποίος αποτυπώνει μια πιο στενή και άμεσα σχέση ενός προσώπου με τον ίδιο τον βασιλέα.³⁶⁴

Στις παραπάνω περιπτώσεις αν προσθέσουμε και τις μαρτυρίες των επισκόπων για την ύπαρξη «αὐλῆς» περί τον Θεόδωρο και «ανθρώπων», τους οποίους είχε στην υπηρεσία του, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι ένας νέος τύπος εξάρτησης, αυτός της προσωπικής και αμοιβαίας σχέσης με τον ηγεμόνα, δομούσε πλέον την πολιτική εξουσία.³⁶⁵ Εδώ, η συγκριτική εξέταση του τρόπου αυτού συγκρότησης/θέσμισης της εξουσίας στη μεταβυζαντινή «δύση» με τη Δύση είναι όχι μόνο αναγκαία αλλά και εξαιρετικά διαφωτιστική για το θέμα μας. Η πολιτική αυτή δομή παρουσιάζει αναλογίες ειδικότερα με το σύστημα της καρολίγγειας αυτοκρατορίας, όπου οι σχέσεις υποταγής ενίσχυαν άμεσα τους σκοπούς της κεντρικής εξουσίας.³⁶⁶ Εξάλλου η επάρκεια του δικτύου συγγενείας δεν ευνοούσε την

³⁶³ Verpeaux J., «Les Οικείοι. Notes d'histoire institutionnelle et sociale», *REB* 23 (1965), σ.89-99. Maksimović L., *The Byzantine Provincial Administration Under the Palaiologoi*, Άμστερνταμ 1988.

³⁶⁴ Bees, *Unedierte*, επ. 5, σ. 62: πανοικειότατον τῷ κραταιῷ Κομνηνῷ και επ. 50, σ. 106: τῇ ἐξουσίᾳ πανοικειότατε. Pétridès, *Apokaukos*, επ. 10, σ. 13: τῷ κραταιῷ πανοικειότατε Δούκα.

³⁶⁵ Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 275. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Δυρραχινά», *BZ*, 14 (1905), επ. 3, σ. 574. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 22, σ. 89. Για τον επαναπροσδιορισμό της φύσης των σχέσεων ηγεμόνα και υπηκόων μετά το 1204 βλ. Γουναρίδης, *Φεουδαρχία*, σ. 39-40.

³⁶⁶ Bloch, *Φεουδαλική κοινωνία*, σ. 228.

ανάπτυξη και την εδραίωση περαιτέρω διαδοχικών δεσμών εξάρτησης.³⁶⁷ Τέλος σημειώνουμε ένα ακόμη πρόσωπο συνδεδεμένο, όπως φαίνεται, με τον κάτοχο της πολιτικής εξουσίας, τον «ύποταγῆτο». Μ' άλλα λόγια, αυτός παρουσιάζεται να αποδίδει όρκο πίστης και υποτέλειας/ «υποταγής», έναντι παραχώρησης φέουδου, και συνεπώς ταυτίζεται με το δυτικό «λίζιο» (lige). Παρόλα αυτά ως προς τη θέσμιση της εξουσίας μέσω του συγκεκριμένου δεσμού δεν μπορούμε να γενικεύσουμε. Μ' άλλα λόγια δεν προκύπτει από τις σχετικές πηγές και το αντίστοιχο πλέγμα σχέσεων, στο οποίο ένας λίζιος, θα ήταν ταυτόχρονα υποτελείς σε διαφορετικούς κυρίους.³⁶⁸

Η ανεπάρκεια των πληροφοριών καθιστά και σ' αυτό το θέμα δυσχερή την περαιτέρω εξακρίβωση τόσο του κεντρικού διοικητικού συστήματος όσο και του διοικητικού καθεστώτος των δυτικών επαρχιών. Τεκμηριώνεται πάντως η ύπαρξη συγκλήτου διαφόρων επιπέδων (του συγκλητικοῦ βουλευτηρίου τὴν κρείττω μοῖραν), της οποίας μέλη ήταν προφανώς συγκλητικοί που είχαν καταφύγει εκεί από την Κωνσταντινούπολη, καθώς και μέλη της τοπικής αριστοκρατίας.³⁶⁹ Στη «δύση» φαίνεται να διατηρείται ο χωρισμός σε θέματα, ορισμένα εκ των οποίων υφίσταντο από την εποχή των Κομνηνών, ενώ άλλα δημιουργήθηκαν μεταγενέστερα.³⁷⁰ Παράλληλα φαίνεται ότι εμπεδώθηκε και μια νέα διοικητική διαίρεση, η «αρχοντεία», η οποία ήταν στην ουσία μια νέα κοινωνική πραγματικότητα.³⁷¹ Η πολιτική και στρατιωτική εξουσία στα θέματα συνεχίζει να ασκείται από τον δούκα. Θα αναφερθούμε παραδειγματικά στην περίπτωση της Κέρκυρας (νῆσος τῶν Κορυφῶν). Σύμφωνα με το χρυσόβουλλο του Θεοδώρου υπέρ της εκκλησίας της νήσου ο «ἐνεργῶν» είναι αυτός που ασκεί «τὴν δουκικὴν ἐξουσίαν», «τὴν δουκικὴν ἀρχὴν». Η εξουσία του μάλιστα φαίνεται ότι επεκτείνεται και στο θέμα της Βαγενετίας. Παράλληλα αναφέρεται και ο «πράκτωρ», ο οποίος είναι επιφορτισμένος με οικονομικές και δικαστικές αρμοδιότητες.³⁷² Τέλος καταγράφεται στον ευρύτερο

³⁶⁷ Burguière A., «Les liens du sang. Marc Bloch, historien de la parenté». *Marc Bloch aujourd'hui. Histoire comparée et Sciences sociales*, επιμ. H. Atsma- A. Burguière, Παρίσι 1992, σ. 390-391. Bloch, *Φεουδαλική κοινωνία*, σ. 309, 338.

³⁶⁸ Γουναρίδης, *Φεουδαρχία*, σ. 44. Παραδειγματικές αναφορές του όρου στις πηγές: Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 52, σ. 190: τῷ μεγαλειφανεστάτῳ, βασιλικῷ ὑποταγάτῃ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα*, επ. 10, σ. 27: ὁ μεγαλοδοξότατος ὑποταγάτος.

³⁶⁹ Γαλῶνη, *Βαρδάνης*, σ. 424. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 114, σ. 373.

³⁷⁰ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 312. Prinzing G., «Studien zur Provinz und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I und Theodoros Dukas», *HX* 25 (1983), σ. 110.

³⁷¹ Γουναρίδης, *Φεουδαρχία*, σ. 43. Prinzing, *Provinz*, σ. 110. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 202.

³⁷² Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 5, σ. 14-15. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 71, σ. 245 και επ. 106, σ. 348: εἰς τὴν δουκικὴν ἐχούσης ἀρχὴν τῆς Θεσσαλονίκης τὸν Φραγγόπουλον. Για τον όρο «πράκτωρ», ODB, τ. Γ, σ. 1711-12.

χώρο της «δύσης» μια ποικιλία τιμητικών τίτλων που απαντούν ήδη στην ιεραρχία της εποχής των Κομνηνών.³⁷³

Εκτός από τους συγγενείς του βασιλέως και άλλα πρόσωπα που στελέχωναν την πολιτική εξουσία εντοπίζονται στην επικράτεια του Θεοδώρου και άλλες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες έχουν ήδη αποτελέσει αντικείμενο έρευνας και η δράση τους έχει καταγραφεί από τη νεότερη ιστοριογραφία.³⁷⁴ Παρά τη ρητή διατύπωση διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων στη συνάφειά τους με την εκμετάλλευση της γης δύσκολα μπορεί να ανασυνθέσει κανείς μια περιεκτική κοινωνική ιστορία της Ηπείρου. Βασιζόμενοι ωστόσο στις διαθέσιμες πηγές μπορούμε να ανασυνθέσουμε μια ενδεικτική διαστρωμάτωση του πληθυσμού της «δύσης»: στην κορυφή βρίσκονται οι «άρχοντες», οι «προνιάριοι», οι «μεγιστάνες», οι «δυνατοί», οι «πλούσιοι», οι «ἐπίσημοι» που συνδύαζαν κοινωνική και οικονομική ισχύ, ενώ σε κατώτερα επίπεδα βρίσκονται οι «πάροικοι», οι «δυσγενείς» και οι «πένητες».³⁷⁵

Στο ανώτερο στρώμα πρέπει να προστεθεί η ομάδα Λατίνων, οι οποίοι, σύμφωνα με τον Απόκαυκο, είχαν προσωπικούς και αμοιβαίους δεσμούς με τον κάτοχο της πολιτικής εξουσίας. Απέδιδαν και αυτοί όρκο πίστης (*τὰ πιστὰ ἐπαγγέλλται*) και προσέφεραν υπηρεσίες για τις οποίες ελάμβαναν ως ανταμοιβή μια πρόνοια (*δουλεύη μισθοῦ*).³⁷⁶ Εάν θεωρήσουμε ως σπουδαιότερο το στρατιωτικό χαρακτήρα της πρόνοιας, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι ο Θεόδωρος επιχειρούσε να ανασυστήσει ένα στράτευμα, τα μέλη του οποίου θα ζούσαν με εισοδήματα προερχόμενα από τη γη, σύστημα στο οποίο επεδίωκε και την

³⁷³ Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 316-317. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 312.

³⁷⁴ Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 318-333. Κορδώσης Μ., *Τα Βυζαντινά Γιάννενα*, Αθήνα 2003, σ. 68-69. Κορδώσης Μ., «Για μια ιστορικογεωγραφική μελέτη της μεσαιωνικής πόλης της Άρτας», *Βυζαντινή Άρτα*, σ. 77-78, 83.

³⁷⁵ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 42-43. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8097. Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 27, σ. 294. Bees, *Unedierte*, επ. 13, σ. 72 και επ. 66, σ. 121. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Συνοδικά γράμματα*, επ. 6, σ. 21. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Α., «Ιωάννης Απόκαυκος και Νικήτας Χωνιάτης», *Τεσσαρακονταετηρίς της καθηγεσίας Κ. Σ. Κοντού*, Αθήνα 1909, επ. 4, σ. 380. Pétridès, *Apokaukos*, επ. 15, σ. 19. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 423. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 37, σ. 138 και επ. 46, σ. 168. Η Α. Laiou, «Contribution à l'étude de l'institution familiale en Épire au XIIIème siècle», *Fontes Minores VI*, Φρανκφούρτη 1984, σ. 278 μας πληροφορεί βασιζόμενη στην επιστολογραφία του Χωματηνού ότι προσέφευγαν στον επίσκοπο αυτό για νομικές συμβουλές ή για εκδίκαση ποικίλων υποθέσεων πρόσωπα από όλες τις κοινωνικές ομάδες. Διατυπώνει ωστόσο την άποψη ότι οι ομάδες αυτές αναπαρίστανται με αναλογίες ασύμβατες με την πολιτικο-κοινωνική πραγματικότητα της εποχής, γεγονός που καθιστά μη χρήσιμη μια ενδεχόμενη στατιστική μελέτη της κοινωνικής σύνθεσης της Ηπείρου κατά την εποχή αυτή. Ακολούθως παραθέτει την κοινωνική διαστρωμάτωση, όπως αποτυπώνεται στα γραπτά του επισκόπου Αχρίδος.

³⁷⁶ Bees, *Unedierte*, επ. 71, σ. 132: *ἔδωκα δ' ἂν γνώμην...ὥς οὐδένα Λατῖνον, κἄν δουλεύη μισθοῦ, κἄν τὰ πιστὰ ἐπαγγέλλται, πρέπον εἶναι ἄνδρας Ρωμαίους ἔχειν εἰς πρόνοιαν*. Για την κοινωνική θέση των Λατίνων στο κράτος της Ηπείρου και τη φύση των σχέσεών τους με τον πολιτικό ηγεμόνα βλ. Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 318. Γουναρίδης, *Φεουδαρχία*, σ. 43-44.

ενσωμάτωση Λατίνων στρατιωτών, προφανώς και λόγω της πολεμικής τους τεχνογνωσίας.

Ενισχυτικά στοιχεία γι' αυτή την τελευταία σχέση ανιχνεύονται στις δυτικές πηγές και ειδικότερα στην παπική αλληλογραφία. Γίνεται δηλαδή αναφορά στον Θεόδωρο με αφορμή την πολεμική συμπλοκή και ακολούθως τη σύλληψη του Λατίνου αυτοκράτορα Πέτρου Κουρτεναί, την κατάληψη της Θεσσαλονίκης καθώς και την ήττα του από τους Βουλγάρους το 1230. Στα σχετικά χωρία η εξουσία του Θεοδώρου προβάλλεται στο χώρο και γίνεται αντιληπτή με όρους που θυμίζουν εκείνους που περιγράφουν το δυτικό φεουδαλικό σύστημα. Καταγράφεται μάλιστα μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης και η πολιτική του ανέλιξη: *de ducem se regem constituit*.³⁷⁷ Τέλος είναι αξιοσημείωτο ότι εδώ χρησιμοποιείται ο περιορισμένος πολιτικά όρος «rex» και όχι ο «imperator».

³⁷⁷ Albericus, *Chronica*, σ. 911.

δ) Ο βασιλεύς ως δεσπότης. Υποχώρηση των βασιλικών αξιώσεων της «δύσης»

Η πολυσυζητημένη στη μεσαιωνική και νεώτερη εποχή ήττα, σύλληψη και τύφλωση του Θεοδώρου μετά τη μάχη της Κλοκότνιτσας το 1230 καταγράφηκε στην ιστοριογραφία της εποχής ως τιμωρία του σφετεριστή της βασιλικής εξουσίας και ως τομή στην υλοποίηση των στόχων του Θεοδώρου αντίστοιχα. Ακόμη περισσότερο – και αυτό αφορά στη νεώτερη βιβλιογραφία– ως οριστική καθήλωση του κράτους της Ηπείρου στα δυτικά. Ο Γρηγοράς αναφέρει χαρακτηριστικά: *τῆς δίκης ὡς ἐ περιελθούσης αὐτὸν, ὧν τὴν νόμιμον περιεφρόνησε τῶν Ῥωμαίων βασιλείαν, βασιλείας ἐαυτῷ περιθεὶς ὄνομα.*³⁷⁸ Ο δεσπότης Μανουήλ, αδελφός του αυτοκράτορα, ο οποίος είχε νυμφευθεῖ μια νόθο θυγατέρα του Ιωάννη Β΄ Ασάν, διέφυγε της αιχμαλωσίας και ανέλαβε τη διοίκηση στο ελεύθερο τμήμα της επικράτειας του αδελφού του. Η εξουσία του ταλαντεύεται ανάμεσα σε δύο τίτλους, ανάλογα με την οπτική του κέντρου εξουσίας, εκείνους του βασιλέως και του δεσπότη.³⁷⁹ Παρά τις ανεπαρκείς πληροφορίες που διαθέτουμε, θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε το χαρακτήρα της εξουσίας του δεσπότη Μανουήλ, όπως αυτός γινόταν αντιληπτός από τον ίδιο αλλά και από τους ιεράρχες τῆς «δύσης».

Ο Βαρδάνης μετά την μάχη της Κλοκότνιτσας και τη σύλληψη του Θεοδώρου αναφέρεται στην ανάρρηση του Μανουήλ στο θρόνο.³⁸⁰ Ειδικότερα ο μητροπολίτης θεωρεί την εξουσία του Μανουήλ θεοπρόβλητη και θέτει εαυτόν στην υπηρεσία της πολιτικής εξουσίας. Για το λόγο αυτό ακριβώς μεταβαίνει ως απεσταλμένος του Μανουήλ στη Δύση (*domino meo sancto imperatori legationem confirmavit*), προκειμένου να συναντήσει τον πάπα και τον αυτοκράτορα Φρειδερίκο και να διαπραγματευτεί μαζί τους.³⁸¹ Η στήριξη του Βαρδάνη στον Μανουήλ είναι εμφανής και στην απαντητική επιστολή του στον Γερμανό αυτοκράτορα (1237), ο οποίος αξίωνε την παράδοση της Κέρκυρας. Ο μητροπολίτης της νήσου, αφού επιχειρηματολογεί ως προς την ελάσσονα σημασία της πράξης αυτής, αναφέρεται στο χρηστό τρόπο διακυβέρνησης του Μανουήλ και παράλληλα προβάλλει τις λιγότερο

³⁷⁸ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 28.

³⁷⁹ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 301-302.

³⁸⁰ Hoeck-Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, επ. 7, σ. 186: *habent autem nostrae miseriae...consolationem aliquam, quando contemplamur captivi fratrem quasi alterum summo imperatori. Χωματηνός, Πονήματα*, επ. 117, σ. 381: *δέσποτά μου ἄγιε ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ προβεβασιλευκότος αὐταδέλφου τῆς βασιλείας σου καὶ αὐθέντου μου, κυροῦ Θεοδώρου* και σ. 382: *τὸ τῆς ἁγίας βασιλείας σου παλάτιον*.

³⁸¹ Hoeck-Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, επ. 23, σ. 224: *imperatoris scilicet mei a Deo custoditi* και σ. 204: *a cognato et filio imperii tui domini Emmanuele Comneno ad te missus ut divinam venerer potentiam tuam* και επ. 18, σ. 214: *sedeo in Italiae vestibulo...ut regium mandatum ad optatum finem perducere minus valeam*.

φιλόδοξες πολιτικές αξιώσεις του. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι τον χαρακτηρίζει κυβερνήτη των πόλεων και της ενδοχώρας τους: *gubernator suarum regionum et civitatum*.³⁸² Την αντίληψη αυτή της παραίτησης από τις βασιλικές και οικουμενικές αξιώσεις, λόγω των διεθνών πολιτικών συνθηκών, φαίνεται ότι έχει και ο ίδιος ο Μανουήλ, αφού σε «Πιττάκιον» στον πατριάρχη Γερμανό (1232), αναφέρει: *πολλὰ τῶν ἀνηκόντων ἡμῖν δικαίων...κατανοτιζόμεθα καὶ τοῦ μηδενὸς ὡς ἄξια λογιζόμεθα*. Συμπληρώνει: *καὶ πολλὰ τῶν εἰς τὴν ἡμετέραν δόξαν συντεινόντων...ταπεινωθέντες ὑπὸ πόδας ἐρρίψαμεν*.³⁸³ Θεωρεί ότι αποτέλεσμα αυτών των υποχωρήσεων εκ μέρους του είναι η άρση της διένεξης μεταξύ «δύσης» και Νίκαιας: *γένονεν ἔργον...ἀφελεῖν τὸ τῆς διαστάσεως ὄνειδος ἐξ ἡμῶν τῶν Ρωμαίων*. Στην ίδια επιστολή παρατηρούμε ότι ο κοσμικός ηγεμόνας επανέρχεται στο θέμα των επισκόπων των «δυτικών» εκκλησιών και αναλαμβάνει την υπεράσπιση της εκκλησιαστικής πολιτικής που ακολουθείται στην επικράτειά του. Υπενθυμίζει στον πατριάρχη ότι, εάν δεν είχαν αλλάξει οι περιστάσεις (*εἰ μὲν ἐν τῇ ἀπ' ἀρχῆς καταστάσει τὰ Ρωμαίων ἐτύγχανε πράγματα*) και είχε επιβιώσει αναλλοίωτη η εξουσία του βασιλέως και του πατριάρχη στην Κωνσταντινούπολη, η ακολουθούμενη πολιτική θα ήταν αδικαιολόγητη. Δεδομένης όμως της απρόβλεπτης ανατροπής (*τῆς ἀρμοδιότητος τοῦ ἀνωμάλου καιροῦ*) δεν ήταν εύκολο να τηρηθεί πιστά η λειτουργία παλαιότερων θεσμών.³⁸⁴ Όπως προκύπτει από την απάντηση του πατριάρχη (*Ἀντίγραμμα*), ο περιορισμός των πολιτικών αξιώσεων του Μανουήλ έγινε θετικά αποδεκτός από το κράτος της Νίκαιας και ο ίδιος εξασφάλισε, όπως φαίνεται, την αναγνώριση μιας εδαφικά καθορισμένης εξουσίας.³⁸⁵

Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Βαρδάνη, ο ηγεμόνας ακολουθώντας την παραδοσιακή πολιτική, απέλυε υπέρ διαφόρων προσώπων ή ομάδων έγγραφα επικυρωτικά προνομίων ήδη εκχωρηθέντων από προγενέστερους αυτοκράτορες: *dona et largitiones imperatorum progenitorum suorum aeternae memoriae omīno confirmat*.³⁸⁶ Όμως σε «Πρόσταγμα» (1234), το οποίο περιλαμβάνει προνόμια υπέρ των κατοίκων του κάστρου της Ραγούζας, ανιχνεύεται ένας νέος τύπος σχέσεων, εκείνος του χορηγού και του αποδέκτη των ευεργεσιών. Αν και η ακολουθητέα

³⁸² Αυτ., σ. 218. Βλ. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 362.

³⁸³ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 60.

³⁸⁴ Αυτ., σ. 60-61.

³⁸⁵ Αυτ., σ. 65: *ἡ μετριότης ἡμῶν...ὑπερεῖχεται σου τῇ βασιλείᾳ μακρόβιον ζῶην, νίκην κατὰ τῶν ἐχθρῶν, πλατυσμὸν χωρῶν*. Kurtz, *Christophoros*, επ. 4, σ. 137, *εἰσι διάφορα μοναστήρια τῆς...τοῦ Κομνηνοῦ κυροῦ Μανουήλ τοῦ Δούκα, ἐπικρατείας*.

³⁸⁶ Hoeck-Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, επ. 20, σ. 218.

διαδικασία φαίνεται ότι ήταν η παραδοσιακή, δηλαδή αίτηση-παράκληση εκ μέρους των Ραγουσαίων και ανταπόκριση του Μανουήλ στο αίτημά τους, η παραχώρηση των προνομίων εγγράφεται τελικά στην «ευγνωμοσύνη» και την «ευνοϊκή διάθεση» που επέδειξαν οι αιτούντες έναντι των συγγενών του Μανουήλ (*περὶ τὰ παιδιά τῆς βασιλείας μου*). Η εκχώρηση των προνομίων φαίνεται από αυτή την οπτική γωνία να επέχει θέση ανταμοιβής σε πράξεις και συμπεριφορές των ευεργετηθέντων, αποτέλεσμα μιας αμφίπλευρης πλέον σχέσης.³⁸⁷

Η ανάκτηση της εξουσίας των «δυτικών» περιοχών από τον Θεόδωρο (1237), με τη συναίνεση και την επικουρία του γαμβρού του Ιωάννη Β΄ Ασάν, προκάλεσε νέες γεωπολιτικές ανακατατάξεις. Ο Μανουήλ, αφού εξορίστηκε από τον αδελφό του στη Μικρά Ασία (*περὶ τὴν Ἀττάλου*), κατέφυγε στον Βατάτζη, ο οποίος τον υποδέχθηκε ασμένως λόγω συγγενείας και αξιώματος (*ὡς προσωκειωμένον τῷ γένει καὶ ὡς πάλαι δεσπότην ὀνομασμένον*).³⁸⁸ Ο βασιλεύς της Νίκαιας, συμπεριφερόμενος ως «προστάτης» πλέον του Μανουήλ, αφού έλαβε από τον εξόριστο δεσπότη τις απαραίτητες ένορκες εγγυήσεις (*ὄρκους φρικώδεις*), τον εφοδίασε στη συνέχεια με χρήματα και πλοία (*ἐξ τριήρεις*).³⁸⁹ Η ακολουθία αναζήτησης προστατή - παροχής ὀρκων - εκχώρησης πολεμικού εξοπλισμού και ο τρόπος με τον οποίο περιγράφονται οι ενέργειες αυτές στις πηγές φανερώνει αναλογίες με τη δυτική τυπική διαδικασία της υποτέλειας, γεγονός που φωτίζει τη φύση των σχέσεων ανάμεσα στους δύο ηγέτες: η πολιτική τους σχέση μετασχηματίζεται σε προσωπική και αμοιβαία σχέση-προστασία.³⁹⁰ Η θέση μας αυτή ενισχύεται και από μια δυτική πηγή, το χρονικό του Αλβερίκου. Σ' αυτό όχι μόνο παρουσιάζεται ο Μανουήλ να καταφεύγει στον πρίγκιπα της Αχαΐας (*ad domnum Gaufridum*) και να γίνεται υποτελής του (*factus est homo illius*), αλλά μνημονεύεται και το παράδειγμα του κόμητα της Κεφαλληνίας (*comes Iacinti*) ως πρότυπό του.³⁹¹ Μ' άλλα λόγια ο Μανουήλ συνάπτει σχέσεις που αποτελούν τμήμα ενός ολόκληρου πλέγματος κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων, στο οποίο ο ίδιος εμπλέκεται όλο και περισσότερο. Αν και οι πηγές (δυτική και βυζαντινές) παρουσιάζουν διαφορετικές εκδοχές, το ζήτημα που μας απασχολεί εδώ αποτελεί σημείο συνάντησής τους: δίνουν έμφαση στη διαδικασία για αναζήτηση προστατή και, ειδικότερα στη συγκεκριμένη περίπτωση, στην προσφορά υποτέλειας

³⁸⁷ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 66-67.

³⁸⁸ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 60-61.

³⁸⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 60-61. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8380. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 484-485.

³⁹⁰ Γουναρίδης, *Φεουδαρχία*, σ. 41. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 187-188.

³⁹¹ Albericus, *Chronica*, σ. 938.

εκ μέρους του εξόριστου δεσπότη. Σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές ο Μανουήλ προβαίνει σε πολιτικο-στρατιωτικές διαδικασίες που συνηγορούν υπέρ ενός δυτικού ιπποτικού προτύπου: μετά την παραμονή του στη Νίκαια κατευθύνθηκε προς τη Θεσσαλία και επεχείρησε την ανακατάληψη της εξουσίας, βασιζόμενος στους «οικείους» του και στο προσωπικό στράτευμα που είχε συναθροίσει (*περι αὐτὸν*). Το γεγονός ότι αμέσως μετά ο Μανουήλ παραβίασε τους όρκους προς τον αυτοκράτορα και συνθηκολόγησε με τους αδελφούς του, αρκούμενος στην άσκηση μιας εδαφικά περιορισμένης εξουσίας από κοινού με οικογενειακά του πρόσωπα, δεν ανατρέπει, το χαρακτηρισμό μας· αντίθετα, φανερώνει μάλλον την εντατικοποίηση παρόμοιων εξελίξεων, τις αντιφάσεις και τους ανταγωνισμούς που διαπερνούν παρόμοιες συγκυριακές σχέσεις.³⁹²

Όπως προαναφέραμε, μια νέα ανατροπή προκύπτει το 1237: η επιστροφή του τυφλού πλέον Θεοδώρου στη Θεσσαλονίκη σηματοδότησε την αναβίωση των αυτοκρατορικών αξιώσεων των ηγεμόνων της «δύσης». Αν και επίσημα την υπέρτατη πολιτική εξουσία ανέλαβε ο υιός του Ιωάννης, πραγματικός βασιλεύς παρέμενε ο ίδιος ο Θεόδωρος.³⁹³ Οι σχετικές πληροφορίες για τον τρόπο άσκησης της εξουσίας από τον Ιωάννη είναι ανεπαρκείς για να σκιαγραφήσουμε με πληρότητα τη σύναψη σχέσεων και συνεπώς τον τρόπο διακυβέρνησης που ακολούθησε.³⁹⁴ Μέσω μιας επιστολής του Βαρδάνη (1238), που σώζεται στα λατινικά πληροφορούμαστε ότι ο «imperator» Ιωάννης είχε αναθέσει τη διοίκηση της Κέρκυρας στην αδελφή του Άννα, πράξη που δείχνει ότι η συγγενεία εξακολουθεί κατά τα βυζαντινά πρότυπα να αποτελεί βασικό διαρθρωτικό στοιχείο άσκησης της πολιτικής εξουσίας.³⁹⁵ Παρόλα αυτά φαίνεται ωστόσο ότι ο τρόπος με τον οποίο αυτή γινόταν αντιληπτή από τους ηγεμόνες της «δύσης» είχε μετασχηματιστεί. Αυτό μπορεί κανείς να ανιχνεύσει στην ίδια επιστολή του μητροπολίτη της Κέρκυρας, όπου παρουσιάζει τον Ιωάννη να ασκεί μια εξουσία προσδιορισμένη ρητά με όρους κατοχής και κληρονομικότητας: *dominus*

³⁹² Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 62. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 485.

³⁹³ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 61: *τὸν δὲ υἱὸν αὐτοῦ Ἰωάννην βασιλεῖα ὠνόμασε...αὐτὸν τε διέπειν τὰ κοινὰ καὶ διεξάγειν τὰ τοῦ υἱοῦ*. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 485. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 8374: *αὐτὸς διεῖπε πραγμάτων τὰς φροντίδας*. Albericus, *Chronica*, σ. 938: *Theodorus vero Thessalonice rex*.

³⁹⁴ Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 8495-8496: *ἀνὴρ ἀγαθὸς, εὐλαβὴς, νόμων φύλαξ/ σώφρων, ἱλαρὸς, εὐμένης ὑπηκόοις*. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 70: *ἐκείνου μὲν γὰρ εὐσεβεία καὶ εὐλαβεία καὶ σωφροσύνη χαίροντος*.

³⁹⁵ Hoeck-Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, επ. 24, σ. 226: *sorori tuae Corcyrensiū res tradidisti et consecrastil dum germanam tuam, membrum videlicet tuum et tecum simul natam caput nobis constituisti...Corcyrensis civitatis*. Χρονολόγηση και ελληνική περίληψη της εν λόγω επιστολής: Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 357.

paternae haereditatis.³⁹⁶ Παρόμοια σε μια άλλη επιστολή (1238) προς έναν αξιωματούχο του Ιωάννη (*tu assistis imperatori*) πληροφορούμαστε την έκδοση ενός βασιλικού διπλώματος-σιγγιλίου (*regium diploma, regium immunitum sigilo*). Αν και δεν σώζεται το ίδιο το έγγραφο, το οποίο θα μας επέτρεπε πιθανώς να ανιχνεύσουμε τη φύση των σχέσεων του βασιλέως Ιωάννη με τους αποδέκτες αυτού, το γεγονός ότι αυτό αξιολογείται ως πολύ σημαντικό και χαροποιεί ιδιαίτερα τον Βαρδάνη, μας να υποθέσουμε ότι ενδεχομένως αφορούσε στην εκχώρηση φοροαπαλλαγών προς την εκκλησία της Κέρκυρας.³⁹⁷

Ωστόσο οι διπλωματικές ενέργειες και οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του Βατάτζη δημιούργησαν τις συνθήκες εκείνες που επέβαλαν στον Ιωάννη την παραίτησή του από τις βασιλικές αξιώσεις που είχε εγείρει (*τὴν βασιλικὴν κλῆσιν τὴν ἐπιφημιζομένην*) καθώς επίσης και την αναγνώριση της υπέρτατης πολιτικής αρχής του κράτους της Νίκαιας (1242). Ο Ιωάννης ως δεσπότης πλέον απέδωσε τους συνήθεις (*εἰωθότας*) όρκους στον αυτοκράτορα και έγινε υποτελής του (*ὑποχέριος*). Αποτέλεσμα της νέας αυτής σχέσης ήταν η ανταμοιβή του ιδίου του δεσπότη με δώρα και χρήματα.³⁹⁸ Γίνεται έτσι σαφές ότι η ορολογία των πηγών αντικατοπτρίζει μια πολιτική σχέση μεταξύ των δύο ανδρών, που είναι αμφίπλευρη και έχει ανταποδοτικό χαρακτήρα, ανάλογη με εκείνη που απαντάται στη Δύση μεταξύ κυρίου και υποτελούς. Ακόμη πιο ενδιαφέρον είναι η διεύρυνση της σχέσης αυτής με την επέκταση των υλικών χορηγιών του Βατάτζη και σε άλλα πρόσωπα, τα οποία είχαν δεσμούς εξάρτησης από τον δεσπότη Ιωάννη (*τοὺς ὑπ' ἐκεῖνον*).³⁹⁹ Η υποταγή του τελευταίου στη Νίκαια δεν επηρέασε την άσκηση εδαφικά περιορισμένης εξουσίας των υπολοίπων μελών της οικογένειας των Κομνηνών-Δουκών στον κερματισμένο γεωγραφικό χώρο της «δύσης». Νέες όμως γεωπολιτικές ανακατατάξεις προκλήθηκαν μετά το θάνατο του δεσπότη Μανουήλ (ca. 1241). Ο ανεψιός του Μιχαήλ Β΄ οικειοποιήθηκε την επικράτειά του και την ενσωμάτωσε στη δική του (*τῇ αὐτοῦ προσήρμοσε χώρα*).

³⁹⁶ Hoeck-Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, επ. 24, σ. 226.

³⁹⁷ Hoeck-Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, επ. 25, σ. 228: *quod Corcyram a te mihi missum est regium diploma mense Maio, regium immunitum sigillo et paucis quidem syllabis multa mihi tamen significantibus*. Για τη χρονολόγηση και την ελληνική περιληπτική μετάφραση της εν λόγω επιστολής, Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 357-358.

³⁹⁸ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 65, 67: *ταῦτα διαπραζάμενος ὁ βασιλεὺς παλιννοστεῖ πρὸς τὴν ἔω, καταλίπων δεσπότην τὸν βασιλέα καὶ ὑποχέριον*. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 486, 488. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, σσ. 8425-8427, 8471-8475. Για τη φύση του όρκου του δεσπότη Ιωάννη στον Βατάτζη βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 336. Γουναρίδης, *Φεουδαρχία*, σ. 41.

³⁹⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 67. Για τον ανταποδοτικό χαρακτήρα του όρκου του δεσπότη Ιωάννη στον Βατάτζη βλ. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 188.

Στη Θεσσαλονίκη εξακολουθούσε να ασκεί εξουσία ο Θεόδωρος και ο Ιωάννης, ενώ στην ευρύτερη περιοχή της Ναυπάκτου ο δεσπότης Κωνσταντίνος.⁴⁰⁰ Μετά το θάνατο του δεσπότη Ιωάννη (1244) ανέλαβε την εξουσία στη Θεσσαλονίκη ο αδελφός του Δημήτριος. Ο νέος ηγεμόνας παρουσιάζεται να κληρονομεί το δεσποτικό αξίωμα από τον αδελφό του και η εξουσία του να επικυρώνεται τελικά από το κράτος της Νίκαιας. Η ορολογία των πηγών σχετικά με τον κληρονομικό τρόπο μεταβίβασης της εξουσίας και της επικράτειας καθώς και με την επικύρωση των πράξεων αυτών από την υπέρτατη αρχή, θυμίζει και σ' αυτή την περίπτωση τη διαδικασία που ακολουθούσαν οι φεουδάρχες της Δύσης, οι οποίοι σε παρόμοιες περιπτώσεις διαδοχής ζητούσαν την επικύρωση της εξουσίας τους επί των κληρονομηθέντων φέουδων.⁴⁰¹ Η ανεπάρκεια όμως του δεσπότη Δημητρίου ως προς τη διακυβέρνηση, λόγω του νεαρού της ηλικίας του (*μειράκιον*), δημιούργησε τις συνθήκες εκείνες οι οποίες επέτρεψαν την ανάληψη πρωτοβουλιών εκ μέρους των μελών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της πόλεως (*όνομαστῶν/ γνωρίμων/ ἐπισήμων/ εὐγενῶν*).⁴⁰² Ορισμένοι από αυτούς, προκειμένου να εξασφαλίσουν την πολιτική και κοινωνική τους επιβίωση σε ευμετάβολες συνθήκες, απευθύνθηκαν στον Βατάτζη προτείνοντας την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο κράτος της Νίκαιας, με την προϋπόθεση να διατήρησει το ισχύον εθιμικό καθεστώς της πόλης.⁴⁰³ Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Θεσσαλονίκης από τον Βατάτζη, ο αυτοκράτορας αξίωσε από τον δεσπότη Δημήτριο να εξέλθει της πόλεως και να του αποδώσει προσκύνηση, σύμφωνα με τους όρκους που είχε δώσει (*ἀφοσιώσοι τὸ ὄφλημα κατὰ τὰς ὑποθήκας*). Παράλληλα ζήτησε τη δημιουργία αγοράς εκτός τειχών, ώστε τα στρατεύματα της Νίκαιας να προσποριστούν τα απαραίτητα προς το ζην.⁴⁰⁴ Οι αξιώσεις αυτές του Βατάτζη από τον δεσπότη Δημήτριο είναι ανάλογες με εκείνες ενός κυρίου από τον υποτελή του και ενισχύουν την άποψη ότι οι

⁴⁰⁰ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 64-65. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 486.

⁴⁰¹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 70, 79. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 490. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8499-8501. Για τις αναλογίες που παρουσιάζει η εν λόγω διαδικασία με τις ακολουθητέες διαδικασίες από τους φεουδάρχες της Δύσης στην περίπτωση που κληρονομούσαν ένα φέουδο βλ. Γουναρίδης, *Φεουδαρχία*, σ. 41-42.

⁴⁰² Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 79. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 495. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8552-3.

⁴⁰³ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 80. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 495. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8560-8564. Για τις σχέσεις των μελών της αριστοκρατίας με τον εκάστοτε πολιτικό ηγεμόνα στη «δύση» βλ. Kyritses, *Byzantine Aristocracy*, σ. 286.

⁴⁰⁴ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 80, 82. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 496. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8567-8570.

σχέσεις των δύο ανδρών δεν ήταν μόνο πολιτικές αλλά προσωπικές και αμφίπλευρες.⁴⁰⁵

Μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο κράτος της Νίκαιας (1246), το ενδιαφέρον μας χρειάζεται να επανέλθει δυτικότερα στον ανεξάρτητο ακόμη γεωγραφικό και πολιτικό χώρο της μεσαιωνικής Ηπείρου. Οι όροι με τους οποίους παρουσιάζεται ο σχηματισμός της επικράτειας του Μιχαήλ Β΄, δηλαδή η ένωση της πατρικής του κληρονομιάς με περιοχές, οι οποίες ήταν υπό την εξουσία συγγενών του και μετά το θάνατό τους, είχαν περιέλθει σε εκείνον κληρονομικά, εμφανίζουν αναλογίες με τον τρόπο μεταβίβασης των εδαφικών εξουσιών (δουκάτων, κομητειών) στη Δύση. Εκεί, όπως είναι γνωστό, παρατηρείται μια τάση μετατροπής τους σε οικογενειακά αγαθά, μεταβιβάσιμα από τη μια γενεά στην άλλη, δηλαδή ένας μετασχηματισμός, ως γνωστόν ενισχυτικός της ανάπτυξης κεντρόφυγων τάσεων και αποδυνάμωσης της κεντρικής εξουσίας.⁴⁰⁶

Ο Βατάτζης ως υπέρτατη αρχή ενός κράτους εκχώρησε (ca. 1221-1254) το δεσποτικό αξίωμα στον Μιχαήλ Β΄ και τον υιό του Νικηφόρο λόγω της εξ αγχιστείας συγγενείας τους με τη βασιλική δυναστεία της Νίκαιας. Η σχέση αυτή προέκυψε από το γάμο της Μαρίας εγγονής του αυτοκράτορα με τον Νικηφόρο.⁴⁰⁷ Στο σύνθετο αυτό πλαίσιο σύγκρουσης μεταξύ των προτύπων εξουσίας, θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε όσο επιτρέπουν οι διαθέσιμες πηγές τη φύση της εξουσίας του ηγεμόνα και αφετέρου τους μετασχηματισμούς που υφίσταται η διάρθρωσή της στο κράτος της Ηπείρου, κυρίως μέσω των κοινωνικών ομάδων που παρενέβαιναν συνήθως στην πολιτική ζωή. Η ασκούμενη από τον Μιχαήλ Β΄ εξουσία περιγράφεται εδαφικά περιορισμένη και προσδιορισμένη δίχως την εκδήλωση βασιλικών αξιώσεων, τουλάχιστον έως το θάνατο του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι (1258). Ο Παχυμέρης μάλιστα προσδίδει στο δεσποτικό αξίωμα συγκεκριμένη εδαφική διάσταση, χαρακτηρίζοντας τον Μιχαήλ Β΄ «δεσπότη τῶν δυσικῶν». Από την άλλη μεριά ο Βλεμμύδης διευκρινίζει τον αυτόνομο και ανεξάρτητο χαρακτήρα του κράτους της

⁴⁰⁵ Γουναρίδης, *Φεουδαρχία*, σ. 42.

⁴⁰⁶ Bloch, *Φεουδαλική κοινωνία*, σ. 272. Κιουσοπούλου, *Θεσμός οικογένειας*, σ. 172.

⁴⁰⁷ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 84, 88, 92. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 500. Ίωβ μοναχός, *PG* τ. 127, στ. 908 Β. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8677-8685. 8745-6. Παχυμέρης, *Συγγραφικαί ιστορίαι*, τ. 1, σ. 59. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 47-49, 63. Μόνο ο Γρηγοράς (ἵνα μηδὲν μεταξὺ ἀνακύπτῃ ἀμφίδοξον) και ο αγιογράφος του *Βίου* της Αγίας Θεοδώρας (*ἀξιώματι δεσποτῶν τιμηθέντες*) αναφέρουν ότι τιμήθηκε από τον αυτοκράτορα και ο Μιχαήλ Β΄ με το δεσποτικό αξίωμα. Οι υπόλοιπες πηγές αναφέρουν την απονομή του αξιώματος μόνο στον Νικηφόρο, ενώ παράλληλα αποκαλούν και τον Μιχαήλ Β΄ δεσπότη, δίχως να διευκρινίζουν τη χρονολογία και τον χορηγό του αξιώματος.

Ηπείρου έναντι της Νίκαιας (*αὐθέκαστοι καὶ αὐθαίρετοι*).⁴⁰⁸ Από τη σύνθεση μιας πρεσβείας που έστειλε ο «ἐν τῇ δύσει» δεσπότης Μιχαήλ Β΄ προς τον αυτοκράτορα, μέλη της οποίας ήταν ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ξηρός καθώς και ο ο Μαλιασηνός, γαμβρός (*ἐπ' ἀδελφῇ*) του δεσπότη, διαπιστώνουμε ότι υποστηριζόταν από επισκόπους και συγγενείς του στην άσκηση της εξουσίας.⁴⁰⁹ Συμμετοχή στη διακυβέρνηση είχαν επίσης μέλη από ανώτερα κοινωνικά στρώματα, αν κρίνουμε από τους χαρακτηρισμούς *ἐκκρίτοι, ἐκ γένους περιφανείς, προύχοντες, μεγιστάνες καὶ τὰ πρῶτα φερόντες*. Ορισμένοι μάλιστα από αυτούς κατονομάζονται. Πρόκειται για τους αδελφούς Θεόδωρο και Ιωάννη Καβάσιλα, ο τελευταίος από τους οποίους κατείχε υψηλή θέση στην ιεραρχία του κράτους της Ηπείρου, καθώς ήταν επιφορτισμένος με τη διαχείριση των οικονομικών υποθέσεων, τόσο των δημοσίων όσο και των προσωπικών του Μιχαήλ Β΄ (*τά τε κοινὰ διέπων καὶ τὰ κατ' οἶκον*).⁴¹⁰ Σύμφωνα με τον Ακροπολίτη ο δεσπότης πλαισιωνόταν στην άσκηση της εξουσίας από «οικείους», καθώς και από μια ομάδα ατόμων, τα οποία, αν και δεν ανήκαν στην αριστοκρατία, ανήκαν στον ιδιαίτερο κύκλο του (*τινῶν ἄλλων μετρίων ἀνδρῶν οἷς καὶ εἴωθεν ἐμπιστεύειν τὰς αὐτοῦ πράξεις*).⁴¹¹ Τέλος, όπως προκύπτει από την ανάγνωση επισήμων εγγράφων του ιδίου του δεσπότη, καταγράφονται σε αυτά πρόσωπα που ασκούν δημόσια λειτουργήματα (*δημόσιαν τινὰ δουλείαν, δημοσιολειτουργοῦντα πρόσωπα*) σε όλη την ηπειρωτική επικράτεια.⁴¹² Τα πολιτικά αυτά έγγραφα (χρυσόβουλλα, προστάγματα, ορισμοί), επικυρωτικά προγενέστερων ή εκχωρητικά νέων προνομίων, αν και υιοθετούν, ως προς τη μορφή τουλάχιστον, τα βυζαντινά διπλωματικά πρότυπα, στην ουσία αποτυπώνουν τη θεσμοθέτηση

⁴⁰⁸ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 37. Βλεμμύδης, *Περὶ τῶν κατ' αὐτόν*, σ. 33.

⁴⁰⁹ Ακροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφὴ*, σ. 91. Εφραίμ, *Χρονικὴ ἱστορία*, στ. 8730-31.

⁴¹⁰ Αυτ., σ. 166. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονικὴ*, σ. 542-3. *Χρονικόν Μορέως*, στ. 3906. *Chronique de Moreé*, σ. 93, § 258: *les gentils hommes* και σ. 103, § 284: *tous ceux qui il plus ameroit*. Ἰώβ μοναχός, *PG* τ. 127, στ. 908 Α. Πιτσάκης Κ., «Κωνσταντῖνος Καβάσιλας. Μητροπολίτης Δυρραχίου, Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος: προσωπογραφικά προβλήματα», *Μεσαιωνικὴ Ἑπείρος*, σ. 177.

⁴¹¹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, τ. 1, σ. 74. Ακροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφὴ*, σ. 169-170.

⁴¹² Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 67: *ἐν οἰαδήτινι ἡμετέρα χώρα...τὸν ἐκεῖσε πρακτορεῦοντα ἢ ἄλλον τινὰ ἐξ' ὀρισμοῦ ἡμετέρου δημόσιαν τινὰ δουλείαν ποιοῦντα τις τῶν δημοσιολατρῶν τῶν κατὰ χώραν ἐνεργούντων/ τῶν ἡμετέρων ἀνθρώπων τῶν κατὰ χώραν ἐνεργούντων*. Ρωμανός Ι., «Ανδραγαθικὸν δίπλωμα του ταρναντινοῦ ηγεμόνος Φιλίππου του Β΄ περιέχον μετὰφρασιν χρυσοβούλλου Μιχαήλ του Β΄ δεσπότης της Ηπείρου», *Ιωάννου Ρωμανοῦ ἱστορικὰ ἔργα*, Κέρκυρα 1959, σ. 97: *dux Corphoyl de ducibus qui pro tempore sunt in insula Corphoyl de omnibus que occurrunt in terra ordinationibus de fiscalibus et de baiullaris*. Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 4, σ. 348: *πράκτορσι, τοῖς ἀπογραφεῦσι, τοῖς ἐκπροσωποῦσι, τοῖς κατεπάνω, τοῖς ἄρχουσι, τοῖς ἀπαιτηταῖς καὶ παντὶ ἐτέρῳ δημοσιολειτουργοῦντι προσώπῳ*.

αμφίπλευρων και αμοιβαίων σε περιεχόμενο συμφωνιών, οι οποίες είχαν ήδη ξεκινήσει να αναπτύσσονται από τον 11^ο αιώνα.⁴¹³

Δεδομένης της ιδιάζουσας γεωπολιτικής σημασίας του χώρου προέλευσης των εγγράφων αυτών, η κριτική ανάλυση του περιεχομένου τους παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς συμβάλλουν στη διευκρίνιση των σχέσεων του ηγεμόνα όχι μόνο με τους υπηκόους τους αλλά και με ποικίλες εξωτερικές δυνάμεις. Ο δεσπότης Μιχαήλ Β΄ απέλυσε το 1237 έγγραφο (όρισμόν) επικυρωτικό σιγιλλίου, το οποίο είχε απολύσει ο πατέρας του Μιχαήλ Α΄ εκχωρώντας προνόμια στους Ραγουσαίους. Η χορηγία αυτή του δεσπότη αποτελεί έμπρακτο σεβασμό των πατρικών ευεργεσιών, όπως χαρακτηριστικά ο ίδιος αναφέρει (όπαδοι τῶν ἐκείνου ἀγαθοπραγιῶν γινόμενοι), ενώ ταυτόχρονα κάνει φανερές και τις δικές του επιλογές.⁴¹⁴ Απόδειξη ότι σε μεταγενέστερο έγγραφο (1251) του δεσπότη (ἀργυρόβουλλον πρόσταγμα), εκχωρητικό προνομίων προς τους ίδιους αποδέκτες, παρατηρούνται μετασχηματισμοί ως προς το χαρακτήρα των σχέσεων μεταξύ των δύο πλευρών. Συγκεκριμένα, αφού επαναλαμβάνονται τα περιληφθέντα στο προηγούμενο επικυρωτικό έγγραφο, γίνεται επιπροσθέτως αναφορά στην αμοιβαία συμφωνία, η οποία εγγράφως συνήφθη με τους Ραγουσαίους και αφορούσε στην προμήθεια ίππων και όπλων προς το κράτος της Ηπείρου. Σε αντάλλαγμα ο δεσπότης τους εκχώρησε το δικαίωμα να εμπορεύονται στην επικράτειά του απηλλαγμένοι πλήρως από φόρους και δασμούς (ἀζημίως πάντα καὶ ἀκαμερεύτως).⁴¹⁵ Η αμφίπλευρη συμφωνία, όπως αποτυπώνεται στο έγγραφο, βεβαιώνεται και από την προϋπόθεση διατήρησης της ισχύος του, ότι δηλαδή τα εκχωρηθέντα προς τους Ραγουσαίους προνόμια θα έχουν ισχύ ανάλογη με τη χρονική διάρκεια κατά την οποία εκείνοι θα σέβονται τα συμφωνηθέντα: διατηρηθήσονται ...ἀπαράθραυστα τε καὶ ἀναλλοίωτα, μέχρις ἂν καὶ οἱ Ραουσαῖοι φυλάσσωσι τὴν συμφωνηθεῖσαν πρὸς με ὑπόσχεσιν.⁴¹⁶

⁴¹³ Laiou A., «The Emperor's Word: Chrysobulls, Oaths and Synallagmatic Relations in Byzantium (11th-12th C.)», *TM* 14 (2002), σ. 356, 358-9, 361-2. Ασωνίτης, *Παρατηρήσεις*, σ. 148.

⁴¹⁴ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 67.

⁴¹⁵ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 58.

⁴¹⁶ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 58-59. Για την εκχώρηση προνομίων από τον Μιχαήλ Α΄ στους Ραγουσαίους βλ. Krekić, *Dubrovnik*, σ. 26, 168. Lemerle P., «Trois actes du Despote d'Épire Michel II concernant Corfou en traduction latine», *Ελληνικά* 4 (1953), σ. 411-413, ειδικότερα σ. 413, σημ. 28 ο συγγραφέας αναρωτιέται, εάν πρέπει να αποδοθεί το «ἀργυρόβουλλον πρόσταγμα» στον Μιχαήλ Α΄ και όχι στον Μιχαήλ Β΄, καθώς προϋπάρχει ήδη ο προηγούμενος «όρισμός» του σχετικά με τους Ραγουσαίους. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αυτό γίνεται, προκειμένου να επικυρωθεί η αμοιβαία συμφωνία που συνάπτεται ανάμεσα στις δύο πλευρές. Για τη χρονολόγηση του εγγράφου βλ. Grumel V., *Traité d'études byzantines. La chronologie*, τ. 1, Παρίσι 1958, σ. 259.

Ανάλογα διαμορφώνονται στο εσωτερικό του κράτους της Ηπείρου οι σχέσεις του Μιχαήλ Β΄ με τους υπηκόους του, όπου καθώς φαίνεται, εμπεδώνεται και εκεί σταδιακά το στοιχείο της αμοιβαιότητας. Με χρυσόβουλλο (*bullā aurea*) υπέρ των τριάντα δύο κληρικών της πόλεως της Κέρκυρας, ο δεσπότης τους ανανεώνει τα εκχωρηθέντα προνόμια, ακριβώς επειδή οφείλει, όπως δηλώνει, να επικυρώσει εκχωρήσεις προκατόχων του (*operibus similibus precessoribus nostris confirmari*), τις οποίες αυτοί θεωρούσαν υπόθεση της σωτηρίας της ψυχής τους (*propter salvationem anime eorundem*).⁴¹⁷ Μια μεταβολή διακρίνεται σε χρυσόβουλλο με το οποίο ο Μιχαήλ Β΄ ανανεώνει προνόμια των κατοίκων τού κάστρου της Κέρκυρας, λόγω της σταθερής πολιτικής τους αφοσίωσης στον ίδιο: *quod fideles nostri semper fuerunt ac etiam deinceps in nostra fide remanent*.⁴¹⁸ Ανταποκρινόμενος ο δεσπότης σε αίτημα του γαμβρού του, Κωνσταντίνου Μαλιασηνού, απολύει χρυσόβουλλο (1246) εκχωρητικό προνομίων και φοροαπαλλαγών υπέρ της μονής Ιλαρίωνος στην περιοχή του Αλμυρού. Η θετική ανταπόκριση του δεσπότη (*δοτήρες τῆς αἰτηθείσης δωρεᾶς γινόμεθα*) στην έκκληση αυτή του Μαλιασηνού βασίζεται σε δύο στοιχεία, αφενός στην ευγενή καταγωγή και τη συνάφεια του αιτούντους με την ηγεμονική οικογένεια της Ηπείρου (*εὐγενογενῆς πάντοθεν εὔρηται καὶ γνησιογενῆς τυγχάνει τῇ βασιλείᾳ μου*) και αφετέρου στην αφοσίωση (*εἰλικρινοῦς εὐνοίας*) και τους αγώνες του Μαλιασηνού για το κράτος αυτό (*ὑπὲρ ταύτης τῆς ὑφ' ἡμᾶς ῥωμαϊτιδος γῆς*).⁴¹⁹ Επομένως, ενισχύεται η άποψη για την εκχώρηση των προνομίων ως αμοιβή πράξεων (*ἄξιος πολλῶν τυγχάνει τῶν ἀγαθῶν ἀμοιβῶν*) και φωτίζεται με ασφαλέστερο τρόπο ο χαρακτήρας των αμφίπλευρων και ανταποδοτικών σχέσεων που αναπτύσσονται κατά την εποχή αυτή στη «δύση».⁴²⁰

Αν και διατυπώνεται σε πολύ μεταγενέστερη πηγή, στην έμμετρη ελληνική και τη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως*, η ορολογία που

⁴¹⁷ Sathas C. N., *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, τ. 1, Παρίσι, 1880, σ. 48. Για την ανάλυση του εν λόγω χρυσοβούλλου βλ. Lemerle, *Trois actes*, σ. 420. Για το χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Β΄ υπέρ των τριάντα τριών ιερέων των δεκαρχιών της Κέρκυρας βλ. Ρωμανός, *Ανθηδαυϊκόν δίπλωμα*, σ. 96. Δυστυχώς απουσιάζει από το έγγραφο το προοίμιο, το οποίο θα μας γνωστοποιούσε τους λόγους που εκχωρούνται προνόμια σε αυτούς τους ιερείς.

⁴¹⁸ Perrat Ch.-Longnon J., *Actes relatifs à la principauté de Morée 1289-1300*, Παρίσι 1967, σ. 80.

⁴¹⁹ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 4, σ. 346-47.

⁴²⁰ Αυτ., σ. 347. Σημειωτέον ότι υπάρχει ασυμβίβαστο μεταξύ των ιστορικών παραπομπών εντός του κειμένου (ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης: *ἐπεὶ θεὸς παρέδωκε τῷ κρατίστῳ τουτῷ βασιλεῖ τὴν βασιλένους ταύτην ἐν πόλεσι*) και της χρονολογικής ένδειξης (*γεγονὼς κατὰ μῆνα μάιον ἰνδικτιῶνος τετάρτης τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ ἑκτακοσιοστοῦ πενηκοστοῦ τετάρτου ἔτους*), η οποία εμπεριέχεται στο έγγραφο. Σύμφωνα με τον Grumel, *Chronologie*, σ. 259, το έτος 6754 (=1246) συμπίπτει με την δ' ινδικτιώνα, όπως επίσης και το έτος 1261, επομένως είτε πρόκειται περί εσφαλμένης ανάγνωσης της χρονολογικής ένδειξης του εγγράφου είτε η γνησιότητά του τίθεται εν αμφιβόλω.

χρησιμοποιείται για τη φύση και τη δομή της εξουσίας του Μιχαήλ Β΄ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: ἔχεις τὴν ἀφεντίαν κ' εἶσαι 'ς τὸ Δεσποτᾶτο. Ο δεσπότης, που συγχέεται με τον γιό του Νικηφόρο, παρουσιάζεται ως φεουδαλικός ηγεμόνας (*κράζουν τοὺς κεφαλᾶδες τους, τοὺς πρώτους τοῦ φουσσάτου*) που ζητά τη συμβουλή των μελών των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων στη λήψη αποφάσεων και τη συγκέντρωση στρατευμάτων, προκειμένου να συμμετάσχει στο συμμαχικό συνασπισμό.⁴²¹ Τελικά, όπως είναι γνωστό, ο Μιχαήλ Β΄ επέλεξε να εγκαταλείψει τη συμμαχία, πράξη η οποία θεωρήθηκε από τον Γρηγορά ως η αναμενόμενη εξέλιξη μιας σύμπραξης μη ομοφύλων ηγεμόνων: *τοῦ τε τῆς Ἀχαΐας πρίγκιπος καὶ τοῦ ῥηγὸς Σικελίας ἑτεροφύλων ὄντων καὶ οὐχ ὁμογενῶν τῷ Ἀγγέλῳ Μιχαήλ*.⁴²² Η άτακτη φυγή του δεσπότη Μιχαήλ Β΄ έδωσε επίσης την ευκαιρία στον ανώνυμο στιχοπλόκο του *Χρονικού του Μορέως* να επισημάνει την επιορκία ως συλλογικό χαρακτηριστικό των «Ρωμαίων»/ Γραικών.⁴²³

Σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την ήττα του ο Μιχαήλ Β΄ επιχείρησε την ανασύσταση του κράτους της Ηπείρου. Αρχικά πέτυχε την ανάκτηση της Άρτας λόγω της αφοσίωσης του πληθυσμού (*έκεῖσε λαὸς, οἰκήτορες*) στο πρόσωπό του. Η πράξη αυτή αναδεικνύει και τη δυναμική των προσωπικών πλέον σχέσεων μεταξύ ηγεμόνα και υπηκόων και επομένως την προσήλωση μάλλον στα φυσικά πρόσωπα και όχι στη θεσμική τους ιδιότητα.⁴²⁴

Επανερχόμενοι χρονικά πριν από τη μάχη της Πελαγονίας και ειδικότερα στην άλλη πλευρά, στην Ανατολή ο θάνατος του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι και η αδυναμία του διαδόχου του να αναλάβει τη διακυβέρνηση (*έν μειρακυλλίοις μὲν ὁ ἐξ ἐκείνου*

⁴²¹ *Χρονικόν Μορέως*, στ. 3115: *τοὺς ἄρχοντές του ἔκραζε βουλὴν νὰ τοῦ ἔχουν δώσει*. 3494-5: *ἐκάθισαν ἀμφότεροι μετὰ τοὺς κεφαλᾶδες/ κι' ὅλους τοὺς φρονιμώτερους ὅπου εἶχαι μετ' αὐτοὺς* και στ. 3510-11: *ὁ Δεσπότης ὀπίσω ἐστράφηκεν ἐκεῖσε εἰς τὴν Ἀρταν/ καταπαντοῦθε ἀπέστειλεν φουσσᾶτα νὰ σωρέψῃ* και στ. 3519-20: *ὁ Δεσπότης καὶ ὁ Πρίγκιπας ἐρρίζασιν τὴν ρόγαν/ φουσσᾶτα ἐρρογέψασιν ὅσα ἡμποροῦσαν νὰ ἔχουν* και στ. 3789: *ἀφῶν ἔχεις τὴν ἀφεντίαν κ' εἶσαι 'ς τὸ Δεσποτᾶτο* και στ. 3819-20: *κράζουν τοὺς κεφαλᾶδες τους, τοὺς πρώτους τοῦ φουσσάτου, / ἐβάλλαν τους κι ὠμόσασιν νὰ κρύψουν τὴν βουλὴν τους* και στ. 3822: *κι ὠμόσασιν ἀμφότεροι νὰ κρύψουσιν τὸ πρᾶγμα*. *Chronique de Moreé*, σ. 93, § 258: *le despot vint...acompañié des gentils hommes de son pays/ et quant il furent ensemble avec le prince...si firent parlement avec leurs barons et les plus sages hommes de leur pays* και σ. 94, § 260: *le despot...commanda d' amasser la gent de son pays et d' autres terres* και σ. 104, § 286: *si appellerent tous les barons et tout les nobles hommes de tout leur ost et les firent jurer sur saintes Euvangiles*.

⁴²² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, τ. 1, σ. 74.

⁴²³ *Χρονικόν Μορέως*, στ. 3932: *ποῖος ν' ἀκούσῃ πώποτε Ρωμαίου νὰ ἔχῃ πιστέψῃ* και στ. 3934: *ποτέ Ρωμαίου μὴ ἐμπιστευτῆς διὰ ὅσα καὶ σοὺ ὀμνύει*. *Chronique de Moreé*, σ. 106, § 290: *li despos, qui Grex estoit...et s' en fui celle nuit* και σ. 107, § 294: *nous sommes trahy*.

⁴²⁴ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 171-2. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 546. Για τη φύση των σχέσεων μεταξύ κρατούντος και υπηκόων στο κράτος της Ηπείρου βλ. Γουναρίδης, *Φεουδαρχία*, σ. 43. Για τις θεωρίες των Μεροβιγγείων βασιλέων περί εξουσίας βλ. Dumas, *Serment de fidelité*, σ. 43, όπου συγκεκριμένη αναφορά στις επιδιώξεις των ηγεμόνων αυτών να μην καλλιεργείται η ιδέα της πίστης στο θεσμό της μοναρχίας αλλά η αφοσίωση στο πρόσωπο του εκάστοτε κρατούντος.

Ιωάννης τελεί), όπως ήταν επόμενο, δημιούργησαν κενό εξουσίας στο κράτος της Νίκαιας: *εἰς προνομὴν δὲ ἡ τῶν Ῥωμαίων βασιλεία κεῖται*.⁴²⁵ Η αστάθεια αυτή, σε συνδυασμό με την πολιτική αδυναμία της Λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις εκείνες που επέτρεψαν τελικά την επανεκδήλωση αυτοκρατορικών αξιώσεων, αυτή τη φορά από τον Μιχαήλ Β'. Το σχέδιο του δεσπότη, το οποίο χαρακτηρίζεται παράτολμο (*βουλὴν...νεανικὴν*), περιελάμβανε αρχικά τη διεξαγωγή στρατιωτικών επιχειρήσεων με στόχο την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Για το λόγο αυτό συμμάχησε με τους γαμβρούς του (*ἐπὶ θυγατράσιν*), τον αυτοκράτορα της Γερμανίας και τον πρίγκιπα της Αχαΐας. Σε περίπτωση θετικής έκβασης του εγχειρήματος, θα ακολουθούσε η αναγόρευσή του σε «βασιλέα των Ῥωμαίων». Ο Παχυμέρης μάλιστα παρουσιάζει τον δεσπότη να επιχειρηματολογεί σχετικά με τις αξιώσεις του και να επαναφέρει παλαιότερα κριτήρια που χρησιμοποιούσαν οι επίσκοποι του ηπειρωτικού κράτους για τη νομιμοποίηση του βασιλικού αξιώματος: *μηδὲ γὰρ εἶναι πρὸς αὐτὸν μηδὲν μήτε Λάσκαριν, μήτ' ἄλλον ὄντιανοὺν αὐτάρκη πρὸς βασιλείαν, εὐγενῆ γε ὄντα καὶ τῶν Ἀγγέλων*.⁴²⁶

Τα σχετικά με τα κίνητρα των μελών της ετερόκλητης συμμαχίας Ηπειρωτών και Λατίνων είναι ζητήματα τα οποία έχουν απασχολήσει την νεότερη ιστοριογραφία. Ο Παχυμέρης ωστόσο σχολιάζει από μια διαφορετική οπτική γωνία σχετικά με τους λόγους σύστασης του συνασπισμού αυτού. Ερμηνεύει τη σύμπραξη των δυνάμεων αυτών επικαλούμενος την ιδεολογική αντιπαράθεση μεταξύ κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας στη Δύση για την ανώτατη εξουσία στη χριστιανική κοινωνία. Θεωρεί δηλαδή, δεδομένης της στήριξης της Λατινικής αυτοκρατορίας από την παποσύνη, ως παραδοσιακό εχθρό του πολιτικού αυτού σχηματισμού τον Γερμανό αυτοκράτορα. Ειδικότερα βλέπει τον Μανφρέδο της Σικελίας να συνεχίζει την αντιπαπική παράδοση του πατέρα του και επομένως θεωρεί φυσικό να

⁴²⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 115.

⁴²⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 117. Η ευγενής καταγωγή του Μιχαήλ Β' και η συγγένειά του με προγενέστερους αυτοκράτορες προβάλλεται σε χρυσόβουλλο που απολύει υπέρ των τριάντα δύο κληρικών της Κέρκυρας βλ. Sathas, *Documents*, σ. 48: *nos qui imperatoriam nominationem habemus a precessoribus et de imperatoria linea descendimus*. Για τη συμμαχία του Μιχαήλ Β' με τους Λατίνους γαμβρούς του καθώς και τα κίνητρα που αποδίδονται στον κάθε έναν συμμετέχο του συνασπισμού αυτού βλ. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 157, 164. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 538. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 9415-17. Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία*, τ. 1, σ. 71. *Χρονικόν Μορέως*, στ. 3552-3: *βούλονται γὰρ, ὡς λέγουσιν, τὴν βασιλείαν σου ἐπάρει/κ' ἐσέναν νὰ ἀκληρήσουσιν κ' ἐμὰς τοὺς ἐδικοὺς σου* και 3693: *ἐλπίζουν νὰ ἐνεμείνουν τῆς Ῥωμανίας ἀφέντες* (ο πρίγκιπας και ο δεσπότης). *Chronique de Moreé*, σ. 100, § 278: *qu' ils seroient seignors de tout Romanie*. Παπαδοπούλου, *Μαρίνος Σανούδος*, σ. 113, 115.

συμμαχήσει σε πόλεμο εναντίον των Λατίνων της Κωνσταντινούπολης: *εὔκαιρον...ἐξ αἰτίας τῆς ὅτι καὶ ὁ Μαφρὲ παρὰ πατρὸς Θεουδερύχου ὡς κληρὸν τινα εἶχε τὸ τῆς ἐκκλησίας ἀποστατεῖν, ὥστε μὴ ξένον εἶναι τὸ Γερμανοὺς τοῖς ἐν τῇ πόλει Ἰταλοῖς μάχεσθαι*.⁴²⁷ Εξάλλου μερικά χρόνια νωρίτερα (1250) ο αυτοκράτορας Φρειδερίκος, στο πλαίσιο δημιουργίας διακρατικών σχέσεων, είχε ζητήσει για ιδεολογικούς λόγους (*ἵνα μάθωσιν οἱ ἀντίθετοι, πηλίκην ἢ βασιλεία ἡμῶν κέκτεται δύναμιν*) τη σύμπραξη των φορέων κοσμικής εξουσίας στον αγώνα του εναντίον της παποσύνης, μεταξύ των οποίων και τη συμμαχία του ηγεμόνα του κράτους της Ηπείρου [Παράρτημα XV-XVI].⁴²⁸ Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι οι διπλωματικές επαφές μεταξύ του βασιλείου της Σικελίας και του Μιχαήλ Β΄ μαρτυρούνται νωρίτερα, ήδη από το 1239, όταν ο δεσπότης είχε αποστείλει πρέσβεις στην Απουλία.⁴²⁹

⁴²⁷ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 117, 119.

⁴²⁸ Miklosich–Müller, *Acta et diplomata*, τ. Γ΄, σ. 68-69. Για τη δημιουργία κοινού ιδεολογικού μετώπου των φορέων της κοσμικής εξουσίας υπό τον Γερμανό αυτοκράτορα εναντίον της παποσύνης βλ. Βέλλας, *Αυτοκρατορική οικουμενικότητα*, σ. 272-276.

⁴²⁹ Huillard–Bréholles, *Historia Diplomatica*, τ. 5, σ. 586: *cum nuntiis Michaelis Cumianonis, quam cito venerint versus potentiam nostram* και σ. 630: *quia nuntium Cumiani in Apulia de curia nostra permictimus*.

ε) Η απονομή της δικαιοσύνης και ο ρόλος της εκκλησίας

Στο πλαίσιο της εξέτασης του χαρακτήρα και της δομής του κράτους, αξιοποιώντας τις διαθέσιμες πληροφορίες, θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε τους όρους απονομής της δικαιοσύνης, ζήτημα το οποίο συναρτάται και με το ρόλο της εκκλησίας στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία. Το ζήτημα γενικά της συγκρότησης της Εκκλησίας και των σχέσεών της με εκείνη της Νίκαιας έχει κατά κόρον απασχολήσει τη νεώτερη ιστοριογραφία κυρίως από την άποψη της κανονικότητας και των τεταμένων εξελίξεων από την ίδρυσή της και εξής. Στο εκκλησιαστικό και κατ' ουσίαν πολιτικό αυτό ζήτημα δεν θεωρούμε εδώ σκόπιμο να επανέλθουμε, γιατί πιστεύουμε ότι δεν θα φωτίσει περαιτέρω το θέμα μας. Αντίθετα θα εστιάσουμε στην εκκλησία ως μηχανισμό του κράτους της Ηπείρου, δηλαδή στην κοινωνική της παρέμβαση σ' ένα καίριο πεδίο πολιτικής και ιδεολογίας, την άσκηση δικαιοσύνης. Πολύ περισσότερο που έχει διαπιστωθεί όχι μόνο η λειτουργία πολιτικών και εκκλησιαστικών δικαστηρίων αλλά και το ευρύ φάσμα των κοινωνικών δυνάμεων που προσέφευγαν σε αυτά, προκειμένου να επιλύσουν τις μεταξύ τους διαφορές.⁴³⁰

Στα ερευνητικά αυτά πορίσματα θα ήταν χρήσιμο να προστεθεί και ένα επιπλέον ερώτημα, η ανίχνευση ενδείξεων ή αποχρώσεων κερματισμού των δικαστικών εξουσιών, δεδομένου μάλιστα ότι στην εξεταζόμενη κοινωνία έχουν πολλαπλασιαστεί και μετασχηματιστεί οι κοινωνικές σχέσεις εξάρτησης. Γνωρίζουμε δηλαδή από τη σχετική βιβλιογραφία ότι κάτι ανάλογο συνέβη στη δυτική Ευρώπη: εκεί ήδη από τον 10^ο αιώνα η δικαιοσύνη είχε εκφεουδαλιστεί, παρουσιάζοντας ορισμένες γεωγραφικές διαφοροποιήσεις οφειλόμενες στην κατά τόπους εθμική ποικιλία. Το δικαίωμα απονομής δικαιοσύνης, υποκείμενο στο κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής, δηλαδή την ιεράρχηση, είχε επιμεριστεί και συνεπώς επέτρεπε στον κάθε κύριο την αποτελεσματική χειραγώγηση των υποτελών ως το

⁴³⁰ Κορδώσης, *Βυζαντινά Γιάννενα*, σ. 202. Κορδώσης, *Ιστοριογεωγραφική μελέτη Άρτας*, σ. 97. Κιουσοπούλου, *Θεσμός οικογένειας*, σ. 63, 78. Κατσαρός Β., «Από την καθημερινή ζωή στο δεσποτάτο της Ηπείρου. Η μαρτυρία του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου», *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Αθήνα 1989, σ. 655. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 92, σ. 314: *κατασύρει τοῦτον εἰς τὸ πρακτορικὸν δικαστήριον καὶ ἐναγάγων κατ' αὐτοῦ*. Η αναφορά της περίπτωσης αυτής, που σχετίζεται με δανεισμό χρημάτων και καταλήγει στο δικαστήριο, καθώς ο δανειστής αδυνατούσε να αποπληρώσει την οφειλή του, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχαν κατά τόπους και δικαστήρια τα οποία εκδίκαζαν οικονομικές υποθέσεις. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται από την ύπαρξη πρακτόρων, οικονομικών δηλαδή αξιωματούχων που κατά τον 13^ο αι. αποκτούν και δικαστικές αρμοδιότητες, ODB, τ. 3, σ. 1711-2. Για την προσφυγή γυναικών στα δικαστήρια και την αυτοπρόσωπη παρουσία τους εκεί, βλ. Angelomatis-Tsougarakis H. N., *Women in the Society of the Despotate of Epirus, XVI Internationaler Byzantinisten Kongress Akten II/3*, Βιέννη 1982 (JÖB 32/3), σ. 473.

ασφαλέστερο μέσο κυριαρχίας πάνω τους.⁴³¹ Μετά την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας στα λατινοκρατούμενα εδάφη αναπτύχθηκε, κατά το πρώτο ήμισυ του 13^{ου} αι., ένας κώδικας δικαίου, ο οποίος ήταν αποτέλεσμα της ώσμωσης του δυτικού φεουδαλισμού με το κοινωνικό, πολιτικό και νομικό καθεστώς της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αυτό το σχεδόν κοινό δίκαιο, αν και παρουσίαζε αποχρώσεις από περιοχή σε περιοχή, έχει καταγραφεί από ανώνυμο συγγραφέα στην φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο στη γνωστή συλλογή «Assises de Romanie». Σ' αυτή, λοιπόν, την πολύτιμη πηγή μεταξύ άλλων προβλέπονται και τα σχετικά με τις νομικές και δικαστικές εξουσίες των φεουδαρχών επί των υποτελών τους.⁴³²

Στο Βυζάντιο, όπως είναι γνωστό, η απονομή της δικαιοσύνης ενέπιπτε στη δικαιοδοσία του αυτοκράτορα. Από τον 11^ο αι. όμως η πολιτεία εκχώρησε στην εκκλησία δικαστική εξουσία κυρίως επί θεμάτων αστικού βίου.⁴³³ Ένα από τα μείζονα εγκλήματα, τα οποία ενέπιπταν στη δικαιοδοσία επισκοπικών δικαστηρίων και συνεπώς αντιμετώπιζαν και την εκκλησιαστική ποινή των επιτιμίων, ήταν αυτό του φόνου.⁴³⁴ Στο ηπειρωτικό κράτος αυτή η παράδοση φαίνεται να τηρείται: ο Χωματηνός, με αφορμή το φόνο ενός ληστή που είχε διαπράξει ο ίδιος ο Θεόδωρος Δούκας, προβάλλει ως κριτήριο απονομής της δικαιοσύνης την αντίληψη περί δημοσίου συμφέροντος, με την οποία δικαιολογείται τελικά η πράξη αυτή του βασιλέως (τῷ κοινῷ...φονεύει). Ειδικότερα ο ηγεμόνας παρουσιάζεται ως η επίγεια εικόνα του θείου (θεοῦ γὰρ ὁ βασιλεὺς ἐστὶν ἀντίτιμος) και επομένως ως μιμητής του τρόπου με τον οποίο εκείνος αποδίδει δικαιοσύνη (θεομιμήτως), δηλαδή προς όφελος του κοινού καλού (κοινωφελῶς κολάζει καὶ οὐκ ἰδιοπαθῶς).⁴³⁵ Σε αντίθετη

⁴³¹ Bloch, *Φεουδαλική κοινωνία*, σ. 482, 484, 495.

⁴³² Jacoby, *Φέοδαλιτέ*, σ. 13, 309-311.

⁴³³ Κιουσοπούλου, *Θεσμός οικογένειας*, σ. 186. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 354. Παραδείγματα εκδίκασης από επισκοπικά δικαστήρια υποθέσεων που εμπίπτουν στο αστικό δίκαιο δίδει ο Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 110, σ. 348: μετὰ δέ τινα καιρὸν ὁ κρατῶν... διωρίσατο...κινηθῆναι καὶ ἀνανεωθῆναι τὴν δίκην παρὰ τῷ δικαστηρίῳ τοῦ διαληφθέντος ἀγιωτάτου μητροπολίτου ὡς τῇ ἀρχιερατικῇ ἡδὴ Θεοῦ χάριτι προεδρία τετιμημένου καὶ τὸ δικάζειν ἐν τῇ περιφανεί ταύτῃ καὶ λαμπρᾷ πόλει αὐτοκέλευστον ἔχοντος και επ. 36, σ. 118: δύο τινὰς ἄνδρας εἰς τὸ καθ' ἡμᾶς ἱερὸν συνέδριον ὁ κύριος ἡμῶν ὁ κράτιστος καὶ μέγας Κομνηνὸς ἐξαποστείλας τὴν σήμερον δοκιμασθῆναι παρ' ἡμῖν τὴν μέσον αὐτῶν δίκην ἐκέλευσε.

⁴³⁴ Laiou A., «Priests and Bishops in the Byzantine Countryside, Thirteenth to Fourteenth Centuries», *Church and Society in Late Byzantium*, σ. 49.

⁴³⁵ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 110, σ. 365: καὶ γὰρ ὁ βασιλικῶς κρατῶν ἄλλοις, ἤγουν τῷ κοινῷ, καὶ οὐχ ἑαυτῷ κολάζει, οὐς ἂν κολάζει καὶ οὐς ἂν φονεύει, τῷ κοινῷ τούτους φονεύει, ἵνα καὶ τὸ κακὸν ἀνακόψῃ καὶ εὐεργετήσῃ τοὺς ὑπηκόους και σ. 366: πρᾶξις δέ ἐστὶν ἔλλογός τε καὶ ἔννομος ὡς ὑπὲρ τοῦ κοινῷ γεγονυῖα συμφέροντος. Στον ορθό τρόπο απονομής δικαιοσύνης από τον Θεόδωρο Δούκα αναφέρεται και ο Μ. Χωνιάτης, βλ. Λάμπρος Σ., *Μιχαήλ Χωνιάτης Επιστολαί*, σ. 329 (προς τον Θεόδωρο Δούκα): θεοῦ μιμητὴς γέγονας...διαβολῆς ψεύδους γενόμενον πάρεργον ἡθώωσας καὶ οὕτως θεῖον παράγγελμα ἐφύλαξας.

περίπτωση, εάν δηλαδή χρησιμοποιεί τη θεσμική του ιδιότητα προκειμένου να ικανοποιήσει προσωπικά πάθη (*πάθος δηλονότι θεραπέων ἴδιον κολάζει καὶ οὐ τῷ κοινῷ*), παραβαίνει το νόμο.⁴³⁶

Ο ίδιος επίσκοπος, με αφορμή την απόφαση του δεσπότη Μανουήλ σχετικά με μια κληρονομική διανομή, διαφωτίζει εκτενέστερα το ρόλο και τα όρια του ηγεμόνα στην απονομή της δικαιοσύνης. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι μια βασιλική απόφαση θεωρείται απρόσβλητη (*ἀκαταγώνιστος*), όταν βασίζεται στους νόμους (*ἐκ... τοῦ νόμου κέκτηται τὸ ἐνδόσιμον*).⁴³⁷ Αφού διευκρινίζει ότι η «πολιτική νομοθεσία» χωρίζεται σε δύο είδη δικαίου, το *δικαιωτικὸν* και το *ἐξουσιαστικόν*, επεξηγεί ότι το πρώτο αφορά στην απονομή δικαιοσύνης. Επομένως ο βασιλεύς ως υπέρτατος κριτής είναι υποχρεωμένος να συμμορφώνεται με τους νόμους (*τοῖς δικαιωτικοῖς δὲ διατάγμασι τοῦτον ἀκολουθεῖν*), καθόσον και ο ίδιος υπόκειται σε αυτούς (*ὀφείλει ὁ βασιλεὺς κατὰ νόμους πολιτεύεσθαι*).⁴³⁸ Από το ίδιο κείμενο επιβεβαιώνεται, εκτός από τη θέσπιση βασιλικών και εκκλησιαστικών δικαστηρίων, ο σχηματισμός μεικτών (π.χ. στην Θεσσαλονίκη), τα οποία είχαν επικεφαλής τον δούκα και συνδικαστές πολιτικά πρόσωπα (*ἀρχοντικά*) και τους τοπικούς επισκόπους (*καὶ πάντας τοὺς κατὰ χώραν ἀρχιερεῖς ἐπὶ ταῖς πολιτικαῖς δίκαις συνέδρους αὐτῷ καὶ συνδικαστὰς εἶναι*).⁴³⁹ Με βάση, μάλιστα, μια επιστολή του Απόκαυκου προς τον μητροπολίτη Δυρραχίου, γίνεται εμφανές ότι και στην περίπτωσή του –πρόκειται για κατηγορίες του δεσπότη Κωνσταντίνου εις βάρος του– συνίσταται μεικτό δικαστήριο: *ἐγὼ δὲ ζητῶ σὲ κριτὴν, τὸν Κερκύρων, τὸν Βουλγαρίας, καὶ ἀπὸ τῆς αὐλῆς ὁποίους ὁ κρατῶν ἐπιλέξεται*.⁴⁴⁰

Πληροφορίες επίσης διαθέτουμε σχετικά με τον τρόπο απονομής δικαιοσύνης σε υπηκόους ξένων κρατών, οι οποίοι εμπλέκονταν με το κράτος της Ηπείρου. Από την «promissio» του Μιχαήλ Α΄ στον δόγη των Βενετών τεκμαίρεται ότι σε περίπτωση κατά την οποία κάποιος υπηκόός του προσέβαλλε ή προκαλούσε ζημιά σε Βενετό, είτε στο Δυρράχιο είτε στην Κέρκυρα, ο ηγεμόνας όφειλε να επανορθώσει

⁴³⁶ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 110, σ. 366. Pétridès, *Αποκαυκος*, επ. 9, σ. 11: *καὶ σὺ τοίνυν ἐπὶ θρόνου καθίσας τῆς ἐξουσίας μιμοῦ τὸν καθίσαντα καὶ μὴ ἀποφαίνου πρὸ κρίσεως καὶ πρὸ δίκης μὴ καταδικάζει/ καὶ μὴ, ὅτι ἐξουσία ἐστί...δικαιοῦν οὓς θέλει καὶ οὓς αἰρεῖται καταδικάζειν*.

⁴³⁷ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 106, σ. 352.

⁴³⁸ Αὐτ., επ. 106, σ. 352.

⁴³⁹ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 106, σ. 346: *καὶ δὴ ἐπὶ τῇ ἀγωγῇ ταύτῃ τρία συνέστησαν δικαστήρια καὶ σ. 355: εἰ γὰρ ἄνθρωπος ἐκείνης Ῥωμαῖος τὴν δουρικὴν τῆς Θεσσαλονίκης διείπεν ἀρχὴν καὶ ἐπὶ συνεδρίου τῶν τηνικάδε ἐπιδημούντων τῇ πόλει ταύτῃ ἀρχιερέων τὰς πολιτικὰς διεξῆγε δίκας...εἰς τοῦτο γὰρ κατὰ τὸ εἶκός καὶ ἡ τῶν ἀρχιερέων συνεδρία παρελαμβάνετο*.

⁴⁴⁰ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Δυρραχινά*, επ. 3, σ. 574.

εντός δεκαπέντε ημερών από την αναφορά του γεγονότος. Σε αντίθετη περίπτωση, ήταν υποχρεωμένος μετά τη λήξη της προθεσμίας να αποκαταστήσει τη ζημιά εις διπλούν.⁴⁴¹ Επίσης ανάλογη πρόβλεψη σχετικά με το δικαστικό καθεστώς των Ραγουσαίων γίνεται σε επίσημο έγγραφο (*πρόσταγμα*) του δεσπότη Μανουήλ. Συγκεκριμένα σε περίπτωση που προέκυπταν διαφορές μεταξύ αυτών και υπηκόων του κράτους του Μανουήλ, ο αδικούμενος όφειλε να προσφύγει στον βασιλέα, προκειμένου εκείνος με τη σειρά του να ενημερώσει τις αρχές της Ραγούζας, ώστε αυτές να εκδικάσουν την υπόθεση.⁴⁴²

Η συγκριτική εξέταση, ανάμεσα στη Δύση και τη «δύση» κι ενός ακόμα θεσμού αποδεικνύεται γόνιμη για την κατανόηση της λειτουργίας του κράτους της Ηπείρου. Όπως είναι γνωστό, ένα άλλο χαρακτηριστικό βασικό γνώρισμα του κερματισμού της δικαιοσύνης στη Δύση, κυρίως κατά την καρολίγγεια περίοδο, ήταν η εκχώρηση της «*immunitas*». Ο παραπάνω όρος συμπυκνώνει τη συνένωση δύο προνομίων, αφενός της φοροαπαλλαγής και αφετέρου της απαγόρευσης στους βασιλικούς αξιωματούχους να εισέρχονται σε χώρο ασύλου, συνεπώς τη μεταβίβαση των δικανικών εξουσιών επί των κατοίκων στο χωροδεσπότη. Καθώς το καθεστώς αυτό παρέμενε σε ισχύ, ακόμα κι όταν τα βασιλικά κτήματα εκχωρούνταν σε τρίτους ως ανταμοιβή παροχής υπηρεσιών, μεταβιβάζονταν και τα προγενέστερα προνόμια και επομένως ισχυροποιούσαν τη θέση του αποδέκτη της χορηγίας. Συνεπώς τα πρόσωπα που θεωρούσαν ότι είχαν αδικηθεί εντός των κτημάτων αυτών, είχαν τη δυνατότητα προσφυγής μόνο στο αυτοκρατορικό δικαστήριο, προκειμένου να επιλυθούν οι διαφορές οι οποίες είχαν προκύψει.⁴⁴³ Ο συνδυασμός των παραπάνω αυτών προνομίων δεν διαπιστώνεται στο κράτος της Ηπείρου για καμία κοινωνική ομάδα και οπωσδήποτε δεν μπορεί να ταυτιστεί με την παραχώρηση «εξκουσείας», καθώς ο βυζαντινός αυτός όρος δεν περιγράφει και την εκχώρηση του δικαιώματος απονομής δικαιοσύνης, αλλά τη φοροαπαλλαγή.⁴⁴⁴

Μια μοναδική, από όσο γνωρίζουμε, απόχρωση συνύπαρξης των προνομίων αυτών φαίνεται να εντοπίζεται στην περίπτωση της ανανέωσης των προνομίων της

⁴⁴¹ Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 2, σ. 122: *et si casu contigerit, quod aliquis de pertinentiis meis offenderit aliquem Venetorum...dampnum et offensam emendari faciam infra dies XV, ex quo notificatum mihi fuerit*. Για το καθεστώς δικαιοσύνης των βενετοκρατούμενων περιοχών βλ. Jacoby, *Féodalité*, σ. 16, 309.

⁴⁴² Miklosih-Müller, τ. 3, σ. 66-67: *εἰ γὰρ τις ἔχει λέγειν κατὰ Ραουσαίους, ὀφείλει ἀνατρέχειν πρὸς τὴν βασιλείαν μου καὶ ἀναφέρειν αὐτὸ, ἢ δὲ βασιλεία μου μηνύσει περὶ τούτου τοῖς ἀγαπητοῖς αὐτοῖς Ραουσαίοις, κάκεῖνοι τὰ περὶ τούτου γνωρίσαντες ποιήσουσι πάντως τὸ δίκαιον*.

⁴⁴³ Bloch, *Φεουδαλική κοινωνία*, σ. 485. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 383.

⁴⁴⁴ Oikonomidès N., *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Αθήνα 1996, σ. 153.

εκκλησίας της Κέρκυρας από τον Θεόδωρο Δούκα. Ο βασιλεύς, εκτός από την εκχώρηση οικονομικών ατελειών (*καθολικῶς πᾶσαν καὶ παντοίαν ἔλευθερίαν*), προνοεί και για το δικανικό καθεστώς των προσώπων τῆς μητροπόλεως. Συγκεκριμένα τους παραχωρεῖ το δικαίωμα, σε περίπτωση που κάποιο πρόσωπο ασκήσει αγωγή εναντίον τους, να αρνηθούν τη δοκιμασία ανάκρισης από δημόσιους λειτουργούς.⁴⁴⁵ Αν και δεν αναφέρεται ρητά συγκεκριμένος νομικός όρος πρόκειται στην ουσία για την παραχώρηση δικαστικής ασυλίας, τουλάχιστον από την πλευρά της πολιτικής εξουσίας [Παράρτημα XI-XII].

Μια άλλη παράμετρος της ευρύτερης προβληματικής, σε σχέση με τον κερματισμό της απονομῆς δικαιοσύνης είναι η συμπεριφορά και η μεταχείριση των παροίκων από τους προνοιάριους. Στην νεώτερη ιστοριογραφία έχουν καταγραφεί περιπτώσεις αυθαιρεσιών και αυτοδικίας εκ μέρους των τελευταίων.⁴⁴⁶ Αναφέρουμε παραδειγματικά την περίπτωση του φόνου ενός παροίκου από τον κύριό του σε χωριό της Θεσσαλίας, γιατί ο πρώτος δεν ανταποκρίθηκε σε κάποια από τις υποχρεώσεις του, την παροχή φιλοξενίας (*τὰ εἰς ξενίαν*).⁴⁴⁷ Ο προνοiάριος κατέφυγε για λόγους συνειδήσεως (*ὥς πενθῶν καὶ σκυθρωπάζων*) στο εκκλησιαστικό δικαστήριο, όπου ο φόνος κρίθηκε τελικά ακούσιος και του επιβλήθηκαν τα ανάλογα επιτίμια. Η συγκεκριμένη περίπτωση καθώς και άλλες, οι οποίες αφορούν σε ανθρωποκτονίες, αποτελούν βίαιες και αυθαίρετες ενέργειες κυρίων που στοχεύουν στην τιμωρία και τον εκφοβισμό των παροίκων: *εἰς τὸ μὴ καὶ εἰς ἔμπροσθεν ἀναισχυντεῖν κατ' ἑμοῦ καὶ ἀπερεύγεσθαι*.⁴⁴⁸ Η ακούσια όμως ατυχῆς κατάληξη ορισμένων εξ αυτών οδηγεί τελικά τους αυτουργούς στο επισκοπικό δικαστήριο, προκειμένου να τους επιβληθεῖ το εκκλησιαστικό επιτίμιο και ενδεχομένως να αποφύγουν τη δήμευση των αγαθών τους από τους δημόσιους λειτουργούς.⁴⁴⁹ Την υπόθεση αυτή ενισχύει και η άποψη που διατυπώνει ο Χωματηνός υποστηρίζοντας ότι η κοσμική εξουσία δεν είχε το

⁴⁴⁵ «...καὶ περὶ τοῦ μὴ ἀνακρίνεσθαι τινα τῶν ὑποκειμένων τῇ ἐκκλησίᾳ παρὰ τῷ δημοσίῳ...», Miklosih-Müller, τ. 5, σ. 14-15.

⁴⁴⁶ Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 324-325.

⁴⁴⁷ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιωάννης Απόκαυκος*, επ. 4, σ. 379.

⁴⁴⁸ Αστ., επ. 4, σ. 380. Turnator E., «Between Archons and Bishops. Government in Epiros in the Thirteenth Century», *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries, First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, εκδ. Α. Ödekan κ.ά., Κωνσταντινούπολη 2010, σ. 220-1.

⁴⁴⁹ Laiou A., «Le débat sur les droits du fisc et les droits régaliens au début du 14e siècle», *REB* 58 (2000), σ. 107-8, όπου τα σχετικά με την πρακτική δήμευσης της περιουσίας του φονέως από το κράτος (*φονικόν*).

δικαίωμα επιβολής ποινών σε πρόσωπα, τα οποία είχαν ήδη κριθεί από την εκκλησία και ενδεχομένως τους είχε επιβληθεί η ποινή του αφορισμού.⁴⁵⁰

Γίνεται επομένως αντιληπτό ότι οι καταγραφείσες περιπτώσεις αυτοδικίας δεν μπορούν να ταυτισθούν με την κάθετη μεταβίβαση του δικαιώματος απονομής δικαιοσύνης από τον χορηγό στον αποδέκτη μιας πρόνοιας, όπως συνέβαινε στις περιπτώσεις εκχώρησης φέουδων στη Δύση. Ο Χωματηνός ωστόσο δείχνει να συνειδητοποιεί ότι η προκληθείσα πολιτική αναταραχή είχε σε ορισμένες περιπτώσεις επηρεάσει και τη διαδικασία απονομής της δικαιοσύνης: *ή πολύστροφος...λαβυρινθώδης τῶν πραγμάτων φορά, πολυμόρφους ἀποτελοῦσα δίκας καὶ ἀποφάσεων ἰδέας ἐνίοτε παραδόξους ἀπογεννᾷ.*⁴⁵¹ Η διαπίστωση αυτή, όπως άλλωστε προκύπτει από τη συνολική ανάγνωση της επιστολής και το συνδυασμό των υπολοίπων πηγών, φαίνεται ότι αφορά σε επιμέρους ζητήματα και δεν συνεπάγεται μετασχηματισμούς των όρων απονομής δικαιοσύνης, αναλόγων με τον κερματισμό που καταγράφεται στη Δύση. Ωστόσο, αξίζει να σημειώσουμε ότι η δικαιοσύνη, άλλοτε προνόμιο του κράτους και των βασιλικών δικαστηρίων, υπέστη τελικά μια διαδικασία τεμαχισμού σε βάρος αυτού, εις όφελος αφενός των ξένων εμπόρων (δικάζονταν με βάση το δίκαιο της περιοχής προέλευσής τους, π.χ. Βενετοί και Ραγουσαίοι) και αφετέρου της εκκλησίας.

⁴⁵⁰ Laiou, *Priests and Bishops*, σ. 51.

⁴⁵¹ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 106, σ. 350.

στ) Φεουδαλική «δύση»;

Οι παραπάνω διερευνήσεις των δομών του κράτους και της θέσης του θεσμού της εκκλησίας σ' αυτό αξίζει σε μια προσπάθεια γενίκευσης, να επαναδιατυπωθούν και μέσα από την οπτική της Δύσης. Κατά πόσο μ' άλλα λόγια στο ηπειρωτικό κράτος στα δυτικά *πέρατα* του Βυζαντίου μέσα από τη συμβίωση, γίνονται ευδιάκριτες οι δομές των επήλδων (πχ. υποτέλεια). Ή πόσο πρόσφορο αποδείχθηκε το έδαφος για την ευδικίμηση κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων τις οποίες δεν μετέφεραν οι βυζαντινοί άρχοντες στο ύστατο καταφύγιό τους αλλά αναγκάστηκαν να οικειοποιηθούν. Τελικά πόσο αυτές λειτούργησαν υποστηρικτικά του κράτους;

Όπως ήταν φυσικό, η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 προκάλεσε μεταβολές στη γεωπολιτική θέση του ηπειρωτικού κράτους. Δεδομένης της ιστορικής αυτής τομής, θα ήταν ενδιαφέρον να συστηματοποιήσουμε τα σχετικά με το χαρακτήρα και τη διάρθρωση της εξουσίας στις εκδοχές των κρατών που σχηματίζονται στη «δύση». Αν και ο κερματισμός έτεινε να κυριαρχεί ως βασικό γνώρισμα της εποχής, ταυτόχρονα το συγκεντρωτικό πολιτικό μοντέλο φαίνεται να παραμένει ζωντανό. Ως προς τη διάρθρωση λοιπόν της κεντρικής εξουσίας ακολουθείται το πρότυπο του προηγούμενου αιώνα, δηλαδή η συμμετοχή των μελών της ηγεμονικής οικογένειας των Κομνηνών-Δουκών στη διακυβέρνηση, το οποίο είχε εγκαινιάσει ο Αλέξιος σύμφωνα με τη νεώτερη βιβλιογραφία. Για το λόγο αυτό η δημιουργία προσωπικών και αμοιβαίων δεσμών εξάρτησης ορισμένων προσώπων με τον εκάστοτε κάτοχο της πολιτικής εξουσίας φαίνεται ότι ήταν πολιτικά δευτερεύουσα και τελικά υποταγμένη στο δίκτυο συγγενείας. Φυσικά η διαπίστωση αυτή, σε συνδυασμό με τη διαιώνιση της δημόσιας εξουσίας στους παραπάνω πολιτικούς σχηματισμούς, δεν αποτελεί λόγο να μην τεθεί και εκεί το ερώτημα για την ανίχνευση ή μη φεουδαλικών δομών. Το στατικό ερώτημα για την εμφάνιση ή μη φεουδαλισμού στο Βυζάντιο απασχόλησε την ελληνική εθνική ιστοριογραφία από το 19^ο αιώνα στο πλαίσιο της διαμόρφωσης της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης, κυρίως όμως την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία του 20^{ου} αι., στο πλαίσιο της κοινωνικής ιστορίας και διατυπώθηκαν ποικίλες ερευνητικές προτάσεις.⁴⁵² Προκειμένου όμως να

⁴⁵² Ο Gounaridis P., «La tradition anti-féodale chez les fondateurs de l'historiographie néohellénique», *Dopo le due cadute di Costantinopoli (1204-1453): Eredi ideologici di Bisanzio (Venezia, 4-5 dicembre 2006)*, εκδ. Koumanoudi M.-Maltezos Ch., Βενετία 2008, σ. 49-50 και σποράδην, αναφέρεται στον Παπαρρηγόπουλο και τον Ζαμπέλιο, οι οποίοι καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι απέτυχε η επιβολή του φεουδαλικού συστήματος στο Βυζάντιο, ενώ παράλληλα προβάλλουν τον αντι-

επιτευχθεί μια σύνθετη και όχι θετική ή αρνητική απάντηση στο διλημματικού τύπου ερώτημα, η οποία θα ήταν εξ αρχής καταδικασμένη σε μονομέρεια, επιχειρούμε εδώ μια ανίχνευση της Δύσης στη «δύση» υπό το πρίσμα μιας ευρύτερης συλλογιστικής, σύμφωνα με την οποία ο δυτικός ευρωπαϊκός φεουδαλισμός αποτελεί μια ιστορικά προσδιορισμένη εκδοχή ενός γενικότερου κοινωνικο-οικονομικού μοντέλου. Υπό τον όρο αυτό είναι δυνατόν να ενταχθεί στη σύγκριση και ο χώρος της Ανατολής, δηλαδή η βυζαντινή επικράτεια και οι διάδοχοι πολιτικοί σχηματισμοί μετά το 1204, στην περίπτωση μας η «δύση».⁴⁵³

Προϋπόθεση για μια τέτοια σύγκριση είναι η πρόσληψη του όρου φεουδαρχία ως ενός πολύπλοκου συστήματος, οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού, το οποίο δεν περιορίζεται στις κοινωνικές σχέσεις και τον τρόπο παραγωγής, αλλά καλύπτει και ένα διαρθρωμένο σύνολο θεσμών καθώς και ένα δίκτυο αμοιβαίων δεσμών ιεραρχημένης εξάρτησης μεταξύ των ανθρώπων. Υπό την οπτική αυτή διαπιστώσαμε εκδοχές του ευρύτερου και σύνθετου αυτού συστήματος του φεουδαλισμού στον υπό εξέταση ηπειρωτικό χώρο. Ειδικότερα παρατηρήσαμε μια τάση μετασχηματισμού της παραδοσιακής αντίληψης ως προς την εξουσία, η οποία εκφράζεται πλέον με όρους κατοχής και κληρονομικότητας. Η συνείδηση γύρω από τη δομική αυτή μεταβολή ανιχνεύεται, στην περίοδο αμέσως μετά το τέλος της υπό διερεύνηση περιόδου, στη ρητή διατύπωση του Νικηφόρου Γρηγορά, αναφερόμενος στην εξουσία των Αγγέλων στα δυτικά «πέρατα» του Βυζαντίου: *τυρρανικώτερον έπεπήδησαν τῇ ἀρχῇ, καὶ ἴσχυσαν ἄχρι τῆμερον παισὶ τε καὶ ἀπογόνοις αὐτῶν, καθάπερ τινὰ πατρῶον κλῆρον, αὐτὴν παραπέμψαντες*.⁴⁵⁴

Σύμφυτη με την αλλαγή που σημειώνεται στο χαρακτήρα της εξουσίας παρατηρείται επίσης και μια διαδικασία μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων, η οποία, όπως είναι γνωστό από πρόσφατες διερευνήσεις, είχε αρχίσει να συντελείται ήδη από τον 11^ο αι. και να μορφοποιείται σταδιακά μετά το 1204 υπό την επιρροή δυτικών προτύπων. Η τάση αυτή αποτελεί ένδειξη προσαρμογής της κοινωνίας στις υφιστάμενες συνθήκες. Λόγω του πολλαπλασιασμού των κέντρων εξουσίας η θεσμική πίστη και αφοσίωση στο πρόσωπο του ηγεμόνα αντικαθίσταται σταδιακά

φεουδαλισμό ως μέρος της αντίστασης ενάντια στους κατακτητές. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 48-54.

⁴⁵³ Patlagean, *Europe, seigneurie, féodalité*, σ. 292-296. Σβορώνος, *Βυζαντινή φεουδαρχία*, σ. 72-73. Gieysztor A., «Le comparatisme en histoire», *Marc Bloch*, σ. 256.

⁴⁵⁴ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 13-14. Για την αντίληψη της ηγεμονικής οικογένειας της Ηπείρου ως προς την εξουσία βλ. Κιουσοπούλου, *Θεσμός οικογένειας*, σ. 172. Mavromatis L., «À propos des liens de dépendance en Epire à la fin du XIe siècle», *ZRVI* 19 (1980), σ. 281.

από μια προσωπική και αμφίπλευρη σχέση από τη μια προς τον ίδιο και από την άλλη προς τα πρόσωπα που αποκτούν πρόσβαση στην εξουσία, εξέλιξη που συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας νέας αντίληψης στις σχέσεις κράτους και κοινωνίας. Οι μετασχηματισμοί αυτοί έχουν ως αποτέλεσμα να ενδυναμώνουν την προσωπική εξουσία του ηγεμόνα, παρουσιάζοντας έτσι αναλογίες με το καρολίγγειο σύστημα, όπου η πίστη και η υποτέλεια χρησιμοποιήθηκαν υπέρ της οικοδόμησης της μοναρχικής εξουσίας. Στην περίπτωση του κράτος της Ηπείρου πώς υλοποιούνται παρόμοιοι μετασχηματισμοί με βάση την ανάλυση που μόλις προηγήθηκε; Καταρχήν εδώ φαίνεται να απουσιάζει η πυραμίδα των διαδοχικών παραχωρήσεων γης και το δίκτυο των αμοιβαίων δεσμών εξάρτησης των ανθρώπων, στοιχείων ασυμβίβαστων εξάλλου με την ανθεκτική παραδοσιακή βυζαντινή πολιτική σκέψη, η οποία αναγνώριζε μόνον άμεσες και κάθετες σχέσεις μεταξύ αυτοκράτορα και υπηκόων. Παρά τις πολλαπλές δυτικές επιρροές, εδώ ο μονάρχης εξακολουθούσε να είναι ο υπέρτατος κυρίαρχος των υπηκόων του και όχι ο υπέρτατος επικυρίαρχος των υποτελών του, με τους οποίους είχε πάντως συνάψει αμφίπλευρες σχέσεις –εδώ μπορεί να ανιχνευθεί ο νεοτερικισμός. Στο πλαίσιο του κερματισμού και των θεσμικών μετασχηματισμών δημιουργούνται οι συνθήκες εκείνες, υπό τις οποίες θα μπορούσε να διακυβευθεί τελικά ο χαρακτήρας του κράτους, δια μέσου της δράσης και των επιδιώξεων των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων στην πολιτική ζωή. Έτσι, αν και δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις για την ανάπτυξη φεουδαλισμού κατά το δυτικό πρότυπο, η αδιαμφισβήτητη επιβίωση της κεντρικής εξουσίας, η αδιάλειπτη άσκηση δημόσιας εξουσίας και η εκχρηματισμένη οικονομία αποτέλεσαν τις δομές εκείνες οι οποίες διατηρήθηκαν ευδιάκριτες, αν και ενοφθαλμισμένες με πολιτειακά στοιχεία Δυτικού τύπου. Συνεπώς θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ως εκφάνσεις δηλαδή αναλογίες, των δομών της μεσαιωνικής Δύσης μπορούμε να τα κατανοήσουμε και να τα εντάξουμε τελικά σε ένα ευρύτερο φεουδαλικό πρότυπο.

Μ' άλλα λόγια, ενοφθαλμίστηκαν πολιτικοί, κοινωνικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί δυτικού τύπου, οι οποίοι λειτούργησαν, στο μέτρο που η αδιαμφισβήτητη κεντρική εξουσία μπορούσε να αντλεί οφέλη (εμπόριο) ή να διασφαλίζει τη συμμετοχή και τη θέση της στις αμφίρροπες και εύθραυστες ισορροπίες. Ωστόσο δεν μας επιτρέπεται να διεξάγουμε συμπεράσματα ασφαλή για μακρές περιόδους, παρά μόνο για συγκυριακές στιγμές, καθώς όλα ήσαν «εν ροή».

2. Λατινική και ορθόδοξη εκκλησία. Ένταση και αμφιταλαντεύσεις

α) *Unum ovile, unus pastor*: παπικό πρωτείο και απόπειρες εκλατινισμού της ορθόδοξης εκκλησίας

Τοὺς φρυγανώδεις καὶ ὕβριστὰς Ἰταλοὺς, τοὺς Λατίνους τοὺς φονεῖς καὶ τοὺς κοινοὺς διώκτας (Απόκαυκος)

Η «translatio imperii», ο σχηματισμός δηλαδή μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης της Λατινικής αυτοκρατορίας στα εδάφη της πρώην ενιαίας αυτοκρατορικής επικράτειας, δημιούργησε σύμφωνα με τον πάπα Ιννοκέντιο Γ΄ και την ανάγκη επιβολής του δόγματος (*ritus sacerdotii*) της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας στην ορθόδοξη εκκλησία της Ανατολής.⁴⁵⁵ Προς επίρρωση και σύμφωνα με την υποτιθέμενη Κωνσταντίνειο δωρεά προβαλλόταν ότι εννέα αιώνες πριν, δηλαδή τον 4^ο αιώνα, η μεταφορά της πρωτεύουσας της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη από τον Μέγα Κωνσταντίνο συνοδεύτηκε από την έγγραφη εκχώρηση του προνομίου επιλογής αυτοκράτορα στον πάπα Σιλβέστρο. Το προνομιακό και αδιαμφισβήτητης μέχρι το 1440 εγκυρότητας αυτό έγγραφο, όπως είναι γνωστό, παγίωσε ένα πρότυπο σχέσης πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας, το οποίο αναπαράχθηκε στη μακρά διάρκεια με διαφορετικούς όρους στη Δύση και την Ανατολή.⁴⁵⁶ Οι αξιώσεις του πάπα Ιννοκεντίου Γ΄, οι οποίες όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω συμυκνώνονται στην προσπάθεια επιβολής του παπικού πρωτείου, προσέκρουαν στις αντίστοιχες οικουμενικές αξιώσεις της Νέας Ρώμης, που συνέχισαν να εκφράζονται και μετά την άλωση του 1204 με την προβολή της Κωνσταντινούπολης από τον ιστορικό Χωνιάτη ως κέντρου της ορθοδοξίας (*ἐκκλησιῶν γαλουχέ, πίστεως ἀρχηγέ, ὀρθοδοξίας ποδηγέ*).⁴⁵⁷ Φυσικά το ζήτημα της ανώτατης πνευματικής εξουσίας του πάπα σε ολόκληρη τη χριστιανοσύνη δεν τίθεται για πρώτη φορά το 13^ο αιώνα. Από τον 9^ο αι. ήδη οι διαμάχες του πατριάρχη Φωτίου με τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία δεν εξαντλούνται μόνο σε δογματικές διαφορές (π.χ. στο *filioque*), αλλά θέτουν παράλληλα το ζήτημα της κανονικής εξουσίας του πάπα

⁴⁵⁵ Innocentius III, PL τ. 215, στ. 623 B: *translatio ergo imperio, necessarium est ut ritus sacerdotii transeferatur*. Για την ιδεολογία αυτή του πάπα Ιννοκεντίου Γ΄ βλ. Janin R., «Au lendemain de la conquête de Constantinople», *EO* 32 (1933), σ. 12.

⁴⁵⁶ Angelon, *The Donation of Constantine*, σ. 92-93, 111.

⁴⁵⁷ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 576. Για τη θρησκευτική οικουμενικότητα του βυζαντινού βασιλέως βλ. Dagron, *Oecuménicité*, σ. 50, 53.

επί της ορθόδοξης εκκλησίας της Ανατολής. Αλλά και στη διάρκεια του 11^{ου} αιώνα, αφενός εξαιτίας του σχίσματος που προέκυψε μεταξύ των δύο εκκλησιών (1054) και αφετέρου λόγω της διεξαγωγής της πρώτης σταυροφορίας κατά την οποία Βυζάντιο και Δύση ήλθαν σε άμεση επαφή (1096), η εχθρότητα έγινε ευδιάκριτη ανάμεσα στα δύο τμήματα της χριστιανοσύνης. Τον επόμενο αιώνα μάλιστα η αντιπαλότητα κλιμακώθηκε κύριως λόγω των παπικών αξιώσεων περί «plenitudo potestatis».⁴⁵⁸ Κατά την εποχή αυτή οι βυζαντινοί έρχονται αντιμέτωποι και με τη δυτική πρακτική του ιερού πολέμου, όπως αυτός υλοποιείται από τον πάπα και τις κοσμικές δυνάμεις της μεσαιωνικής Ευρώπης, και συνειδητοποιούν τελικά τον κατακτητικό και όχι τον επικαλούμενο απελευθερωτικό σκοπό του. Εξάλλου, όπως είναι γνωστό, η πολιτική ιδεολογία των Βυζαντινών περί «δίκαιου» παρά ιερού πολέμου προσέδιδε αρνητική σημασία σε πολέμους με επιθετικό χαρακτήρα.⁴⁵⁹ Μάλιστα στη γραμματεία της εποχής καταγράφεται η διαφορετική οπτική των Βυζαντινών για τους κληρικούς που συμμετέχουν σε πόλεμο και αναπτύσσονται εξειδικευμένα έργα, στα οποία η συμβολή της περιφέρειας είναι αισθητή.⁴⁶⁰ Οι διακρίσεις αυτές εντείνουν την υπό εξέλιξη διαμόρφωση μιας συλλογικής φυσιογνωμίας και συνεισφέρουν στην ανάδειξη ενός κύριου χαρακτηριστικού, που δεν είναι άλλο από την ορθόδοξη εκδοχή της χριστιανικής θρησκείας, όπως διαμορφώνεται από τους κανόνες των οικουμενικών συνόδων.⁴⁶¹

Στη Δύση η «translatio imperii», που πραγματοποιήθηκε το 800 με τη στέψη του Καρλομάγνου ως αυτοκράτορα από τον πάπα, επικύρωνε την πεποίθηση ότι η παποσύνη είχε μεταβιβάσει την πολιτική εξουσία της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στους Φράγκους. Αργότερα εγκαινιάστηκε ένα μεταρρυθμιστικό κίνημα στην εκκλησία, το οποίο εξελίχθηκε τον 10^ο αιώνα με κύριο χαρακτηριστικό την ίδρυση μοναστικών

⁴⁵⁸ Kolbaba, *Latin Religious "Errors"*, σ. 119-121, 126-127. Patlagean, *Modèle des deux pouvoirs*, σ. 551-552, 556. Gounaridis, *Image de l'autre*, σ. 83-4, 87.

⁴⁵⁹ Λαΐου Α., «Οικονομική σκέψη και ιδεολογία», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Γ', Αθήνα 2006, σ. 334. Stouraitis Io., «Jihād and Crusade: Byzantine Positions Towards the Notions of "Holy War"» *ΒυζΣμ*, 21 (2011), σ. 17 και σποράδην. Πρβλ. Κόλια-Δερμιτζάκη Α., *Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος»*. Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο, Αθήνα 1991, σ. 347, 378-9.

⁴⁶⁰ Patlagean E., «L'église grecque de 1123 à 1204: Ouvertures et resistances», *Histoire du Christianisme*, τ. 5, σ. 331, 333. Patlagean E., «Les relations entre Constantinople et Rome aux XIe et XIIe siècles», *αυτ.*, σ. 350. Γουναρίδης, *Εικόνα των Λατίνων*, σ. 47, 51. Ράλλης Γ. Α.-Ποτλής Μ., *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, Αθήνα 1855, τ. 5, σ. 430-1: τοῦ τῶν ἁγίων ἔθους...πολλοὶ τῶν ἡμετέρων, κατὰ ζῆλον ὑπερβάλλοντα, συγγράμασιν ἰδίους καθ' ἑαυτοὺς ὡς ἔκφυλον τοῦτο ἀπεσκοράκισαν. Οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ τὸ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος τοῖς Λατίνοις δογματιζόμενον, ἀπᾶδον καὶ ἀπεμφαῖνον ἤλεγξαν καὶ πολλὰ δὲ ἕτερα ἔθη τούτων, ὡς τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ μὴ ἀκολουθοῦντα, βδελυκτὰ ἐλογίσαντο καὶ ἀπόσαντο.

⁴⁶¹ Κωνσταντακοπούλου, *Διακρίσεις*, σ. 334. Γουναρίδης, «"Grecs", "Hellenes" et "Romains" dans l'état de Nicée», *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, Ρέθυμνο 1986, σ. 253, 256-257.

ταγμάτων, ενώ κλιμακώθηκε τον 11^ο αιώνα με τις μεταρρυθμίσεις του πάπα Γρηγορίου Ζ' (1073-1085), που στόχευαν στον περιορισμό των επεμβάσεων της κοσμικής εξουσίας σε εκκλησιαστικά ζητήματα.⁴⁶² Η ιδεολογική αυτή διαμάχη ανάμεσα στους ηγεμόνες και την παποσύνη, για την ανώτατη εξουσία στη χριστιανική κοινωνία, κορυφώθηκε τον 12^ο και κυρίως τον 13^ο αιώνα με την εκδήλωση αντιδράσεων από την πλευρά των πολιτικών ηγεμόνων έναντι των θεοκρατικών αξιώσεων της παπικής εκκλησίας, όπως αυτές διαμορφώθηκαν και εκφράστηκαν ευκρινώς με τις θεωρίες του πάπα Ιννοκεντίου Γ'.⁴⁶³ Οι παπικές αξιώσεις σχετικά με την τελική επικύρωση (*finaliter*) και νομιμοποίηση του αυτοκράτορα, καθώς και τις υπόλοιπες παρεμβάσεις στον τομέα της κοσμικής εξουσίας, είχαν ως βάση την ερμηνεία του παπικού λειτουργήματος προσαρμοσμένου στο νομικό και πολιτιστικό περιβάλλον της Ρώμης. Στο πλαίσιο της αντίληψης ότι ο πάπας ήταν «*vicarius Christi*» και διαδόχος του Αποστόλου Πέτρου, μορφοποιήθηκε η οργάνωση της παπικής εκκλησίας και υπό τους όρους αυτούς επιχειρήθηκε να παγιωθεί ο ρόλος της παποσύνης ως θεσμού επικυρωτικού της πολιτικής εξουσίας.⁴⁶⁴

Η κατάλυση του βυζαντινού κράτους το 1204, ο σχηματισμός της Λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης και η συνακόλουθη εκλογή και στέψη του Βαλδουίνου της Φλάνδρας ως αυτοκράτορα ήταν γεγονότα τα οποία έγιναν εν αγνοία και δίχως την έγκριση του πάπα. Για να καλυφθούν όμως ιδεολογικά οι απροσδόκητες πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις, απεδόθησαν στη θεία βούληση ως τιμωρία των αιρετικών και σχισματικών γραϊκών, προκειμένου να διατηρηθεί τελικά η ιδέα της «*translatio imperii*» και στην Ανατολή και να αναδειχθεί η ανωτερότητα της παπικής εξουσίας έναντι κάθε άλλης επίγειας πολιτικής δύναμης.⁴⁶⁵

⁴⁶² Paravicini B. A., «L'Église Romaine de 1054 à 1122: Réforme et affirmation de la papauté», *Histoire du Christianisme*, τ. 5, σ. 95. Bernstein-Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, σ. 108, 123, 125. Maleczek W., «La curie romaine et la translatio imperii particulièrement sous Innocent III», *Atti del I seminario internazionale di studi storici "Da Roma alla terza Roma"*, 1981, σ. 1-2.

⁴⁶³ Vauchez, *Église*, σ. 623. Paravicini B. A., «La suprématie pontificale (1198-1274)», *Histoire du Christianisme*, τ. 5, σ. 596, 601. Maleczek, *Curie romaine*, σ. 3-4. Ullmann, *History of the Papacy*, σ. 211, 224, 259. Fuhrmann H., «"Der wahre Kaiser ist der Papst". Von der irdischen Gewalt im Mittelalter», *Das antike Rom in Europa*. Schriftenreihe der Universität Regensburg 12, εκδ. Bungert H., Ρατισβόννη 1985, σ. 108-109.

⁴⁶⁴ Ullmann W., «The Papacy as an Institution of Government in the Middle Ages», *The Papacy and Political Ideas in the Middle Ages*, επιμ. W. Ullmann, Λονδίνο 1976, σ. 84-87, 93, 96. Ullmann W., «The Medieval Papal Court as an International Tribunal», *αυτ.*, σ. 359. Ullmann W., *The Growth of Papal Government in the Middle Ages*, Λονδίνο 1962, σ. 338, 448. Paravicini, *Suprématie pontificale*, σ. 583.

⁴⁶⁵ Maleczek, *Curie romaine*, σ. 5. Μαλτέζου Χ., «Ορθοδοξία και σταυροφορίες», *Ο θησαυρός της ορθοδοξίας 2000 χρόνια ιστορία-μνημεία-τέχνη*, Αθήνα 2000, τ. Α', σ. 152. Duba W., «The Status of the Patriarch of Constantinople After the Fourth Crusade», *Diplomatics in the Eastern Mediterranean*

Σηματοδοτείται επομένως η έναρξη μιας περιόδου κατά την οποία κυριαρχεί η ιδέα της ενιαίας υπό τον πάπα χριστιανοσύνης, η προσπάθεια εκλατινισμού της ορθόδοξης εκκλησίας της Ανατολής και η ανάπτυξη της θεολογικής αρχής του παπικού πρωτείου.⁴⁶⁶ Την πολιτική αυτή υποστήριζε με θέρμη ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄, ο οποίος θεωρούσε ότι η στρατιωτική κατάληψη της αυτοκρατορίας σήμαινε ταυτόχρονα και την ένωση των δύο εκκλησιών σε ένα σώμα (*unum ovile, unus pastor*). Επομένως μετά τη λατινική κατάκτηση το ενδιαφέρον της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας εστιάζεται στην προσπάθεια επιβολής του παπικού πρωτείου στην ανατολική εκκλησία, εγχείρημα που ερχόταν να αποσοβήσει παλαιές δογματικές διαμάχες. Όμως πρωτεύουσα σημασία είχε η υπακοή στη Ρώμη, ενώ η διαφορά στο δόγμα ήταν ήσσονος σημασίας.⁴⁶⁷ Η υλοποίηση του σκοπού αυτού μπορούσε να επιτευχθεί μέσω του εκλατινισμού της ορθόδοξης εκκλησιαστικής ιεραρχίας και των Γραικών, ονομασία που αποδίδεται από τους Λατίνους στους χριστιανούς της Ανατολής ήδη από τον 9^ο αιώνα και η οποία τώρα, όλο και συχνότερα, παίρνει τη σημασία του σχισματικού.⁴⁶⁸ Αυτό το θέμα μάς αφορά άμεσα καθώς διαπιστώνουμε τη διάδοση και εκλαΐκευση μιας αντίθεσης η οποία χαρακτηρίζει στο εξής τη συμβίωση των Λατίνων με τους κατοίκους της «δύσης» και τις αρχές της. Η διάσταση ανάμεσα στις δύο χριστιανικές κοινότητες περιοριζόταν αρχικά στους κόλπους της ανώτερης εκκλησιαστικής ιεραρχίας και εκφραζόταν κυρίως σε δογματικό επίπεδο. Οξύνθηκε όμως κατά την τέταρτη σταυροφορία εξαιτίας της συμπεριφοράς και των λεηλασιών των σταυροφόρων, δημιουργώντας τελικά «μέγιστον χάσμα διαφορᾶς», συνειδητό πλέον και από τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα. Τέλος αποτυπώθηκε σε αντιλατινικές πραγματείες και στην επιστολογραφία επισκόπων του 13^{ου} αιώνα.⁴⁶⁹

1000-1500. *Aspects of Cross-Cultural Communication*, εκδ. A. Beihammer κ.ά., Leiden Boston 2008, σ. 75.

⁴⁶⁶ Patlagean, *Modèle des deux pouvoirs*, σ. 554. Papadakis A., «The Byzantines and the Rise of the Papacy: Points for Reflection, 1204-1453, *Greeks, Latins, and Intellectual History 1204-1500*, εκδ. M. Hinterberger-Ch. Schabel, Λουβέν 2011, σ. 21-29, 41. Duba, *Status of the Patriarch*, σ. 65.

⁴⁶⁷ Kolbaba, *Latin Religious "Errors"*, σ. 117, 128. Gill J., «Innocent III and the Greeks, Aggressor or Apostle?», *Relations Between East and West in the Middle Ages*, επιμ D. Baker, Εδιμβούργο 1973, σ. 95. 98, 100. Ullmann, *Institution of Government*, σ. 100. Πανοπούλου Α., «Οι συνέπειες της σταυροφορίας στο εκκλησιαστικό πεδίο. Πνευματική δικαιοδοσία, επιρροές και ανατροπές», *Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 345.

⁴⁶⁸ Γουναρίδης, «Grecs», σ. 249, 255. Angelov, *Ideological Reactions*, σ. 300. Moris, *Papal Monarchy*, σ. 440.

⁴⁶⁹ Πανοπούλου, *Συνέπειες*, σ. 347, 360. Darrouzès J., «Mémoire de Constantin Stilbès», *REB* 21 (1963).

Επομένως ο επίσκοπος Ρώμης επιχειρούσε την εμπέδωση της υπεροχής της εξουσίας του στο σύνολο της χριστιανικής κοινωνίας υπό τις εξής πολύπλοκες συνθήκες: η Ανατολή αντιλαμβανόταν διαφορετικά τον ιδιαίτερο θεσμικό ρόλο του βασιλέως έναντι της εκκλησίας. Εκεί μάλιστα σχηματιζόταν προοδευτικά μια συνείδηση εχθρική έναντι των Λατίνων, ενώ στη Δύση η ιδεολογική αντιπαράθεση κοσμικής και θρησκευτικής εξουσίας δημιουργούσε οξύτητα.⁴⁷⁰ Η ριζική διαφορά της εκκλησίας της Ανατολής με τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία, η οποία εστιάζεται στο θεσμικό ρόλο του Βυζαντινού αυτοκράτορα επί εκκλησιαστικών θεμάτων, είναι ζήτημα που έχει απασχολήσει την έρευνα και έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω στο σχετικό με τις πολιτικο-κοινωνικές δομές κεφάλαιο και ειδικότερα στο α' υποκεφάλαιο αυτού.⁴⁷¹

Η παποσύνη θεωρούσε ότι ορισμένες αλλαγές στη δομή της εκκλησίας των λατινοκρατούμενων περιοχών θα διευκόλυναν την αφομοίωση των ορθοδόξων πληθυσμών. Ωστόσο στο πλαίσιο αυτής της αναδιοργάνωσης δεν επιχειρήθηκαν ριζικές μετατροπές στο ισχύον εκκλησιαστικό καθεστώς, ενώ παράλληλα ιδρύθηκαν νέες επισκοπές όπου κρίθηκε απαραίτητο.⁴⁷² Έτσι η εκκλησιαστική δομή του ηπειρωτικού κράτους, καθώς και της νήσου Λευκάδος φαίνεται ότι ακολουθεί τελικά εκείνη της προηγούμενης περιόδου.⁴⁷³

Εκτός από την άμεση επέμβαση στην εκκλησιαστική οργάνωση και άλλα ζητήματα ετίθοντο στο πλαίσιο της συνάντησης Δύσης και Ανατολής στο χώρο της άλλοτε Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Προκειμένου να επιτευχθεί η αναγνώριση του παπικού πρωτείου, ζητήθηκε από τους ορθοδόξους κληρικούς και επισκόπους η απόδοση όρκου πίστης στον πάπα μέσω του μηχανισμού της λατινικής ιεραρχίας: *πολλὴν μὲν γὰρ προέθεντο βίαν οἱ τῆς Ἰταλικῆς ἱερατείας προϊστάμενοι, ἵνα τὸ καθ' ἡμᾶς ἅπαν ἱερατικὸν τε καὶ τὸ μοναχικὸν ὑποκλίνωσι τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ πάππα τῆς Ρώμης.*⁴⁷⁴ Σε διαφορετική περίπτωση ο διαφωνών απομακρυνόταν από τη θέση

⁴⁷⁰ Zizioulas J., «Metropolitan of Pergamon, Efforts Toward the Union of the Churches After the Fourth Crusade», *Urbs capta*, σ. 345.

⁴⁷¹ Dagron G., «Le Caractère sacerdotal de la royauté d'après les commentaires canoniques du XIIe siècle», *Το Βυζάντιο κατά τον 12^ο αι. Κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία*, εκδ. Ν. Οικονομίδης, Αθήνα 1991, σ. 167-169, 171, 177. Dagron, *Oecuménicité*, σ. 50. Patlagean, *États d'Europe centrale*, σ. 831, 862. Patlagean, *Modèle des deux pouvoirs*, σ. 554, 556, 570.

⁴⁷² Πανοπούλου, *Συνέπειες*, σ. 348.

⁴⁷³ Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Εκκλησιαστική οργάνωση*, σ. 161.

⁴⁷⁴ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 54, σ. 198-9.

του.⁴⁷⁵ Οι περισσότεροι επίσκοποι και ιερείς αρνήθηκαν να υπακούσουν και εγκατέλειψαν τη θέση τους καταφεύγοντας είτε στην Νίκαια είτε στην Ήπειρο. Ο Χωματηνός μάλιστα αναφέρεται στην αθρόα προσέλευση των εκδιωχθέντων στο κράτος της Ηπείρου: *καὶ οἶμαι, ὥς, εἰ μὴ τὸ πλεον, ἀλλὰ γε τὸ ἥμισυ τῆς ὑπὸ τὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνον ἐπαρχίας ἐν τῇ δύσει τυγχάνον ἐστίν.*⁴⁷⁶

Η πρόσκαιρη βενετική κατάκτηση του Δυρραχίου και της Κέρκυρας (1205-1215) μετέβαλε το εκκλησιαστικό καθεστώς των περιοχών αυτών. Η Βενετία ακολουθούσε συνήθως συμβιβαστική πολιτική, στοχεύοντας στην αποφυγή θρησκευτικών διενέξεων, και καταργούσε τις ορθόδοξες επισκοπές, ενώ όριζε ως προϊσταμένους του ορθοδόξου κλήρου τους πρωτοπαπάδες.⁴⁷⁷ Μετά την παραχώρηση της Κέρκυρας στους δέκα Βενετούς ευγενείς, ο ορθόδοξος πληθυσμός εξασφάλισε τη διατήρηση του προϋπάρχοντος καθεστώτος ως προς τα εκκλησιαστικά πράγματα (*eo modo, quo habebantur temporibus Grecorum Imperatorum*).⁴⁷⁸ Αντίθετα το Δυρράχιο και η ευρύτερη περιοχή του μετετράπη στη διάρκεια του 13^{ου} αι. σε πεδίο αντιπαράθεσης δογμάτων και αντικρουόμενων πολιτικών. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της παρεμπόδισης του νεοεκλεγέντος Λατίνου αρχιεπισκόπου Δυρραχίου Μανφρέδου να εισέλθει στην πόλη και να εγκατασταθεί εκεί, παρόλο που η εκλογή του είχε επικυρωθεί από τον Λατίνο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Η κατάσταση αυτή προκλήθηκε λόγω της απροθυμίας των Βενετών να αποδεχθούν το νέο αρχιεπίσκοπο, γιατί ακολουθούσαν τη δική τους πολιτική και ως προς τα εκκλησιαστικά ζητήματα: *neminem in suo districtu nisi Venetum debere vel posse perfui ecclesiastica dignitate.*⁴⁷⁹ Τελικά όμως το Σεπτέμβριο του 1210 ο δόγης της Βενετίας Petro Ziani ενέδωσε στο παλάτι του τον Μανφρέδο αρχιεπίσκοπο του Δυρραχίου (*ad nomen feudi*), ενώ εκείνος απέδωσε

⁴⁷⁵ Kolbaba, *Latin Religious "Errors"*, σ. 128. Janin, *Lendemain de la conquête*, σ. 10. Gill, *Innocent III*, σ. 104. Πανοπούλου, *Συνέπειες*, σ. 346, 350. Ullmann, *Growth of Papal Government*, σ. 337. Μοσχονάς, *Τροπισμοί*, σ. 60.

⁴⁷⁶ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 114, σ. 373 και επ. 8, σ. 50: *διεσπάρησαν ἄλλος ἄλλαχού οἱ ἀρχιερεῖς και επ. 54, σ. 199: Πλὴν ὀλίγους εὖρον λίαν πάνυ πεισθέντας τοῖς αὐτῶν ἐπιτάγμασιν, ὅθεν καὶ τοὺς μὴ πειθομένους αἰκίαις τὲ καὶ παντοίαις κακώσεσι καὶ ταῖς εἰς περιουσίαν ζημίαις ἀνιλεῶς καθυπέβαλον, σ. 200: μακαριστοὶ καὶ πολλῶν ἄξιτοι ἐγκωμίων, οἱ τῇ ἀθέσμῳ βία τῆς Λατινικῆς ἐξουσίας εἰς γε τὴν μετὰθεσιν τῶν καθ' ἡμᾶς ἱερῶν ἐθνῶν οὐδαμῶς ὑπετάγησαν...ἵνα τῶν πατριῶν ἐθνῶν προδῶται μὴ γένωνται. Για τη στάση των ορθοδόξων κληρικών έναντι στην προσπάθεια επιβολής του παπικού πρωτείου βλ. Gill, *Innocent III*, σ. 99.*

⁴⁷⁷ Πανοπούλου, *Βενετοί*, σ. 288-289. Πανοπούλου, *Συνέπειες*, σ. 359.

⁴⁷⁸ Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 2, σ. 56. Για τη διατήρηση του προϋπάρχοντος εκκλησιαστικού καθεστώτος στην Κέρκυρα στη διάρκεια της πρώτης εφήμερης βενετικής κατάληψης βλ. Μοσχονάς, *Τροπισμοί*, σ. 61.

⁴⁷⁹ Innocentius III, PL τ. 216, στ. 105-6, (επ 94).

όρκο που περιελάμβανε φεουδαλικές υποχρεώσεις προς τον δόγη και τους διαδόχους του, δεσμευόμενος να διαφυλάσσει την πίστη των ανθρώπων της κοινότητας έναντι της Βενετίας (*fidelitatem comunitas hominum civitatis Durachii*).⁴⁸⁰ Ακολούθως κρίθηκε απαραίτητη η παπική παρέμβαση (μέσω ειδικής κατηγορίας εγγράφων, τα «*apostolica scripta*»), προκειμένου να αποκατασταθούν τα αγαθά της εκκλησίας του Δυρραχίου, τα οποία, όπως φαίνεται, είχαν οικειοποιηθεί φορείς της κοσμικής εξουσίας μετά τον κερματισμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας.⁴⁸¹

Στα νησιά της Κομητείας, τα οποία παρέμεναν υπό τον έλεγχο του κόμητα Μαΐου Ορσίνι, και συγκεκριμένα στην Κεφαλληνία, υπήρχε ήδη Λατίνος ιεράρχης (*pastor Latinus*), του οποίου η θέση είχε χηρέψει και ο κόμητας (*dilectus filius vir Maio comes*), καθώς και ο κλήρος και ο λαός της νήσου (*clerus et populus insulae Kefaloniae*) εξέλεξαν (1207) τον Βενέδικτο ως νέο επίσκοπο (*Benedictum presbyterum in episcopum elegerunt*).⁴⁸² Ο πάπας, αφού αναφέρει ότι μέχρι τώρα αυτή η αποστολική έδρα ήταν ανυπάκουη και ανυπότακτη (*inobediens et rebellis*), παραγγέλλει τον έλεγχο των βιογραφικών στοιχείων του Βενεδίκτου και εντέλλεται στην περίπτωση που αυτά κριθούν ικανοποιητικά να επικυρωθεί η εκλογή του, αφού πρώτα αποδώσει στον πάπα και τους διαδόχους του τον οφειλόμενο όρκο πίστης και υπακοής (*fidelitatis et obedientiae juramentum*).⁴⁸³ Στη Ζάκυνθο (*insula Iacinto*), όπως προκύπτει από επιστολή του πάπα προς τον αρχιεπίσκοπο της Πάτρας Άντελμο τον Οκτώβριο του 1207 (εκεί υπάγονται αρχικά εκκλησιαστικά τα νησιά της κομητείας, μέχρι το 1212 όπου και εξής υπάγονται στην αρχιεπισκοπή της Κορίνθου), φαίνεται ότι υπάρχει ορθόδοξος επίσκοπος, ο οποίος δεν υπακούει στην Αγία Έδρα (*inobediens et rebellis*), ενώ παράλληλα διάγει προκλητικό βίο (*vitam multorum*

⁴⁸⁰ Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 2, σ. 123-24. Dandolo Andrea, *Chronicon Venetum*, σ. 337. Για τη φεουδαλική σχέση που συνήφθη ανάμεσα στον Λατίνο αρχιεπίσκοπο Δυρραχίου και τον Βενετό Δόγη, βλ. Ducellier *Façade maritime*, σ. 147-148.

⁴⁸¹ Innocentius III, PL τ. 216, στ. 106 A, (επ 94): *per apostolica scripta mandamus quatenus praedictos ducem et populum Venetorum...ut restitutis bonis Duraciensis Ecclesiae universis* και στ. 106 D (επ 96): *Nobili Viro Michalicio Cuminiano Romaniae*, στ. 107 A: *possessionses quas ejus Ecclesia in terra tua obtinere dignoscitur permittas pacifice possidere, fructus..restituens universos* και στ. 107 B, (επ. 97): *nobilis vir Dametrius judex Albanorum quasdam possessiones Ecclesiae contra justitiam detinet occupata. I dedimus litteris in mandatis ut possessiones ipsas et alia cum fructibus perceptis...restituatur*. Για την εκμετάλλευση της ορθόδοξης εκκλησιαστικής περιουσίας από τον λατινικό κλήρο βλ. Πανοπούλου, *Συνέπειες*, σ. 351. Για την ειδική κατηγορία των εγγράφων *apostolica scripta* βλ. Ασωνίτης Σπ., «Προβενετικές καγκελαρίες στο χώρο του Ιονίου», *Διεθνές Συμπόσιο Αρχαιολογικών (Κύπρος 4-6 Μαΐου 2000)*, Αθήνα 2001, σ. 109.

⁴⁸² Innocentius III, PL τ. 215, στ. 1129 B-C, (επ. 33).

⁴⁸³ Αυτ., στ. 1129 C, (επ. 33).

scandalum).⁴⁸⁴ Πιθανώς πρόκειται για περίπτωση κληρικού, ο οποίος προτίμησε να διατηρήσει το αξίωμά του, δίχως συγχρόνως να συμμορφώνεται με τις επιταγές της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, αφού παραγγέλλεται σε εκείνον να παράσχει την οφειλόμενη υπακοή και σεβασμό (*obtentiam et reverentiam*), ενώ διαφορετικά ήταν προφανής η επιβολή εκκλησιαστικού επιτιμίου (*censuram ecclesiasticam*).⁴⁸⁵

Το ίδιο έτος ο πάπας έκανε αποδεκτό το αίτημα του κόμητα της Κεφαλληνίας να τεθεί ο ηγεμόνας και η επικράτειά του (*tam temetipsum quam terram tuam*) υπό την εξουσία της Αγίας Έδρας (*sedis apostolicae potestati*).⁴⁸⁶ Από την επιστολή προκύπτει ότι ο Ορσίνι πληρούσε τις προϋποθέσεις για να ικανοποιηθεί το αίτημά του, καθώς διέθετε όλες του τις δυνάμεις για την επικουρία του παπικού έργου στους Αγίους Τόπους (*ad obsequium Jesu Christi ac subsidium terrae sanctae*), ενώ παράλληλα είχε μετανοήσει για προγενέστερες παρεκβατικές συμπεριφορές.⁴⁸⁷ Η προσφορά υποτέλειας και γης, την οποία ελάμβανε μετά ως φέουδο ένας ανίσχυρος συνήθως ηγεμόνας, αποτελούσε έναν από τους τρόπους διασφάλισης της παπικής προστασίας και ενδυνάμωσης της θέσης του στο διεθνές πολιτικό περιβάλλον. Έτσι ο πάπας, λόγω του σταδιακού πολλαπλασιασμού των υποτελών του, εξελισσόταν στον ισχυρότερο φεουδαλικό μονάρχη της δυτικής Ευρώπης.⁴⁸⁸

Με βάση την παραπάνω επισκόπηση του εκκλησιαστικού καθεστώτος των υπό εξέταση περιοχών, οι οποίες έστω και πρόσκαιρα είχαν κατακτηθεί από τους Λατίνους, μπορούμε τώρα να εξετάσουμε ένα συναφές θέμα, τον καθοριστικό ρόλο του πάπα στην πολιτική νομιμοποίηση και εδραίωση διαφόρων ηγεμόνων της περιοχής που άπτονται του θέματός μας. Ορισμένοι από αυτούς ταλαντεύθηκαν ανάμεσα στη Ρώμη και το πατριαρχείο της Νίκαιας, προκειμένου να διασφαλίσουν την αναγνώριση και συνακόλουθα την επικύρωση της εφήμερης εδαφικής τους εξουσίας. Παραδειγματική περίπτωση είναι αυτή του Βούλγαρου ηγεμόνα Καλογιάννη.⁴⁸⁹ Αυτός από κοινού με τον αρχιεπίσκοπο Τυρνόβου Βασίλειο διαμαρτύρονται στον πάπα (1204) για τα κωλύματα επικοινωνίας που τους

⁴⁸⁴ Αυτ., στ. 1225 C-D, (επ. 128).

⁴⁸⁵ Αυτ., στ. 1225 D και 1226 A (επ. 128). Για την περίπτωση του επισκόπου Ζακύνθου βλ. Kordoses M., *Southern Greece Under the Franks (1204–1262)*, Ιωάννινα 1987, σ. 66. Πανοπούλου, *Συνέπειες*, σ. 346, 350. Μαλέζου, *Ορθοδοξία και σταυροφορίες*, σ. 153. Patlagean, *Modèle des deux pouvoirs*, σ. 679.

⁴⁸⁶ Innocentius III, PL τ. 215, στ. 1225 B.

⁴⁸⁷ Αυτ., στ. 1224 D και στ. 1225 A-B, (επ. 127).

⁴⁸⁸ Ullmann, *Growth of Papal Government*, σ. 331-334, 337. Ullmann, *History of the Papacy*, σ. 227.

⁴⁸⁹ Patlagean, *États d' Europe centrale*, σ. 828, 835. Patlagean, *Modèle des deux pouvoirs*, σ. 666.

προκαλούν οι ορθόδοξοι «Γραικοί», καθώς ελέγχουν το Δυρράχιο και δεν τους επιτρέπουν τη διάβαση προς την Ιταλία. Δεν παραλείπουν μάλιστα να αναφερθούν και στην αρνητική στάση των ορθοδόξων απέναντι στους ίδιους και τους παπικούς: *nos tanquam et vos Graeci exosos habent*.⁴⁹⁰ Πράγματι, μετά τη βενετική κατάληψη του Δυρραχίου και την παπική παρέμβαση, εξασφαλίζεται η ασφαλής διάβαση των Βουλγάρων στην περιοχή (1207).⁴⁹¹ Στις πολιτικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, η Βουλγαρία και η Σερβία ως ανεξάρτητοι πλέον πολιτικοί σχηματισμοί απευθύνθηκαν στον πάπα προκειμένου να επιτύχουν εκκλησιαστική ανεξαρτησία από την αρχιεπισκοπή Αχρίδος, οι δικαιοδοσίες της οποίας εκτείνονταν κατά τους προηγούμενους αιώνες (11^{ος}-12^{ος}) στα σερβικά και βουλγαρικά εδάφη.⁴⁹²

Ο καθοριστικός ρόλος του πάπα στη διευθέτηση μιας διεθνούς πολιτικής τάξεως δεν μπορεί παρά να εξεταστεί συνδυαστικά με τον αντίστοιχο ρόλο της ορθόδοξης εκκλησίας στην κοινωνία της Ανατολής, κατά την ύστερη εποχή, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας ήταν πλέον ο πολιτικός κερματισμός. Ο ιδεολογικός αγώνας μεταξύ κοσμικής εξουσίας και εκκλησίας στη μεσαιωνική Δύση δεν ήταν βέβαια θέμα άγνωστο στην Ανατολή. Και στο Βυζαντινό κράτος, κυρίως σε περιόδους κρίσεων, επεχειρείτο από ορισμένους πατριάρχες η προβολή και η νομιμοποίηση πολιτικών φιλοδοξιών με την επίκληση της Κωνσταντίνειας δωρεάς. Επρόκειτο ωστόσο για συγκεκριμένες περιπτώσεις από τις οποίες δεν προκαλούντο ρήξεις και αντιπαλότητες μακράς διάρκειας, ανάλογες με εκείνες της Δύσης.⁴⁹³ Η σύγχρονη έρευνα κάνει λόγο για μια ιστορική αλλαγή που συντελείται κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο και μεταβάλλει τους όρους του Κωνσταντίνειου προτύπου εξουσίας υπέρ της εκκλησίας. Ειδικότερα, ο ορθόδοξος πατριάρχης επιβεβαιώνει το πρωτείο του έναντι του βασιλέως και διευρύνει τη σημασία των προνομίων του, των σχετικών με την εξουσία.⁴⁹⁴ Ο μετασχηματισμός αυτός φαίνεται ότι ήταν περισσότερο αισθητός στη Νίκαια. Εκεί εμπεδώνεται η αντίληψη της νομιμοποίησης

⁴⁹⁰ Innocentius III, PL τ. 215, στ. 288 C, στ. 289 B (επ. 5) και στ. 290 B, (επ. 6). Sweeney, *Basil of Trnovo's Journey*, σ. 119.

⁴⁹¹ Innocentius III, PL τ. 215, στ. 1162 A-D, (επ 65).

⁴⁹² Kloczowski, *Consolidation*, σ. 657-8.

⁴⁹³ Dagron, *Caractère sacerdotal de la royauté*, σ. 165-168. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Δύο εξουσίες*, σ. 181, 183. Dagron, *Emperor and Priest*, σ. 249. Congourdeau, *L' église et les pouvoirs*, σ. 609. Angelov, *The Donation of Constantine*, σ. 92, 95.

⁴⁹⁴ Patlagean, *Modèle des deux pouvoirs*, σ. 560. Angelov, *Imperial Ideology*, σ. 351, 353-4.

του αυτοκράτορα από την εκκλησία και ο πατριάρχης αρχίζει διαπραγματεύσεις για την ίδρυση πατριαρχείου στη Σερβία και τη Βουλγαρία.⁴⁹⁵

Το ίδιο ερώτημα, σχετικά με το ρόλο του πατριάρχη σε σχέση με την πολιτική εξουσία, μπορεί να απαντηθεί και μέσα από μια διαφορετικού περιεχομένου πηγή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει έγγραφο του πατριάρχη Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανού (1208-1214) στο οποίο υπό μορφή υστερόγραφου και σε αντίθεση με τη βυζαντινή εκκλησιαστική παράδοση, αναφέρεται σε στρατιώτες που βρίσκουν το θάνατο στο πεδίο της μάχης υπερασπιζόμενοι την πατρίδα τους. Σ' αυτούς υπόσχεται άφεση αμαρτιών, δηλαδή πλεονεκτήματα πνευματικά ανάλογα με εκείνα των Δυτικών αντιπάλων τους. Δεν πρέπει βέβαια να παραβλέψουμε ότι αυτή η στάση του πατριάρχη δεν απορρέει από αποφάσεις συνόδων και δεν ενσωματώνεται στο κανονικό δίκαιο, όπως συμβαίνει στη Δύση.⁴⁹⁶ Στον κερματισμένο χώρο της ορθόδοξης Ανατολής η εκκλησία, συχνά παρεκκλίνοντας από το κανονικό της δίκαιο, συμπλέκεται με την πολιτική εξουσία, εντάσσεται στις πολιτικές αντιπαλότητες της εποχής και γενικά ταλαντεύεται, τουλάχιστον έως το 1261, ανάμεσα στο οικουμενικό πρότυπο και την επαρχιακή λογική.⁴⁹⁷ Ως εκ τούτου θεωρούμε ότι απέτυχαν αρχικά οι προσπάθειες για τη διαμόρφωση μιας ενωτικής αντίληψης των ορθοδόξων χριστιανών και επομένως δεν ευδοκίμησαν οι ήδη υπάρχουσες τάσεις μετασχηματισμού της εκκλησίας σε θεσμό επικυρωτικό της εξουσίας.

Αυτό όμως που μπορούμε να διαπιστώσουμε είναι μια άλλου είδους επιρροή και μάλιστα μακράς διάρκειας ιδιαίτερα στο κράτος της Ηπείρου. Εδώ οι επίσκοποι συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση αυτοκρατορικής ιδεολογίας και παρέχουν τα στηρίγματα για τη νομιμοποίηση του ανώτατου πολιτικού ηγεμόνα.⁴⁹⁸ Η εξέλιξη του προτύπου των δύο εξουσιών στη «δύση» είναι θέμα το οποίο εξετάστηκε στο ανάλογο κεφάλαιο, ενώ η οπτική των ορθοδόξων επισκόπων για τους Λατίνους/Ιταλούς και τα ήθη τους έχει ήδη συζητηθεί στο οικείο κεφάλαιο. Τα κύρια ζητήματα προστριβής μεταξύ του πατριαρχείου της Νίκαιας και του κράτους της

⁴⁹⁵ Kloczowski, *Consolidation*, σ. 657-9. Patlagean, *États d'Europe centrale*, σ. 828. Για την αντίδραση του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Χωματηνού στη συναίνεση του πατριάρχη να ιδρυθεί αυτοκέφαλη εκκλησία στη Σερβία βλ. *Πονήματα*, επ. 86 προς τον Σάβα, σ. 297-8: *εἰ τοίνυν ἀρχιερεὺς, ὃ μακάριε, γέγονας...παρὰ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινοπόλεως, διατί; εἰ μὲν γὰρ κατὰ τὴν ἔκπαλαι τοῖς βασιλεῦσιν ἀνειμένην δικαιοδοσίαν τὴν πόλεις καίνιζουσαν καὶ ἀπὸ τιμῆς ἐλάττονος, ἐπισκοπικῆς δηλονότι, εἰς μείζω τάτας ἀνάγουσαν μητροπολιτικὴν ἢ ἀρχιεπισκοπικὴν, μητροπολίτης ἐγένου.*

⁴⁹⁶ Oikonomidès, *Cinq actes*, σ. 135. Angelov, *Imperial Ideology*, σ. 100.

⁴⁹⁷ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 385. Patlagean, *Modèle des deux pouvoirs*, σ. 669.

⁴⁹⁸ Angelov, *Ideological Reactions*, σ. 307. Dagron, *Emperor and Priest*, σ. 5.

Ηπείρου, με κίνδυνο να προκληθεί σχίσμα ή ακόμη και να ιδρυθεί ανεξάρτητο πατριαρχείο, ήταν η στήριξη που παρείχαν οι «δυτικοί» επισκόποι στον εκάστοτε πολιτικό ηγεμόνα της επικράτειάς τους, καθώς και ο μη κανονικός τρόπος πλήρωσης των κενών επισκοπικών εδρών σε συνάρτηση με τις επιταγές της πολιτικής εξουσίας.⁴⁹⁹ Ο «δυτικός ιεραρχικός σύλλογος», δηλαδή οι επίσκοποι της «δυτικῆς μοῖρας», του «δυσμικοῦ κλίματος» –για να χρησιμοποιήσουμε τους όρους της εποχής–, είχαν συνειδητοποιήσει ότι η σύγχρονή τους πολιτική αναταραχή απειλούσε τη διάσπαση της εκκλησίας.⁵⁰⁰ Όταν ο Χωματηνός έγραφε ότι η κοσμική βασιλεία και η εκκλησιαστική ιεραρχία, τα δύο αυτά αλληλένδετα λυχνάρια έσβησαν (*τὰ διπλὰ...λύχνα ἐσβέσθησαν, τῆς βασιλείας καὶ τῆς ἱεραρχίας, ἅπερ κατὰ ἔθος ἀρχαῖον ὑπ’ ἀλλήλων ἀνῆπτοντο*) είχε ήδη, στην πραγματικότητα, συνειδητοποιήσει την αδυναμία αναπαραγωγῆς του Κωνσταντίνειου προτύπου.⁵⁰¹

Συνεπώς, στις περιστάσεις αυτές δεν είναι τυχαίο ότι προβάλλεται η ανάγκη ενίσχυσης της νομιμοποίησης των ακολουθητέων διαδικασιών ως προς την ιεραρχική εξέλιξη των κληρικών.⁵⁰² Οι επίσκοποι της «δύσης» υποστήριζαν ότι οι εκλογές και οι χειροτονίες επισκόπων στα μέρη τους δεν ήταν αντικανονικές (*οὔτε σχίσμα οὔτε παρασυναγωγή*). Ο Απόκαυκος μάλιστα έφτασε να παραλληλίζει με ρητορικά ενδεικτικό τρόπο την εκκλησιαστική αντιπαλότητα Ηπείρου και Νίκαιας με τον ιερό (στρατιωτικό) πόλεμο: *λεγέσθω γὰρ καὶ πόλεμος ἱερὸς, ὥσπερ καὶ στρατιωτικὸς*;⁵⁰³ Το ερώτημα του μητροπολίτη φαίνεται να προκύπτει από τη διαίρεση των πολιτικών πραγμάτων: εφόσον οι επίσκοποι ήταν υποταγμένοι στην πολιτική εξουσία, υπήρχε κίνδυνος να προκληθεί διάσπαση και στην τάξη των ιερέων, όπως οι ίδιοι άλλωστε

⁴⁹⁹ Βλεμμύδης, *Περὶ τῶν κατ’ αὐτὸν*, σ. 14: *τῷ μὴ συνοίσειν τοῖς ὁμογενέσιν μὴ δ’ ἐπιπρεπῶς ἔχειν, αὐτοκράτορας εἶναι δύο, καὶ πατριάρχας δύο*. Miklosich–Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3: *τὰ δ’ ἐκ τῶν κατὰ θάλατταν πειρατῶν μορμολύκεια καὶ τὰ κατὰ χέρσον ἐμποδοστατήματα προφάσεις ἀκαίρους ἡγήμεθα καὶ, τὸ ἀληθέστερον φάναι, σχισμάτων προμελετήματα*. (επιστολή του πατριαρχῆ Γερμανοῦ προς τον δεσπότη Μανουήλ Δούκα). Για τις προστριβές που προέκυψαν ανάμεσα στο πατριαρχείο και ορισμένους επισκόπους του κράτους της Ηπείρου ως προς το ζήτημα της κανονικότητας της πλήρωσης κενών επισκοπικών εδρών στην «δύση» Βλ. Πανοπούλου, *Συνέπειες*, σ. 357-8.

⁵⁰⁰ Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 24, σ. 285 και επ. 26, σ. 290 και επ. 27, σ. 293. Γαλῶνη, *Βαρδάνης*, σ. 411. Ράλλης-Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. 5, σ. 433: *ἐπεὶπερ τὰ μὲν ἔθνη οὐ τοσοῦτον, τὰ δὲ γε πονηρὰ δόγματα διασπᾶν ἡμᾶς τούτων δύνανται*.

⁵⁰¹ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 114, σ. 376.

⁵⁰² Αυτ., επ. 114, σ. 372-373, και επ. 146, σ. 424, 426 και επ. 150, σ. 439. Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 13, σ. 261, 263.

⁵⁰³ Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 277.

προειδοποιούσαν το πατριαρχείο της Νικαίας.⁵⁰⁴ Παρά ταύτα δεν έπαυαν να εύχονται την επανένωση της εκκλησίας.⁵⁰⁵

Η υποταγή αυτή των επισκόπων της «δύσης» στην πολιτική εξουσία της περιοχής είχε ως αποτέλεσμα τη σύγκρουση με το πατριαρχείο της Νίκαιας και την ανοχή –εκ μέρους των ιεραρχών– μιας εκτροπής του βασιλέως από το παραδοσικό πρότυπο του «ἐπιστημονάρχη» της εκκλησίας.⁵⁰⁶ Μια άλλη συνέπεια της διαπλοκής αυτής ήταν η οικειοποίηση τμήματος της εκκλησιαστικής περιουσίας από την πολιτική εξουσία για λόγους υπαγορευόμενους από στρατιωτικές ανάγκες. Υπήρχαν βέβαια και οι γνωστές περιπτώσεις αυθαιρεσιών σε βάρος της περιουσίας της εκκλησίας και μάλιστα προς όφελος (*εἰς δίαίταν*) των κρατούντων και των ανθρώπων τους (*τινῶν ὑπ' αὐτοῦς*) με χαρακτηριστικό παράδειγμα την καταχρηστική συμπεριφορά του δεσπότη Κωνσταντίνου στη Ναύπακτο.⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ Αυτ., επ. 26, σ. 290-91. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 427.

⁵⁰⁵ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 112, σ. 370. Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 15, σ. 267 και επ. 17, σ. 276 και επ. 27, σ. 294. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 430.

⁵⁰⁶ Ράλλης-Ποτλής, *Σύνταγμα*, τ. 5, σ. 429: ὁ βασιλεὺς...κοινὸς τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπιστημονάρχης καὶ ὧν καὶ ὀνομαζόμενος. Για τη θεωρία που προβάλλει τον αυτοκράτορα ως ένα είδος ιερέα βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 357. Dagron, *Caractère sacerdotal de la royauté*, σ. 171.

⁵⁰⁷ Κεραμεύς, *Συμβολή*, επ. 6, σ. 240-244 και επ. 7, σ. 245: ὑποσπᾶται ἀγροὺς...ἀνονομάστους ἀπαιτεῖται τοὺς φόρους (ο δεσπότης Κων/νος στη Ναύπακτο). Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 276: τὰ ἐν τοῖς πολέμοις οἰκεῖα κενώματα καὶ δαπανήματα κάκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν προσόδων και σ. 297: εἴλκησε πλωίμους...διὰ τὴν προκειμένην ναυτικὴν ἐκστρατείαν. (Ο Θεόδωρος Δούκας από τη μητρόπολη Ναυπάκτου).

β) Οι ηγεμόνες της «δύσης» έναντι της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας

Με βάση τον καταδειχθέντα αποφασιστικό και καταλυτικό θεσμικό ρόλο του πολιτικού ηγεμόνα της «δύσης» στα εκκλησιαστικά ζητήματα, θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε και τον τρόπο με τον οποίο διαγράφονται οι σχέσεις του με τον πάπα και τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία.

Όπως είναι γνωστό, ο γεωγραφικός χώρος στον οποίο συγκροτήθηκε το κράτος της Ηπείρου, σύμφωνα με το έγγραφο διανομής του 1204, ανήκε, θεωρητικά τουλάχιστον, στο μερίδιο της Βενετίας. Έχει ωστόσο υποστηριχθεί στην νεώτερη βιβλιογραφία ότι ο Μιχαήλ Α΄ έθεσε την επικράτειά του υπό την προστασία της Αγίας Έδρας, χωρίς όμως η άποψη αυτή να τεκμηριώνεται.⁵⁰⁸ Ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ σε μια επιστολή του (1209), αφού προβάλλει τον καθοριστικό του ρόλο ως προς την επικύρωση και τη νομιμοποίηση προσώπων σε θέσεις πολιτικής εξουσίας, απευθύνεται στον Μιχαήλ Α΄ (*Nobili Viro Michalicio Cuminiano Romaniae*) και, αφού αρχικά τον αναγνωρίζει ως φεουδαλικό κύριο μιας περιοχής (*in terra tua*), του ζητά να επιτρέψει στον Λατίνο αρχιεπίσκοπο Δυρραχίου την κατοχή και νομή των εκκλησιαστικών κτημάτων που βρίσκονται εντός του κράτους της Ηπείρου, παραγγέλλοντας παράλληλα στον ηγεμόνα την επιστροφή όλων των κερδών από τα κτήματα που είχε οικειοποιηθεί.⁵⁰⁹

Η ανεκτική πολιτική της Βενετίας σε θρησκευτικά ζητήματα φαίνεται ότι ακολουθείται και από τον Μιχαήλ Α΄, τόσο στις περιοχές οι οποίες εκχωρήθηκαν σε αυτόν ως φέουδο (*que sunt concesse*), όσο και σε εκείνες που είχε κατακτήσει και θα κατακτούσε μελλοντικά (*in omnibus terres, quas habeo et habebo*). Αυτό προκύπτει από την «Promissio» που αποδίδει προς τον Δόγη της Βενετίας, αφού διασφαλίζεται το δικαίωμα των Βενετών να αποκτήσουν «εκκλησία» στην επικράτειά του.⁵¹⁰ Η στρατιωτική ενδυνάμωση του Μιχαήλ Α΄ και του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρι, οφειλόμενη κυρίως στην ένταξη Λατίνων μισθοφόρων στα στρατεύματά τους, δημιουργούσε τον κίνδυνο οι ορθόδοξοι «Γραικοί» να ανακαταλάβουν την αυτοκρατορία της Ανατολής (*imperium Romaniae*), η πολιτική εξουσία της οποίας

⁵⁰⁸ Nicol, *Despotate*, τ. 1, σ. 26. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 137-8.

⁵⁰⁹ Innocentius III, PL τ. 216, στ. 106 D-107 A (επ. 96): *si te servum recognoscis illius quas servos suos adoptat in filios et coronat in reges*.

⁵¹⁰ Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 2, σ. 121.

είχε μεταβιβαστεί (*translatum fuerit*) στους Λατίνους.⁵¹¹ Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα την παρεμπόδιση της βοήθειας προς τους Αγίους Τόπους, αφού το μίσος των Βυζαντινών για τους Λατίνους εξακολουθούσε να υφίσταται. Εξάλλου ήταν γνωστό ότι οι ορθόδοξοι χριστιανοί της Ανατολής θεωρούσαν την Αποστολική Έδρα υπεύθυνη για την εκτροπή της Δ' σταυροφορίας, η οποία κατέληξε στον κερματισμό και την κατάλυση του Βυζαντινού κράτους. Η πραγματικότητα αυτή εκφράζεται σε επιστολή του πάπα Ιννοκέντιου Γ' στον Λατίνο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1210). Σ' αυτή του παραγγέλλει να συμβουλευθεί τους Λατίνους να μην παρέχουν βοήθεια στους ανατολικούς ορθοδόξους εναντίον του Λατίνου αυτοκράτορα και του δικτύου των υποτελών του. Ειδικότερα, επισημαίνει την περίπτωση του αφορισμένου ηγεμόνα Μιχαήλ Α', τον οποίο όσοι τον συνέδραμαν κινδύνευαν να υποστούν την επιβολή ανάλογου επιτίμιου. Η στοχευμένη αυτή απαγόρευση να παρασχεθεί βοήθεια στον Μιχαήλ Α' προκύπτει από την εχθρική στάση του τελευταίου έναντι της Λατινικής αυτοκρατορίας και ειδικότερα έναντι όλων των Λατίνων ιερέων, τους οποίους μάλιστα αφού συνελάμβανε, αποκεφάλιζε. Για τον ίδιο λόγο ο πάπας απευθύνεται στους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους και τους ιερείς σε όλη τη Ρωμανία.⁵¹² Καθίσταται, επομένως φανερό ότι ο πάπας λειτουργώντας προληπτικά, προκειμένου να αποτρέψει τη συμμετοχή Λατίνων μισθοφόρων στα στρατεύματα της Ηπείρου και της Νίκαιας, επειδή πολλοί στρατιώτες κατέφευγαν εκεί εξαιτίας οικονομικών λόγων (*cupiditate caecati*), επικαλείται την επιβολή του επιτίμιου του αφορισμού, που λειτουργεί ως κατασταλτικός μηχανισμός, καθώς η μη εφαρμογή των εντελλομένων συνεπάγεται αυτομάτως την ισχύ του.⁵¹³

Το ίδιο πνεύμα των στάσεων έναντι των θρησκευτικών διαφορών απηχεί και μια επιστολή του Λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης Ερρίκου απευθυνόμενη στους υπερόριους (*ultramontantis*) εκκλησιαστικούς αξιωματούχους και ιερείς. Αναγνωρίζοντας την ανωτερότητα της παπικής εξουσίας –χαρακτηρίζει εαυτόν «*Dei et Romane Ecclesie beneplacito imperator Constantinopolitanus*»– και

⁵¹¹ Innocentius III, PL τ. 216, στ. 354 B.

⁵¹² Innocentius III, PL τ. 216, στ. 354 A, (επ. 184): *et omnes Latinos presbyteros quos capere potuit, et quondam electum in praesulem et etiam confirmatum, fecit capitibus detruncari/ B-C: per apostolica scripta mandamus quatenus Latinos...sub poena excommunicationis inducas ne Graecis, et praesertim praefato Michalicio, qui faciendo necari presbyteros laqueum excommunicationis incurrit, contra imperatorem praedictum vel fideles ipsius auxilium praebant vel favorem.*

⁵¹³ Μιχαηλάρης Π., *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 2004, σ. 167-8, 193. *Dictionnaire de droit canonique contenant tous les termes du droit canonique avec un sommaire de l'histoire des institutions et de l'état actuel de la discipline*, εκδ. R. Naz, τ. 5. Παρίσι 1953, excommunication σ. 615-616. Ullmann, *Medieval Papal Court*, σ. 363.

εφαρμόζοντας το θεοκρατικό σχήμα ερμηνείας για να εξηγήσει την άλωση της Κωνσταντινούπολης, όπως αυτό είχε προβληθεί από την παποσύνη, αναφέρεται στην ανάγκη να παταχθεί η υπεροψία των ορθοδόξων χριστιανών, των «Γραικών», από τον θεό, καθώςον έφτασαν να στραφούν εναντίον της ρωμαϊοκαθολικής εκκλησίας και, σε καταφρόνηση της πίστης, να αποκαλούν το ποίμνιό της κύνες (*canes*).⁵¹⁴ Ο ίδιος σε άλλη επιστολή (1212) συμπεριλαμβάνει ανάμεσα στους τέσσερεις κύριους εχθρούς της αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως (*quatuor imperii hostibus*), αφενός τον Μιχαήλ Α΄, που στόχευε στην εξόντωση των Λατίνων, και αφετέρου τον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι, ο οποίος σχεδίαζε την κατάλυση της Αυτοκρατορίας με τη συνδρομή Λατίνων μισθοφόρων που είχαν αψηφήσει τις παπικές προειδοποιήσεις.⁵¹⁵

Πειθαρχικά και δογματικά ζητήματα σε σχέση με την ορθόδοξη εκκλησία της Ανατολής απασχόλησαν την Δ΄ σύνοδο του Λατερανού που πραγματοποιήθηκε στην Ρώμη το έτος 1215. Καθώς ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ ήθελε να προσδώσει οικουμενική διάσταση στη σύνοδο, στην οποία θα αντιμετωπίζονταν συνολικά τα προβλήματα της χριστιανοσύνης, προσκάλεσε εκκλησιαστικούς και κοσμικούς εκπροσώπους και από την Ανατολή.⁵¹⁶ Ανάμεσα σ΄ αυτούς προσκλήθηκε και ο μητροπολίτης Κερκύρας Βασίλειος Πεδιαδίτης (1201-1219), ο οποίος όμως τελικά δεν παρέστη, προς λύπη του Απόκαυκου που δεν παραλείπει να αναφερθεί αργότερα με αφορμή το θάνατό του στη διαλεκτική ικανότητα του Πεδιαδίτη να αντικρούει τα επιχειρήματα των αλαζόνων, όπως τους χαρακτηρίζει, Λατίνων κληρικών: ἴσασι τὰς ἐκείνης <scil. γλώττης> προσβολὰς ἱερεῖς ὑψαύχενες Ἰταλῶν, ὅπως ὡς ἀπὸ σφενδόνης τὰς διαλέξεις πέμπουσα ἅπαν ὕψωμα δογμάτων ἀντίθετον, καὶ ὡς εἰς χοῦν ἐλέπτυνε τὰς ἐκείνων οἰκοδομάς.⁵¹⁷ Ο μητροπολίτης Κερκύρας στην απαντητική του επιστολή, η οποία αποτελεί και τη μοναδική διασωθείσα απάντηση ορθοδόξου επισκόπου στην

⁵¹⁴ Lauer Ph., «Une lettre inedite d'Henri Ier d'Ange, empereur de Constantinople, aux prelates italiens (1213?)», *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, Παρίσι 1924, σ. 201.

⁵¹⁵ Henricus imperator Constantinopolitanus, *De quatuor hostibus*, σ. 531: *Michalitus, traditor potentissimus et Stratus...nostro exitio imminabant* και σ. 532: *Lascarus ei cum majori Graecorum multitudine occurrerat, et etiam Latinorum qui sub excommunicatione summi Pontificis ei adhaeserant/ cito terram de Latinis canibus liberaret* και σ. 533: *ex Latinis qui ei contra nos auxilium faciebant sub excommunicatione domini Papae*.

⁵¹⁶ Andrea A. J., «Innocent III and the Byzantine rite», 1198-1216, *Urbs capta*, σ. 112. Paravicini, *Eglise Romaine*, σ. 544. Paravicini, *Suprématie pontificale*, σ. 575. Ullmann, *History of the Papacy*, σ. 221. Για τον οικουμενικό χαρακτήρα της Συνόδου βλ. τα εξής δυτικά χρονικά: Albericus, *Chronica*, σ. 903, όπου απαριθμούνται οι παρόντες εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι καθώς και οι απεσταλμένοι των κοσμικών ηγεμόνων. Ogerius Panis, *Annales*, εκδ. G. H. Pertz, [MGH SS 18], σ. 136. *Annales Brixienses*, εκδ. L. Bethmann, [MGH SS 18], σ. 818. *Annales Placentini Guelfi*, [MGH 18], σ. 431: *patriarche et archiepiscopi aliarumque ecclesiarum prelati per diversas et extremas mundi regions*. Ryccardus de S. Germano, *Chronica*, σ. 338: *interfuerunt autem regum et principum totius orbis nuntii*.

⁵¹⁷ Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 8, σ. 254.

πρωτοβουλία του πάπα για σύγκληση οικουμενικής συνόδου, αφού εκθέτει αρχικά τα τυπικά ζητήματα που δεν επιτρέπουν, κατά τη γνώμη του, τη σύμφωνη με το κανονικό δίκαιο διεξαγωγή της συνόδου (μεταξύ των άλλων εξαιτίας της χηρείας του πατριαρχικού θρόνου Κωνσταντινουπόλεως και της αρχαίας συνήθειας να διεξάγεται η «παγκόσμιος» σύνοδος στην Ανατολή), θέτει τελικά το ερώτημα ποιοι ορθόδοξοι επίσκοποι (*ποῖοι τῶν γραικικῶν ἀρχιερέων*) είχαν κληθεί να συμμετάσχουν, καθώς οι περισσότεροι είχαν εκδιωχθεί «ἀκανονίστως» είτε από τον πάπα είτε από κοσμικούς άρχοντες που τον μιμήθηκαν, αντικαθιστώντας τους νόμιμους ιεράρχες με άλλους «μοιχούς». Επιπλέον επικαλούμενος δογματικές διαφορές σχετικά με τη διττή εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και *ἐκ τοῦ Υἱοῦ*, απόκλιση που, κατ' αυτόν, εισάγει την παγανιστική πολυθεΐα (*ἐλληνικὴ πολυαρχία*), καταλήγει ότι δεν υπάρχουν οι προϋποθέσεις εκείνες ώστε να διεξαχθεί τελικά οικουμενική σύνοδος με κανονικό τρόπο: *καὶ τὰ πεπραγμένα ἀκυρωθήσονται καὶ ὡς οὐδὲν λογισθήσονται, κολοβῆς γενομένης τῆς συνόδου καὶ μὴ αὐτοτελοῦς*.⁵¹⁸ Η απουσία αυτή εκπροσώπων της ορθόδοξης εκκλησίας στη σύνοδο αναδεικνύει την αποτυχία των προσπαθειών του πάπα να υποτάξει τις εκκλησίες της Ανατολής και να εκλατινίσει την *αἰχμάλωτη* βυζαντινὴ εκκλησία. Όπως προκύπτει από το τέταρτο κεφάλαιο της συνόδου επιγραφόμενο «*De superbia Graecorum contra Latinos*», οι ορθόδοξοι εξασφάλισαν τουλάχιστον την ανοχή των καθολικών ως προς την τήρηση των εθίμων (*mores*) και του δόγματος (*ritus eorum*), με την προϋπόθεση ότι αυτά δεν θα ήταν αντίθετα με το ρωμαϊκό κανονικό δίκαιο και δεν θα σκανδάλιζαν τους πιστούς.⁵¹⁹ Στα πρακτικά της συνόδου αναφέρεται η άρνηση ορθοδόξων ιερέων να ιεουργήσουν σε Αγία Τράπεζα (*altaria*) στην οποία είχαν προηγουμένως ιεουργήσει καθολικοί ιερείς, γιατί τη θεωρούσαν μολυσμένη (*inquinata*). Το ίδιο επισημάνθηκε και για το μυστήριο της βάπτισης που είχε τελεστεί από Λατίνο ιερέα, έπρεπε κι αυτό να επαναληφθεί (*rebaptizare*).⁵²⁰ Επίσης από τις αποφάσεις της συνόδου προκύπτει ότι κύριος στόχος της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας ήταν η συμμόρφωση της Ανατολικής με τις επιταγές της λατινικής ιεραρχίας, δηλαδή η αναγνώριση του πρωτείου του πάπα στο πλαίσιο μιας οικουμενικής εκκλησίας. Με αυτά ωστόσο τα μέτρα είχε πλέον καταστεί σαφές ότι δεν δημιουργήθηκαν τελικά οι προϋποθέσεις εκείνες οι οποίες θα διευκόλυναν την

⁵¹⁸ Μανάφης Κ., «Επιστολή Βασιλείου Πεδιαδίτου προς τον πάπαν Ιννοκέντιον Γ' και ο χρόνος πατριαρχείας Μιχαήλ Δ' του Αυτωρειανού», *ΕΕΒΣ* 42 (1975/6) σ. 435-438.

⁵¹⁹ Mansi J. D., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio*, τ. 22, Graz 1961, σ. 989-990.

⁵²⁰ Αυτ., σ. 989-990. Albericus, *Chronica*, σ. 903.

ένωση των δύο εκκλησιών.⁵²¹ Γινόταν δηλαδή σαφές ότι η βυζαντινή εκκλησία δεν είχε υποταχθεί στην αποστολική έδρα και ότι τα αρνητικά αισθήματα των ορθοδόξων χριστιανών έναντι των Λατίνων είχαν ριζώσει σε ευρύτερα πλέον στρώματα. Μέσα σ' αυτό το κλίμα, η ανακατάληψη της Κέρκυρας και του Δυρραχίου από τους Βυζαντινούς ήταν ένα πλήγμα για τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία, καθώς καταργήθηκαν οι εκεί λατινικές επισκοπές και αποκαταστάθηκαν οι ορθόδοξες, όπως επιβεβαιώνεται από επιστολή του Πεδιαδίτη, καθώς και από την χειροτονία του Δοκειανού ως μητροπολίτη Δυρραχίου.⁵²²

Η στέψη του νέου Λατίνου αυτοκράτορα Πέτρου Κουρτεναί από τον Πάπα Ονώριο Γ', έξω από τα τείχη της Ρώμης στην εκκλησία του Αγίου Λαυρεντίου το έτος 1217, καταγράφεται τόσο στα δυτικά χρονικά όσο και τις βυζαντινές πηγές ως στοιχείο ενδεικτικό του θεσμικού ρόλου της παποσύνης στη νομιμοποίηση και την τελική επικύρωση της εξουσίας των κοσμικών ηγεμόνων.⁵²³ Η προσπάθεια ανακατάληψης του Δυρραχίου, στο πλαίσιο της πορείας του νέου αυτοκράτορα προς την Κωνσταντινούπολη, κατέληξε σε ήττα των Λατίνων και ενδυνάμωση του νικητή Θεοδώρου Δούκα έναντι αυτών (*factus est fortior et potentior ad persequendum catholicos*).⁵²⁴ Η σύλληψη, στο δρόμο προς την Κωνσταντινούπολη, του Κουρτεναί – στις πηγές αναφέρεται ως *Petrus Autisiodorensis* – και του συνοδού του παπικού λεγάτου Ιωάννη – *Johannes de Columna* – προκάλεσε την αντίδραση του πάπα, γιατί το ατυχές αυτό γεγονός (*infortunium*), καθώς εκλήφθηκε ως αδικία εις βάρος της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, θεωρήθηκε και ως απειλή της ίδιας της Λατινικής αυτοκρατορίας κάτι που προμήνυε την παρεμπόδιση της παροχής βοήθειας στους Αγίους Τόπους (*ipsi imperio et succursui Terrae Sanctae*). Ακόμα περισσότερο, θα

⁵²¹ Mansi, *Sacrorum Conciliorum Collectio*, σ. 989-990. Για τα αρνητικά αισθήματα των ορθοδόξων έναντι των ρωμαιοκαθολικών, βλ. Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 276: *τὴν λατινικὴν μιὰριαν διὰ τῆς ἡμετέρας ἀρρύπου καὶ θρησκείας καὶ ἀγιστείας ὥστερ ἀνακαθαίρεσθαι* και επ. 24, σ. 285 και επ. 26, σ. 292. Gill, *Innocent III*, σ. 115, 120-121. Για την αποτυχία της συνόδου να δημιουργήσει προϋποθέσεις ενωτικού κλίματος μεταξύ των χριστιανών της Ανατολής και της Δύσης βλ. Moris, *Papal Monarchy*, σ. 447-9.

⁵²² Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 16, σ. 268 και επ. 17, σ. 270. Για την ανακατάληψη του Δυρραχίου από τους βυζαντινούς πιθανώς το 1214 βλ. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 204.

⁵²³ *Annales Ceccanenses*, σ. 301. Ryccardus de S. Germano, *Chronica*, σ. 338. Albericus, *Chronica*, σ. 906. Reinerius, *Annales*, εκδ. G. Pertz, [MGH SS 16], Αννόβερο 1859, σ. 675. Robertus Altissiodorensis, *Chronologia*, σ. 284. *Chronique d' Ernoul*, σ. 391. Dandolo Andrea, *Chronicon Venetum*, σ. 340. Benvenuto di San Giorgio, conte di Biandrate, *Historia Montis Ferrati*, σ. 374. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 25: *Πέτρον...ἀνηγερυμένον πρὸς τοῦ πάπα καὶ βασιλέα*. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 7703: *πρὸς πάπα χρισθεὶς εἰς κρατάρχην Λατίνων*.

⁵²⁴ Albericus, *Chronica*, σ. 906. *Annales Ceccanenses*, σ. 301. Ryccardus de S. Germano, *Chronica*, σ. 339. *Chronique d' Ernoul*, σ. 391-393. Robertus Altissiodorensis, *Chronologia*, σ. 284-5. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 26: *τοῦτο δὴ τότε μέγα Ρωμαίοις ἐγεγόνει βοήθημα*. Για τον τόπο σύγκρουσης του Θεοδώρου Δούκα με τους Λατίνους βλ. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 161-163.

μπορούσε να ενδυναμώσει το θράσος (*audaciam*) και την κακία (*malitia*) των ορθοδόξων χριστιανών και να προκαλέσει διχόνοιες μεταξύ των Λατίνων (*latinos in ipso imperio consistentes discordes invenire hoc tempore ac divisos*).⁵²⁵ Για το λόγο αυτό ο πάπας έσπευσε να απευθύνει επιστολές (1217) σε εκκλησιαστικούς και κοσμικούς αξιωματούχους, προκειμένου να κινητοποιηθούν για την απελευθέρωση των συλληφθέντων, οργανώνοντας ακόμη και σταυροφορία για την επίτευξη του στόχου.⁵²⁶ Παρόμοια απευθύνει επιστολή και στον ίδιο τον Θεόδωρο Δούκα, χρησιμοποιώντας απλή προσφώνηση ευγενείας (*nobili viro*).⁵²⁷ Όμως η απελευθέρωση του παπικού λεγάτου (1218) προκάλεσε τη μεταστροφή της συμπεριφοράς του πάπα. Σε επιστολές που απευθύνει προς τον Θεόδωρο (*Theodoro Comnino Duci*), τον επαινεί για την επιστροφή του στην υπακοή προς την εκκλησία, τον «υιοθετεί» και θέτει υπό παπική προστασία την επικράτεια του Θεοδώρου και όλα τα αγαθά που αυτός κατέχει και όσα θα αποκτήσει δίκαια στο μέλλον.⁵²⁸ Εάν η προσθήκη του *Duci* στον τίτλο της προσφώνησης δεν αναφέρεται στο όνομα της δυναστείας, αλλά συνιστά αξίωμα, τότε αυτή σήμαινε την αναγνώριση πολιτικής υπόστασης στον Θεόδωρο, ο οποίος –σημειωτέον– μέχρι τώρα στην παπική αλληλογραφία χαρακτηριζόταν απλώς «*nobilis vir*».⁵²⁹ Άρχισε μάλιστα η ανταλλαγή διπλωματικών πρεσβειών μεταξύ Θεσσαλονίκης και Ρώμης, όπως προκύπτει από την παπική αλληλογραφία, χωρίς δυστυχώς να προσδιορίζεται το αντικείμενο αυτών των επαφών.⁵³⁰ Συγχρόνως ο πάπας, προκειμένου να αποτρέψει ενδεχόμενη εχθρική ενέργεια εναντίον του Θεοδώρου, ενημέρωσε εγγράφως όσους είχε προηγουμένως κινητοποιήσει για την απελευθέρωση του λεγάτου Ιωάννη, ότι δηλαδή ο Θεόδωρος

⁵²⁵ *Regesta Honorii III*, τ. 1, σ. 125, No. 720 και σ. 146, No. 859. Norden, *Papsttum und Byzanz*, σ. 747, 748. Για το παπικό σύστημα των λεγάτων βλ. Ullmann, *History of the Papacy*, σ. 233-234. Paravicini, *Eglise Romaine*, σ. 568-569.

⁵²⁶ *Regesta Honorii III*, τ. 1, σ. 119, No. 684: (*Andreae*) *Illustri regi Ungarie*. No. 685: *Nobili viro Principi Achaie* και σ. 120, No. 688: *Baiulo Constantinopolitani imperii*. No. 689, *Nobili viro duci et populo Venetorum*. No. 690: *Archiepiscopo Epiphensi*. No. 691: *Archidiacono Thessalonicensi*· και σ. 125, No. 720: *Patriarche Constantinopolitano*· και σ. 146, No. 859: *Archiepiscopo Senonensi et suffraganeis eius/ omnibus archiepiscopis Franciae et suffraganeis suis*. Norden, *Papsttum und Byzanz*, 748: *dictus imperator, qui pugnabat pro vobis* (προς τους Βενετούς).

⁵²⁷ *Regesta Honorii III*, τ. 1, σ. 120, No. 687. Norden, *Papsttum und Byzanz*, σ. 747: *detestabile facinus, quod nobilis vir Theodorus Cominianus/ fraternitatem tuam rogamus... quatenus dictum Nobilem ad it efficaciter moneas et inducas*.

⁵²⁸ *Regesta Honorii III*, τ. 1, σ. 174, No. 1023, 1024. Ryccardus de S. Germano, *Chronica*, σ. 339: *Hoc anno (1218) mense Martii dominus Iohannes de Columpna dudum apud Durachium captus, ad preces pape liberator a vinculis, et legatus Constantinopolym vadit*.

⁵²⁹ Για τη συνάρτηση των τίτλων των ηγεμόνων με την εκάστοτε πολιτική κατάσταση βλ. Tărkova-Zaimova, *Titres des souverains*, σ. 10.

⁵³⁰ Norden, *Papsttum und Byzanz*, σ. 749: *ea, que ex parte tua nobis prudenter proposuit*.

τον είχε ήδη απελευθερώσει και ότι συγκαταλεγόταν πλέον ανάμεσα στα εξαιρέτα τέκνα της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας.⁵³¹

Παρόλα αυτά η υπακοή του ηγεμόνα του κράτους της Ηπείρου στις επιταγές της παποσύνης δεν διήρκεσε πολύ, καθώς το 1220 ο πάπας αποστέλλει επιστολές σε αρχιεπισκόπους και επισκόπους ιταλικών πόλεων (με τις οποίες πιθανώς το εδαφικό μόρφωμα της Ηπείρου είχε εμπορικές σχέσεις) όπου εντέλλεται την παύση των συνδιαλλαγών με τον Θεόδωρο Δούκα για το χρονικό διάστημα κατά το οποίο εκείνος θα ήταν αφορισμένος.⁵³² Όπως είναι γνωστό, ο ονοματισμένος αφορισμός, επιτίμιο που επιβαλλόταν σε συγκεκριμένο άτομο, συνέβαλε στο στιγματισμό και τον κοινωνικό αποκλεισμό του. Ακόμη περισσότερο, λειτουργούσε παράλληλα ως μέτρο πίεσης, προκειμένου να καταστεί τελικά αποτελεσματική η επιβαλλόμενη ποινή, αφού επιπλέον απειλούνταν με επιβολή του ίδιου επιτίμιου και όσοι θα τολμούσαν να έρθουν σε επαφή μαζί του.⁵³³ Τα επόμενα χρόνια, μάλιστα, ο πάπας κλιμάκωσε τις κινητοποιήσεις του εναντίον του Θεοδώρου, γιατί εκείνος είχε εισέλθει στην επικράτεια του Λατίνου ηγεμόνα στη Θεσσαλονίκη Δημητρίου. Σε μια άλλη του επιστολή (*Capitulo Brundusino*), ο πάπας επιχειρώντας να περιορίσει τη στρατιωτική δύναμη του Θεοδώρου Κομνηνού, προέτρεπε συχνότερη κοινοποίηση επιστολών με θέμα τον ηγεμόνα του κράτους της Ηπείρου απειλώντας συγχρόνως και τους Λατίνους με το ίδιο επιτίμιο, εάν προσέφεραν οποιαδήποτε βοήθεια στον Θεόδωρο, ή μετέφεραν στις απέναντι ηπειρωτικές ακτές με πλοία και γαλέρες ίππους, όπλα, τα αναγκαία προς το ζην, ή ακόμη και στρατιώτες (1223).⁵³⁴ Ο πάπας σε άλλες επιστολές του, επισημαίνοντας τα κληρονομικά δικαιώματα (*de iure haereditario*) του Γουλιέλμου μαρκησίου του Μονφεράτο στο βασίλειο της Θεσσαλονίκης, απευθύνεται σε πολιτικά και εκκλησιαστικά πρόσωπα, προκειμένου να εξασφαλίσει τη βοήθειά τους για την υπεράσπιση της εν λόγω επικράτειας. Αναδεικνύει την ιδιάζουσα γεωπολιτική σημασία της Θεσσαλονίκης για την επιβίωση της Λατινικής

⁵³¹ *Regesta Honorii III*, τ. 1, σ. 174, No. 1029: *Iohanni Crotonensi episcopo*. No. 1030: *episcopo et clero Venetorum* (παραγγέλλει να μην ενοχλούν πλέον τον Κομνηνό -*ducem Comninum*- που επέστρεψε στην υπακοή της εκκλησίας) και σ. 175, No. 1031: *Universis Crucesignatis* (παραγγέλλει να μην προσβάλλουν την επικράτεια του Κομνηνού -*ducem Comninum*-, γιατί απελευθέρωσε τον παπικό λεγάτο και επέστρεψε στην αφοσίωση στην αποστολική έδρα). Norden, *Papsttum und Byzanz*, σ. 299.

⁵³² *Regesta Honorii III*, τ. 1, σ. 473, No. 2858: *Archiepiscopo Brundusino, Archiepiscopo Messanensi et episcopo Anconitano, Archiepiscopo Barensi, Ianuensi, Archiepiscopo Ydrontino et episcopo Monopolitano*.

⁵³³ Βλ. το λήμμα *excommunication*, *Dictionnaire de theologie catholique*, εκδ. A. Vacant κ.ά., Παρίσι 1924, τ. 15β, σ. 1737.

⁵³⁴ *Regesta Honorii III*, τ. 2, σ. 134, No. 4354.

αυτοκρατορίας και προτρέπει τη συνέχιση παροχής βοήθειας στους Αγίους Τόπους, ενώ συγχρόνως προβάλλει την ανάγκη να ταπεινωθούν οι σχισματικοί τής Ανατολής (*scismatici Romanie*), οι οποίοι δεν σταματούν να αντιτίθενται στη ρωμαιοκαθολική εκκλησία και τους Λατίνους.⁵³⁵ Μάλιστα ο πάπας προσφέρει την προστασία του (1224) σε όσους προτίθενται να συμμετάσχουν σε αυτό τον αγώνα, επεκτείνοντάς την και στα αγαθά και τις κτήσεις τους.⁵³⁶ Παράλληλα ενημέρωσε τον Λατίνο πατριάρχη στην Κωνσταντινούπολη ότι επρόκειτο να αποστείλει τον επίσκοπο Νικόλαο (*Nicolaum episcopum Reginum*), προκειμένου να επικουρήσει τον Γουλιέλμο εναντίον τού ήδη αφορισμένου Θεόδωρου.⁵³⁷ Συγχρόνως παρήγγειλε σε πολιτικά και στρατιωτικά πρόσωπα της Λατινικής αυτοκρατορίας (*barones, milites omnesque Latinos in Romaniae imperio*) να ενισχύσουν χρηματικά και στρατιωτικά τον Μονφερρατικό μαρκήσιο, ο οποίος υπερασπιζόταν τα δικαιώματα του αδελφού του βασιλέα Δημητρίου εναντίον των αιρετικών και αφορισμένων.⁵³⁸ Ο πάπας, αφού απέτυχε στην προσπάθειά του να προλάβει την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον Θεόδωρο Δούκα (1224), δραστηριοποιήθηκε άμεσα για την ανακατάληψη του βασιλείου (*recuperationem regni Thessaloniciensis*), ζητώντας από τους βαρόνους της Λατινικής αυτοκρατορίας και από τους Βενετούς να επικουρήσουν τον μαρκήσιο για την επίτευξη του στόχου αυτού.⁵³⁹ Εκφράζοντας την ελπίδα ότι η θεία πρόνοια δεν θα επιτρέψει να υπερισχύσουν οι σχισματικοί των καθολικών, ζήτησε από τους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους και τους κληρικούς της Λατινικής αυτοκρατορίας να μην πτοούνται από την άλωση της Θεσσαλονίκης, καθώς επρόκειτο να τους

⁵³⁵ Αυτ., σ. 134, No. 4355: *Nobili viro W. de Cotinac* και σ. 205–206, No. 4753 (στους αρχιεπισκόπους και επισκόπους των ιταλικών πόλεων) και σ. 206, No. 4754: *Imperatori Constantinopolitano Illustri* και σ. 207, No. 4758: *Nobili viro G(aufrido) de Villa Arduini principi Achaie, Nobili viro O. de Rocca domino Athenarum, Nobilibus viris dominis Nigripontis*.

⁵³⁶ Αυτ., σ. 197, No. 4704: *Nobili viro Wilemo marchioni Montisferrati* και σ. 207, No. 4757: *Nobili viro comiti Alamano*. Για την ιδιάζουσα σημασία της προσφοράς προστασίας σε έναν κοσμικό ηγεμόνα από την παποσύνη βλ. Ullmann, *Growth of Papal Government*, σ. 332, όπου επισημαίνεται ότι δεν είναι ταυτόσημη η προστασία που προσφέρει ένας βασιλέας ή αυτοκράτορας με εκείνη του πάπα, καθώς ο τελευταίος μεσολαβούσε, προσφέροντας την προστασία του Αγίου Πέτρου.

⁵³⁷ *Regesta Honorii III*, τ. 2, σ. 274, No. 5132: *Patriarche Constantinopolitano, archiepiscopis, et episcopis, abbatibus ac aliis ecclesiarum prelati per Romaniam constitutis/ archiepiscopis, et episcopis, abbatibus, prioribus ac aliis ecclesiarum prelati per regnum Thessaloniciensem*.

⁵³⁸ Αυτ., σ. 298, No. 5270 και σ. 299–300, No. 5277: *Imperatori Constantinopolitano Illustri*.

⁵³⁹ Αυτ., σ. 304, No. 5304: *Nobilibus viris G(aufrido) de Villa Arduini principi Achaie et O(ctoni) de Rocca domino Athenarum, ac universis baronibus, aliisque Latinis in imperio Romanie constitutis/ duci et populo Venetorum*.

αποστέλλει προς ενθάρρυνσή τους εκτός από τον Γουλιέλμο και τον επίσκοπο Νικόλαο.⁵⁴⁰

Στο μεταξύ ο νέος πάπας Γρηγόριος Θ' το έτος 1229 αναθεμάτισε και αφόρισε τον Γερμανό αυτοκράτορα Φρειδερίκο Β', γιατί δεν είχε τηρήσει τις υποσχέσεις του να παράσχει στρατιωτική και οικονομική βοήθεια προς τους Αγίους Τόπους. Στο ίδιο έγγραφο αναθεμάτισε και αφόρισε και τον Θεόδωρο (*Theodorum dictum Cominiano*) και όσους του παρείχαν φεουδαλική υπηρεσία (*auxilium, consilium*), ίππους και πολεμικό υλικό (*equos, arma, ferum, lignaminia*), με τα οποία εμάχετο τους Λατίνους.⁵⁴¹ Για τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία το ανάθεμα ήταν μια ποινή την οποία είχε δυνατότητα να επιβάλει κάθε κληρικός, μια καταδίκη σε αιώνιο θάνατο σύμφωνα με τον ιερό Αυγουστίνο, σε αντίθεση με τον αφορισμό, ένα ανακλητό επιτίμιο που στόχευε στην «ίαση» παρεκβατικών συμπεριφορών.⁵⁴² Η επιβολή πνευματικών επιτιμίων και η παραπάνω κινητοποίηση του πολιτικού και εκκλησιαστικού δικτύου της Λατινικής αυτοκρατορίας από τον πάπα, λειτουργούσε ιδεολογικά ως ανάγκη να τιμωρηθούν οι αιρετικοί και σχισματικοί ορθόδοξοι που εμπόδιζαν την παροχή βοήθειας προς τους Αγίους Τόπους. Ωστόσο οι μηχανισμοί αυτοί δεν φαίνεται ότι λειτούργησαν κατασταλτικά στην περίπτωση του Θεόδωρου Δούκα. Αυτός, αν και πρόσκαιρα είχε ανταποκριθεί σε ορισμένες παπικές αξιώσεις, προχώρησε τελικά στην κατάλυση του λατινικού βασιλείου της Θεσσαλονίκης, στοχεύοντας πλέον στην ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης και την κατάλυση της ίδιας της Λατινικής αυτοκρατορίας.

Είναι όμως γνωστό ότι τα σχέδια αυτά του Θεόδωρου ανετράπησαν μετά την ήττα και τη σύλληψή του από τους Βουλγάρους το 1230 στην Κλοκότνιτσα. Η έκβαση της μάχης δημιούργησε νέες γεωπολιτικές ισορροπίες στην περιοχή και συνεπώς ο νέος ηγεμόνας της Θεσσαλονίκης, δεσπότης Μανουήλ, εκαλείτο να ασκήσει εξουσία υπό νέους όρους. Η επέκταση του βουλγαρικού κράτους, η πολιτικο-εκκλησιαστική αντιπαλότητα με την Νίκαια καθώς και η πρόσφατη ανακωχή του πάπα με τον αυτοκράτορα της Σικελίας, μέσω της συνθήκης του Αγίου

⁵⁴⁰ Αυτ., σ. 305, No. 5308: *Archiepiscopis, et episcopis, abbatibus ac alliis ecclesiarum prelati in imperio Romanie citra Macram constitutis*.

⁵⁴¹ *Les Registres de Grégoire IX*, τ. 1, στ. 202-205, No. 332 και *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum*, εκδ. Pertz, τ. 1, σ. 320. Abulafia, *Frederick II*, σ. 164-5, 167.

⁵⁴² *Dictionnaire de droit canonique*, τ. 5, excommunication, σ. 616, 617. *Dictionnaire de theologie catholique*, excommunication, σ 1734, 1735. Catoire A., «Nature, auter et formule des peines ecclésiastiques d'après les Grecs et les Latins», *EO* 12 (1909), σ. 266.

Γερμανού, δημιουργούσαν τις συνθήκες εκείνες οι οποίες καθιστούσαν ευπρόσβλητη όχι μόνο την επικράτεια, αλλά και την πολιτική υπόσταση του Μανουήλ. Για τον λόγο αυτό ακριβώς, προκειμένου δηλαδή να αναγνωριστεί και να νομιμοποιηθεί η εξουσία του, μετεστράφη και επεδίωξε να εξασφαλίσει την παπική προστασία γινόμενος υποτελής του πάπα. Όπως προκύπτει ειδικότερα από επιστολή του πάπα Γρηγορίου Θ' το έτος 1232 προς τον Μανουήλ (*nobili viro Manueli Cominiano*), ο δεσπότης αναγνωρίζοντας τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία ως μητέρα του, είχε ζητήσει μέσω επιστολών και πρέσβων να θέσει εαυτόν και τις κτήσεις του υπό την προστασία της Αγίας Έδρας, τις οποίες θα ελάμβανε στη συνέχεια ως φέουδο. Παρόμοια ο πάπας, από την πλευρά του, προέτρεψε τον δεσπότη Μανουήλ να παραμείνει αφοσιωμένος στη Λατινική εκκλησία, κατά το διάστημα αναμονής της οριστικής απάντησης στο αίτημά του, και παράλληλα να μην ακολουθήσει την πολιτική στάση του αδελφού του Θεοδώρου Δούκα.⁵⁴³

Το ίδιο έτος ο δεσπότης Μανουήλ επεδίωξε την αποκατάσταση των σχέσεων με την πολιτική ηγεσία και τον πατριάρχη της Νίκαιας. Σε «πιττάκιον» που απέστειλε στον πατριάρχη Γερμανό ανέφερε ότι η πολιτική αναταραχή (*ἀνάχυσις κοσμικῶν πραγμάτων*) η οποία προκλήθηκε από τη λατινική εισβολή (*ἐθνῶν ἐπέλευσις καὶ ἐπιφορὰ*) είχε διχάσει προσωρινά και την ιερατική τάξη, αλλά ότι πλέον οι διαμάχες είχαν παύσει και η ενότητα των ορθοδόξων χριστιανών, την οποία οι προκάτοχοί του είχαν επιδιώξει, είχε τελικά πραγματοποιηθεί. Ο δεσπότης, αναγνωρίζοντας την οικουμενικότητα του πατριάρχη, τον καλούσε να διαδραματίσει ενωτικό ρόλο στο ποίμνιό του, δεσμευόμενος ότι εφεξής δεν θα υπήρχαν αφορμές για συγκρούσεις από την πλευρά του κράτους της Θεσσαλονίκης.⁵⁴⁴

Η χρονολόγηση της αποστολής του Βαρδάνη στην Ιταλία, προκειμένου να συναντήσει τον αυτοκράτορα της Σικελίας και τον πάπα, έχει απασχολήσει την

⁵⁴³ *Les Registres de Grégoire IX*, στ. 491-493, No. 786: *sacrosanctam Romanam Ecclesiam matrem tuam humiliter recognoscis, et ei quicquid es et quicquid habes juxta nostre beneplacitum voluntatis devotus exponis...terram quam obtines veils per eandem Ecclesiam retinere*. Για την παραχώρηση γης από έναν κοσμικό ηγεμόνα στην παποσύνη και το νομικό καθεστώς που διέπει την πράξη αυτή βλ. Ullmann, *Growth of Papal Government*, σ. 333, όπου επεξηγείται ότι ο υποτελής πλέον ηγεμόνας ελάμβανε τη γη του από τον πάπα ως φέουδο, διατηρώντας όμως την επικαρπία. Bloch, *Φεουδαλική κοινωνία*, σ. 467. Ullmann, *Short History*, σ. 227.

⁵⁴⁴ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 60-61. Kurtz, *Christophoros Exarch*, επ. 1, σ. 132: *νενίκηκας ἰδοὺ καὶ τὴν δύσιν, ἣν οὐδεὶς τῶν πρὸ σοῦ καθιδρυθέντων ἐν τῇ Νικαίᾳ νενίκηκεν* και σ. 133: *ὅτι διεῖλες τὸ μεσότοιχον τοῦ φραγμοῦ, ὅτι συνῆψας τὰ δύο εἰς ἓν*. Για την αναγνώριση της ανωτερότητας της πολιτικής εξουσίας και του πατριάρχη της Νίκαιας από τον Μανουήλ Δούκα βλ. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 302-303. Για την άρση των εκκλησιαστικών διενέξεων μεταξύ Ηπείρου και Νίκαιας βλ. Karpozilos, *Ecclesiastical Controversy*, σ. 90. Πανοπούλου, *Συνέπειες*, σ. 358.

έρευνα και έχουν διατυπωθεί διάφορες προτάσεις.⁵⁴⁵ Αν και δεν διευκρινίζεται ο λόγος αποστολής στην Ιταλία, ο μητροπολίτης Κερκύρας μετέβη εκεί, όπως ο ίδιος μαρτυρεί, με εντολή της πολιτικής εξουσίας.⁵⁴⁶ Συνεπώς, μπορούμε να υποθέσουμε ότι απεστάλη εκεί προκειμένου να εξασφαλίσει την αναγνώριση της εξουσίας του Μανουήλ στην επικράτεια της Θεσσαλονίκης από τις δυνάμεις της Δύσης. Η διπλωματική αυτή διευθέτηση φαίνεται πως ήταν απαραίτητη, δεδομένου ότι ο Γερμανός αυτοκράτορας Φρειδερίκος Β΄ διατηρούσε τους κληρονομικούς τίτλους κατοχής του Λατινικού βασιλείου της Θεσσαλονίκης, καθώς και επειδή εκκρεμούσε απάντηση του πάπα στο αίτημα του δεσπότη Μανουήλ να γίνει υποτελής του. Το ταξίδι του Βαρδάνη προς την Ιταλία ήταν περιπετειώδες λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών και μετά το ναυάγιο κοντά στο Οτράντο ο μητροπολίτης κατέληξε στην μονή των Κασούλων στην Ιταλία όπου και φιλοξενήθηκε αρχικά. Εκεί καταγράφονται συζητήσεις του μητροπολίτη με τον φραγκισκανό μοναχό Βαρθολομαίο επί θεολογικών ζητημάτων, ειδικότερα το θέμα του καθαρτηρίου πυρός. Ο επίσκοπος Κερκύρας είχε ανάλογες συζητήσεις θεολογικού περιεχομένου και με εγχώριους κληρικούς.⁵⁴⁷ Κατά το υπόλοιπο διάστημα της παραμονής του στην Ιταλία φιλοξενήθηκε στην κατοικία του νοτάριου Ιωάννη (*imperiali notario Hydruntino*), ώσπου για άγνωστους λόγους ανακλήθηκε από τον Μανουήλ, προτού ολοκληρώσει τη διπλωματική αποστολή που του είχε ανατεθεί.⁵⁴⁸

Όπως είναι γνωστό, ο Φρειδερίκος Β΄, στο πλαίσιο προάσπισης της ιδέας της άμεσης και χωρίς την παπική διαμεσολάβηση άσκησης της κοσμικής εξουσίας, επιχείρησε να διευρύνει την ιδεολογική του επιρροή μέσω του σχηματισμού μιας κοινότητας, η οποία θα περιελάμβανε όλους τους φορείς της πολιτικής εξουσίας.⁵⁴⁹ Για το λόγο αυτό η διαμάχη του με την παποσύνη συνεχιζόταν, ενώ πρόσφατα ο

⁵⁴⁵ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 212-216.

⁵⁴⁶ Hoeck–Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, επ. 15, σ. 203-204 και επ. 16, σ. 206: *dum in quondam Italiae civitate commoraremur et ad inclutam Urbem Romam proficisci cogitaremus*.

⁵⁴⁷ Roncaglia, *Georges Bardanès*, 56-70. *ήρωτήθημεν κατακείμενοι άσθενώς έν τη άγία μονή τών Κασούλων παρά τών λεγομένων Φρατεμενουριών οΐτινες παραδιδάσκουσι και παραδογματίζουσιν εΐναί τι πύρ καθαρτήριον! Και ή μὲν πεύσις τοῦ Λατίνου...τοιάδε τις ήν «Θέλω μαθεΐν άφ΄ ύμων τών Γραικών ποῦ άπέρχονται αί ψυχαι τών τελευτησάντων άμετανοήτως και μη φθασάντων έκδουλεῦσαι τὰ έπιτίμια έν οΐς οΐ πνευματικοΐ πατέρες αύτών αύτούς περιώρισαν».* (Ποήμα Γεωργίου Μητροπολίτου Κέρκυρας περί του πυρός καθαρτηρίου). Για τις επαφές του Βαρδάνη με ιερείς της περιοχής βλ. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 235. Βλ. Dagron G., *La perception d'une difference: Les débuts de la «querelle du Purgatoire»*, *XVe Congrès*, σ. 84-92.

⁵⁴⁸ Hoeck–Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, επ. 19, σ. 215: *tunc litterae e mari ad me veniunt a domino meo qui me miserat ut recto tramite revertar* και σ. 216: *post quam mansionem inglorious revertor et inutilis, multis expensis pecuniis, et nihil fecerim eorum quas opus errant*.

⁵⁴⁹ Βέλλας, *Αυτοκρατορική οικουμενικότητα*, σ. 265-268, 272-273.

Γερμανός αυτοκράτορας είχε εκφράσει εμπράκτως την ιδεολογία που είχε αναπτύξει ως προς την πολιτική εξουσία ανακηρύσσοντας εαυτόν βασιλέα της Ιερουσαλήμ (1228).⁵⁵⁰ Ανάμεσα στους πολιτικούς σχηματισμούς με τους οποίους ο Φρειδερίκος Β΄ επεδίωκε να δημιουργήσει ιδεολογικές σχέσεις συμπεριλαμβάνετο και το κράτος της Ηπείρου. Για το λόγο αυτό ακριβώς είχε αποστείλει επιστολή (1250) στο δεσπότη Μιχαήλ Β΄ ζητώντας τη σύμπραξή του, προκειμένου να εξουδετερώσει τους εχθρούς που υποκινούσε εναντίον του η παποσύνη, δηλαδή τις πόλεις της Τοσκάνης και κυρίως εκείνες της λομβαρδικής ένωσης. Όπως προκύπτει από την επιστολή, η πρόσκληση του Γερμανού αυτοκράτορα δεν περιορίζεται μόνο σε ηγεμόνες περιοχών υποκειμένων στην επικράτειά του (*ἐκ τῶν ὑπηκόων ἐπαρχιῶν καὶ πόλεων*), αλλά διευρύνεται και σε κοσμικούς άρχοντες εκτός αυτής, ανεξάρτητα από την έκταση ή την πηγή των εξουσιών τους. Δεν ήταν επομένως η ανεπάρκεια στρατιωτικών δυνάμεων ή η χρηματική ένδεια τα αίτια που ωθούσαν τον αυτοκράτορα να απευθυνθεί και σε άλλους πολιτικούς ηγεμόνες, αλλά μάλλον η ανάγκη να αντιληφθούν οι αντίπαλοί του (*ἀντίθετοι*) τη δυναμική της ιδεολογικής σύμπραξης των φορέων της κοσμικής εξουσίας, προκειμένου να προστατευτεί τελικά ο κοσμικός χαρακτήρας του κράτους. Ο κοινός εχθρός ήταν ο πάπας και στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής ο Φρειδερίκος Β΄ δεν δίστασε να εκφράσει την υποστήριξή του στους ορθοδόξους: *τὴν ἀκόλαστον αὐτοῦ γλώσσαν ἐκίνησε καθ' ἡμῶν, ἀσεβεστάτους τοὺς εὐσεβεστάτους Γραικοὺς καὶ αἱρετικοὺς τοὺς ὀρθοδοξάτους καλῶν*.⁵⁵¹

Μετά το θάνατο του Φρειδερίκου Β΄ και του υιού και διαδόχου του Κονράδου (1258), αυτοκράτορας αναδείχθηκε ο Μανφρέδος, πρίγκιπας του Τάραντος, ο οποίος υιοθέτησε τον τίτλο του πατέρα του, δηλαδή βασιλεύς της Ιερουσαλήμ και της Σικελίας (*regem Ierusalem et Sicilie*).⁵⁵² Ο Παχυμέρης παρουσιάζει μια διαφορετική από τους σύγχρονούς του οπτική σχετικά με τη συμμαχία του Μανφρέδου με τον πενθερό του Μιχαήλ Β΄, η οποία στόχευε στην κατάλυση της Λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης. Ερμηνεύει δηλαδή και δικαιολογεί τη συμμετοχή του Γερμανού αυτοκράτορα σε αυτό το συνασπισμό ως συνέχεια μιας

⁵⁵⁰ *Brevis regni Ierosolymitani historia*, [MGH SS 18], σ. 55: *Frederico II imperatori ex qua se fecit regem Ierusalem appellari*. Bartholomaeus, *Annales*, σ. 202: *perdurante Guerra maxima inter esslesiam et dominum Fredericum imperatorem*. Albericus, *Chronica*, σ. 948: *Fredericus ille imperator contra domnum papam innumera mala tanquam desperatus faciebat*.

⁵⁵¹ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 68-69. Huillard-Bréholles, *Historia diplomatica*, τ. 6, σ. 760-1, όπου η λατινική μετάφραση της επιστολής στον «domino Michaeli Cumano Romanie despoti». Για τη διαμάχη του Γερμανού αυτοκράτορα Φρειδερίκου με την παποσύνη στην ιταλική χερσόνησο βλ. Berstein-Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, σ. 181-182.

⁵⁵² *Annales Placentini Gibelini*, [MGH SS 18], σ. 509.

παραδοσιακής πολιτικής του βασιλείου της Σικελίας, όπως γράφει χαρακτηριστικά: *καὶ ὁ Μαφρὲ παρὰ πατρὸς Θεοδερύχου ὡς κληρὸν τινὰ εἶχε τὸ τῆς ἐκκλησίας ἀποστατεῖν, ὥστε μὴ ξένον εἶναι τὸ Γερμανοὺς τοῖς ἐν τῇ πόλει Ἰταλοῖς μάχεσθαι*.⁵⁵³ Η συλλογιστική του συγγραφέα αντικατοπτρίζει μια διαμορφούμενη πολιτική πραγματικότητα της μεσαιωνικής Δύσης, η οποία τώρα μεταφέρεται στην Ανατολή, την εντατικοποίηση και τη γεωγραφική διεύρυνση δηλαδή της πολιτικο-ιδεολογικής διαμάχης της κοσμικής εξουσίας με την παποσύνη.

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρήθηκε να ανασυντεθεί το πλέγμα των εκκλησιαστικο-πολιτικών σχέσεων της «δύσης» με τη Νίκαια και αυτό να συσχετιστεί με το αντίστοιχο δίκτυο των σχέσεων με την παποσύνη. Από όσα λοιπόν εκτέθηκαν παραπάνω προέκυψε ότι οι επίσκοποι του «δυτικού κλίματος» ευρίσκοντο αντιμέτωποι με ένα πατριαρχείο το οποίο έδρευε στη Νίκαια και διεκδικούσε πρωταγωνιστικό ρόλο στο βαλκανικό χώρο. Η προβολή των αξιώσεων αυτών συνάδει και με την τιτλοφορία την οποία υιοθετεί ο «οἰκουμενικός» πατριάρχης Μανουήλ. Αυτή βέβαια προκαλεί τον Απόκαυκο, ο οποίος τη θεωρεί ασυνήθη και άγνωστη υπογραφή: *ἀλλ' ἔοικεν ὡς οἱ περὶ τι ἐρωτικῶς διακείμενοι ἡδέως συνεῖναι καὶ τοῖς ὀνόμασι θέλουσι*.⁵⁵⁴ Παρά τις οἰκουμενικές αυτές αξιώσεις του πατριαρχείου, η εκκλησία της «δύσης» παρέμενε, τουλάχιστον έως το 1232, υποταγμένη στην πολιτική εξουσία, επιφορτισμένη μάλιστα με την υπεράσπιση της εξουσίας των Κομνηνών-Δουκών στην περιοχή.⁵⁵⁵ Η ηγεμονική αυτή οικογένεια στόχευε, βέβαια, στην κατάλυση της Λατινικής αυτοκρατορίας και την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης. Αλλά το θέμα ήταν στην πραγματικότητα πολύ ευρύτερο και δεν περιοριζόταν στο ανατολικό πλαίσιο. Από την πλευρά του ο πάπας, αντιλαμβανόμενος ακριβώς την ιδιάζουσα γεωπολιτική σημασία του σχηματισμού αυτού, επεδίωκε τη διατήρησή του, προκειμένου να εξασφαλίζεται η πρόσβαση προς τους Αγίους Τόπους και να διευκολύνονται οι επιχειρήσεις απελευθέρωσης της περιοχής, μέσω των οδικών αξόνων του «*imperium Romaniae*». Για το λόγο αυτό προέβαλλε την ανάγκη της τιμωρίας και της καταστολής των αιρετικών και σχισματικών γραϊκών. Επιχειρούσε επομένως να αναστείλει τις δραστηριότητες των ορθοδόξων χριστιανών με κατασταλτικά μέσα, δηλαδή με την επιβολή εκκλησιαστικών επιτιμίων, και, εναλλακτικά, προσέφερε κοσμική και πνευματική

⁵⁵³ Παχυμέρης, *Συγγραφικαί ιστορίαι*, τ. 1, σ. 117, 119.

⁵⁵⁴ Vasilijevsky, *Epirotica*, επ. 16, σ. 269 και επ. 17, σ. 271.

⁵⁵⁵ Dželebdžić D., «Lettres de Jean Apokaukos à Theodore Doukas», *ZRVI* 45 (2008), σ. 139-140.

προστασία σε αυτούς ως φεουδαλικούς υποτελείς, οι οποίοι θα όφειλαν υπακοή στον κύριό τους. Όμως ο ίδιος ο σκοπός σχηματισμού του κράτους της «δύσης», η ανάκτηση δηλαδή της Κωνσταντινούπολης, ακύρωνε στην πράξη οποιοδήποτε όπλο διέθετε και μπορούσε να χρησιμοποιήσει ο πάπας για να επιτευχθεί ο δικός του στόχος, η επιβίωση δηλαδή της Λατινικής αυτοκρατορίας στην Ανατολή.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

**ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΟΡΟΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΠΡΙΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΟ 1261**

1. Η «δύση» στην οικονομία της Ανατολικής Μεσογείου

Η πολιτική κατάτμηση της πρώην ενιαίας αυτοκρατορικής επικράτειας του Βυζαντίου προκάλεσε και την αποκέντρωση της οικονομίας και συνεπώς την ανάδυση περιφερειακών οικονομιών. Τίθεται επομένως το ερώτημα κατά πόσον οι νέες αυτές περιφερειακές οικονομίες εξαντλούνταν στο τοπικό πεδίο ή εντάχθηκαν στο ευρύτερο δίκτυο που πύκνωνε από το 13^ο αι. και εξής.⁵⁵⁶ Προτού επιχειρήσουμε να ανασυνθέσουμε τη δομή της οικονομίας στη «δύση» και προκειμένου να κατανοήσουμε τελικά τη θέση της, θεωρήσαμε απαραίτητο μια αναδρομή στην ιστορία της βυζαντινής οικονομίας από τον 11^ο και 12^ο αιώνα, οπότε, όπως έδειξε η σύγχρονη έρευνα, εγκαινιάστηκαν κάποιες αλλαγές στο πεδίο της οικονομίας, οι οποίες εξακολουθούν να ισχύουν στην εποχή που εξετάζουμε και δεν επηρεάζονται ή καλύτερα δεν διακόπτονται από τη στρατιωτικο-πολιτική τομή του 1204. Ειδικότερα, νεώτεροι μελετητές δεν ανιχνεύουν στην κομνήνεια περίοδο ένα είδος οικονομίας με αρχαϊκές δομές, αλλά αντίθετα μια οικονομία εξελισσόμενη, η οποία επιτρέπει τη μελέτη του Βυζαντίου ενταγμένου στον ανατολικό μεσογειακό κόσμο κι ακόμη περισσότερο, σε οικονομική ανάπτυξη και γεωγραφική διεύρυνση. Από αυτή την οπτική, παρατηρείται μάλιστα χρονολογική σύμπτωση ως προς τις οικονομικές εξελίξεις στην αγροτική και την αστική οικονομία από τον 7^ο μέχρι το 13^ο αι. με τις Δυτικές μεσαιωνικές οικονομίες, αφενός λόγω της ομοιότητας των διαρθρωτικών δομών και αφετέρου λόγω ορισμένων παραγόντων μακράς διάρκειας, (κλίμα, έδαφος) κοινών στις μεσογειακές περιοχές.⁵⁵⁷

Η βυζαντινή οικονομία δεν ήταν μονοειδής και διακρινόταν εξαιτίας μιας βασικής της ιδιαιτερότητας, του παρεμβατικού ρόλου του κράτους στην οικονομική διαδικασία, σε αντίθεση με τις Δυτικές μεσαιωνικές οικονομίες οι οποίες λειτουργούσαν σε καθεστώς αποκέντρωσης.⁵⁵⁸ Η κρατική παρέμβαση στο Βυζάντιο ήταν έκδηλη με διάφορους τρόπους, είτε μέσω του εκχρηματισμού της οικονομίας με ένα ενιαίο νομισματικό σύστημα –η κοπή του οποίου ήταν προνόμιο του κράτους– ή

⁵⁵⁶ Laiou A-Morisson C., *The Byzantine Economy*, Κέμπριτζ 2007, σ. 166, 168, 224. Λαΐου Α., «Επισκόπηση της βυζαντινής», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Γ', σ. 376.

⁵⁵⁷ Braudel, *Μεσόγειος*, σ. 289-290. Harvey A., *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, Αθήνα 1997, σ. 394, 399. Λαΐου, *Επισκόπηση*, σ. 368. Laiou-Morisson, *Byzantine Economy*, σ. 236-7, 240. Λαΐου Α., «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο από τον 7^ο έως τον 12^ο αι.», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Β', σ. 528.

⁵⁵⁸ Οικονομίδης Ν., «Ο ρόλος του βυζαντινού κράτους στην οικονομία», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Γ', σ. 141. Λαΐου Α., «Γύρω από τη συγγραφή της οικονομικής ιστορίας του Βυζαντίου», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Α', σ. 46. Λαΐου, *Επισκόπηση*, σ. 385. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 394.

μέσω της επιβολής φορολογίας είτε μέσω παρεμβάσεων υπέρ της κοινωνικής και οικονομικής δικαιοσύνης, ιδέας που συνυπήρχε όμως με την έννοια της ελεύθερης διαπραγματεύσεως.⁵⁵⁹ Η οικονομική σκέψη των Βυζαντινών αντανakλούσε το ιδεώδες της αυτάρκειας, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί υπό την επιρροή της αρχαιότητας και του χριστιανισμού, προτύπου εξάλλου που χαρακτηρίζει γενικότερα τις προβιομηχανικές κοινωνίες. Στην πράξη όμως η υπέρβαση της αυτάρκειας με την παραγωγή εμπορεύσιμου πλεονάσματος επέτρεπε τελικά τη συμμετοχή στην οικονομία των ανταλλαγών.⁵⁶⁰ Η βυζαντινή οικονομία αυτού του τύπου, που διακρίνεται από τον 11^ο αι. και εξής, πρόσφατα έχει αποτελέσει αντικείμενο έρευνας σε συνάρτηση με την ιταλική εμπορική οικονομία, λαμβάνοντας φυσικά υπόψη και το στοιχείο του κρατικού παρεμβατισμού.

Όπως είναι γνωστό, το εμπόριο στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου διεξαγόταν με όρους προνομιακούς για τους Ιταλούς εμπόρους, δηλαδή με ευεργετήματα που είχαν εκχωρηθεί από Βυζαντινούς αυτοκράτορες για συγκεκριμένους λόγους και είχαν επικυρωθεί σε συνθήκες και χρυσόβουλλα.⁵⁶¹ Η παρουσία των Ιταλών εμπόρων συνέβαλε στην ανάπτυξη θεσμικών καινοτομιών στο Βυζάντιο, ενώ παράλληλα προκάλεσε ισχυρές αντιδράσεις στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Η αγανάκτηση των Βυζαντινών εναντίον των προνομίων των Δυτικών εκδηλώθηκε κατά καιρούς με βίαιο τρόπο και κατέληξε στη δήμευση των περιουσιών κι ακόμα στη σφαγή των Λατίνων της Κωνσταντινούπολης (1181), γεγονός οφειλόμενο κυρίως σε «παρεξηγήσεις» που προέκυπταν λόγω της διαφορετικής αντίληψης των προνομίων από τους ξένους εμπόρους και από το βυζαντινό κράτος. Όπως έχει υποστηριχθεί η μετατροπή αυτή του προνομίου οικονομικής φύσεως από μέτρο κατ' εξαίρεσιν σε δημοσιονομικό εργαλείο είχε ζημιογόνες συνέπειες για τους βυζαντινούς εμπόρους.⁵⁶² Οι τελευταίοι δεν εξεγείρονταν μόνο ενάντια στα συγκριτικά πλεονεκτήματα που αποκτούσαν οι Ιταλοί. Αντιμετώπιζαν και μια ιδεολογική εναντίωση από μέλη της αριστοκρατίας, η

⁵⁵⁹ Laiou-Morisson, *Byzantine Economy*, σ. 239, 242. Patlagean, *Economie paysane*, σ. 1378. Λαΐου Α., «Οικονομικές και μη οικονομικές ανταλλαγές», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Β', σ. 453. Λαΐου, *Οικονομική σκέψη*, σ. 345, 348. Γερολυμάτου, *Αγορές*, σ. 190.

⁵⁶⁰ Λαΐου, *Οικονομική σκέψη*, σ. 332-333, 338. Λαΐου Α., «Η αγροτική οικονομία (13^{ος}-15^{ος} αι.)», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Α', σ. 506. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 422.

⁵⁶¹ Λαΐου, *Ανταλλαγές και εμπόριο*, σ. 529, 540, 547, Λαΐου, *Οικονομικές και μη οικονομικές ανταλλαγές*, σ. 460. Γερολυμάτου, *Αγορές*, σ. 190. Antoniadis-Bibicou H., *Recherches sur les douanes à Byzance. L'«octava», le «kommerkion» et les commerciaires*, Παρίσι 1963, σ. 117, 223.

⁵⁶² Οικονομίδης, *Ρόλος κράτους*, σ. 245-246. Λαΐου, *Επισκόπηση*, σ. 372. Γερολυμάτου, *Αγορές*, σ. 253. Laiou, *Etranger*, σ. 84, 87.

οποία, όπως έδειξε η σύγχρονη έρευνα, περιφρονούσε τις εμπορικές επενδύσεις, καθώς τα έσοδα των μελών της προέρχονταν από τη γη και τις αυτοκρατορικές δωρεές. Αντίθετα στη Δύση οι αριστοκράτες και οι ευγενείς ασχολούνταν συστηματικά με το εμπόριο.⁵⁶³

Στο Βυζάντιο η αυτοκρατορική εύνοια δεν εκδηλωνόταν μόνο με την παραχώρηση προνομίων στους Δυτικούς εμπόρους, αλλά και με την εκχώρηση πλεονεκτημάτων σε μέλη της αριστοκρατίας, τα οποία κατά την εποχή των Κομνηνών είχαν συνάφεια με την ηγεμονική δυναστεία.⁵⁶⁴ Ο μετασχηματισμός μάλιστα του απροσώπου προνομίου σε προσωπικό συνέβαλε στην εδραίωση της πολιτικής δύναμης των αριστοκρατών, οι οποίοι είχαν εξασφαλίσει τη διεύρυνση της οικονομικής τους βάσης ως αποδέκτες φοροαπαλλαγών και δωρεών, δημιουργώντας ταυτόχρονα σχέσεις εξάρτησης από την κεντρική εξουσία.⁵⁶⁵ Οι παραπάνω επιταχυνόμενες διαδικασίες έκαναν ώστε η αυτοκρατορία των Κομνηνών μέσω του αναμορφωθέντος δημοσιονομικού και νομισματικού συστήματος, μετά την κρίση του 11^{ου} αι., να παρουσιάζει θεμελιώδεις διαφορές από προγενέστερες εποχές, όπως αυτή των Μακεδόνων— αν και αυτές μείωναν οριστικά και αμετάκλητα την έγγεια περιουσία του κράτους και του αυτοκράτορα.⁵⁶⁶

Όπως είναι γνωστό η Δυτική επέκταση υλοποιήθηκε το 13^ο αι. μέσω της κατάκτησης και της δημιουργίας νέων αγορών. Συνέπεια της κατάκτησης του χώρου ήταν η ακύρωση του ενός και μοναδικού κράτους το οποίο παραδοσιακά ασκούσε ρόλο συνεκτικό της οικονομίας. Δημιουργήθηκαν περιφερειακές οικονομίες υποχρεωμένες πλέον να στηριχθούν σε δικές τους δυνάμεις, το νομισματικό σύστημα αποκεντρώθηκε, ενώ παράλληλα διάφοροι τομείς της οικονομικής ζωής περιήλθαν σε πολυειδή εξάρτηση από τους Λατίνους.⁵⁶⁷ Όσον αφορά στην αγροτική οικονομία, όπως άλλωστε και σε άλλες πλευρές της οικονομικής οργάνωσης και ζωής, φαίνεται ότι εξέλιπε σταδιακά η κρατική παρεμβατικότητα του παρελθόντος, ενώ οι

⁵⁶³ Λαΐου, *Ανταλλαγές και εμπόριο*, σ. 546, 551, 557-559. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 433. Γερολυμάτου, *Αγορές*, σ. 238. Jacoby, *Byzantine Outsider*, σ. 136-139. Η Κιουσοπούλου Τ., «Εκκλησία και έμποροι στο Βυζάντιο», *Τα Ιστορικά* 20 (1994), σ. 20, χρονολογεί τη στροφή των βυζαντινών αριστοκρατών προς το εμπόριο και τις επιχειρηματικές δραστηριότητες στα μέσα του 14^{ου} αιώνα.

⁵⁶⁴ Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 431.

⁵⁶⁵ Oikonomidès, *Fiscalité*, σ. 21, 219. Λαΐου, *Επισκόπηση*, σ. 370. Οικονομίδης, *Ρόλος κράτους*, σ. 229-232. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 23, 434.

⁵⁶⁶ Oikonomidès, *Fiscalité*, 262-263. Λαΐου, *Επισκόπηση*, σ. 372. Patlagean, *Economie paysane*, σ. 1390-1391.

⁵⁶⁷ Λαΐου, *Επισκόπηση*, σ. 376. Laiou-Morisson, *Byzantine Economy*, σ. 168, 246. Γάσπαρης, *Βενετική κυριαρχία*, σ. 124. Matschke K. P., «Η οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή (13^{ος}-15^{ος} αιώνας)», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Β', σ. 141.

καταγραφείσες συνέχειες, όπως προαναφέρθηκε, ήταν κυρίως οφειλόμενες σε παράγοντες μακράς διάρκειας.⁵⁶⁸

Ως προς τα εδάφη που αυτοί επεκτάθηκαν αξιοσημείωτη είναι η πρόσβαση των Δυτικών εμπορών στα λιμάνια του Εύξεινου Πόντου, που ήταν ένα από τα σημαντικότερα αποτελέσματα της Δ' σταυροφορίας. Στο πλαίσιο του νέου καταμερισμού της εργασίας η ανατολική Μεσόγειος μετετράπη σε μια περιοχή που εξήγε ακατέργαστα υλικά στη Δύση και εισήγε από εκεί βιοτεχνικά προϊόντα. Είχε επομένως σχηματισθεί ένα διευρυμένο μεσογειακό εμπορικό σύστημα, όπου η ζήτηση ήταν πλέον διεθνής, ενώ παράλληλα παγιώνονταν δι-εθνείς εμπορικοί θεσμοί που ρύθμιζαν τους όρους διεξαγωγής του εμπορίου.⁵⁶⁹ Σ' αυτό συμμετείχαν ακόμη και οι Γενουάτες επιδιδόμενοι στην πειρατεία –κι αυτός πρέπει να θεωρηθεί τομέας της οικονομίας–, επειδή, μη συμμετέχοντας στην Δ' Σταυροφορία, δεν μπόρεσαν να επωφεληθούν από την κατάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.⁵⁷⁰ Τίθεται επομένως το ερώτημα κατά πόσον η οικονομία των πρώην βυζαντινών εδαφών επωφελήθηκε από το άνοιγμα των αγορών και κατά πόσον αυτές επικοινωνούσαν μεταξύ τους.

Η διεξαγωγή του εμπορίου υπό τον έλεγχο πλέον των Ιταλών ήταν το στοιχείο εκείνο, το οποίο συνάρθρωνε τις περιφερειακές οικονομίες. Εξάλλου ο αναπροσανατολισμός των εξαγωγών προς τη Δύση προσέφερε μια ευρύτερη αγορά στα βυζαντινά προϊόντα. Ο βυζαντινός έμπορος έγινε διαμεσολαβητής των Ιταλών εμπορών εξυπηρετώντας ταυτόχρονα και τις ανάγκες των τοπικών αγορών. Η πολιτική κατάτμηση και η αποδυνάμωση του κεντρικού ρόλου της παλαιάς πρωτεύουσας ήταν οι προϋποθέσεις εκείνες που δημιούργησαν ένα ευνοϊκότερο περιβάλλον για την εκδήλωση τοπικών πρωτοβουλιών και επενδύσεων. Όπως είναι γνωστό, πριν την μαζική διείσδυση ξένων εμπορών, οι Βυζαντινοί υστερούσαν σε κινητικότητα, εξαιτίας προκαταλήψεων εκ μέρους της εκκλησίας και των μεγάλων γαιοκτημόνων έναντι του εμπορίου και της ιδέας του κέρδους· αντίθετα κάποια ρήγματα παρατηρούνται μετά το 1204 οπότε κάποιοι απ' αυτούς βγήκαν από την απομόνωση. Φαίνεται επομένως ότι η απελευθέρωση της αγοράς μακροπρόθεσμα ευεργέτησε τους Ιταλούς, αλλά στην ανάπτυξη συμμετείχαν και εγχώριες δυνάμεις.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 495-6.

⁵⁶⁹ Laiou-Morrisson, *Byzantine Economy*, σ. 199, 203. Laiou A., «Byzantine trade with Christians and Muslims and the Crusades», *Crusades*, σ. 179.

⁵⁷⁰ Balard, *Romanie Génoise*, τ. 1, σ. 38-39 και τ. 2, σ. 587-589.

⁵⁷¹ Χρυσοστομίδου Ι., «Η διείσδυση της δυτικής οικονομίας στη βυζαντινή αυτοκρατορία», *Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 31-2. Οικονομίδης, *Ρόλος κράτους*, σ. 248. Morrisson C., «L'ouverture des marchés après 1204: un aspect positif de la IVe croisade?», *Urbs Capta*, σ. 215, 227. Λαΐου, *Επισκόπηση*, σ.

Η άνθηση του εμπορίου είχε θετικό αντίκτυπο στη δημογραφία, στην αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή, συνθέτοντας μια εικόνα που παρουσίαζε αναλογίες με τις οικονομίες της Δύσης, οι οποίες γνώριζαν μια περίοδο ανάπτυξης και ανοδικής πορείας κατά το 13^ο αιώνα.⁵⁷²

Στο κεφάλαιο αυτό, όπως άλλωστε φάνηκε ήδη από τα παραπάνω, θα επιχειρήσουμε, ελλείψει ποσοτικών δεδομένων μέσω της συνδυαστικής εξέτασης πολλών και έμμεσων διάσπαρτων πηγών, οι οποίες, ωστόσο δεν απαντούν σε όλα τα ερωτήματά μας, να ανιχνεύσουμε τις νέες δομές και κάποιους μηχανισμούς διάρθρωσης της οικονομίας στη «δύση», προκειμένου να ανασυνθέσουμε τον τύπο της οικονομίας, όχι μιας περιοχής, αλλά μιας οργανωμένης πολιτικής οντότητας. Λαμβάνοντας υπόψη τις σύγχρονες οικονομικές θεωρίες, οι οποίες αναγνωρίζουν ότι η κρατική παρέμβαση και η ελεύθερη αγορά έχουν ουσιαστική συνδρομή στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης, θα επιχειρήσουμε να διακρίνουμε μετασχηματισμούς στο ρόλο του κράτους στην οικονομία, δηλαδή εκδοχές «προστατευτισμού» και «ελέγχου».⁵⁷³

Η πολύπλοκη εικόνα της βυζαντινής υπαίθρου, η ανισότητα των πηγών και η ελλειπτικότητά τους δεν επιτρέπουν τη λεπτομερή μελέτη της αγροτικής παραγωγής, της πρωτογενούς δηλαδή παραγωγής στην μεσαιωνική Ήπειρο (καλλιέργεια της γης, κτηνοτροφία, βιοτεχνία). Ωστόσο οι διασωθείσες πληροφορίες είναι ενδιαφέρουσες και μάλιστα περισσότερο από την άποψη των ποιοτικών παρά των ποσοτικών δεδομένων.⁵⁷⁴ Είναι γνωστό ότι η ανάπτυξη του γεωργικού τομέα, δεσπόζουσα παραγωγική δραστηριότητα στις προβιομηχανικές κοινωνίες, κατά το 12^ο αιώνα εξελίχθηκε μέσω εκχερσώσεων στο πλαίσιο κυρίως της μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας, η οποία αναδείχθηκε τελικά η κυρίαρχη δομή.⁵⁷⁵ Το κράτος εξακολουθούσε να είναι ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας, αν και εν τω μεταξύ η κρατική γη γινόταν αντικείμενο δωρεών ή εκχώρησης υπό την μορφή πρόνοιας, μια νέα αντίληψη ως προς την κοινωνική και οικονομική ανταμοιβή ανάλογη με εκείνη του φεουδαρχικού συστήματος. Η οικειοποίηση των δημοσίων εισοδημάτων από τον αυτοκράτορα και

377, 379-381. Matschke K. P., «Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα (13^{ος}-15^{ος} αιώνες)», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Β', σ. 562.

⁵⁷² Morrisson, *Ouverture des marchés* σ., 232.

⁵⁷³ Λαΐου, *Επισκόπηση*, σ. 385-6. Laiou-Morrisson, *Byzantine Economy*, σ. 231, 233. Morrisson, *Ouverture des marchés*, σ. 221.

⁵⁷⁴ Λαΐου-Θωμαδάκη Α., *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα 1987, σ. 31-32. Λαΐου, *Επισκόπηση*, σ. 377.

⁵⁷⁵ Λαΐου, *Επισκόπηση*, σ. 369. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 399, 417.

τους συγγενείς του είχε προκαλέσει το μερικό αποχρηματισμό της οικονομίας, ενώ η μικρή ελεύθερη ιδιοκτησία εξακολουθούσε να φέρει το μεγαλύτερο βάρος των δημοσιονομικών αναγκών.⁵⁷⁶ Ωστόσο το δικαίωμα του δημοσίου επί της γης παρέμενε απαράγραπτο, αξίωμα που στην μακρά διάρκεια έχει ουσιαστική θέση.⁵⁷⁷

Οι ιστορικές συνέχειες στην αγροτική παραγωγή, διαφοροποιημένη από περιοχή σε περιοχή, προέρχονται από παράγοντες μακράς διάρκειας, οι οποίες προσιδιάζουν στην ανατολική Μεσόγειο, όπως το κλίμα και το έδαφος. Η Ήπειρος είναι μια ιδιόζουσα περιοχή από διάφορες απόψεις αλλά η οικονομία της δεν φαίνεται κατά βάση να διαφέρει από άλλες περιοχές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.⁵⁷⁸ Η αναταραχή του 1204 είχε ως αποτέλεσμα την αναχώρηση εγχωρίων (*ίθαγενείς*) από τις γενέτειρές τους (*τῶν οἰκείων πατρίδων*), ειδικά στις περιοχές οι οποίες κατακτήθηκαν από τους Λατίνους.⁵⁷⁹ Όπως είναι γνωστό, το εύρος του ανθρώπινου δυναμικού αποτελεί συντελεστή μεγέθυνσης ή συρρίκνωσης της οικονομίας σε όλες τις προβιομηχανικές κοινωνίες. Στις «δυτικές» περιοχές δεν διαθέτουμε τα απαραίτητα δεδομένα για να ανιχνεύσουμε ενδείξεις αξιοσημείωτων πληθυσμιακών μεταβολών, συνεπώς μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο πολιτικός κερματισμός δεν επηρέασε αρνητικά τη δημογραφία και τη γεωργική παραγωγή, η οποία φαίνεται ότι παρουσιάζει αναλογίες με εκείνη της δυτικής Ευρώπης του 13^{ου} αιώνα.⁵⁸⁰

Η μεσαιωνική Ήπειρος ήταν μια ορεινή περιοχή με κάθετους ορεινούς όγκους –ανάμεσα στους οποίους έλειπαν οι πεδιάδες/κοιλάδες κατάλληλες για καλλιέργεια και χειμαδιά– όπου αναπτύχθηκε η κτηνοτροφία και δεν κυριάρχησε η μεγάλη ιδιοκτησία, η οποία καθορίζει άλλωστε τις σχέσεις παραγωγής. Οι σωζόμενες πηγές δίδουν την εντύπωση ότι οι ανεξάρτητοι μικροκτηματίες, χωρικοί και μη, αποτελούσαν σημαντικό τμήμα του πληθυσμού.⁵⁸¹ Φαίνεται ότι διαιωνιζόταν το ιδεώδες της αυτάρκειας στα βασικά προϊόντα, η εξασφάλιση των οποίων δεν ήταν πάντοτε αυτονόητη, καθώς ήταν σε συνάρτηση με διάφορους φυσικούς και άλλους

⁵⁷⁶ Οικονομίδης, *Ρόλος κράτους*, σ. 182, 229-232, 250. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ., 431-434. Oikonomidès, *Fiscalité*, σ. 23, 219, 223.

⁵⁷⁷ Patlagean, *Γονικόν*, σ. 428. Αντερσον Π., *Από την αρχαιότητα στο φεουδαλισμό*, ό.π., σ. 271. Patlagean, *Economie paysane*, σ. 1371. Laiou, *Le débat*, σ. 109.

⁵⁷⁸ Laiou A., «Use and circulation of coins in the Despotate of Epiros», *DOP* 55 (2001), σ. 208.

⁵⁷⁹ Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Συμβολή*, επ. 6, σ. 241. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 52, σ. 191 και επ. 59, σ. 209-213 και επ. 102, σ. 334.

⁵⁸⁰ Λαΐου, *Επισκόπηση*, σ. 378, 385. Laiou-Morisson, *Byzantine Economy*, σ. 236.

⁵⁸¹ Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 505, 514-515, 518. Κιουσοπούλου, *Θεσμός οικογένειας*, σ. 97, 189. Laiou-Morisson, *Byzantine Economy*, σ. 171. Braudel, *Μεσόγειος*, σ. 38. Το ορεινό γεωφυσικό ανάγλυφο της περιοχής υπογραμμίζει και ο ιστορικός Γρηγοράς βλ. *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 13: *τόπων όχρωμασι*.

μεταβλητούς παράγοντες, οι οποίοι ήταν αδύνατον να αντιμετωπιστούν. Δεν θα ήταν υπερβολή να θεωρήσουμε ότι η αυτάρκεια αποτελούσε ζητούμενο και ότι ο υποσιτισμός ήταν ενδημικό φαινόμενο. Ο Απόκαυκος έναντι των υπερβολικών φορολογικών αξιώσεων της κοσμικής εξουσίας από τη μητρόπολη Ναυπάκτου προβάλλει την αδυναμία των παροίκων να εξασφαλίσουν αυτάρκεια (*ἐνδεῖα τῶν ζωαρκῶν/ μηδὲ ἄρτον τὸν ἐκ κέγχρου, τὸν ἐξ ὀλύρας*) και θέτει ζήτημα εγκυρότητας της φορολογίας: *κάκ τῶν μὴ ἀρκετῶν πρὸς τὰ ἀναγκαῖα, πῶς ἐκ τούτων καὶ ὑποκράτησις ἡμῖν ἐστι καὶ θησαυρίσις;*⁵⁸² Συνήθως οι ελλείψεις σε αγαθά (ἢ τῶν γεωργημάτων σπάνις) προκαλούνταν από καταστροφές και δηώσεις που επιχειρούνταν αδιάλειπτα είτε από τη διεξαγωγή πολεμικών επιχειρήσεων ή τις πειρατικές επιδρομές, εκτός από κλιματολογικούς παράγοντες.⁵⁸³

Γενικό χαρακτηριστικό της αγροτικής οικονομίας ήταν η κυριαρχία της πολυκαλλιέργειας και της πολυέργειας στην παραγωγή, μεθόδων που επιτρέπουν κάποιο βαθμό αυτάρκειας (*ὅποιον καὶ τοῖς αὐτάρκως ἔχουσι χωρικοῖς*) και αφήνουν επιπλέον περιθώρια για παραγωγή πλεονάσματος.⁵⁸⁴ Παραδειγματικά αναφέρουμε για τη Ναύπακτο: κήπους κληρικών, συκαμίνους, μικρά αγροκτήματα (*γῆδια*), ελαιόδενδρα και άλλα καρποφόρα δένδρα, μελισσοτροφία, (*μελισσῶν ἀποθῆκας*) και αμπελώνες.⁵⁸⁵ Εκεί παράγεται: *σῖτος κρίθη και κέγχρος, ὄσπριον λῖνον ἄχυρον ἢ καὶ χόρτος, ὥς δὲ καὶ ζῦλον.*⁵⁸⁶ Εκτρέφονται επίσης χήνες, πάπιες, κόκορες, περιστέρια, πρόβατα και βοῖδή, τα οποία ήταν άλλωστε απαραίτητα για το ὄργωμα της γης.⁵⁸⁷ Στην περιοχή του Πριλάπου εκτρέφονταν χοίροι, στο θέμα Μολισκού πρόβατα, στη Βέρροια απαντάται μια περιφραγμένη περιοχή με ποικιλία φυτών (*περίβολος τις φυτοῖς παντοίοις κατάκομος*), ενώ στην Πελαγονία η ετήσια οφειλή των ιερῶν

⁵⁸² Pétridès, *Apokaukos*, επ. 10, σ. 15-16 και επ. 9, σ. 11. Για τις προσπάθειες του Απόκαυκου να μειωθεί το ποσό της φορολογίας για τους παροίκους της μητροπόλεως Ναυπάκτου βλ. Laiou, *Priests and Bishops*, σ. 48.

⁵⁸³ Bees, *Unedierte*, επ. 99, σ. 149: *πρὸ καιροῦ γὰρ πειρατικοὶ φυγάδες και σ. 150: χάλαζα χειροπληθῆς καὶ ῥαγδαία κατερῥάγη.* Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα*, επ. 9, σ. 24: *ὁ τὴν Ἄρταν κατακλύζων ποταμός...παρέσυρε καὶ ἠχρεΐωσεν...καὶ τοὺς τόπους ἔλος γενέσθαι καὶ ἐξ ἀμπελοφύτων καὶ δένδρων καρποφόρων παντοίας ὁπῶρας μυρίκας.* Pétridès, *Apokaukos*, επ. 9, σ. 11 και επ. 10, σ. 16: *ἡ τοῦ φοσάτου διέλευσις.* Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Κερκυραϊκά*, επ. 1, σ. 335: *ἐπὶ τῶν ἡμερῶν...τοῦ Πεδιადίτου σκληρὰ λιμὸς τῇ Κερκύρᾳ ἐνέσκηψε καὶ ὑπ' αὐτῆς πολλοὶ διεφθάρησαν.* Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 92, σ. 313: *ἐπέστη λοιπὸν ὁ προσδοκώμενος τοῦ θέρου καιρὸς...δέδωκεν οὐδαμῶς ἡ γῆ τὸν ἐαυτῆς καρπὸν τοῖς προσδοκῶσι και σ. 314: μὴ ἔχων δὲ τὸν σῖτον διὰ τὴν ἀφορίαν.* Κατσαρός, *«Δεσποτάτο» Ηπειρου –Μαρτυρία Απόκαυκου*, σ. 653. Για τους παράγοντες που επηρέασαν την αγροτική οικονομία μετά τη Δ' σταυροφορία βλ. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 497.

⁵⁸⁴ Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Συμβολή*, επ. 7, σ. 247.

⁵⁸⁵ Bees, *Unedierte*, επ. 27, σ. 88 και επ. 72, σ. 132 και επ. 99, σ. 149-150. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα*, επ. 9, σ. 24.

⁵⁸⁶ Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Συμβολή*, επ. 7, σ. 247.

⁵⁸⁷ Αυτ., επ. 6, σ. 243-4.

(καρποφόρημα) στην επισκοπή ήταν κερί, σιτάρι, κριθάρι, αρνακίδες, όρνιθες και υφάσματα.⁵⁸⁸ Τα Ιωάννινα συγκαταλέγονταν ανάμεσα στις πόλεις με έντονο αγροτικό χαρακτήρα.⁵⁸⁹ Παρά τη μείωση των εκχερσώσεων κατά το 13^ο αι., καταγράφονται ωστόσο διάφορες περιπτώσεις εκχερσώσεων και βελτιώσεων γης, κυρίως για φύτευση αμπελώνων. Αναφέρουμε παραδειγματικά ορισμένες περιοχές, όπως η Βέροια, η Αχρίδα και τα Βοδενά.⁵⁹⁰ Διαπιστώνουμε επομένως ότι επρόκειτο για γεωργία «διαφοροποιημένη», η οποία περιελάμβανε και εμπορεύσιμα προϊόντα που εξασφάλιζαν την πρόσβαση του αγρότη στην αγορά.⁵⁹¹ Η παραγωγή πλεονάσματος ήταν άλλωστε απαραίτητη για την ανάπτυξη της οικονομίας, καθώς το κράτος παρακρατούσε από τους παραγωγούς προκειμένου να συντηρήσει τους μηχανισμούς του.⁵⁹² Εξάλλου για το Βυζαντινό κράτος ο φόρος είχε πρωταρχική σημασία για την εύρεση εσόδων. Το φορολογικό σύστημα ήταν ενιαίο και τα προνόμια αναπαρήγαν τις διακρίσεις. Κύρια πηγή εισοδήματος ήταν ο φόρος των παροίκων, που οριζόταν από το κράτος, ενώ στη συνέχεια τα έσοδα ανακατανέμονταν μεταξύ κράτους, αριστοκρατίας και εκκλησίας.⁵⁹³

Ένα από τα φαινόμενα αποδιάρθρωσης της βυζαντινής οικονομίας οφειλόμενο κυρίως στην ακύρωση του ενός και μοναδικού κράτους, το οποίο διατηρούσε το προνόμιο της κοπής του νομίσματος, ήταν η εμφάνιση περιφερειακών νομισματοκοπειών. Η νομισματική κυκλοφορία στις επαρχίες, που έχει ήδη απασχολήσει τη σχετική με τον 12^ο αι. έρευνα, έχει ιδιαίτερη σημασία για την οικονομική ιστορία του κράτους, καθώς οι αντιπαραθέσεις μελών των τοπικών ελίτ με την κεντρική εξουσία είχαν ήδη προκαλέσει την κοπή νομισμάτων από βραχύβια νομισματοκοπεία. Η κοπή νομισμάτων αναδεικνυε την περιφερειακή πολιτική εξουσία, ενώ παράλληλα διατηρούσε ζωντανή τη βυζαντινή ιδεολογία και ενδυνάμωνε την αξίωση για τη διαδοχή του βυζαντινού κράτους μέσω της αναπαραγωγής της αυτοκρατορικής παράδοσης –εξωοικονομική λειτουργία του

⁵⁸⁸ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 116, σ. 380 και επ. 120, σ. 387 και επ. 42, σ. 154 και επ. 148, σ. 430.

⁵⁸⁹ Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 514. Laiou-Morisson, *Byzantine Economy*, σ. 197.

⁵⁹⁰ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 25, σ. 97 και επ. 72, σ. 251: τόπον τινά ἐκ τοῦ χωρίου Βλαστοῦς ἀδέσποτον ὠνησάμενος καὶ οἰνοφύτοις αὐτὸν καταπικνῶσας ἀμπελῶνα τοῦτον δόκιμον ἀπετέλεσε καὶ επ. 84, σ. 288: ὅτι χερσωθέντας τούτους ἐβελτίωσε, σ. 292: ἀποχερσωθέντας τοὺς τοιοῦτους ἀμπελῶνας παραλαβὼν βελτίους εἰργάσατο/ ἔξ ὧν...ἀπὸ χειρόνων κρείττονας γενέσθαι εὐθαλεῖς καὶ επ. 93, σ. 317: τὸ τοιοῦτον τόπιον ἐφύτευσε κλήματα, ὡς ἀρζάμενος εἰς ἀμπελῶνα τοῦτο ἀποκαταστήσαι καὶ επ. 105, σ. 343: τῇ βελτιώσει τῶν ἀμπελώνων.

⁵⁹¹ Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 506, 542. Λαΐου, *Οικονομική σκέψη και ιδεολογία*, σ. 338.

⁵⁹² Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 20, 24.

⁵⁹³ Kazhdan, *Concepts of Freedom*, σ. 223. Οικονομίδης, *Ρόλος κράτους*, σ. 220, 222. Oikonomidès, *Fiscalité*, 261.

νομίσματος την οποία και αποδεχόμαστε. Το απόθεμα των νομισμάτων του 12^{ου} αι. τροφοδοτούσε τη νομισματική κυκλοφορία στις αρχές του 13^{ου}, ενώ το υπέρπυρο παρέμενε το ισχυρό νόμισμα του εμπορίου και μονάδα μέτρησης έως τη σταδιακή διείσδυση δυτικών νομισμάτων στην ανατολική Μεσόγειο.⁵⁹⁴

Πριν από την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τον Θεόδωρο Δούκα λειτουργούσε στην Άρτα νομισματοκοπείο με τοπικό χαρακτήρα, το οποίο δεν φαίνεται να είχε υπολογίσιμη παραγωγή. Ακόμη όμως και μετά την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης η νομισματική παράδοση δεν διακόπτεται στην Άρτα και η ηγεμονική οικογένεια συνεχίζει τον ίδιο τύπο κοπής της εποχής των Αγγέλων. Η νομισματοκοπία του Θεοδώρου Δούκα περιελάμβανε κάθε κατηγορία του βυζαντινού νομισματικού συστήματος της εποχής, με εξαίρεση το χρυσό, το οποίο αντίθετα ο αντίπαλός του Ιωάννης Βατάτζης έκοψε σε μεγάλες ποσότητες. Οι γραπτές και αφηγηματικές μαρτυρίες δείχνουν τη σπανιότητα του χρυσού στην επικράτεια των Κομνηνών-Δουκάδων και επομένως φαίνεται ότι ο χρυσός που ήταν διαθέσιμος στη Θεσσαλονίκη και τη ζώνη επιρροής της προερχόταν είτε από την Κωνσταντινούπολη, είτε από τη Νίκαια. Η πλειονότητα των νομισμάτων που κυκλοφορούσαν ήταν τα τρικέφαλα, είτε ήταν τραχέα από ήλεκτρο είτε από κράμα ήλεκτρου-ασημιού, η αξία των οποίων συναρτάται με την ημερομηνία έκδοσης του χρυσού νομίσματος.⁵⁹⁵ Στην νομισματοκοπία της Θεσσαλονίκης εμφανίζονται μάλιστα ορισμένες καινοτομίες οι οποίες συμπυκνώνονται κυρίως στο βασικό τύπο αναπαράστασης του κυβερνήτη, του στρατιωτικού Αγίου και της πρωτεύουσας πόλης. [Παράρτημα IV 7, V 11]. Παρατηρείται συγχρόνως αύξηση των θρησκευτικών μορφών ή συμβόλων και εμφάνιση αντικειμένων πολύ μεγάλων διαστάσεων, τα οποία ο αυτοκράτορας είτε έχει ανά χείρας είτε κοντά του. [Παράρτημα II 3, IV 9] Ο βασιλεύς αναπαρίσταται κάτω από μια αγίδα, ενώ εμφανίζεται ακόμη και το μοτίβο του περωτού αυτοκράτορα, οφειλόμενο πιθανώς σε δυτικές επιρροές [Παράρτημα V 10, VI 13].⁵⁹⁶ Ωστόσο είναι αδιαμφισβήτητο το ότι –παρά τις εικονογραφικές αυτές καινοτομίες και

⁵⁹⁴ Laiou-Morrisson, *Byzantine Economy*, σ. 216. Λαΐου, *Επισκόπηση*, σ. 376. Morrisson, *Ouverture des marchés*, σ. 230-231. Οικονομίδου Μ., Τουράτσογλου Τ., Τσούρτη Η., «Η κυκλοφορία των βυζαντινών νομισμάτων στην Ήπειρο», *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 102, 105-106. Morrisson C., «Βυζαντινό νόμισμα: Παραγωγή και κυκλοφορία», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Γ, σ. 51. Πλουμίδης Γ., «Η νομισματική αγορά κατά την λατινοκρατία (13^{ος}-15^{ος} αι.)», *Σύμμεικτα* 9, μέρος β' (1994), σ. 265-266.

⁵⁹⁵ Laiou, *Use and Circulation*, σ. 208-209, 211. Γαλάνη-Κρίκου Μ., «Συμβολή στην έρευνα της κυκλοφορίας μεσαιωνικών νομισμάτων στο Δεσποτάτο της Ηπείρου (1204-1449)», *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 129-130.

⁵⁹⁶ Morrisson C., «The Emperor, the Saint, and the City. Coinage and Money in Thessalonike From the Thirteenth to the Fifteenth Century», *DOP* 57 (2003), σ. 176-177, 1801-186, 189-190. Οικονομίδου, Τουράτσογλου, Τσούρτη, *Κυκλοφορία*, σ. 102-103.

κάποιες που ήδη επισημάναμε (βλ. σ. 76)– οι ηγεμόνες της Ηπείρου επεδίωκαν να γνωστοποιήσουν τις βλέψεις τους για τον «βασίλειον» θρόνο και μέσω της νομισματικής παραγωγής στη «δύση».⁵⁹⁷

Το υπέρπυρο αποτελούσε το προτιμητέο νόμισμα πληρωμής των φόρων προς το κράτος.⁵⁹⁸ Όπως ήδη αναφέραμε ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας το 1204 δεν προκάλεσε θεσμικές καινοτομίες στην οικονομική άσκηση της δημόσιας εξουσίας, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί έπειτα από τη μακράς διάρκειας μεταρρύθμιση του 3^{ου} αιώνα. Η διαιώνισή της τεκμαίρεται από την ύπαρξη του δημοσίου ταμείου, των δημοσίων κρατικών λειτουργιών καθώς και από την ανανέωση των φοροαπαλλαγών σε προνομιούχες κοινωνικές ομάδες.⁵⁹⁹ Καταγράφονται εισπράκτορες των δημοσίων φόρων (*φορολόγοι*), «πράκτορες», πρόσωπα δηλαδή που ασκούν τοπικές δημοσιονομικές λειτουργίες και τιτλούχοι ή απλοί υπάλληλοι επιφορτισμένοι με τη διαχείριση και τον έλεγχο οικονομικών θεμάτων (*λογαριαστής/ πρωτοβεστιάριος*).⁶⁰⁰ Σε μια κοινωνία όπου έχει εμπεδωθεί η οικονομική αντίληψη των υποχρεώσεων των υπηκόων, ο απόλυτος εκχρηματισμός του έγγειου φόρου και γενικότερα της αγροτικής οικονομίας, κύρια πηγή εισοδήματος για το κράτος ήταν οι έγγειοι φόροι, καθώς και οι έκτακτες επιβαρύνσεις πληρωτέες από παροίκους και ελεύθερους

⁵⁹⁷ Πρωτονοτάριος Π., «Η νομισματοκοπία του βυζαντινού κράτους της Ηπείρου (1204-1268)», *HX* 24 (1982), σ. 149-150.

⁵⁹⁸ Laiou, *Use and Circulation*, σ. 209-210.

⁵⁹⁹ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 371. Patlagean, *Immunité des Thessaloniciens*, σ. 599. Patlagean, *Γονικόν*, σ. 427. Patlagean, *Economie paysane*, σ. 1376. Laiou, *Emperor's Word*, σ. 361-362. Η ύπαρξη δημοσίου ταμείου και δημοσίων λειτουργιών τεκμαίρεται εμφανώς από τις πηγές βλ. Vasilevsky, *Epirotica*, σ. 297: *εἰς δημοσιακὰς ἐπηρείας ταύτης συνελκυσμὸς/ τὰ παντὸς δημοσιακοῦ καὶ τέλους καὶ βάρους καὶ λειτουργήματος ἐλευθεροῦνται ἀπαλλαγῆς δημοσιακῶν συζητήσεων* και σ. 298: *τῆς τοῦ δημοσίου χειρὸς τὸ καθόλου διέσθησε*. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Συννοδικὰ γράμματα*, επ. 11, σ. 29: *τὴν ὅλην καταβολὴ τοῦ δημοσίου φόρου καθέλκομαι*. Hoeck-Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, επ. 8, σ. 188: *ab aerario accepimus* και επ. 23, σ. 225: *aere publico*. Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 4, σ. 346: *ἡτήσατο...τῆς δημοσιακῆς ἐξάξαι φορολογίας*. Perrat-Longnon, *Actes*, σ. 81: *in thesauro nostro*.

⁶⁰⁰ Ακροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφή*, σ. 43: *τοὺς εἰσπραττομένους τὰ δημόσια φορολογήματα*. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 475: *ἐπιστήσας φορολόγους*. Bees, *Unedierte*, επ. 2, σ. 58: *τῷ ποιησαμένῳ τὴν τῶν δημοσίων ἀπογραφὴν κατὰ Ναύπακτον* και επ. 34, σ. 92 *πρὸς τὸν πανευκλεέστατον πρωτοβεστιάριον τοῦ κραταιοῦ Κομνηνοῦ* και επ. 36, σ. 95-96: *πρὸς τὸν λογαριαστήν* και επ. 53, σ. 109. Παπαδόπουλος Κεραμεύς «Δυρραχινά», *BZ*, 14 (1905), επ. 1, σ. 570: *πρακτορικῆς ἐξουσίας*. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 25, σ. 96: *συνὴν δὲ τοῦτοις ὁ λογαριαστεύων τῷ περιποθῆτῳ γαμβρῷ τοῦ ἁγίου ἡμῶν βασιλέως* και επ. 71, σ. 245 και επ. 92, σ. 314: *εἰς τὸ πρακτορικὸν δικαστήριον* και επ. 102, σ. 334: *παρουσία καὶ τῶν δημοσιακῶν ἐποπτῶν* και επ. 118, σ. 383: *οἱ τῶν τοῦ δημοσίου εἰσφορῶν ἐν τῷ εἰρημένῳ θέματι προϊστάμενοι* (Αρχέλφου). Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 58: *ὁ κατὰ τὸπον πρακτορεύων* και σ. 67: *τὸν ἐκεῖσε πρακτορεύοντα*. –Müller, *Acta et diplomata*, τ. 4, σ. 348: *ἐξ ἐφευρεσινῶς τῶν δημοσιολατρούντων προσώπων/ ἀκρατεῖν...πάσης ἐπηρείας καὶ ὀχλήσεως δημοσιακῆς καὶ πρακτορικῆς/ τοῖς ἀπογραφεῖσι*. Perrat-Longnon, *Actes*, σ. 81: *ac a...personis fiscalibus vel proprias colligentibus subvenciones/ nequo aliqui fisci collateralis/ volumes non auferri...per officiales Curie*. Ρωμανός, *Ανδραγαθικὸ δίπλωμα*, σ. 97: *et universaliter habent immunitatem...de omnibus que occurrunt in terra ordinationibus de fiscalibus*.

μικροϊδιοκτήτες γης.⁶⁰¹ Σε περιοχές με ανεπτυγμένη αμπελουργία, αλλά και σε ορεινές και άγονες γαίες, οι πάροικοι είχαν αμπελώνες αντί για σπόριμη γη. Στις νήσους της κομητείας, όπως άλλωστε είναι γνωστό, η δημόσια γη είχε περιέλθει στους Δυτικούς κυρίαρχους, είχε αναδιανεμηθεί στους υποτελείς τους έναντι παραχώρησης στρατιωτικής υπηρεσίας και τελικά είχε εκφεουδαλιστεί.⁶⁰² Στην Κέρκυρα κατά την πρόσκαιρη βενετική κατοχή διαιωνίστηκε το προϋπάρχον καθεστώς ως προς την κατοχή του εδάφους και τις φορολογικές υποχρεώσεις των κατοίκων.⁶⁰³ Το απαράγραπτο δικαίωμα του δημοσίου επί της γης, παρά τους εδαφικούς τεμαχισμούς, δεν έπαψε να ισχύει. Όπως προαναφέρθηκε, το κράτος καθόριζε τις φορολογικές υποχρεώσεις, ενώ παράλληλα η εκχώρηση των προνομίων είχε αποκτήσει σταδιακά συστηματικό χαρακτήρα και ήταν στην ευχέρεια του βασιλέως, ο οποίος έκανε τις παραχωρήσεις μέσω της δημόσιας γης.⁶⁰⁴ Αποδέκτες των προσωπικών αυτών προνομίων, εκχωρηθέντων είτε υπό τη μορφή δωρεάς χωρίς αμοιβαία υποχρέωση είτε αμοιβής υπηρεσιών, ήταν κυρίως οι συγγενείς του αυτοκράτορα, οι οποίοι ιδιοποιούντο δημόσιες οικονομικές προσόδους, εδραιώνοντας παράλληλα πολιτικά πλεονεκτήματα.⁶⁰⁵ Πρόκειται δηλαδή ουσιαστικά για μια πολιτική ιστορία βασιζόμενη στο έγγειο εισόδημα, το οποίο ενέμοντο τελικά κράτος και αριστοκρατία. Η μερική αυτή αποποίηση της δημόσιας εξουσίας σηματοδοτεί μια αλλαγή πολιτικο-κοινωνικού χαρακτήρα, η οποία προσομοιάζει με το δυτικό φεουδαλικό σύστημα. Τίθεται επομένως το ερώτημα, εάν η σταδιακά αυξανόμενη κοινωνική και οικονομική ισχύς της αριστοκρατίας απειλούσε να διασπάσει τη σχέση

⁶⁰¹ Laiou-Morrisson, *Byzantine Economy*, σ. 239. Οικονομίδης, *Ρόλος κράτους*, σ. 222, 250. Οικονομίδης, *Fiscalité*, σ. 22, 34. Οικονομίδης, *Contribution*, σ. 173. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 32. Για τις υπερβολικές φορολογικές απαιτήσεις της ηγεμονικής οικογένειας της Ηπείρου βλ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Συμβολή*, επ. 6, σ. 242: τὸ συλλεγόμενον ἐκ τῶν προσόδων χρυσίον ἀποκερδαίνει/ ἀνονομάστους ἀπαιτεῖται τοὺς φόρους οὐδὲ γὰρ ἔχουσιν ὑποκείμενον. Pétridès, *Αροκαυκος*, επ. 9, σ. 11: καὶ μαρτυροῦμαι σοι...ὥς ἄχρις ὀγδοήκοντα καὶ ἑκατὸν ὑπερπύρων ἢ πᾶσα τῆς ἐκκλησίας ἐστὶν ἀπαίτησις και επ. 10, σ. 16: ὁ δὲ ἡμέτερος βίος καὶ τῶν πενήτων παροίκων μόλις καὶ εἰς χιλιάδα προτιμωμένων τρικεφάλων ἀρκέσουσι.

⁶⁰² Ασωνίτης, *Το νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο μεσαίωνα*, Αθήνα 2005, σ. 253-255. Jacoby, *Les archontes Grecs*, σ. 441 όπου αναφέρεται στο ανάλογο γαιοκτητικό καθεστώς στην Πελοπόννησο μετά τη φραγκική κατάκτηση.

⁶⁰³ Ασωνίτης Σπ., «Παρατηρήσεις στο καθεστώς των περιοχών του νοτίου Ιονίου κατά τον όψιμο μεσαίωνα», *Βυζαντικά* 12 (1992), σ. 261, 265. Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 2, σ. 57: *Quos omnes et alios in ipsa insulis consistentes debemus in suo statu tenere, nichil ab aliquo amplius exigentes, quam quod facere consueuerant temporibus Grecorum Imperatorum*. Για το καθεστώς γαιοκτησίας στην Κέρκυρα στη διάρκεια της πρώτης εφήμερης βενετικής κατοχής βλ. Jacoby, *Féodalité*, σ. 253. Ασδραχά Αικ.-Ασδραχάς Σπ., «Στη φεουδαλική Κέρκυρα: από τους πάροικους στους vassali angararii», *Τα Ιστορικά* 2, τχ 3 (1985), σ. 77. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, σ. 180-182. Μοσχονάς, *Τροπισμοί*, σ. 56.

⁶⁰⁴ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 382. Patlagean, *Γονικόν*, σ. 428, 433.

⁶⁰⁵ Οικονομίδης, *Fiscalité*, σ. 23, 153, 219, 223-224. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 22-23.

μεταξύ ανώτατου ηγεμόνα και δημοσίου ταμείου (*fiscus*). Με άλλα λόγια, αν ο βασιλεύς αποκτούσε το δικαίωμα να διαθέτει κατά βούληση, υπό τη μορφή εκχωρήσεων, αγαθά (*res fiscalis*) που ανήκαν στο δημόσιο ταμείο (*in nullius bonis sunt*), τα οποία υπηρετούσαν το κοινό συμφέρον και δεν ήταν επιτρεπτό να πωληθούν ή να εκχωρηθούν υπό οποιαδήποτε μορφή, όπως άλλωστε και τα εκκλησιαστικά αγαθά (*Christus*).⁶⁰⁶

Ένα νέο μέσο ανταμοιβής, άμεσα σχετιζόμενο με το γαιοκτητικό σύστημα, το οποίο εδραιώθηκε κατά την εποχή των Κομνηνών, ήταν το πολυσυζητημένο στη βιβλιογραφία σύστημα της πρόνοιας. Πρόκειται για ένα κοινωνικο-οικονομικό σύστημα, το οποίο συνίστατο στην εκχώρηση φορολογικών προσόδων γαιών καθώς και των εξαρτημένων καλλιεργητών, παραγωγικού δηλαδή εργατικού δυναμικού, σε διάφορα πρόσωπα έναντι παροχής υπηρεσιών, κυρίως στρατιωτικών. Ο προνοιάριος ή «στρατιώτης» με την τεχνική έννοια του όρου, υποκαθιστούσε προσωρινά το δημόσιο έχοντας τη νομή και όχι την κατοχή των εκχωρηθεισών γαιών, ενώ παράλληλα εισέπραττε τους φόρους των παροίκων και το ενοίκιο των γαιών, τις οποίες αυτοί καλλιεργούσαν, χωρίς να είναι υποχρεωμένος να αποδίδει το ελάχιστο στο κράτος. Η αξία της πρόνοιας αντιστοιχούσε σε έναν αριθμό χρυσών νομισμάτων τα οποία αποτελούσαν το θεωρητικό εισόδημα (*ποσότης*). Αν και ο θεσμός της πρόνοιας φαίνεται ότι παρουσιάζει αναλογίες με το δυτικό φέουδο, κυρίως ως προς την αντικατάσταση του δημόσιου φοροεισπράκτορα από έναν ιδιώτη, στην ουσία διαφέρει ριζικά, καθώς η χορήγηση της πρόνοιας έχει δημόσια προέλευση και περιορίζεται σε ένα πρόσωπο, έχει δηλαδή ισόβιο και ανακλητό και όχι κληρονομικό χαρακτήρα.⁶⁰⁷ Το συγκριτικό εγχείρημα του θεσμού της πρόνοιας με το δυτικό

⁶⁰⁶ Kantorowicz E., «Christus-Fiscus», *Mourir pour la patrie*, σ. 65, 69, 71, 73. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 384, 393. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 430-432. Patlagean, *Economie paysane*, σ. 1390.

⁶⁰⁷ Oikonomidès, *Fiscalité*, σ. 23, 223. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 50, 358-359, 381, 383. Patlagean, *Γονικόν*, σ. 431. Oikonomides, *Byzantium*, σ. 324-325. Oikonomidès N., «Contribution à l'étude de la pronoia au XIIIe siècle. Une formule d'attribution de parèques à un pronoiaire», *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, επιμ. Ν. Οικονομίδης - Η. Ahrweiler, Λονδίνο 1976, σ. 168, 173, 175. Oikonomides N., «Liens de vassalité dans un apanage byzantin du XIIe siècle», *Social and Economic Life in Byzantium*, επιμ. Ν. Οικονομίδης - Ε. Ζαχαριάδου, Λονδίνο 2004, σ. 259-260. Kazhdan A., «Pronoia: The History of Scholarly Discussion», *Mediterranean Historical Review* 10 (1995), σ. 140, 147, 151, 158, 162-165. Σβορώνος *Βυζαντινή επαρχία*, σ. 82, 83. Jacoby, *Les archontes Grecs*, σ. 429, 431, 433, 436, 479. Ostrogorsky G., *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Βρυξέλλες 1954, 9, 15, 27, 30, 36-37, 55, 87-90. Λαΐου Α., «Περίγραμμα πολιτικής ιστορίας», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Α', σ. 76. Ahrweiler H., «La pronoia à Byzance», *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident Méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)*, Ρώμη 1980, σ. 682-687. Οικονομίδης, *Ρόλος κράτους*, σ. 232-234. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 532-533, 540. Smyrlis K., «Taxation Reform and the Pronoia System in the Thirteenth-Century Byzantium», *First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, σ. 211, 214, 216-7.

φέουδο προκάλεσε έντονο διάλογο στη μεταπολεμική ιστοριογραφία. Κυριάρχησαν δύο τάσεις, σύμφωνα με τις οποίες υποβαθμίστηκε ή, αντίθετα, αναγνωρίστηκε ο φεουδαλικός χαρακτήρας του ανατολικού μεσαιωνικού κόσμου.⁶⁰⁸

Η αντιπαράθεση των θεσμών στην παρούσα φάση της ιστορικής τους εξέλιξης δεν είναι δυνατό να εξαντληθεί εδώ, καθώς οι δύο αυτοί τεχνικοί όροι εντάσσονται σε ευρύτερα συστήματα με πολύπλοκες κοινωνικο-πολιτικές δομές και διασυνδέσεις. Είναι πάντως εμφανές –κι αυτό πρέπει να τονιστεί εδώ, γιατί αφορά το θέμα μας– ότι απουσίαζε η κοινωνική πυραμίδα διαδοχικών παραχωρήσεων γης με προσωπικούς και οικονομικούς δεσμούς διαφόρων βαθμίδων έως το τελευταίο κοινωνικό επίπεδο, όπως συνέβαινε στη Δύση. Στο φεουδαρχικό δηλαδή καθεστώς ο κύριος (*seigneur, suzerain*) είχε την υποχρέωση να συντηρεί τους υποτελείς του και να τους προστατεύει. Η σχέση αυτή στο πλαίσιο μιας ατροφικής νομισματικής κυκλοφορίας υλοποιείτο με την εκχώρηση γης, φέουδου δηλαδή στον υποτελή, ο οποίος το εκμεταλλευόταν προς ίδιον όφελος με δικαίωμα να το παραχωρήσει ακολούθως σε δικούς του υποτελείς. Το φέουδο, αγαθό ποικίλης φύσης και έκτασης, κατείχαν άνθρωποι ριζικά άνισης κοινωνικής θέσης, ενώ κύριο χαρακτηριστικό ήταν η αμοιβαιότητα άνισων υποχρεώσεων ανάμεσα στους κυρίους και τους υποτελείς, οι οποίοι ήταν επιπλέον βεβαρυμένοι με την υποχρέωση παροχής εργασιών (*αγγαρειών*) πέρα από τις συνήθεις οφειλές. Κατά την ιστορική του εξέλιξη το φέουδο μετετράπη, σε πρώτη φάση, σε κληρονομικό αγαθό και από υπηρεσία σε κτήση, η οποία προπάντων απέφερε προσόδους, ενώ από τον 12^ο αιώνα επωλείτο ή εκχωρείτο ελεύθερα. Επομένως η ιστορία του φέουδου υπήρξε τελικά η ιστορία της μετάβασης από μια κοινωνική δομή βασιζόμενη στην προσφορά υπηρεσιών σε ένα σύστημα γαιοπροσόδων.⁶⁰⁹

Το σύστημα πρόνοιας με αμοιβαίο χαρακτήρα φαίνεται ότι διαιωνίστηκε και στο ηπειρωτικό κράτος. Στις πηγές αναφέρεται, χωρίς γεωγραφική ταύτιση, μια πρόνοια που συνίσταται από παροίκους, χωράφια και βελανιδιές (οι τελευταίες πρέπει να νοηθούν σε σχέση με πάμπολλες δραστηριότητες π.χ. χοιροτροφία, υλικό για βαφή, ξυλεία κ.λπ.), καθώς και μια άλλη πρόνοια εντοπιζόμενη στην περιοχή της

⁶⁰⁸ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 48-54, όπου γίνεται μια αναδρομή στην ιστοριογραφία του 20^{ου} αι. με την εξέταση της ερευνητικής οπτικής των Lemerle, Ahrweiler, Jacoby, Σβορώνου, Vasiliev, Ostrogorsky και Každan στο φεουδαλικό ερώτημα του Βυζαντίου. Άντερσον, *Φεουδαλισμός*, σ. 169.

⁶⁰⁹ Bloch, *Φεουδαλική κοινωνία*, σ. 240-1, 268, 286-289, 291, 308, 313, 346, 586, 590. Σβορώνος, *Βυζαντινή επαρχία*, σ. 89. Patlagean, *Europe, seigneurie, féodalité*, σ. 288.

Θεσσαλίας, η οποία περιλαμβάνει ένα ολόκληρο «χωριό».⁶¹⁰ Ο όρος συνεχίζει να νοείται ως οικιστική μονάδα η οποία περιλαμβάνει γη και αγρότες και διατηρεί επίσης ορισμένες οικονομικές λειτουργίες.⁶¹¹ Από τη διατύπωση του σχετικού χωρίου της επιστολής του μητροπολίτη Ναυπάκτου προς τον Θεόδωρο Δούκα μπορούμε επίσης να υποθέσουμε ότι η «επίσκεψις» της Βαρεσόβης, είχε εκχωρηθεί ως πρόνοια από τον ηγεμόνα σε κάποιον Λατίνο. Η πρακτική αυτή δεν φαίνεται να εγκαινιάζεται μετά το 1204. Από την εποχή των Κομνηνών ήδη είχαν δοθεί πρόνοιες και σε ξένους. Όπως και να έχει ωστόσο το θέμα ο Απόκαυκος διαφωνεί με την πρακτική αυτή: *ἔδωκα δ' ἂν γνώμην, ἴσως ἐρωτηθεῖς, ὥς οὐδένα Λατῖνον, κἄν δουλεύῃ μισθοῦ, κἄν τὰ πιστὰ ἐπαγγέλληται, πρέπον εἶναι ἄνδρας Ρωμαίους ἔχειν εἰς πρόνοιαν.*⁶¹²

Παράλληλα φαίνεται ότι διαιωνίζεται και ο στρατιωτικός χαρακτήρας της πρόνοιας, ο οποίος είχε αποκρυσταλλωθεί κατά την περίοδο των Κομνηνών. Εάν μάλιστα λάβουμε υπόψη ότι ορισμένοι μοναχοί απεκδύονται το σχήμα και γίνονται στρατιώτες ένοπλοι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η πράξη αυτή οφειλόταν κυρίως στην ανάγκη εύρεσης καλλιεργήσιμης γης, η οποία εδίδετο ως αντάλλαγμα για την προσφορά στρατιωτικής υπηρεσίας. Όπως έχει επισημανθεί, η εφαρμογή του θεσμού της πρόνοιας ανταποκρινόταν στις στρατιωτικές ανάγκες του κράτους της Ηπείρου. Εξάλλου ανάλογες ανάγκες εξηγούν το στρατιωτικό χαρακτήρα και τη διάθεση πρόνοιας και στη Νίκαια κατά το πρώτο ήμισυ του 13^{ου} αιώνα.⁶¹³ Η συναίρεση ωστόσο στρατιωτικού έργου και καλλιέργειας της γης σκανδάλισε κάποιους ιεράρχες. Για παράδειγμα ο μητροπολίτης Ναυπάκτου, ακολουθώντας τους εκκλησιαστικούς κανόνες, αρνείτο να συνεκκλησιαστεί με εκείνους που αναλάμβαναν και τις δύο αυτές δραστηριότητες με αποτέλεσμα να θεωρείται πολέμιος της εξουσίας, καθώς συντελούσε στη μείωση των στρατευμάτων (*ὑφαιρούμενος δῆθεν τὸ ὑπ' αὐτὴν στρατιωτικὸν καὶ τὸν λεγεῶνα παρακόπτων τῆς φάλαγγος*).⁶¹⁴

Εκτός από την πρόνοια η κεντρική εξουσία παρείχε ευεργετήματα μέσω δωρεών και φοροαπαλλαγών, εκ των οποίων συνάγουμε πληροφορίες σχετικά με τη

⁶¹⁰ Pétridès, *Apokaukos*, επ. 15, σ. 19. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιωάννης Απόκαυκος*, επ. 4, σ. 379. Κατσαρός, «*Δεσποτάτο*» *Ηπείρου –Μαρτυρία Απόκαυκου*, σ. 633, 637. Για την πρόνοια στο κράτος της Ηπείρου βλ. Ostrogorsky, *Féodalité byzantine*, σ. 88-91.

⁶¹¹ Λαΐου, *Αγροτική κοινωνία*, σ. 58, 68. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 503-504.

⁶¹² Bees, *Unedierte*, επ. 71, σ. 132. Για περιπτώσεις εκχώρησης πρόνοιας σε ξένους ήδη από την περίοδο των Κομνηνών βλ. Ostrogorsky, *Féodalité byzantine*, σ. 30, 41. Ahrweiler, *Pronoia*, σ. 688.

⁶¹³ Jacoby, *Les archontes Grecs*, σ. 436. Smyrlis, *Taxation Reform*, σ. 211.

⁶¹⁴ Bees, *Unedierte*, επ. 27, σ. 88. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Συμβολή*, επ. 6, σ. 241 και επ. 7, σ. 245. Για την απόσπαση εκκλησιαστικών κτημάτων εκ μέρους του κράτους της Ηπείρου βλ. Ζαφράκα, *Κοινωνία*, σ. 320.

φορολογία. Όπως προκύπτει από την εξέταση χρυσοβούλλων που απέλυσαν οι ηγεμόνες της Ηπείρου, με τα οποία σε πολλές περιπτώσεις ανανέωναν προνόμια εκχωρηθέντα ήδη από την εποχή των Κομνηνών, οι έγγειοι φόροι παραμένουν ίδιοι, όπως επίσης και οι φόροι επί φυσικών προσώπων και ζώων καθώς και συμπληρωματικά τέλη και φόροι που στόχευαν στην κάλυψη συγκεκριμένων κρατικών αναγκών. Παρόμοια παραμένουν ίδιες και οι υποχρεώσεις των καλλιεργητών έναντι του δημοσίου, κυρίως σε αγγαρείες.⁶¹⁵ Ειδικότερες περιπτώσεις δίνουν μια ιδέα γι' αυτή τη συνέχεια στο οικονομικό πεδίο στο κράτος της Ηπείρου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει χρυσόβουλλο που απέλυσε ο Θεόδωρος Δούκας (1228) με το οποίο επικύρωνε τα προνόμια της μητροπόλεως Ναυπάκτου. Συγκεκριμένα ανανέωσε την ισχύουσα από την εποχή του Αλεξίου Α' Κομνηνού φοροαπαλλαγή των κτημάτων της μητροπόλεως (*τὴν πρὸς τὸν δημόσιον ἀπόλυσιν τῶν κτημάτων αὐτῆς ὑπὲρ ἐλευθερίας καὶ ἀτελείας*).⁶¹⁶ Παράλληλα απήλλαξε τους παροίκους από την καταβολή πρόσθετων τελών και συμπληρωματικών φόρων, οι οποίοι επιβάρυναν τόσο τους ίδιους ως φυσικά πρόσωπα, όσο και τη γη καθώς και τα ζώα που αυτοί διέθεταν: *καὶ προστάσσει...μήτε εἰς πλωϊμῶν δόσιν ἔλκεσθαι...μήτε εἰς σιταρκισμὸν κάστρου τινὸς, δόσιν οἰκομοδίων, ἢ χοιροδεκατίαν ἢ ἀπαίτησιν νομισμάτων...ἢ εἰς ἄλλην τινὰ ἐπήρειαν καὶ ζημίαν καὶ ἀγγαρείαν καὶ συζήτησιν δημοσιακὴν*.⁶¹⁷ Τα προνόμια διευρύνοντο και ίσχυαν και για τα εκτός της Ναυπάκτου κτήματα της μητροπόλεως, ενώ παράλληλα οι πάροικοι των πέριξ της Ναυπάκτου περιοχών απηλλάχθησαν από διάφορες υποχρεώσεις προς τον δεσπότη Κωνσταντίνο, όπως «αγγαρείες» και λοιπές οικονομικές επιβαρύνσεις (*ζημίαν ἢ ὅποιονδήτινα ἐλκυσμὸν*). Από τις υποχρεώσεις αυτές εξαιρέθηκαν οι παρακάτω ομάδες: οι κληρικοί και τα αχθοφόρα ζώα τους (*ὑποζύγια*), οι κάτοικοι (*ἔνοικοι*) και τα ζώα τους (*βοσκήματα*), οι αλιεῖς (*μηδὲ εἰς πλωϊμολογίαν ἔλκεσθαι*), οι χειροτέχνες των υφασμάτων, οι κατεργαστές δερμάτων (*σκυτεῖς*), οι ράπτες, καθώς και μη εξειδικευμένοι εργάτες

⁶¹⁵ Vasilievsky, *Epirotica*, σ. 297: *ἀλλά...συγκαταδέχεται τῷ προπάππῳ τῆς βασιλείας μου*. Miklosich–Müller, *Acta et diplomata*, τ. 5, σ. 14: *ὅσα τοίνυν οἱ μακαριστοὶ βασιλεῖς ἐκεῖνοι τῇ Κερκυραίᾳ ἐφιλοτιμήσαντο ἐκκλησίᾳ διὰ χρυσοβούλλων προσταγμάτων αὐτῶν*. Sathas, *Μνημεῖα ἐλληνικῆς ιστορίας*, σ. 48: *antiquorum Imperatorum Graecorum omnem excusationem et libertatem habuerunt per bullas aureas*. Perrat-Longnon, *Actes*, σ. 80: *privilegia, que habebant bullata aureis bullis*. Miklosich–Müller, *Acta et diplomata*, τ. 4, σ. 346: *προκατεῖχε τὸ τοιοῦτον μοναστήριον ὡς ἀπὸ δωρεᾶς*. Για τις ἑκτακτές φορολογικές επιβαρύνσεις που στόχευαν στην κάλυψη συγκεκριμένων κρατικών αναγκών, βλ. Οικονομίδης, *Ρόλος κράτους*, σ. 224-225.

⁶¹⁶ Vasilievsky, *Epirotica*, σ. 297.

⁶¹⁷ Αὐτ., σ. 297. Για την ερμηνεία των πρόσθετων αὐτῶν τελῶν και συμπληρωματικῶν φόρων βλ. Οικονομίδης, *Fiscalité*, σ. 118 (πλώμοι), σ. 103 (σιτάρκησις κάστρων), σ. 72, 74 (δεκατεία), σ. 80, 82 (οἰκομόδιον).

(ἀτέχνους ενοίκους).⁶¹⁸ Η προσφορά υποχρεωτικής εργασίας στο κράτος ποικίλλει από περιοχή σε περιοχή, για τον πρόσθετο λόγο ότι πρόκειται για έναν μεταβλητό συντελεστή με σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τους όρους εκμετάλλευσης της γης. Για το λόγο αυτό και λόγω της έλλειψης πληροφοριών δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί εδώ σε ημέρες η υποχρέωση αγγαρείας με ακρίβεια.⁶¹⁹ Το εκχωρητικό έγγραφο προβλέπει επίσης εξαίρεση και από άλλες υποχρεώσεις ειδικού χαρακτήρα, οι οποίες είχαν σχέση με τις εξοπλιστικές ανάγκες του στρατού (πλωϊμολογίαν).⁶²⁰

Ο βασιλέας Θεόδωρος ανανέωσε με χρυσόβουλλο (1228) και τα εκχωρηθέντα προνόμια (ἔγγραφα δικαιώματα) από προγενέστερους βασιλείς προς την εκκλησία της Κέρκυρας. Συγκεκριμένα επικύρωσε τις οικονομικές ατέλειες των ιερέων, των παροίκων και των εργατών της μητροπόλεως, υπενθυμίζοντας παράλληλα τις «δωρεές» του βασιλέως Μανουήλ Κομνηνού προς την εκκλησία αυτή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια περαιτέρω πρόνοια του αυτοκράτορα, η οποία επέτρεπε στους ανθρώπους της μητροπόλεως να μην προσέρχονται ως κατηγορούμενοι σε πολιτικά δικαστήρια: *περὶ τοῦ μὴ ἀνακρίνεσθαί τινα τῶν ὑποκειμένων τῇ ἐκκλησίᾳ παρὰ τῷ δημοσίῳ, ἐάν τινες ἐνάγωσι κατ' αὐτῶν*.⁶²¹ Η πρόβλεψη αυτή παρουσιάζει αναλογίες με το δυτικό όρο «immunitas», παρά το γεγονός ότι το Βυζάντιο δεν γνώρισε δικαστική ασυλία –όπως άλλωστε προαναφέρθηκε– και επομένως στο σημείο αυτό διακρίνεται από τα μεσαιωνικά κράτη της δυτικής Ευρώπης.⁶²²

Ο δεσπότης Μιχαήλ Β΄ ανανέωσε το 1236 με χρυσόβουλλο (*renovationem*) τα προνόμια και τις ατέλειες που είχαν παραχωρηθεί στους καστρινούς της Κέρκυρας, τόσο από τον πατέρα του (*domini Comnini Michaelis Ducis*) όσο και από τον θείο του (*despoti domini Manuelis Ducis*).⁶²³ Συγκεκριμένα τους απήλλαξε από οφειλές στο δημόσιο ταμείο (*ab omnibus fisci redditibus et gravaminibus*), από την υποχρέωση αγγαρείας (*immobiles ac immolesti ab omnibus Curie angariis et parangariis*) και παραπλήσιων υποχρεώσεων (*pannis damnis*), από πρόσθετα τέλη και

⁶¹⁸ Vasilievsky, *Epirotica*, σ. 298. Για τα δικαιώματα του δεσπότη Κωνσταντίνου, όπως αυτά ορίζονται στο χρυσόβουλλο του Θεοδώρου Δούκα υπέρ της μητροπόλεως Ναυπάκτου βλ. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 302.

⁶¹⁹ Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 525-527.

⁶²⁰ Vasilievsky, *Epirotica*, σ. 298.

⁶²¹ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 5, σ. 14-15.

⁶²² Oikonomidès, *Fiscalité*, σ. 153, 263. Lemerle, *Trois actes*, σ. 408-409. Ο Ostrogorsky G., «Pour l'histoire de l'immunité à Byzance», *Byzantion*, 28 (1958), σ. 169-170, υποστηρίζει ότι οι βυζαντινοί φεουδάρχες και τα μοναστήρια ήταν αποδέκτες δικαστικών προνομίων συχνότερα από ό,τι είναι γενικά παραδεκτό, καθώς ο ευεργετηθείς απολάμβανε de ipso facto δικαστικές και διοικητικές λειτουργίες στα εδάφη που ήταν υπό την εξουσία του και σ. 193.

⁶²³ Perrat-Longnon, *Actes*, σ. 79-83.

συμπληρωματικούς φόρους (*ac omnibus aliis vexactionibus ac requisicione*) καθώς και από υποχρεώσεις σχετικές με τη χρηματοδότηση του στρατού (*in navigandum per mare*). Επίσης, ως προς το γαιοκτητικό καθεστώς, χωρίς να γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα στις πρόνοιες και τα φέουδα, οι κτήσεις των καστρονών (*possessions*) και οι πάροικοι εντός αυτών (*hominibus in eis incolis*) ενέπιπταν σε καθεστώς οικονομικής ατέλειας (*libertatem*).⁶²⁴ Στο έγγραφο αναφέρεται και μια άλλη ομάδα αγροτών: *villanis dictis agraphis, id est non scriptis*. Πρόκειται για τους «ελευθέρους», τους αγρότες δηλαδή οι οποίοι δεν ήταν καταγεγραμμένοι στα δημόσια κατάστιχα.⁶²⁵ Σε αυτούς καθώς και στους παροίκους (*villannos*), τους οποίους είχαν αποσπάσει οι φεουδάρχες/προνοιάρητοι (*feudatarii*), εκχωρήθηκε το προνόμιο της εξαιρέσεως από την υποχρέωση καταβολής δώδεκα τρικεφάλων στο δημόσιο ταμείο και καθολική οικονομική ασυλία: *adhuc etiam converventur indempnes et immolesti ab omnibus pro tempore fiscalia exercentibus, ac a similibus continue quibuscumque personis fiscalibus vel proprias colligentibus subvenciones*.⁶²⁶ Τέλος καταγράφεται και μια πρόβλεψη για τους εκτός του κάστρου (*exocastrini*) Κερκυραίους, από τους οποίους το δημόσιο αξίωνε μόνο την καταβολή δέκα τρικεφάλων χωρίς καμία άλλη φορολογική απαίτηση: *nec eosdem nemo aliquis fisci collateralis ipsorum dicti fisci latrantes vel eciam verius fisci licitatores nusquam debeant molestare*.⁶²⁷

Παρόμοια αιτήματα φαίνεται πως αφθονούσαν. Τριάντα δύο ιερείς της Κέρκυρας παρουσίασαν στον δεσπότη Μιχαήλ Β΄ χρυσόβουλλα προγενέστερων αυτοκρατόρων και δεσποτών, οι οποίοι τους είχαν εκχωρήσει ατέλειες και προνόμια απαλλακτικά υποχρεώσεων οικονομικής φύσεως, τα οποία επιβάρυναν τους υπόλοιπους υπηκόους της αυτοκρατορίας (*omnem excusationem et libertatem habuerunt per bullas aureas*). Ο δεσπότης Μιχαήλ Β΄ ανταποκρίθηκε στο αίτημά τους και επικύρωσε τα ήδη εκχωρηθέντα αυτά προνόμια το έτος 1246.⁶²⁸ Το ίδιο έτος απέλυσε επίσης χρυσόβουλλο υπέρ τριάντα τριών ιερέων με εκχωρήσεις οικονομικής

⁶²⁴ Αυτ., σ. 80. Για την ανάλυση του χρυσοβούλλου βλ. Lemerle, *Trois actes*, σ. 416-417. Για τις σχέσεις των καλλιεργητών με τους κατόχους προνοιών ή φεουδάρχες βλ. Ασδραχά-Ασδραχάς, *Φεουδαλική Κέρκυρα*, σ. 78-79. Για τον όρο «ψωμοζημία» και τις λοιπές υποχρεώσεις ειδικού χαρακτήρα, οι οποίες σχετίζονται με τις ανάγκες του στρατού βλ. Oikonomidès, *Fiscalité*, σ. 108-109.

⁶²⁵ Λαΐου, *Αγροτική κοινωνία*, σ. 38. Kazhdan, *Concepts of Freedom*, σ. 217-218. ODB, τ. Α΄, σ. 685.

⁶²⁶ Perrat-Longnon, *Actes*, σ. 81.

⁶²⁷ Αυτ., σ. 81. Για την έκπτωση αυτή στο φόρο των εξωκαστρονών βλ. Ασδραχά-Ασδραχάς, *Φεουδαλική Κέρκυρα*, σ. 79.

⁶²⁸ Sathas, *Μνημεία ελληνικής ιστορίας*, σ. 48, 49: *ut amodo et in perpetuum...stent predicti presbiteri immolestati ab omni demanii molestia et competicione, videlicet angaria et per angaria, danno panis, danno hedificatione* (κατεργοκτησία), *castrī factura, galee navigatione et altera veniente donatio donationis, perceptionis*. Για την ανάλυση του εγγράφου, βλ. Lemerle, *Trois actes*, σ. 418-420.

φύσεως, αν κρίνουμε από την ονομασία των κοινοτήτων τους, «δεκαρχίες» της Κέρκυρας.⁶²⁹ Ο όρος «decarchia» είναι δηλωτικός μιας οικονομικής φύσεως ενότητας γαιών και ανθρώπων εγκατεστημένων και εργαζομένων εντός αυτών. Πρόκειται ουσιαστικά για μια φορολογική ενότητα με αγροτικό χαρακτήρα.⁶³⁰ Οι παραπάνω τριάντα τρεις ιερείς ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν στον εκάστοτε δούκα της νήσου (*dux Corphoy*) μόνο τον έγγειο φόρο (*acrostico*) με έκπτωση έξι τρικεφάλων (*libertas sex tricephalorum*) και ακριβώς λόγω αυτού του προνομίου οι ιερείς όφειλαν να μνημονεύουν και να προσεύχονται υπέρ των ορθοδόξων βασιλέων (*pro regibus principibus Grecis*). Ως αποδέκτες αυτών των προνομίων οι ιερείς είχαν απαλλαχθεί από οποιαδήποτε όχληση εκ μέρους των δημοσίων οικονομικών λειτουργών (*universaliter immunitatem et immolestationem de omnibus que occurrunt in terra*) και εξαιρεθεί από την οφειλή συμπληρωματικών φόρων και λοιπών υποχρεώσεων προς το δημόσιο ταμείο: *neque in decima porcorum trahentur neque in mercato neque in marenariam neque in fabricationem castrorum...neque ad angariam aut parangariam aut aliam molestiam cognitam vel incognitam actu fientem in insula Corphoy*.⁶³¹ Σημειωτέον ότι ανάλογη περίπτωση πιθανότατα αποτελεί και «δεκαρχία» στο Δυρράχιο (*ἐν τῇ δεκαρχίᾳ τῆς Πόρτ(ας) τοῦ Καβαλλ(ά)ρ(ι)*).⁶³²

Ο Μιχαήλ Β΄ ανταποκρινόμενος στο αίτημα του γαμβρού του Κωνσταντίνου Μαλιασηνού (*ῥήτησατο τῇ βασιλείᾳ μου*) απέλυσε χρυσόβουλλο εκχωρητικό σε αυτόν της κατοχής της μονῆς Ιλαρίωνος στην περιοχή του Αλμυρού.⁶³³ Ο Μαλιασηνός ήταν μέλος μιας επίλεκτης ομάδας γαιοκτημόνων της περιοχῆς (*πολὺν εἶχε τὸν πλοῦτον καὶ πλείστην ἀφθονίαν ἔκ τε δὴ κτημάτων*) και είχε λάβει ως δωρεά το δικαίωμα κατοχής της μονῆς πριν από τη λατινική εισβολή.⁶³⁴ Μετά την εκδίωξη των Λατίνων (*Ῥωμαιοβόρον φῶλον*) από την περιοχή, ο Μαλιασηνός παρουσιάστηκε στον δεσπότη και αιτήθηκε την εξαίρεση της ακίνητης περιουσίας της μονῆς (*ἀμπελώνων, χωραφίων, κηπωροπεριβόλων, ὕδρομυλῶνων καὶ παντὸς ἑτέρου ἀκινήτου πράγματος*) από τη δημόσια φορολογία, καθώς και την επικύρωση του προγενέστερου δικαιώματός του να κατέχει αυτά. Ο δεσπότης ανταποκρίθηκε «εὐμενῶς τε καὶ

⁶²⁹ Ρωμανός, *Ανδηγαυικό δίπλωμα*, σ. 96-97.

⁶³⁰ Ασωνίτης, *Δεκαρχίες*, σ., 91, 93, 98-99, 101-105, 109.

⁶³¹ Ρωμανός, *Ανδηγαυικό δίπλωμα*, σ. 96-97. Για την ανάλυση του χρυσοβούλλου βλ. Lemerle, *Trois actes*, σ. 421-423. Για το ακρόστιχο και τους λοιπούς φόρους και υποχρεώσεις που αναφέρονται στο εκχωρητικό αυτό έγγραφο βλ. Ασδραχά-Ασδραχάς, *Φεουδαλική Κέρκυρα*, σ. 85-86.

⁶³² Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Δυρραχινά*, εγγρ. 1, σ. 569: *πέπρακα τὸ ὀσπητότοπον...ἐν τῇ δεκαρχίᾳ τῆς Πόρτ(ας) τοῦ Καβαλλ(ά)ρ(ι)...εἰς ὑπέρπ(υ)ρα ἑνδεκα*.

⁶³³ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 4, σ. 345-349.

⁶³⁴ Αυτ., σ. 346.

ίλαροτρόπως», ανταμείβοντας τον Μαλιασηνό για τους αγώνες που είχε δώσει για το κράτος της Ηπείρου (ὕπὲρ ταύτης τῆς ὑφ' ἡμᾶς ῥωμαϊτιδος γῆς).⁶³⁵ Ακριβώς για τους λόγους αυτούς εκχώρησε στη μονή απόλυτη απαλλαγή από την υποχρέωση καταβολής του ἐγγείου καθώς και οποιουδήποτε άλλου δημοσίου φόρου: ἵνα μένη...ἐλευθέρα τε καὶ ἀκαταζήτητος ἡ τοιαύτη μονὴ ἀπὸ τοῦ τοιούτου ἀκροστίχου καὶ παντὸς ἑτέρου δημοσίου φορολογήματος.⁶³⁶ Επειδή το κείμενο του χρυσοβούλλου μας έχει διασωθεί κολοβό, αδυνατούμε να διαπιστώσουμε επακριβώς την κοινωνική ομάδα που σχετίζεται με τη μονή και εξαιρείται εντελώς από οικονομικές προς το δημόσιο υποχρεώσεις. Μπορούμε απλώς να υποθέσουμε ότι πρόκειται για τους παροίκους της μονής.⁶³⁷

Η επαναλαμβανόμενη πρόβλεψη τιμωρίας των δημοσίων λειτουργών σε περίπτωση κατά την οποία δεν θα έκαναν σεβαστά τα εκχωρηθέντα από την πολιτική εξουσία προνόμια στις συγκεκριμένες αυτές ομάδες, μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι εξακολουθούσαν να διαπράττονται αυθαιρεσίες από τους φοροεισπράκτορες και τους αξιωματούχους, τα καθήκοντα των οποίων είχαν σχέση με τη διαχείριση και τον έλεγχο των δημοσίων οικονομικών.⁶³⁸

Η ανανέωση ήδη εκχωρηθέντων προνομίων και φοροαπαλλαγών προς διαφόρους αποδέκτες που θεσμοθετούνται με τα παραπάνω χρυσόβουλλα μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα όχι απλώς γιατί αποτελούν καθεαυτό ένδειξη αναγνώρισης μιας κεντρικής δημόσιας εξουσίας αλλά γιατί στήριζαν σχέσεις αμοιβαίες και προσωπικές ανάμεσα στον κάτοχο της πολιτικής εξουσίας και ορισμένες ομάδες ή μεμονωμένα πρόσωπα. Συναφής μ' αυτή την κοινωνική σχέση είναι και μια τάση

⁶³⁵ Αυτ., σ. 347.

⁶³⁶ Αυτ., σ. 348.

⁶³⁷ Αυτ., σ. 349. Για το ακρόστιχον, βλ. Oikonomidès, *Fiscalité*, σ. 53. Svoronos N., *Recherches sur le cadastre byzantine et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes, Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l' Empire Byzantin*, Var. Repr. Λονδίνο 1973, σ. 32.

⁶³⁸ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 4, σ. 348: *εἰ... τι διαπραῖσαι τολμήσαιεν ἔξω τῶν ἐντανθοῖ διατεταγμένων, βαρεῖαν ὑφίστασθαι τὴν ἐξ' ἡμῶν ἀγανάκτησιν πρὸς τῷ καὶ ζημία ὑποπίπτειν ὑπερπύρων λιτρῶν δύο καταβαλλομένων εἰς τὸ ἡμέτερον βεστιάριον*. Perrat-Longnon, *Actes*, σ. 81: *Precipimus etiam officialibus cum defensione pro ipso tempore in insula de Corpho, quod absque justitia justa, nemo paciatur ablacionem bonorum suorum, ymmo etiam nec desolacio fiat contra aliquem absque justitia et sine justa occasione*. Ρωμανός, *Ανδηγαυικό δίπλωμα*, σ. 97: *unde non audeat aliquis de ducibus qui pro tempore sunt in insula Corphoy introducere aliquos de illo genere in ordine liberatorum sacerdotum*. Sathas, *Μνημεῖα ἐλληνικῆς ιστορίας*, σ. 49: *et si quis ultra preceptum fecerit, habeat primo iram Dei postea et Imperationis mee iram et odium hebebit dum vixerit*. Bees, *Unedierte*, επ. 53, σ. 110: *τῷ δὲ πρακτικῷ πῶς προσέθου χρυσίνους ἐπτὰ καὶ κατεβάρυνας ἀνθρώπους, ὧν τὴν ὕπαρξιν οὐ κατεῖδες*; (ο Απόκαυκος διαμαρτύρεται στον «λογαριαστήν»). Για τις προειδοποιήσεις του δεσπότη Μιχαήλ Β' προς τους κρατικούς λειτουργούς που δεν συμμορφώνονται με τα προβλεπόμενα στο χρυσόβουλλο που απέλυσε υπέρ του γαμβρού του, Κωνσταντίνου Μαλιασηνού βλ. Ostrogorsky, *Immunité*, σ. 205.

διεκδίκησης αυτονομίας που ανιχνεύεται κατά την περίοδο αυτή από μέλη της αριστοκρατίας ορισμένων πόλεων, η οποία εκφράζεται ακριβώς με αξιώσεις εκχώρησης φοροαπαλλαγών από την κεντρική εξουσία. Το φαινόμενο αυτό θα μπορούσε να παραλληλιστεί, όχι όμως ως ισοδύναμο, με το φαινόμενο της ανάπτυξης πόλεων-κρατών στη δυτική Ευρώπη. Παραδειγματικά αναφέρουμε την περίπτωση της Θεσσαλονίκης όπου μέλη των ανώτερων κοινωνικών ομάδων (*ὄνομαστοὶ τε καὶ γνώριμοι/ οἱ δὲ τῶν ἐπισήμων/ παρὰ πολιτῶν γνωρίμων τῇ πατρίδι/ ἐκ δ' εὐγενῶν*) διαπραγματεύθηκαν την εκχώρηση της πόλεως προς τον αυτοκράτορα της Νίκαιας αξιώνοντας από αυτόν χρυσόβουλλο εγγυητικό της διαίωσης του ισχύοντος εθνικού καθεστώτος και των ατελειών, των οποίων είχαν ήδη γίνει αποδέκτες: *κοινοῦ χρυσοβούλλου ἐπευμοιρῆσαι, τῶν ἀνέκαθεν προσαρμοσάντων Θεσσαλονίκη ἐθίμων τε καὶ δικαίων περιεκτικοῦ καὶ τῆς σφῶν ἐλευθερίας παρεκτικοῦ*.⁶³⁹

Πέρα από την κοινωνική θέση των προνομιούχων να απαλλάσσονται από την απόδοση φόρων, είναι σημαντικό να διευκρινήσουμε και το χαρακτήρα των πράξεων αυτών εκ μέρους της πολιτικής εξουσίας. Οι βασιλικές εκχωρήσεις δεν φαίνεται να έχουν κληρονομικό χαρακτήρα. Μια μόνο διαθέσιμη περίπτωση το αίτημα του Απόκαυκου (*πρὸς βασιλικὸν γραμματικὸν*) να επανέλθουν στην κατοχή του ελαιόδενδρα, τα οποία του είχε εκχωρήσει ο Θεόδωρος Δούκας ως ισόβια δωρεά (*ἕως μέτρον ζωῆς*) και η παραχώρηση των ιδίων δένδρων αργότερα σε άλλο πρόσωπο πιθανώς με την μορφή πρόνοιας (*νῦν...δέδωκε ταύτας ἐργοδότῃ Κορινθίῳ στρατευομένῳ*) δείχνει τον ανακλητό χαρακτήρα των δωρεών και των μεταστροφών της αυτοκρατορικής εὐνοίας, η οποία προσαρμοζόταν στις εκάστοτε ανάγκες και περιστάσεις.⁶⁴⁰

Τα διαθέσιμα ποσοτικά στοιχεία σχετικά με την καταβολή φόρων είναι επίσης ελλιπή. Μια αναφορά του Χωματηνού στις οφειλές των ιερέων στην επισκοπή της Πελαγονίας αφήνει περιθώρια να υποστηρίξουμε ότι η φορολογία συνέχισε να καθορίζεται αναλογικά, αφού γίνεται διάκριση ανάμεσα σε «ζευγαράτους» και «βοϊδάτους» ιερείς.⁶⁴¹ Η προσφυγή δύο ορθοδόξων χριστιανών από την Άρτα (έν

⁶³⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 80. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 495. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, στ. 8553-8564. Για την εκχώρηση προνομίων σε πόλεις κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή βλ. Laiou-Morrisson, *Byzantine Economy*, σ. 197. Patlagean, *Immunité des Thessaloniciens*, σ. 596 και σ. 592 ειδικά για την περίπτωση της Θεσσαλονίκης.

⁶⁴⁰ Bees, *Unedierte*, επ. 72, σ. 132.

⁶⁴¹ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 148, σ. 431: *διορίζεται ἡ μετριότης ἡμῶν τὸν μὲν ζευγαράτον ἱερέα σίτου μὲν διδόναι κρίνας τρεῖς, κριθῆς δὲ τρεῖς, τὸν δὲ γε βοϊδάτον ἐξ' ὑφέσεως τὸ ἀνάλογον, ἀρνακίδας τρεῖς, λίνου κατειργασμένου δράγματα πενήκοντα καὶ κηρίου λίτραν μίαν*. Για το ανάλογο φορολογικό σύστημα στη Νίκαια κατά την περίοδο αυτή βλ. Smyrlis, *Taxation Reform*, σ. 212.

Ἄρτη Γραικοχωριτῶν) στον Απόκαυκο, προκειμένου να ζητήσουν τη γνωμοδότηση του μητροπολίτη σχετικά με την καταβολή του οφειλόμενου φόρου ενός αμπελώνα (*τὸ τοῦ τέλους ποσόν*), φωτίζει τον τρόπο υπολογισμού της φορολογίας. Από την απάντηση του επισκόπου προκύπτει τελικά ότι η βάση για την επιβολή της φορολογίας δεν ήταν η καταγραφή ενός προσώπου στα δημόσια κατάστιχα (*τοῖς τοῦ δημοσίου καταγράφοις*), αλλά η εκμετάλλευση μιας ακίνητης περιουσίας από κάποιον: *μηδὲ τῶν ἀναγεγραμμένων ἀλλὰ τῶν νεμομένων εἰσὶν οἱ συντελεσμοί.*⁶⁴²

Εκτός από τις «δεκαρχίες» που αναφέρθηκαν παραπάνω, καταγράφεται επίσης και μια κατηγορία οικονομικών ενοτήτων, οι «επισκέψεις». Ο όρος προσδιορίζει κυρίως ιδιοκτησίες του βασιλέως, οι οποίες όμως είναι δύσκολο να διαχωριστούν απόλυτα από την έγγειο περιουσία του δημοσίου.⁶⁴³

Η κρατική παρέμβαση συνέχισε είναι βέβαια εμφανής και μέσω των νόμων, οι οποίοι ρύθμιζαν την αγοραπωλησία γης με στόχο τη διασφάλιση της κοινωνικής και οικονομικής δικαιοσύνης.⁶⁴⁴ Εξακολουθούσε να ισχύει η τήρηση προτεραιότητας στην αγορά κτημάτων προς πώληση (*προτίμησις τῆς ἐξωνήσεως*), στοιχείο που αντικατοπτρίζει την πρόθεση του νομοθέτη να διαφυλάξει τη μικρή ιδιοκτησία.⁶⁴⁵ Παραδειγματική περίπτωση είναι η προσφυγή δύο καστρονών Κερκυραίων στον Χωματηνό, προκειμένου να καταγγείλουν την παρεκβατική συμπεριφορά του δούκα της νήσου (*νὺν ἐνεργῶν*), ο οποίος είχε αγοράσει κτήματα εκεί κατά παράβαση των νομίμων διαδικασιών.⁶⁴⁶ Ειδικότερα ένα από αυτά συγκαταλεγόταν ανάμεσα σε εκείνα των καταγγελλόντων, το οποίο αγόρασε χωρίς να προηγηθεί ενημέρωση (*ἐπιφώνησις*) των γειτόνων (*πρὸς τοὺς πλησιάζοντας*), ενώ –ακόμη χειρότερα– η τιμή της αγοραπωλησίας ρυθμίστηκε τελικά με μεθοδεύσεις (*κατὰ ῥαδιουργίαν*) ώστε να αποκλειστούν άλλοι ενδιαφερόμενοι.⁶⁴⁷ Στην απάντησή του ο μητροπολίτης επικαλείται το ισχύον δίκαιο (*τῆς προτιμήσεως*) το οποίο είχε εφαρμοστεί στα γειτονικά κτήματα. Αφού πρώτα αναφέρεται στην πρόνοια την οποία λαμβάνουν οι σχετικοί με τις αγοραπωλησίες νόμοι (*νεαραὶ διατάξεις*), προκειμένου να διαφυλάξουν την κοινωνική δικαιοσύνη (*ὥστε δηλαδή μὴ προβαίνειν ταύτην, ἐτέρων ἀδικουμένων ἢ ζημιουμένων*) τονίζει την απαγόρευση να αγοράζουν κτήματα εντός

⁶⁴² Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα*, επ. 11, σ. 29.

⁶⁴³ Bees, *Unedierte*, επ. 6, σ. 63: *τῆς ἐπισκέψεως Ἀχελώου* και επ. 11, σ. 70: *τῆς ἐπισκέψεως Βαρεσόβης*.

⁶⁴⁴ Λαῖου, *Οικονομικὴ σκέψη*, σ. 343-345, 348. Οικονομίδης, *Ρόλος κράτους*, σ. 141.

⁶⁴⁵ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 42, σ. 154. Για την περί *προτιμήσεως* νομοθεσία βλ. Λαῖου, *Αγροτικὴ κοινωνία*, σ. 72-73, 79.

⁶⁴⁶ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 71, σ. 244-249.

⁶⁴⁷ Αὐτ., σ. 245.

της περιοχής όπου ασκούν το λειτούργημά τους (*ἐν ἡ χώρᾳ ἐνεργοῦσιν ἢ στρατεύουσι*) πολιτικά και στρατιωτικά πρόσωπα (*ἄρχοντες ἢ στρατευόμενοι*). Όπως ήταν αναμενόμενο μετά από αυτή την παρέμβαση, η αγορά του κτήματος ακυρώθηκε ως μη νόμιμη.⁶⁴⁸ Το αποτέλεσμα παρόμοιων αυθαιρεσιών εκ μέρους ορισμένων τοπικών αξιωματούχων δεν ήταν πάντα το ίδιο. Στη Δράμα για παράδειγμα ο «στρατιώτης» Γεώργιος Κίνναμος, πρόσωπο με θεσμικό αξίωμα (*ἐπίτροπος τῆς χώρας*), προκάλεσε με βασανιστήρια και ανορθόδοξους τρόπους την πώληση αμπελώνα με τεχνητή τιμή: *ἔστησε τε τὴν τιμὴν τοῦ ἀμπελῶνος εἰς νομίσματα ὑπέρπυρα κ' καὶ τὸν δεσμώτην εὐθύωρον ἀπολέλυκε.*⁶⁴⁹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης εθιμικό καθεστώς το οποίο φαίνεται να ισχύει στην Κέρκυρα και αφορά στην ανταλλαγή γης χωρίς την απόδοση χρημάτων. Συγκεκριμένα ένα πρόσωπο μπορούσε να ζητήσει εκκλησιαστική γη (*τόπον ἐκκλησιαστικόν*), προκειμένου να φυτεύσει αμπελώνα ή να την αξιοποιήσει με άλλον τρόπο (*χρησιν ἑτέραν*), αναλαμβάνοντας όμως την υποχρέωση να αποδώσει στην εκκλησία αντί της γης που χρησιμοποιεί άλλο κτήμα που είχε στην κατοχή του, διπλάσιο σε έκταση από εκείνο που του είχε παραχωρηθεί (*τόπον ἄλλον οἰκεῖον διπλοῦν*).⁶⁵⁰

Το Βυζαντινό κράτος αντλούσε έσοδα και από τη δασμολόγηση ανταλλαγών και αγαθών.⁶⁵¹ Οφείλουμε εδώ να διευκρινίσουμε ότι η ανταλλαγή και το εμπόριο δεν είναι έννοιες ταυτόσημες, καθώς τα αγαθά και το χρήμα δεν διακινούνται μόνο μέσω του εμπορίου αλλά και με άλλους τρόπους οι οποίοι θα αναλυθούν παρακάτω.⁶⁵² Προκειμένου να αποκτήσουμε μια σφαιρική εικόνα και να κατανοηθεί τελικά η βυζαντινή οικονομία των ανταλλαγών, στην οποία κατά την ύστερη εποχή εμπλέκονταν όλο και περισσότερο οι Ιταλοί, προωθείται στην έρευνα η σημασία παραγόντων, οι οποίοι εμφανίζονται και στις νεότερες οικονομίες, δηλαδή η προσφορά και η ζήτηση καθώς και οι μηχανισμοί της αγοράς.⁶⁵³ Στη διαδικασία των ανταλλαγών καθοριστικό ρόλο έχουν οι πόλεις, τα αστικά κέντρα που είναι άμεσα συνδεδεμένα με την ύπαιθρο, στην οποία άλλωστε οφείλουν και την ανάπτυξή

⁶⁴⁸ Αυτ., σ. 246, 249.

⁶⁴⁹ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 97, σ. 319-320. Για τη συγκεκριμένη περίπτωση, καθώς και για τις αυθαιρεσίες τοπικών αξιωματούχων βλ. Turnator, *Between Archons and Bishops*, σ. 219.

⁶⁵⁰ Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Κερκυραϊκά*, εγγρ. 2, σ. 338.

⁶⁵¹ Οικονομίδης, *Ρόλος κράτους*, σ. 242. Antoniadis-Bibicou, *Douanes*, σ. 218.

⁶⁵² Λαΐου, *Οικονομικές ανταλλαγές*, σ. 463, 469.

⁶⁵³ Αυτ., σ. 461-462.

τους.⁶⁵⁴ Μια σημαντική διαφορά μεταξύ των βυζαντινών πόλεων με τις αντίστοιχες της Δύσης είναι το ότι σε εκείνες της Ανατολής κυριαρχούσε η αριστοκρατία των γαιοκτημόνων, ενώ στις δυτικές και η αριστοκρατία του εμπορίου. Η εμπορική λειτουργία των πόλεων τις διαφοροποιούσε έντονα από την αγροτική ενδοχώρα τους. Ειδικά οι παράκτιες πόλεις επείχαν θέση κεντρικής αγοράς για τα προϊόντα των αγροτικών περιοχών του περίγυρου. Για το λόγο αυτό αποκτούσαν μεγαλύτερη οικονομική σημασία, καθώς, όπως είναι γνωστό, η αστική οικονομία του μεσαίωνα ήταν απόλυτα συνδεδεμένη με τις θαλάσσιες μεταφορές και ανταλλαγές.⁶⁵⁵

Στο πλαίσιο της σχέσης πόλης και ενδοχώρας αναφέρουμε τη Ναύπακτο και για έναν πρόσθετο λόγο, ως κέντρο δηλαδή επεξεργασίας μετάξης και υφασμάτων.⁶⁵⁶ Ωστόσο οι γεωπολιτικές εξελίξεις επηρεάζουν και τη δευτερογενή παραγωγή, αφού ορισμένες πόλεις ενσωματώνονται σε ευρύτερα οικονομικά συστήματα.⁶⁵⁷ Παλαιές αγορές στην «δύση» ήταν το Δυρράχιο και η Αυλώνα, σημεία της αδριατικής ακτής της παλαιάς Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η περιοχή αυτή αποτέλεσε μια ενότητα η οποία παρέμεινε βυζαντινή έως την Δ΄ σταυροφορία και επομένως διατήρησε για μεγαλύτερο διάστημα σταθερές σχέσεις με το εσωτερικό της χερσονήσου. Η πόλη του Δυρραχίου μάλιστα ήταν σχεδόν πολιτικά αυτόνομη από το 1204 έως την βενετική κατάκτηση.⁶⁵⁸ Η ιδιάζουσα γεωγραφική θέση του φυσικού λιμένα της πόλεως προσείλκυε ταξιδιώτες που αποβιβάζονταν, για να ακολουθήσουν στη συνέχεια την Εγνατία ως την Κωνσταντινούπολη, αποφεύγοντας τις περιπέτειες ενός περίπλου.⁶⁵⁹ Μετά το 1081 οι κάτοικοι του Δυρραχίου ήταν κατά πλειοψηφία Αμαλφινόι και Βενετοί, επομένως η λατινική παρουσία στην πόλη ήταν ισχυρή σε αντίθεση με άλλες επαρχίες της αυτοκρατορίας.

Από το 1198 μαρτυρείται εγκατάσταση Λατίνων και στα Κάνινα, στους οποίους μάλιστα παραχωρήθηκε ακίνητη περιουσία. Κατά την ίδια περίοδο ο Αλέξιος Γ΄ Άγγελος απέλυσε χρυσόβουλλο, μέσω του οποίου οι φοροαπαλλαγές των Βενετών

⁶⁵⁴ Morrisson, *Ouverture des marches*, σ. 223, 229.

⁶⁵⁵ Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 422-424. Άντερσον, *Φεουδαλισμός*, σ. 222. Braudel, *Μεσόγειος*, σ. 342. Matschke, *Οικονομία πόλεων*, σ. 142.

⁶⁵⁶ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιωάννης Απόκαυκος*, επ. 3, σ. 377: τοῖς μὲν ὑφάνταις ἐνέτυχον και σ. 378, όπου περιγράφει την διαδικασία παραγωγής μετάξης.

⁶⁵⁷ Laiou-Morrisson, *Byzantine Economy*, σ. 182.

⁶⁵⁸ Laiou-Morrisson, *Byzantine Economy*, σ. 206. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 125.

⁶⁵⁹ Γερολυμάτου, *Αγορές*, σ. 143. Αβραμέα Α., «Χερσαίες και θαλάσσιες επικοινωνίες (4^{ος}-15^{ος} αιώνας)», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Α΄, σ. 140, 145.

είχαν ισχύ στο σύνολο της επικράτειας της μεσαιωνικής Ηπείρου.⁶⁶⁰ Παράλληλα με τα ήδη υπάρχοντα εμπορικά αυτά κέντρα δημιουργήθηκαν σε άλλες πόλεις νέες αγορές. Παραδειγματικά αναφέρουμε την Άρτα, όπου το εμπόριο ήταν εξαγωγικό, διαθέτοντας σιτηρά της Θεσσαλίας. Αντίθετα, στη Ναύπακτο και τα Ιωάννινα το εμπόριο ήταν κυρίως εσωτερικό. Στις παραπάνω περιοχές, καθώς και στις ακτές του Ιονίου, μαρτυρούνται εμπορικές πανηγύρεις, ένδειξη ανεπτυγμένης εμπορικής κίνησης που παρείχε την δυνατότητα σε ξένους εμπόρους να διεισδύσουν στις επαρχιακές αγορές.⁶⁶¹ Στη θέση της προσωρινής και σποραδικής, ελεγχόμενης από το κράτος, διαμονής Ιταλών εμπόρων στις πόλεις παρατηρείται τώρα το φαινόμενο της μόνιμης εγκατάστασής τους. Η αστικοποιημένη ζωή των μεγάλων κέντρων εντατικοποιείται με την ενοποίηση του χώρου της Ανατολικής Μεσογείου μέσα από τη δράση των Δυτικών. Το αναγεννόμενο διεθνές εμπόριο συναρθώνει όλο και περισσότερο τις περιφερειακές οικονομίες. Η «δύση» πώς εντάσσεται σε αυτό το νέο σύστημα διεξαγωγής του εμπορίου; Η έλλειψη σχετικών πληροφοριών θεραπεύεται κατά κάποιο τρόπο, αν σ' αυτές που αφορούν στους Ιταλούς εμπόρους συνεξετάσουμε και εκείνες για εμπόρους από τη Ραγούσα, λόγω της γειτνίασης της πόλης με την επικράτεια της μεσαιωνικής Ηπείρου, από όπου η Ραγούσα εισήγαγε σιτάρι.⁶⁶²

Όπως είναι γνωστό τα βυζαντινά εδάφη και γενικότερα οι περιοχές της ανατολικής Μεσογείου λειτουργούσαν με διττό τρόπο, δηλαδή ως αγορά εισαγωγική και εξαγωγική των ιταλικών προϊόντων. Οι συνέπειες της παρουσίας των Ιταλών στο βυζαντινό εμπόριο, την αστική ζωή και την εμπορική τάξη έχουν απασχολήσει την νεώτερη έρευνα, όπως προαναφέραμε.⁶⁶³ Η έρευνά μας δύσκολα μπορεί να σκιαγραφήσει τη συμμετοχή της Ηπείρου σ' αυτή τη διαδικασία. Μπορούμε όμως να παρακολουθήσουμε την κρατική παρέμβαση στην ανταλλακτική οικονομία εξετάζοντας, εάν τα ήδη εκχωρηθέντα προνόμια και φοροαπαλλαγές της

⁶⁶⁰ Ducellier A., «La présence Latine sur les côtes Albanaises du XIe au XIIIe siècle: Modalités et conséquences», *Ευψυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, τ. 1, Παρίσι 1998, σ. 209-210, 212, 217.

⁶⁶¹ Laiou-Morisson, *Byzantine Economy*, σ. 204, 206. Matschke, *Ανταλλαγές*, σ. 574. Κιουσοπούλου, *Θεσμός οικογένειας*, σ. 11-12. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 513. Γερολυμάτου, *Αγορές*, σ. 250. Για τις εμπορικές σχέσεις που αναπτύσσονται στην Ανατολή και στα παζάρια που οργανώνονται κοντά σε μοναστήρια (ο χώρος μισθώνεται από την εκκλησία), βλ. Asdracha C., «Les foires en Épire médiévale», *XVI Internationaler Byzantinisten Kongress Akten II/3*, Βιέννη 1982 (*JÖB* 32/3), σ. 437-446.

⁶⁶² Krekić, *Dubrovnik*, σ. 23-26, 36.

⁶⁶³ Laiou A., «The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteenth-Fifteenth Centuries», *DOP* 34-35 (1980-1), σ. 179.

προηγούμενης εποχής συνεχίστηκαν και ποιο αποτέλεσμα είχε αυτή η πολιτική διευκολύνσεων σ' ό,τι αφορά τους τοπικούς εμπόρους.

Η πρόσκαιρη βενετική κατάληψη του Δυρραχίου δεν συνοδεύτηκε από ένα μακρόπνοο σχέδιο για την οργάνωση της περιοχής. Φαίνεται ότι οι Βενετοί είχαν αρκεστεί στην κατοχή μιας νευραλγικής ζώνης, στον έλεγχο δηλαδή των θαλασσίων αξόνων, αφήνοντας ουσιαστικά τον έλεγχο της ενδοχώρας στις υφιστάμενες δυνάμεις. Το βενετικό δουκάτο του Δυρραχίου ήταν ο πρώτος πολιτικός σχηματισμός στις παραθαλάσσιες αυτές περιοχές που απέκοψε για μεγάλο διάστημα τις ακτές από την ενδοχώρα.⁶⁶⁴ Στην επικράτεια του Μιχαήλ Α', όπως προκύπτει από το έγγραφο της «promissio», οι Βενετοί εξασφάλισαν την ανανέωση όλων των ήδη εκχωρηθέντων σε αυτούς προνομίων.⁶⁶⁵ Συγκεκριμένα αποκτούσαν το δικαίωμα να εμπορεύονται ελεύθερα σε όλη την επικράτεια της μεσαιωνικής Ηπείρου (*in omibus partibus et locis*) και να εξάγουν αγαθά από εκεί (*libera potestas esse extrahendi frumenta*) απηλλαγμένοι από την υποχρέωση καταβολής των φόρων (*sine ulla exactione et datione*) και των δευτερευουσών δαπανών οι οποίες επιβάρυναν την κυκλοφορία των φυσικών προσώπων και των εμπορευμάτων: *debent et ipsi et Dirachini libere mercari ubique et sine contrarietate cuiusquam*. Αποκτούσαν επίσης το δικαίωμα να έχουν αποθήκη (*fondicum*).⁶⁶⁶ Παράλληλα με αυτά τα προνόμια, για ενδεχόμενο ναυάγιο βενετικού πλοίου στην επικράτεια του Μιχαήλ Α' (*si... naufragium sustinuerit*), προβλεπόταν άμεση ναυαγιαίρεση των αγαθών με φροντίδα του ηγεμόνα: *studiose facere debeo, quod homines recuperent bona sua*.⁶⁶⁷ Η τελευταία αυτή πρόβλεψη φαίνεται να υπακούει σε μια γενικότερη τάση του κράτους της Ηπείρου να συμμορφωθεί με τους ισχύοντες διεθνείς κανόνες εμπορίου, οι οποίοι έτειναν να παγιωθούν κατά την περίοδο αυτή.⁶⁶⁸

⁶⁶⁴ Ducellier, *Présence Latine*, σ. 218, 221-223.

⁶⁶⁵ Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 2, σ. 120-123.

⁶⁶⁶ Αυτ., σ. 121-122. Για τις αναφερόμενες στο έγγραφο δαπάνες που επιβάρυναν την κυκλοφορία των φυσικών προσώπων και των εμπορευμάτων βλ. Antoniadis-Bibicou, *Douanes*, σ. 123: *diavatico*= διαβατίκιον= τέλη διαπόρθμευσης. Το *pedagium* είναι δόσιμο που εισπράττεται από αυτούς που χρησιμοποιούν ένα ελεγχόμενο πέρασμα ή έργο υποδομής του οποίου η κατασκευή και η συντήρηση βαρύνει ανθρώπους και ζώα. Τα δικαιώματα διάβασης βάρυναν κυρίως τους εμπόρους και όχι όλους τους διερχόμενους (πχ. πρεσβευτές). Σχετικά με τη λέξη *rerasia* η Αντωνιάδου πιστεύει ότι δεν είναι παρά μια κακή μεταγραφή (ή ίσως μια κακή ανάγνωση) του ελληνικού *περασιά*. Στο λεξικό του Du Cange υπάρχει το λήμμα *reragium* με μετάφραση *non solutarum pensionum*, που μεταφράζεται ως *έκτακτη εισφορά*. Οικονομίδης, *Ρόλος κράτους*, σ. 244. Matschke, *Οικονομία των πόλεων*, σ. 179. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 134-135.

⁶⁶⁷ Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 2, σ. 122.

⁶⁶⁸ Laiou, *Byzantine Trade*, σ. 180-181. Λαΐου, *Επισκόπηση*, σ. 372, όπου τα σχετικά με τη νομοθεσία της ναυαγιαίρεσης.

Η ανακατάληψη του Δυρραχίου από τους Βυζαντινούς σηματοδότησε την επανένωση της περιοχής με την υπόλοιπη ηπειρωτική ενδοχώρα και δημιούργησε εκ νέου τις προϋποθέσεις ώστε η πόλη να ανακτήσει την οικονομική λειτουργία που είχε απωλέσει κατά τη διάρκεια της σύντομης βενετικής κατοχής. Μια αρνητική ωστόσο επίπτωση ήταν η ισχνή πλέον παρουσία των Βενετών εμπόρων στην περιοχή, οι οποίοι επανεμφανίστηκαν το 1223 αλλά σε συνθήκες τώρα επισφαλέστερες.⁶⁶⁹ Παρόμοια η Κέρκυρα αποτελούσε επίσης σημαντικό κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου, λόγω της ιδιάζουσας γεωπολιτικής της θέσης. Η κομβική θέση της νήσου στο θαλάσσιο εμπορικό σύστημα της ανατολικής Μεσογείου αναδεικνύεται από τον Απόκαυκο: *σταθμὸς γὰρ τοῦ Ἀδρίου ἐστὶ καὶ καταίρουσιν ἐν αὐτῇ οἱ ἐξ Ἰταλιῶν καὶ μάλιστα ἀναπλέοντες ἐμπορικοὶ.*⁶⁷⁰

Η γεωγραφική επέκταση του ηπειρωτικού κράτους από τον Θεόδωρο Δούκα συνέβαλε στην αποκατάσταση των οδικών επικοινωνιών, εξασφαλίζοντας ευνοϊκότερες προϋποθέσεις για τη διεξαγωγή του εμπορίου και τη δημογραφική άνθηση των πόλεων.⁶⁷¹ Από την παπική αλληλογραφία πληροφορούμαστε ότι η «δύση», μέσω του θαλάσσιου εμπορίου, εισήγαγε ίππους, όπλα, σιδηρά εργαλεία και ξυλεία.⁶⁷² Τα εκχωρηθέντα προνόμια από τον Μιχαήλ Α΄ στους Βενετούς εμπόρους δεν γίνονταν πάντα σεβαστά. Για παράδειγμα το 1224 βενετικά πλοία λεηλατήθηκαν στο Δυρράχιο και η Βενετία προκειμένου να εξασφαλίσει αποζημιώσεις έστειλε ως εκπρόσωπο τον Marino Tiepolo. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1228, ένα βενετικό πλοίο ναυάγησε λόγω κακοκαιρίας στις ακτές της Κέρκυρας, καθώς ταξίδευε από Ανδραβίδα προς Βενετία. Ο δούκας της νήσου, αν και αρχικά έδειξε διάθεση να βοηθήσει τους ναυαγούς στην περισυλλογή των αγαθών, τελικά τους απογύμνωσε και αφού επιβιβάστηκε σε δικό του πλοίο (*in una sua barca*) κατευθύνθηκε προς τον Θεόδωρο Δούκα (*a Comiano, nelle sue terre*).⁶⁷³ Η πράξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη διακοπή των εμπορικών σχέσεων Βενετίας και Ηπείρου, καθώς, σύμφωνα με

⁶⁶⁹ Ducellier, *Façade maritime*, σ. 160, 184.

⁶⁷⁰ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 13, σ. 262. Για τη γεωπολιτική σημασία της νήσου βλ. Ασωνίτης, *Ανδραβική Κέρκυρα*, σ. 42.

⁶⁷¹ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 27, σ. 294: *τίς τὰς ἀβάτους ὁδοὺς βασίμους ἔθετο, εἰ μὴ ὁ ἐμὸς βασιλεὺς; τίς τὰ σκολιὰ εἰς εὐθεΐαν εἰ μὴ οὗτος μετήγαγε;...καὶ ἀντιπεριπατοῦμεν εἰς τὰς πόλεις πάσας καὶ ἀντιβαίνομεν, τῶν κωλύοντων λίθων διαρριφθέντων ἐκ τῶν ὁδῶν καὶ τῶν προσκομιμάτων ἀρθέντων.* Hoeck-Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, επ. 7, σ. 185: *civitates multis hominibus plenae*. Εδώ ο Βαρδάνης αναφέρεται στη δημογραφική άνθηση των πόλεων κατά την προ της μάχης της Κλοκότνιτσας εποχή.

⁶⁷² *Regesta Honorii III*, τ. 2, No. 4354, σ. 134. *Les Registres de Grégoire IX*, τ. 1, σ. 202-205, No. 332.

⁶⁷³ Predelli R., *Il Liber communis detto anche Plegiorum del archivio generale di Venezia Regesti*, Βενετία 1872, σ. 148, vo. 616. Jireček, *Acta Albaniae*, No 161, σ. 50. Για τη συγκεκριμένη περίπτωση λεηλασίας βενετικών πλοίων στο Δυρράχιο, Ducellier, *Façade maritime*, σ. 182-184.

οδηγία που εκδόθηκε στο Rialto, απαγορεύθηκε στους Βενετούς να μεταβαίνουν στην επικράτεια του Θεοδώρου.⁶⁷⁴ Η διακοπή των εμπορικών συναλλαγών με την Ιταλία καταγράφεται και σε επιστολή του Βαρδάνη προς τον δεσπότη Μανουήλ δίχως να αναφέρονται περισσότερες λεπτομέρειες.⁶⁷⁵

Ο δεσπότης Μανουήλ απέλυσε το 1234 προνομιακό έγγραφο (*πρόσταγμα*) υπέρ των κατοίκων του κάστρου της Ραγούσας, η ανάλυση του οποίου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από ποικίλες απόψεις.⁶⁷⁶ Ειδικότερα οι προερχόμενοι από το κάστρο αυτό έμποροι (*πραγματευταί*) εξασφάλισαν το δικαίωμα να κυκλοφορούν χωρίς την επιβάρυνση δασμών στην επικράτεια του δεσπότη Μανουήλ και να εμπορεύονται οποιοδήποτε αγαθό (*πωλῶντες καὶ ἀγοράζοντες τὰ ἀρέσκοντα αὐτοῖς*).⁶⁷⁷ Η κρατική όμως παρέμβαση στη διεξαγωγή του εμπορίου δεν απουσίαζε εντελώς. Στο ίδιο έγγραφο καταγράφεται η πρωταρχική φροντίδα για την διασφάλιση της επάρκειας των εγχώριων αναγκών σε περιόδους σιτοδείας: *ἐὰν δὲ συμβῇ καιρὸς λείψιον γεννημάτων ἐν τῇ χώρᾳ τῆς βασιλείας μου, τότε οὐ μὴν παραχωρῶνται ἀγοράζειν γεννήματα καὶ ἐξάγειν αὐτὰ...ἀνάγκη γὰρ πάντως ἐστὶ, πρῶτον διατροφὴν τὸν ἐγχώριον λαβεῖν καὶ τότε ἐξάγεσθαι...καὶ εἰς τὰς γειτονούσας χώρας*.⁶⁷⁸ Άλλη μια ένδειξη της κρατικής παρέμβασης ήταν η απαγόρευση στους Ραουζαίους να δανείζουν επί ενεχύρω εντός της επικρατείας του δεσπότη (*ἵνα μὴ ἐνεχυράζωνται Ραουσαῖοι ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ πάσῃ*). Από την άλλη μεριά προβλέπεται η προστασία των Ραουζαίων εμπόρων από την πειρατεία (*ἐὰν θαλάσσιοι κουρσάριοι καταδιώκωσι ξύλα τῶν Ραουσαίων*), καθώς και η διασφάλιση των αγαθών τους σε περίπτωση που κάποιος από αυτούς απεβίωνε εντός της επικρατείας του δεσπότη Μανουήλ. Στο ενδεχόμενο αυτό σημειώνεται η προειδοποίηση να μη λεηλατηθούν τα αγαθά του αποθανόντος από τους τοπικούς αξιωματούχους, προκειμένου να υπάρξει η δυνατότητα αυτά να αναζητηθούν από τους συγγενείς του.⁶⁷⁹

Οι παραπάνω προβλέψεις δεν προκύπτουν από κάποια προνομιακή μεταχείριση των εμπόρων της Ραγούσας στην επικράτεια του δεσπότη Μανουήλ, ενάντια ή ερήμην των γενικότερων κανόνων του διεθνούς τότε εμπορίου. Αντίθετα, πρόκειται μάλλον για συμμόρφωση του ηπειρωτικού κράτους με τους διεθνείς

⁶⁷⁴ Predelli *Liber communis*, σ. 153, vo. 642.

⁶⁷⁵ Hoeck-Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, επ. 23, σ. 225.

⁶⁷⁶ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 66-67.

⁶⁷⁷ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 66.

⁶⁷⁸ Αυτ., σ. 66. Για την κρατική παρέμβαση στο Βυζάντιο σχετικά με την απαγόρευση εξαγωγής ορισμένων ειδών βλ. Γερολυμάτου, *Αγορές*, σ. 190-1.

⁶⁷⁹ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 66-7.

εμπορικούς κανόνες.⁶⁸⁰ Αυτό επιβεβαιώνεται από παρόμοια πρόβλεψη που επανέρχεται μερικά χρόνια αργότερα, το 1237, σε προνομιακό έγγραφο (*όρισμός*) που απέλυσε ο δεσπότης Μιχαήλ Β΄ υπέρ των Ραγουσαίων, ανανεωτικό σιγιλίου του πατέρα του Μιχαήλ Α΄.⁶⁸¹ Συγκεκριμένα ο δεσπότης προειδοποιούσε τους «πράκτορες» της επικρατείας να μην ιδιοποιούνται αγαθά Ραουζαίου εμπόρου που τυχόν απεβίωνε εντός αυτής. Αντίθετα τους προέτρεπε να τα αποστέλλουν σε εκείνους, στους οποίους τα είχε διαθέσει ο αποθανών, ή, όταν δεν υπήρχε διαθήκη, στους συγγενείς του. Αν κάποιος τοπικός αξιωματούχος δεν σεβόταν την οδηγία αυτή, θα υφίστατο τιμωρία.⁶⁸² Επιπλέον της πατρικής ευεργεσίας ο δεσπότης εκχωρούσε στους Ραουζαίους το δικαίωμα να κυκλοφορούν και να εμπορεύονται σε ολόκληρη την επικράτειά του χωρίς καμία άλλη αξίωση πέραν της υποχρέωσης καταβολής του κομμερκίου: *εἰς τοῦτο δὲ μόνον ἔλκεσθαι αὐτοὺς εἰς τὸ ἀπὸ δικαίου κομμέρκιον*.⁶⁸³ Το κομμέρκιο ήταν ο βασικός φόρος για την κυκλοφορία και την πώληση των εμπορευμάτων, τον οποίο κατέβαλαν συνήθως οι οφείλοντες σε σημεία όπου κατέληγαν χερσαίοι ή θαλάσσιοι δρόμοι. Επιβάρυνε κατά το ήμισυ τον αγοραστή και κατά το ήμισυ τον πωλητή. Αναλογούσε σε ποσοστό δέκα τοις εκατόν επί της αξίας των εμπορευμάτων εξίσου για εσωτερικές και εξωτερικές συναλλαγές. Διαθέτουμε ένα συγκριτικό δεδομένο από την προγενέστερη περίοδο: γνωρίζουμε ότι το 1082 ο Αλέξιος Κομνηνός είχε απαλλάξει τη Βενετία από την υποχρέωση καταβολής του κομμερκίου.⁶⁸⁴ Πρόκειται για εκχώρηση απόλυτης φορολογικής ατέλειας για την ασκούμενη εμπορική δραστηριότητα. Το προνόμιο αυτό δεν είχε κληρονομικό χαρακτήρα και το δημόσιο ταμείο δεν εκχωρούσε καθολική απαλλαγή από το συγκεκριμένο φόρο προς όλους τους ξένους εμπόρους, αφού οι Πιζάτες και οι Γενουάτες συνέχιζαν να καταβάλλουν το κομμέρκιο στην αναλογία του τέσσερα τοις εκατόν μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1204.⁶⁸⁵

Σε ένα άλλο έγγραφο προνομιακών εκχωρήσεων (*ἀργυρόβουλλον πρόσταγμα*), το οποίο μπορεί σύμφωνα με την ινδικτιώνα να χρονολογηθεί στο έτος 1251 και επομένως να αποδοθεί στον δεσπότη Μιχαήλ Β΄ (σε αντίθεση με τους Miklosich–

⁶⁸⁰ Laiou, *Byzantine Trade*, σ. 185-186.

⁶⁸¹ Miklosich–Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 67-68.

⁶⁸² Αυτ., σ. 67.

⁶⁸³ Αυτ., σ. 67-68. Για την απαλλαγή ξένων εμπόρων από το κομμέρκιο βλ. Laiou, *Byzantine Trade*, σ. 180.

⁶⁸⁴ Οικονομίδης, *Ρόλος κράτους*, σ. 245. Γερολυμάτου, *Αγορές*, σ. 207.

⁶⁸⁵ Antoniadis-Bibicou, *Douanes*, σ. 110, 148, 153, 218-219. Γερολυμάτου, *Αγορές*, σ. 206-207, 211. Οικονομίδης, *Ρόλος κράτους*, σ. 242.

Müller, οι οποίοι το χρονολογούν το 1206 και το αποδίδουν στον Μιχαήλ Α'), επαναλαμβάνεται η πρόβλεψη για τη διάθεση των αγαθών Ραγουσαίου εμπόρου σε περίπτωση που αυτός απεβίωνε εντός του κράτους της Ηπείρου.⁶⁸⁶ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προειδοποίηση προς τους «πράκτορες» και τους λοιπούς τοπικούς δημόσιους λειτουργούς σε περίπτωση κατά την οποία αυτοί δεν θα τηρούσαν τα οριζόμενα: *μη ἐπιβάλλη χειρὰν ἀρπακτικὴν εἰς τὰ εὕρισκόμενα τούτῳ οἰαδήτινα πράγματα ὁ κατὰ τόπον πρακτορεύων, καθὼς καὶ δίκαιόν ἐστι καὶ ἔθος ἀρχαῖον.*⁶⁸⁷ Στο ενδεχόμενο αυτό ο παραβάτης ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει επαυξημένα (*εἰς τὸ πολλαπλάσιον*) τα κέρδη που επεδίωκε να αποκομίσει. Φαίνεται επομένως ότι το προγενέστερο ισχύον εθιμικό καθεστώς, ως προς την αντιμετώπιση που όφειλε το κράτος στην περιουσία ξένων εμπόρων, ανατρέπεται και επιδιώκεται η συμμόρφωση με διεθνείς εμπορικούς κανόνες.

Ο λόγος που μας οδηγεί να αποδώσουμε στον Μιχαήλ Β' το έγγραφο αυτό, όπου περιλαμβάνεται πρόβλεψη ίδια με προγενέστερο έγγραφο του ιδίου (1237), είναι η επιπρόσθετη αναφορά σε εμπορική συμφωνία ανάμεσα στη Ραγούσα και το κράτος της Ηπείρου, η οποία αφορούσε στην εισαγωγή ίππων (*φαρίων*) και όπλων (*ἀρμάτων*).⁶⁸⁸ Ως ανταμοιβή της παραπάνω συμφωνίας εκχωρείτο στους Ραγουσαίους εμπόρους το δικαίωμα να εμπορεύονται σε όλη την επικράτεια του δεσπότη οποιοδήποτε αγαθό απηλλαγμένοι καθολικά από την υποχρέωση καταβολής φόρων επιβαρυντικών των εμπορικών συναλλαγών (*ἀζήμιως πάντα καὶ ἀκαμαρεύτως*). Στην περίπτωση όπου οι Ραγουσαίοι αθετούσαν την αμφίπλευρη συμφωνία, θα ήταν υποχρεωμένοι σύμφωνα με το ισχύον καθεστώς να καταβάλλουν το ανάλογο κομμέρκιο: *εἰ δὲ μὴ τοῦτο δουλεύουσιν, ἵνα παρέχωσι τὸ ἡμέτερον δίκαιον τὸ ἐκ κομμερκίου, ἥγουν εἰς τὰ ἑκατὸν ὑπέρπυρα ὑπέρπυρα τρία.*⁶⁸⁹ Υπήρχε, τέλος, μια πρόβλεψη που αφορά στα ναυάγια (*ἐὰν συμβῇ τζακισθῆναι ξύλον*), η οποία εξασφάλιζε την ναυαγιαίρεση των αγαθών και την απόδοση αυτών στον ιδιοκτήτη τους [Παράρτημα XIII-XV].⁶⁹⁰

Εκτός από τους ξένους εμπόρους και συγκεκριμένα τους Ραγουσαίους, ο δεσπότης Μιχαήλ Β' ευεργέτησε με φοροαπαλλαγές και Βυζαντινούς. Οι κάτοικοι της Κέρκυρας (*cives Corphiati, infra castrum vel extra castrum*) είχαν το δικαίωμα να

⁶⁸⁶ Miklosich–Müller, *Acta et diplomata*, τ. 3, σ. 58-9.

⁶⁸⁷ Αυτ., σ. 58.

⁶⁸⁸ Αυτ., σ. 58.

⁶⁸⁹ Αυτ., σ. 58-9.

⁶⁹⁰ Αυτ., σ. 58. Για τη συναφθείσα συμφωνία ανάμεσα στον δεσπότη Μιχαήλ Β' και την Ραγούσα βλ. Krekić, *Dubrovnik*, σ. 26.

εμπορεύονται στην επικράτειά του απηλλαγμένοι από την υποχρέωση καταβολής του κομμερκίου: *acchomerkiati, id est dicti liberi a fundico et dohana*.⁶⁹¹ Επίσης την ίδια ατέλεια (*eamdem exeptionem et libertatem*) σε ολόκληρη την επικράτεια και για όλα τα εμπορεύματα απολάμβαναν και πρόσωπα υπαγόμενα στην αρχιεπισκοπή της νήσου. Τέλος ανάλογη πρόβλεψη υπήρχε και για τους τριάντα τρεις ιερείς των «δεκαρχιών» της Κέρκυρας: *neque trahentur in mercato*.⁶⁹²

Πέρα από τις παραπάνω έμμεσες μαρτυρίες για τους κανόνες γύρω από την εμπορική δραστηριότητα των Ραγουσαίων ή τις φοροαπαλλαγές κλπ., δυστυχώς δεν διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες για την εμπορική οικονομία του ηπειρωτικού κράτους κατά την πρώιμη περίοδο, ενώ οι διαθέσιμες πληροφορίες για τους εγχώριους εμπόρους είναι πενιχρές. Οι πηγές δεν κάνουν λόγο για εμπορικές συναλλαγές, ούτε έχουμε τεκμήρια ευρύτερης κυκλοφορίας νομισμάτων, έστω σε κάποιες συγκεκριμένες περιόδους του έτους.⁶⁹³

Επιπρόσθετα η πρόσφατη δημοσίευση δυτικών εγγράφων επιτρέπει μια νέα ερμηνεία της δομής της ανταλλακτικής οικονομίας της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Έχει δηλαδή προταθεί ότι η συμμετοχή των εγχωρίων σε εμπορικές επιχειρήσεις δεν τερματίστηκε αλλά συνεχίστηκε, υποκείμενη όμως σε συγκεκριμένους περιορισμούς. Επίσης, από τα ενδιαφέροντα συμπεράσματα παρόμοιων ερευνών είναι ότι ο βυζαντινός έμπορος επέιχε θέση μεσολαβητή.⁶⁹⁴ Οι εγκαταστάσεις διαφόρων ξένων κοινωνικών ομάδων σε πόλεις της υστεροβυζαντινής περιόδου προσλαμβάνουν ιδιαίτερη οικονομική και δημογραφική σημασία.⁶⁹⁵ Αξίζει να αναφέρουμε παραδειγματικά την πόλη του Δυρραχίου όπου δημιουργείται μια τοπική αγορά, ενώ παράλληλα σχηματίζεται μια συνεκτική τάξη από ξένους και εγχώριους εμπόρους: αυτοί αγόραζαν προϊόντα από τους παραγωγούς της περιοχής και τα μεταπωλούσαν σε Ραγουσαίους ή Ιταλούς. Η διαπίστωση αυτή επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η αγροτική οικονομία ήταν συναρθρωμένη με την ανταλλακτική οικονομία, ενώ νέο χαρακτηριστικό στοιχείο της υπαίθρου ήταν ο συνδυασμός γαιοκτήμονα-εμπόρου.⁶⁹⁶

⁶⁹¹ Perrat-Longnon, *Actes*, σ. 81.

⁶⁹² Ρωμανός, *Ανδηγαυικό δίπλωμα*, σ. 97.

⁶⁹³ Ζαχαριάδου Ε., «Παραγωγή και εμπόριο στο δεσποτάτο της Ηπείρου», *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 93. Laiou, *Use and Circulation of Coins*, σ. 214-5.

⁶⁹⁴ Laiou-Morisson, *Byzantine Economy*, σ. 211.

⁶⁹⁵ Matschke, *Οικονομία των πόλεων*, σ. 159-160.

⁶⁹⁶ Ducellier, *Façade maritime*, σ. 194-5, 200. Λαΐου, *Αγροτική οικονομία*, σ. 574. Laiou, *Byzantine Trade*, σ. 188.

Όπως προαναφέρθηκε, στο πλαίσιο της ανταλλακτικής οικονομίας τα αγαθά και το χρήμα δεν διακινούνται μόνο μέσω του εμπορίου αλλά και με άλλους τρόπους, μέσω, π.χ., της λεηλασίας και των λαφύρων καθώς και μέσω αποπληρωμής λύτρων ή αποστολής δώρων.⁶⁹⁷ Από τις ελάχιστες διαθέσιμες σχετικές πληροφορίες αξίζει να αναφέρουμε ορισμένες παραδειγματικές. Πρώτα την απελευθέρωση του Αλεξίου Γ' Αγγέλου, ο οποίος είχε συλληφθεί από Λογγοβάρδους πειρατές και απελευθερωθεί μετά την καταβολή λύτρων σε χρυσό από τον Μιχαήλ Α'.⁶⁹⁸ Επίσης την υποχρέωση του τελευταίου να καταβάλλει ετησίως στους Βενετούς σύμφωνα με την «promissio» σαράντα δύο λίβρες υπέρπυρων.⁶⁹⁹ Κατά δεύτερο λόγο, τις λεηλασίες των μακεδονικών και θρακικών πόλεων στο πλαίσιο διεύρυνσης της επικράτειας του Θεοδώρου Δούκα και της πορείας του προς την Κωνσταντινούπολη, και τα λάφυρα που απέσπασε ο ίδιος μετά τη νίκη του επί του Λατίνου αυτοκράτορα Πέτρου Κουρτεναί.⁷⁰⁰ Ο δυτικός χρονογράφος Ryccardus αναφέρει, δίχως να διευκρινίζει την αφετηρία (*De Romania quidam Greci*), εάν πρόκειται δηλαδή για τη Θεσσαλονίκη ή τη Νίκαια, την αποστολή πρεσβείας στον Γερμανό αυτοκράτορα, την τελευταία ημέρα του Νοεμβρίου του έτους 1229, η οποία μετέφερε σε εκείνον αναρίθμητα χρυσά νομίσματα (*innumeris aureis nummis, que ipsi imperatori representant*).⁷⁰¹

Από την αλληλογραφία του Βαρδάνη αντλούμε πληροφορίες σχετικές με την ανταλλαγή αγαθών, δηλαδή δώρων των οποίων η σημασία είναι πολυδιάστατη. Ο μητροπολίτης αναφέρει ότι είχε στείλει στο μοναχό Νεκτάριο στη μονή των Κασούλων αυγοτάραχο (*piscium ona sale condita*) και έξι κομμάτια χοιρομέρι (*pernae duplicatae sex*), στον Ιωάννη Γράσσο τριάντα δέματα εκλεκτού λινού

⁶⁹⁷ Λαΐου, *Οικονομικές ανταλλαγές*, σ. 463.

⁶⁹⁸ Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 454: *άλίσκεται καὶ ἀπεμπολεῖται παρ' αὐτῶν εἰς τὸν Μιχαήλ μετὰ τῆς γυναικὸς, χρυσίον δόντα πολὺ τοῖς κατέχουσι*. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 7586.

⁶⁹⁹ Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 2, σ. 122: *libras yperpeorum quadraginta duas*.

⁷⁰⁰ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ.26, 40-41: *ἐγκρατὴς καὶ τῆς Ἀδριανουπόλεως γεγωνῶς...κατέδραμε πάντα τὰ ὑπ' ἐκείνων κρατούμενα καὶ μέχρις αὐτῆς τῆς Βιζύης γενόμενος το ἔξω κατέσχε τοῦ ἄστεος καὶ λείαν πολλὴν ἐκεῖθεν ἐποιήσατο*. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, σ. 27: *ἐδῆου τὴν γῆν, προῖόν καὶ παρεξελαύνων...ἤλασε μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν Βυζαντίων πυλῶν/ αἱ γὰρ τε Μακεδονικαὶ καὶ Θρακικαὶ πόλεις ἐς τέλος ἐξέκαμον*. Εφραίμ, *Χρονική ἱστορία*, στ. 7712: *καὶ στρατιάν μὲν ἐμπιπλᾷ λείας σκύλων καὶ στ. 8052-3: σχεδὸν κατῆρχεν Μακεδονίας ὅλης/ τῆς γείτονος Θράκης καὶ στ. 8057: ἐκ Θεσσαλίας ἄρας καὶ στ. 8063: αἰεὶ παρεῖχε πράγματα τοῖς Λατίνοις/ τὰς σφῶν σκυλεύων καὶ κατατρέχων πόλεις καὶ στ. 8065-7: ἐπῆλθε μὲν Βιζύῃ Λατίνων πόλει.../ καὶ πάντα πορθεῖ καὶ σκυλεύει τὰ πέριξ*. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 461: *νικᾷ κατὰ κράτος τὸ τῶν Λατίνων στράτευμα...καὶ τὴν Ἀποσκευὴν αὐτῶν πᾶσαν σκυλευθῆναι πρὸς τὸν τοῦ Κομνηνοῦ (ἦττα του Κουρτεναί) καὶ σ. 473: ὁ δὲ Κομνηνὸς...ἅπαντα ἔως καὶ αὐτῆς τῆς τοῦ Βύζαντος ληϊσάμενος*. Albericus, *Chronica*, σ. 906: *Petrus...captus est a duce Durachii Theodoro nomine, Michaelis successore qui de armis euis et divitiis et omni supellectile eius...factus est fortior et potentior ad persequendum catholicos*.

⁷⁰¹ Ryccardus de S. Germano, *Chronica*, σ. 357. Υποθέτουμε ότι πρόκειται για πρεσβεία του Θεοδώρου Δούκα, καθώς έχει προηγηθεί αποστολή στρατιωτών από αυτόν προς τον αυτοκράτορα της Σικελίας, καὶ σ. 356.

υφάσματος (*lini electi manipuli triginta*) και είκοσι τεμάχια τυρού (*casei instar linguae bovinæ viginti*), ενώ φαίνεται ότι ο ίδιος επίσκοπος είχε ασχοληθεί παράλληλα και με την πληρωμή λύτρων για την απελευθέρωση αιχμαλώτων.⁷⁰²

Στο πλαίσιο μιας εκχρηματισμένης οικονομίας μαρτυρούνται και περιπτώσεις αμοιβόμενης με χρήματα εργασίας.⁷⁰³ Προηγούνται βέβαια σ' αυτή την περίπτωση οι μισθοφόροι στρατιώτες τους οποίους αξιοποιούσαν στα στρατεύματά τους ο Μιχαήλ Α' και ο Θεόδωρος Δούκας.⁷⁰⁴ Από την άλλη μεριά ο Απόκαυκος διαμαρτυρόταν για την έλλειψη εργατών στη Ναύπακτο (*ἄγροικοι γὰρ ὄντες καὶ ἄοπλοι*), με αποτέλεσμα ανδρικές εργασίες να εκτελούνται από γυναίκες (*ἔργων ἀνδρικῶν τελεσιουργοὺς καὶ χειρουργάτιδας*), ενώ εκεί υπήρχαν και ανειδίκευτοι εργάτες (*ἄτεχνοι*), όπως πληροφορούμαστε από το χρυσόβουλλο του Θεοδώρου Δούκα υπέρ της μητροπόλεως.⁷⁰⁵ Εργάτες χειρώνακτες εντοπίζονται και στη μητρόπολη Κέρκυρας (*δουλευτής*), στο θέμα Βαγενετίας κατασκευαστής όπλων (*όπλοποιός*), ενώ στην Καστοριά ένας εργάτης (*μισθοῦ δουλεύων*) έγινε μάγειρας (*ἡ μαγειρικὴ δηλονότι, μεταδεξάμενη τοῦτον ἑαυτῆς ὑποδρηστήρα εἰργάσατο*).⁷⁰⁶

Χρήματα διακινούνται και μέσω της αγοράς ή της βελτίωσης της γης, κυρίως των αμπελώνων, οπότε και το απόθεμα ενδεχομένως μετατρέποταν σε επένδυση. Ένας άλλος τρόπος ανταλλαγής χρημάτων ήταν μέσω μιας προίκας ή μιας κληρονομιάς.⁷⁰⁷ Ταυτόχρονα δεν πρέπει να λησμονούμε ότι υπήρχαν και χρήματα εκτός κυκλοφορίας, ως ένα είδος αποταμίευσης (*έν τόπῳ*), τα οποία κατά τον Απόκαυκο θα συσώρευε είτε τραπεζίτης είτε κάποιος βαθύπλουτος.⁷⁰⁸

⁷⁰² Hoeck-Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, επ. 3, σ. 179 και επ. 8, σ. 188 και επ. 23, σ. 225.

⁷⁰³ Laiou, *Use and Circulation of Coins*, σ. 209, 214. Laiou-Morisson, *Byzantine Economy*, σ. 239.

⁷⁰⁴ Innocentius III, PL τ. 216, στ. 354 A (επ. 184): *qui cupiditate caecati ad ipsum Michalicium confugerunt, castra ejusdem imperatoris obsedit, villas combussit/ C: ne se ad Graecos transferre prae inopia compellantur*. Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 41: *τὴν στρατιὰν ἔκ τε Ρωμαίων συγκεκοτημένην καὶ Ἰταλῶν*. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 474.

⁷⁰⁵ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 1, σ. 242 και σ. 297. Για τη γυναικεία εργασία στο κράτος της Ηπείρου, βλ. Angelomatis, *Women*.

⁷⁰⁶ Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. 5, σ. 14. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 37, σ. 136 και επ. 85, σ. 294.

⁷⁰⁷ Laiou, *Use and Circulation of Coins*, σ. 212-213. Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 25, σ. 97-98: *εἰς προῖκα προσέφερε μὲν διαφόρων πραγμάτων, προσέφερε μοι καὶ νομίσματα ὑπέρπυρα/ τὰ μὲν ἐκ τούτων κεκαινοτόμηκα ἐπὶ περιποιήσει καὶ καταφυτεύσει ἀμπελώνων, τὰ δὲ ἐφ' ἑτέραις καὶ ἄλλαις βιωτικαῖς ἡμῶν οἰκονομίαις* και επ. 55, σ. 203: *ἡ προῖξ τιμωμένη νομισμάτων λίτρας μιᾶς και επ. 106, σ. 348: ὁ Λογαρᾶς ζ' ὑπέρπυρα νομίσματα καὶ ἄλλην ἱκανὴν περιουσίαν ἐκέκτητο/ τὸ πλεον τοῦ Ἀγριδιωτικοῦ ἀμπελώνος ἀπὸ νομίσματα κατεφυτεύθη, ἅτινα ἡ Σαχλικίνα ἐπέκεινα τῆς προίκος αὐτῆς τῷ Λογαρᾶ ἐκείνῳ προσήνεγκε. Χρονικόν Μορέως, στ. 3127-8: χιλιάδες ἐξῆντα ὑπέρπυρα ἦτον γὰρ τὸ προικίον/ ὅπου ἔδωκεν τοῦ πρίγκιπος ἐτότε ὁ Δεσπότης. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Συμβολή*, επ. 6, σ. 242: *εὐγενῆς θανοῦσα γυνὴ τὰ κατὰ Ναύπακτον προικῶα...τῇ ἑαυτοῦ χειρὶ περισφίγγων* (ο δεσπότης Κων/νος).*

⁷⁰⁸ Pétridès, *Apokaukos*, επ. 9, σ. 11.

Οι αγοραπωλησίες και ο δανεισμός φαίνεται ότι γίνονταν με όρους ελεύθερης αγοράς, καθώς κατά την ύστερη εποχή οι νομοθετικές ρυθμίσεις είχαν αποδυναμωθεί.⁷⁰⁹ Στο Δυρράχιο, «ἐν τῇ δεκαρχίᾳ τῆς Πόρτας τοῦ Καβαλλάρι», καταγράφεται η αγοραπωλησία μιας κατοικίας (*οσπητοτόπιον*). Η πώληση έγινε νομίμως και χωρίς εξαναγκασμό. Ο πωλητής, παρουσία μαρτύρων, έλαβε από τον αγοραστή το μεταξύ τους συμφωνηθέν ποσό (*ἀναμεταξὺ ἡμῶν*), δηλαδή ένδεκα νομίσματα υπέρπυρα.⁷¹⁰ Στη Βέρροια ένας περιφραγμένος χώρος, «περίβολος», του οποίου η κατοχή και νομή ανήκε σε μια γυναίκα, πωλήθηκε στα τέλη της ζωής της σε τιμή που αποφασίστηκε από αυτή (*τῆς ἐκείνης δοξάσης*), χωρίς μάλιστα να τηρηθεῖ ο νόμος της «προτιμήσεως».⁷¹¹ Στην ίδια περιοχή έγινε αγοραπωλησία τριών ακινήτων και ο αγοραστής κατέβαλε για το κάθε ένα το μεταξύ των δύο πλευρών συμφωνηθέν πόσο, δηλαδή έξι χιλιάδες τραχέα (*λαμβάνόμενα εἰς ποσὸν ὑπερπύρων ἰβ'*).⁷¹² Στην ίδια πόλη ένας ιερέας προσέφυγε σε συμπολίτη του και ζήτησε δάνειο δύο χρυσών νομισμάτων (*δύο χρυσίνους δανειακῶς*), υπό την προϋπόθεση ότι αντί αυτών θα απέδιδε στο δανειστή την εποχή του θερισμοῦ σιτάρι (*μοδίους δέκα*) και θα έθετε σε υποθήκη τον αμπελώνα του, προκειμένου να αποπληρώσει το δάνειο σε περίπτωση κατά την οποία δεν θα μπορούσε να αποδώσει το συμφωνηθέν ποσό του σίτου, διαδικασίες που συμφωνήθηκαν μεταξύ τους (*μεταξὺ ἀμφοτέρων*) εγγράφως με την παρουσία μαρτύρων. Εξαιτίας της μη απόδοσης της καλλιέργειας (*ἀφορία*), ο ιερέας, αδυνατώντας να εξασφαλίσει το οφειλόμενο σιτάρι, απέδωσε αντί τούτου έξι χρυσά νομίσματα στο δανειστή. Ο τελευταίος κατέφυγε στο «πρακτορικό» δικαστήριο, το οποίο επιδίκασε τελικά υπέρ αυτού τον αμπελώνα.⁷¹³

Τέλος, μια ακόμα μορφή κρατικής παρέμβασης στην οικονομική ζωή ήταν η ιδιοποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας ή η ανάκληση δωρεάς γης ως πρόνοιας ή με άλλη μορφή. Όπως έχει προαναφερθεί, σύμφωνα τις παπικές επιστολές, ο Μιχαήλ Α΄ είχε σφετεριστεί κτήματα και προσόδους της εκκλησίας του Δυρραχίου,⁷¹⁴ Σε ανάλογες ενέργειες προέβη, σύμφωνα με τον Απόκαυκο, και ο Θεόδωρος Δούκας ενδεχομένως λόγω στρατιωτικών αναγκών: *καὶ τὰ ἐν τοῖς πολέμοις οἰκεῖα κενώματα*

⁷⁰⁹ Λαΐου Α., «Η διαμόρφωση της τιμής της γης στο Βυζάντιο», *Βυζάντιο κράτος και κοινωνία, Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, επιμ. Α. Αβραμέα κ. ά., Αθήνα 2003, σ. 343, 347.

⁷¹⁰ Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Δυρραχινά*, εγγρ. 1, σ. 570.

⁷¹¹ Χωματηνός, *Πονήματα*, επ. 42, σ. 154.

⁷¹² Αυτ., επ. 69, σ. 237.

⁷¹³ Αυτ., επ. 92, σ. 313-314.

⁷¹⁴ Innocentius III, PL τ. 216, στ. 107 Α (επ. 94).

καὶ δαπανήματα κάκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν προσόδων ἐν μέρει ἀναπληροῦν.⁷¹⁵ Παρόμοια, γνωστοί είναι και οι σφετερισμοί του δεσπότη Κωνσταντίνου σε βάρος της μητροπόλεως Ναυπάκτου. Αυτός είχε οικειοποιηθεί κήπους κληρικών, συκαμινές (*συκαμίνους*), μικρά κτήματα (*γῆδια*), ακίνητα καταγεγραμμένα στον κώδικα της εκκλησίας, ακόμη και περιουσίες αποβιωσάντων κληρικών (*στάσεις*), τις οποίες έπειτα αναδιένειμε στους ανθρώπους του (*τοῖς ὑπ' αὐτὸν καταμερίζεται*), σε πρόσωπα δηλαδή που είχαν συνάψει μαζί του προσωπικές και αμοιβαίες σχέσεις και είχαν φυσικά συμμετοχή στην άσκηση εξουσίας.⁷¹⁶

Συνοψίζοντας, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι στον κοινωνικό σχηματισμό⁷¹⁷ της «δύσης» φαίνεται να εφαρμόζεται μια ευέλικτη και μεικτή οικονομία, οι δομές της οποίας, τουλάχιστον ως προς την οικονομία των ανταλλαγών και το εμπόριο, επηρεάζονται από τις διεθνείς αλλαγές. Η κρατική παρέμβαση είναι έκδηλη σε όλους τους τομείς της οικονομικής ζωής και συνυπάρχει με τους όρους της ελεύθερης αγοράς οι οποίοι εισάγονται σταδιακά από τον 11^ο αιώνα και παγιώνονται στην εξεταζόμενη εδώ εποχή. Επιπλέον μπορεί να υποστηριχθεί ότι η αγροτική οικονομία ήταν, λόγω της παρουσίας ξένων εμπορών, συναρθρωμένη με εκείνη των ανταλλαγών. Πρόκειται για μια δομική διαφορά του κράτους της Ηπείρου από το αντίπαλο κράτος της Νίκαιας, το οποίο, όπως είναι γνωστό, έδωσε έμφαση στην οργάνωση πρότυπης αγροτικής οικονομίας και απαγόρευσε τις εισαγωγές, στοχεύοντας μάλλον στην αυτάρκεια.

Αντίθετη πολιτική φανερώνει στη «δύση» η κατ' επανάληψη παραχώρηση προνομίων. Από τον Μιχαήλ Α' μια παρόμοια παραχώρηση στους Βενετούς εμπορους υπαγορεύθηκε από το φεουδαλικό καθεστώς, υπό το οποίο ασκούσε εξουσία στην επικράτειά του. Η επέκταση του ηπειρωτικού κράτους από τον Θεόδωρο Δούκα προς περιοχές της Μακεδονίας, της Θράκης και της Θεσσαλίας είχε ως συνέπεια και την αύξηση αγροτικών προϊόντων από σιτοπαραγωγικές γαίες, αμπελώνες και βοσκοτόπια. Εκμεταλλευόμενος αυτές τις ποικίλες γαίες μπορούσε να παράξει μεγαλύτερο πλεόνασμα, το οποίο συνέβαλε τελικά στην αύξηση των

⁷¹⁵ Vasilievsky, *Epirotica*, επ. 17, σ. 276.

⁷¹⁶ Bees, *Unedierter*, σ. 88. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Συμβολή*, επ. 6, σ. 241-242 και επ. 7, σ. 245.

⁷¹⁷ Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 441: ο όρος κοινωνικός σχηματισμός, σύμφωνα με τον Π. Άντερσον (Άντερσον Π., *Από την αρχαιότητα στο φεουδαλισμό*, Αθήνα 1981, σ. 177) στη μαρξιστική του χρήση υπογραμμίζει την πολλαπλότητα και την ετερογένεια πιθανών τρόπων παραγωγής στο πλαίσιο κάθε δεδομένου ιστορικού και κοινωνικού συνόλου

διαθεσίμων πόρων για τις ανάγκες του κράτους.⁷¹⁸ Οι νέοι αυτοί οικονομικοί όροι επέτρεπαν ίσως την άσκηση μιας εξαρτημένης μεν αλλά καρποφόρας πολιτικής, η οποία άφηνε περιθώρια για διεξαγωγή στρατιωτικών επιχειρήσεων με στόχο την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης. Η συρρίκνωση παρόλα αυτά της επικράτειας του αυτοκρατορικού κράτους της Θεσσαλονίκης μετά τη μάχη της Κλοκότνιτσας περιόρισε το διαθέσιμο για το κράτος πλεόνασμα και συνεπώς επέβαλε μετά το 1230 την αναθεώρηση των επιδιώξεων του δεσπότη Μανουήλ.

Στο εξής παρά τη συρρίκνωσή του το κράτος του δεσπότη Μιχαήλ Β΄ δεν περιοριζόταν στον ηπειρωτικό πυρήνα· συμπεριλήφθησαν σ' αυτό περιοχές της Θεσσαλίας καθώς και το Δυρράχιο. Για να επανέλθουμε στο θέμα μας ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτά αφενός η εκχώρηση και από αυτόν τον ηγεμόνα προνομίων στους Ραγουσαίους εμπόρους και αφετέρου η άφιξη πρεσβείας από τη Γένουα στο ηπειρωτικό κράτος, η οποία πιθανώς αφορούσε και σε εμπορικές συμφωνίες.⁷¹⁹ Γίνεται δηλαδή φανερό ότι ο Μιχαήλ Β΄ σύναψε εμπορικές συμφωνίες με τις δύο κυριότερες και ανταγωνιστικές δυνάμεις της Βενετίας, τη Ραγούσα και τη Γένουα, γεγονός που δεν εκπλήσσει, αν σκεφθεί κανείς ότι ο ίδιος είχε συμμαχήσει με τον Γερμανό αυτοκράτορα και τον πρίγκιπα της Αχαΐας, προκειμένου να καταλύσουν τη Λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης. Σ' αυτό το πλέγμα σχέσεων που συνάπτει η μη παραχώρηση προνομίων στους Βενετούς εξηγείται από την πολιτική των τελευταίων, ότι δηλαδή εξακολουθούσαν να αγωνίζονται για την επιβίωση της Λατινικής αυτοκρατορίας.

⁷¹⁸ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 25, 33, 40-41. Εφραίμ, *Χρονική ιστορία*, σσ. 7687-7698, 8050-8059, 8063. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 26-28. Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, σ. 461, 468, 473.

⁷¹⁹ Bartholomaeus, *Annales*, σ. 177.

2. Η Ήπειρος ως διακύβευμα ποικίλων δυνάμεων Ανατολής και Δύσης (1261-1318)

Η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 από το κράτος της Νίκαιας, όπως ήταν αναμενόμενο, αναπροσδιόρισε τη γεωπολιτική λειτουργία του κράτους της Ηπείρου. Ο νέος βασιλεύς Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος έτος συνεχίζοντας να προβάλλει τη συμβολική σημασία της Κωνσταντινούπολης ως την «τῆς οἰκουμένης ἀκρόπολιν», ήγειρε αξιώσεις πολιτικής οικουμενικότητας. Παράλληλα, επεχείρησε να νομιμοποιήσει το σφετερισμό της εξουσίας βασιζόμενος στην ευγενή του καταγωγή καθώς και τη συγγένειά του με τους Κομνηνούς και τους Λασκαρίδες.⁷²⁰ Στο πλαίσιο αυτής της ρητορικής του οικουμενισμού εντάσσονται και οι επιχειρήσεις ανασύστασης της παλαιάς βυζαντινής επικράτειας, με ευρωπαϊκό κυρίως προσανατολισμό, επομένως και η ενσωμάτωση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας.⁷²¹

Κατά την ίδια εποχή στη Δύση, όπως είναι γνωστό, κλιμακωνόταν η ιδεολογική διαμάχη των εκπροσώπων της τάσης για μακροπρόθεσμη απεξάρτηση από τον παποσύνη. Ειδικότερα, η άσκηση αυτόνομης πολιτικής από τον Μανφρέδο, στο βασίλειο της Σικελίας και τις περιοχές που ήταν υπό την εξουσία του (*οὐδὲ γὰρ ἠβούλοντο... ὑποκατακλίνεσθαι καθ' ὃ τι καὶ λέξοι καὶ πράξοι ὁ τῆς ἐκκλησίας ἐπειλημμένος*), είχε οδηγήσει τον πάπα στην αναζήτηση συμμάχων ικανών να συμβάλουν στην εδραίωση της παπικής επικυριαρχίας στην Ιταλία και στην εκθρόνιση της δυναστείας των Hohensaufen.⁷²² Προκειμένου να επικαλυφθούν τα

⁷²⁰ Grégoire, *Michaelis Palaeologi*, σ. 457: *Κωνσταντινούπολις ἡ τῆς οἰκουμένης ἀκρόπολις ὑπὸ Ῥωμαίους δε πάλιν γέγονε*. Για την επιχειρηματολογία του Μιχαήλ Η΄ σχετικά με την νομιμοποίηση της εξουσίας του βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 119, 230, 268. Μαυρομαμάτης Λ., *Οι πρώτοι Παλαιολόγοι προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983, σ. 19. Laiou A., «The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period», *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, εκδ. A. Laiou, Variorum 1992, σ. 135, 137.

⁷²¹ Ιωάννης Καντακουζηνός, *ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 504: *Μιχαὴλ τε γὰρ ὁ πρῶτος ἐκ Παλαιολόγων ἄρξας πολλὴν ἐνεδείξατο σπουδὴν Ἀκαρνανίας ἔνεκα καὶ Θεσσαλίας καὶ στρατιὰν ἀπώλεσε πολλήν*. Για τις επιχειρήσεις ανάκτησης βυζαντινών εδαφών από τους δύο πρώτους Παλαιολόγους βασιλεῖς βλ. Laiou A., *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, Cambridge 1972, σ. 11, 21, 26, 30. Smyrlis K., «The State, the Land, and Private Property. Confiscating Monastic and Church Properties in the Palaiologan Period», *Church and Society in Late Byzantium*, σ. 60, όπου δικαιολογείται από τον Μιχαήλ Η΄ η δήμευση τμήματος της περιουσίας της μονῆς Βατοπεδίου, καθώς τα χρήματα αυτά ήταν απαραίτητα, για να πραγματοποιηθούν εκστρατείες, με στόχο την επέκταση των συνόρων του Βυζαντινού κράτους και την εκδίωξη των Λατίνων.

⁷²² Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 249. *Χρονικὸν Μορέως*, στ. 5978: *τὴν ἐκκλησίαν ἐμούρτευν ὡς τύραννος ὅπου ἦτον καὶ στ. 6183-84: αὐτόνον γὰρ τὸν ροῖ Μαφρὲ καὶ μὲ τοὺς Γημηπλίνους/ ὅπου εἶναι ἐχτροὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἶναι ἀφωρισμένοι*. Στο *Χρονικὸν* ο Μανφρέδος παρουσιάζεται ως τύραννος που καταπατούσε τα «δικαία» της εκκλησίας. *Chronique de Morée*, σ. 162, § 419: *il le coroneroit dou reigne de Cecille et celui de Puille* καὶ σ. 164-5, § 426 καὶ σ. 167, § 431: *car ores estoit il certains de recovrer la seignorie de sainte Ecglise, que li Alemant lui avoient toulu et prins a tort et a pechié par leur orgueil et percecucion*. Για το αίτημα του πάπα Κλήμεντα Δ΄

πολιτικά αυτά κίνητρα και να σχηματισθεί μια συγκροτημένη ιδεολογία, η οποία θα αιτιολογούσε σταυροφορίες εναντίον κοσμικών ηγεμόνων, η κουρία προέβαλε την ιδεολογική διαμάχη κοσμικής εξουσίας και παποσύνης στη Δύση ως ζήτημα που αφορούσε τελικά σε ολόκληρη την χριστιανοσύνη. Ειδικότερα μάλιστα συνέδεε το ζήτημα αυτό με την ανάγκη παροχής βοήθειας προς τους Αγίους Τόπους.⁷²³ Στην αναζήτηση παπικών συμμάχων ανταποκρίθηκε ο αδελφός του Γάλλου βασιλέα Κάρολος Α΄ Ανδηγαυός (1266-1285), λαμβάνοντας και τα σχετικά προνόμια.⁷²⁴ Οι προκαταρκτικές συμφωνίες που συνήφθησαν προέβλεπαν ότι, εάν ο Ανδηγαυός επιτύγχανε το στόχο του, θα ελάμβανε από τον πάπα ως ανταμοιβή το στέμμα της Σικελίας και θα γινόταν φεουδαλικός υποτελής του. Η εξουσία όμως του Καρόλου Α΄ θα περιοριζόταν αποκλειστικά στο βασίλειο της Σικελίας, καθώς η προσφορά σε αυτόν και του γερμανικού στέμματος θα σήμαινε την πολιτική ενοποίηση του χώρου και θα έθετε εκ νέου σε κίνδυνο την κοσμική επιρροή της παποσύνης. Τελικά το έτος 1266 ο Κάρολος Α΄ Ανδηγαυός στέφθηκε βασιλέας στη βασιλική του Αγίου Πέτρου και μετά την μάχη στο Μπενεβέντο και το θάνατο του Μανφρέδου έγινε κύριος του σικελικού βασιλείου.⁷²⁵

Η πολιτική αυτή εξέλιξη στη Δύση, που συνέπεσε με την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Βυζαντινούς στην Ανατολή, εξημίωσε τα βενετικά συμφέροντα στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου και τον Εύξεινο, ενώ αντίθετα ευνοούσε την επαναδραστηριοποίηση των Γενουατών.⁷²⁶

Στη συνέχεια, αν και η Λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης είχε πάψει να υφίσταται ως πολιτικός σχηματισμός, ο εξόριστος Βαλδουίνος

προς τους τραπεζίτες και τους εμπόρους της Σιένας και της Φλωρεντίας, προκειμένου αυτοί να χρηματοδοτήσουν την κατάκτηση του βασιλείου της Νεαπόλεως από τον Κάρολο Α΄ Ανδηγαυό βλ. J. LeGoff, *Marchands et banquiers du Moyen Âge*, PUF, Παρίσι 1986 [1956], σ. 62. Η νίκη των γαλλικών στρατευμάτων σήμανε για τους τραπεζίτες αυτούς, για περισσότερο από έναν αιώνα, την οικονομική κυριαρχία στη νότιο Ιταλία και τη Σικελία.

⁷²³ Housley N., *The Italian Crusades. The Papal-Angevin Alliance and the Crusades against Christian Lay Powers 1254-1343*, Οξφόρδη 1982, σ. 69-70, 145, 257.

⁷²⁴ Αυτ., σ. 133-4.

⁷²⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικά ιστορία*, τ. 1, σ. 249: τάξας ἐκεῖνον εἰς τὴν αὐτῶν ῥῆγα και τ. 2, σ. 411: ἐμεγαλύνετο ῥῆξ ὁ πρότερον κόντος...τοῦτο γὰρ οἱ καὶ συμπεφωνημένος μισθὸς ἦν παρὰ τῆς ἐκκλησίας. Χρονικὸν Μορέως, στ. 5999: νὰ ἐνι ῥῆγας τῆς Σικελίας καὶ τοῦ ρηγάτου Πουλίας και στ. 6085-86: ρῆγαν μὲ στέψη Σικελίας, τὸ σκῆπτρον νὰ μὲ δώση/ νὰ εἶμαι γὰρ διαφέστορας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης και στ. 6175: τὸν μισὶρ Κάρλον ἔστεψεν ρῆγαν τῆς Σικελίας. *Chronique de Morée*, σ. 168, § 434: *et corona le conte de la corone d' or et...le fist roy de Cecille et le revesti de la verge d'or* και σ. 169, § 437: *Et ainxi comme a Dieu plot, si donna la victoire au bon roy Charle et vainqui le roy Maffroy; et fu mors en celle bataille* και σ. 169, § 438: *Et puis...si fu rois dou reame de Cecille et de tout ce que li roys Maffroys tenoit par sa thirranie*. Για τη φεουδαλική σχέση ανάμεσα στον πάπα και τον Κάρολο Α΄ βλ. Jordan E., *Les origines de la domination angevine en Italie*, τ. 2, Νεά Υόρκη 1960, σ. 422, 429, 432, 444.

⁷²⁶ Thiriet, *Romanie Vénitienne*, σ. 141-142, 147.

εξακολουθούσε να διατηρεί τον τίτλο του και την επικυριαρχία στις λατινικές κτήσεις της Ρωμανίας. Αυτό οφείλεται ακριβώς στο πολύπλοκο δυτικό σύστημα υποτέλειας, που επέτρεπε στον αυτοκράτορα να ασκεί το ρόλο του επικυρίαρχου ακόμη και εξόριστος, κάτι το οποίο πρέπει εδώ να τονιστεί για να γίνει αντιληπτή η δυναμική του φαινομένου του ενοφθαλμισμού του συγκεκριμένου μοντέλου στην Ανατολή.⁷²⁷ Οι Ανδηγαυοί βασιζόμενοι σε αυτή την πολιτική του τίτλου επεχείρησαν, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, την αποκατάσταση του έκπτωτου Λατίνου αυτοκράτορα σε μια προσπάθεια να προλάβουν την κυριαρχία άλλων δυνάμεων της Δύσης στη Μεσόγειο.

Η πρώτη συμφωνία για την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης επισφραγίστηκε με τη συνθήκη του Viterbo που υπεγράφη το 1267 στο παλάτι του πάπα Κλήμεντα Δ΄, ανάμεσα στον εξόριστο Βαλδουίνο Β΄, τον πρίγκιπα της Αχαΐας Γουλιέλμο Βιλεαρδουίνο και τον Κάρολο Α΄ Ανδηγαυό.⁷²⁸ Οι Βενετοί, αν και επιθυμούσαν την ανασύσταση της Λατινικής αυτοκρατορίας για οικονομικούς και εμπορικούς λόγους, δεν συμμετείχαν τελικά στην παραπάνω συνθήκη, καθώς είχαν ήδη συνάψει πενταετή ανακωχή με το Βυζαντινό βασιλέα.⁷²⁹ Άμεση συνέπεια της υλοποίησης της συνθήκης ήταν η προσάρτηση της Κέρκυρας από τους Ανδηγαυούς με τη συγκατάθεση της Αγίας Έδρας, ενώ σταδιακά και έως το έτος 1272 είχαν θέσει υπό τον έλεγχό τους και περιοχές της απέναντι αδριατικής ακτής, όπως ο Αυλώνας και το Δυρράχιο, πόλη που έγινε τελικά η πρωτεύουσα του ανδηγαυικού βασιλείου της Αλβανίας.⁷³⁰ Τα σχετικά με την κατάληψη καθώς και την πολιτική, κοινωνική και οικονομική οργάνωση των παραπάνω περιοχών έχουν ήδη απασχολήσει κατ' επανάληψη τη νεώτερη έρευνα.⁷³¹ Το Ανδηγαυικό βασίλειο της Αλβανίας χαρακτηρίζεται ως ένα καθεστώς στρατιωτικής κατοχής, χωρίς συνεκτική πολιτική δομή και οργάνωση, το οποίο δεν διέσπασε μόνο τις προϋπάρχουσες πολιτικές δομές στην περιοχή, αλλά προκάλεσε ανακατατάξεις και στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο. Μια χερσαία όμως ενοποίηση Δυρραχίου και Αυλώνα δεν κατέστη τελικά δυνατή.⁷³²

⁷²⁷ Lock P., *The Franks in the Aegean 1204-1500*, Λονδίνο 1995, σ. 164. Σακελλαρίου, *Ανδηγαβοί*, σ. 285.

⁷²⁸ Nicol, *Despotate*, τ. 2, σ. 12. Laiou, *Constantinople*, σ. 3. Ντούρου-Ηλιοπούλου Μ., *Η ανδηγαυική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α΄ (1266-1285)*, Αθήνα 1987, σ. 33, 50-51.

⁷²⁹ O Thiriet, *Romanie Vénitienne*, σ. 148-9, αναφέρει επίσης ότι η συνθήκη του Viterbo προέβλεπε την αναγνώριση των βενετικών προνομίων στη Ρωμανία.

⁷³⁰ Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, σ. 64-65, 72. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 231, 235-6, 238-9.

⁷³¹ Βλ. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*. Ducellier, *Façade maritime*.

⁷³² Ducellier, *Façade maritime*, σ. 273-5.

Ένας από τους όρους επίσης της συνθήκης του Viterbo ήταν η εκχώρηση των προικίων γαιών της χήρας του Μανφρέδου Ελένης Δούκαινας από τον έκπτωτο Λατίνο αυτοκράτορα στον Κάρολο Α΄ Ανδηγαυό, ο οποίος αποκτούσε πλέον, θεωρητική τουλάχιστον, επικυριαρχία σε τμήμα του ηπειρωτικού κράτους.⁷³³

Με βάση τα παραπάνω, καθίσταται σαφές ότι το νέο δίκτυο εξουσιών δεν μπορεί να αγνοηθεί, προκειμένου να γίνει κατανοητή η μεταβολή της γεωπολιτικής θέσης της μεσαιωνικής Ηπείρου και τελικά, όπως θα φανεί σε διακύβευμα το οποίο θα διεκδικήσουν ποικίλες δυνάμεις: πάντως στη μετά το 1261 συγκυρία στην περιοχή συγκρούονται δύο αντίθετες δυνάμεις, οι Ανδηγαυοί και οι Βυζαντινοί. Μέχρι πρόσφατα υποστηριζόταν στην ιστοριογραφία ότι οι ανδηγαυικές αξιώσεις για την Ήπειρο ήταν η απαραίτητη προϋπόθεση, το προγεφύρωμα για την υλοποίηση της σχεδιαζόμενης πολιτικής τους προκειμένου να οδηγηθούν στην Κωνσταντινούπολη μέσω των χερσαίων οδικών αξόνων. Ωστόσο νεώτερες μελέτες αναθεωρούν την άποψη αυτή –η οποία σημειωτέον βασιζόταν στη σύγχρονη της εποχής (1267) ιστοριογραφία– και ερμηνεύουν τις αξιώσεις των Ανδηγαυών για την Ήπειρο αλλά και γενικότερα τη συμμετοχή τους στη συνθήκη του Viterbo ως σχέδιο που επέτρεπε στον βασιλέα της Σικελίας να δημιουργήσει μια ζώνη ασφαλείας και ελέγχου ανατολικά του νέου του βασιλείου, δηλαδή στη νότια Αδριατική και το Ιόνιο.⁷³⁴ Οι δεύτεροι, οι οποίοι μετά την μάχη της Πελαγονίας ήλεγχαν ήδη ορισμένα κομβικά σημεία (Βεράτιο), επιχειρούσαν την ενσωμάτωση ολόκληρης της περιοχής στην ανασυσταθείσα αυτοκρατορία. Στο πλαίσιο αυτό των αντίθετων στοχεύσεων και πιέσεων οι ηγεμόνες του ηπειρωτικού κράτους επιχειρούσαν να υπεκφύγουν την ενσωμάτωση στις διακρατικές σχέσεις.

Η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης σήμαινε πρωταρχικά την αποκατάσταση του αυτοκρατορικού προτύπου και την ιδεολογική του διαιώνιση. Για το λόγο αυτό ακριβώς η βυζαντινή ιστοριογραφία εστιάζει εφεξής στην προβολή της εγκεντρισμένης εξουσίας. Ταυτόχρονα όμως δεν διέφευγε και η αναντιστοιχία του παραδοσιακού προτύπου με την πολιτική πραγματικότητα. Τίθεται επομένως το ερώτημα κατά πόσον ήταν δυνατό η υπό ανασύσταση αυτοκρατορία να νοείται με τον παραδοσιακό τρόπο, δηλαδή ως ενιαία πολιτική επικράτεια με μοναδικό φορέα της ιδεολογίας της τον απόλυτο βασιλικό μονάρχη. Η κατανόηση του παραπάνω

⁷³³ Nicol, *Despotate*, τ. 2, σ. 12. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Ανδηγαυική κυριαρχία*, σ. 51, 63. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 231.

⁷³⁴ Σακελλαρίου, *Ανδηγαυοί*, σ. 282-5.

προβλήματος μπορεί να γίνει εφικτή μέσω της εξέτασης των πολιτικών και κοινωνικών δομών της αυτοκρατορίας, όπως αυτές είχαν μετεξελιχθεί κατά την προηγούμενη περίοδο στα διάδοχα κράτη του Βυζαντίου υπό την επιρροή δυτικών προτύπων.⁷³⁵ Ειδικότερα στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε τους μηχανισμούς με τους οποίους επεχείρησαν οι δύο πρώτοι Παλαιολόγοι βασιλείς την ενσωμάτωση του ηπειρωτικού κράτους. Ταυτόχρονα θα αναζητήσουμε τον αναπόφευκτο αναπροσδιορισμό του λόγου ύπαρξης του κράτους αυτού μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261. Για να κάνουμε κατανοητό τον νέο του ρόλο –τις ταλαντεύσεις του ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους Δυτικούς και (εκτός από την οικονομική του θέση που διαγράφηκε όπως είδαμε ως το 1261) τη συμμετοχή του οικονομική και πολιτική σ’ ολόκληρη την περίοδο από την ίδρυσή του ως το 1318– θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε την αντίληψη σχετικά με την εξουσία που είχε η ηγεμονική οικογένεια του κράτους της Ηπείρου καθώς και τις δράσεις των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων εντός αυτού.

Το ζήτημα σε σχέση με τη συνέχεια της Νίκαιας-Κωνσταντινούπολης τίθεται ήδη στις παραμονές του 1261 με όρους ανταγωνιστικούς: η ένταξή του σε μια αυτοκρατορία μ’ άλλα λόγια αποτελούσε οριστικά παρελθόν. Μια σαφή εικόνα για το θέμα δίδει ο Παχυμέρης παρουσιάζοντας τον δεσπότη Μιχαήλ, ήδη πριν την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, να επιχειρηματολογεί ότι η ενσωμάτωση της επικράτειάς του στο κράτος της Νίκαιας δεν ήταν απαραίτητη. Ειδικότερα ο ηγεμόνας της Ηπείρου αμφισβητώντας το βασιλικό αξίωμα του Μιχαήλ Η΄, υποστηρίζει ότι, εφόσον η έδρα του κράτους των Παλαιολόγων ήταν μια πόλη της Βιθυνίας, και όχι η ίδια η Κωνσταντινούπολη –πόλη άλλωστε ταυτισμένη με την εγκεντρισμένη μοναρχία– δεν υπήρχε λόγος να επιχειρείται η ανασύσταση της άλλοτε ενιαίας βυζαντινής επικράτειας: *ὡς οὐκ ἀνάγκη, αὐτοῦ τοῦ βασιλέως τὸν τὴν βασιλείας θρόνον - ὁ δ’ ἦν Κωνσταντινούπολις - μὴ κατέχοντος, αὐτὸν ἀπαιτεῖσθαι τὸ λείπον.*⁷³⁶ Για το λόγο αυτό παροτρύνει τον Μιχαήλ Η΄ να διεκδικήσει την Κωνσταντινούπολη (*ἀπαιτητέα γὰρ εἶναι μᾶλλον τὸν θρόνον τοὺς Ἰταλούς*) και όχι την Ἡπειρο (*τὰ κατὰ δύσιν*).

Πόσο η ιδέα της ενιαίας αυτοκρατορίας είχε παρέλθει ανεπιστρεπτί φαίνεται στη μετά το 1261 συγκυρία, ακόμη δηλαδή και μετά την ανάκτηση της

⁷³⁵ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 318. Μαυρομάτης, *Οι πρώτοι Παλαιολόγοι*, σ. 14-15, 31. Για τις κυριότερες αλλαγές στην εδαφική οργάνωση και διοίκηση των επαρχιών κατά την παλαιολόγεια εποχή βλ. Maksimović, *Byzantine Provincial Administration*, σ. 32, 269-270.

⁷³⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 275.

Κωνσταντινούπολης και το τέλος της «αιχμαλωσίας» ο δεσπότης Μιχαήλ δεν φαίνεται διατεθειμένος να προβεί στην ενσωμάτωση της επικράτειάς του στην υπό ανασύσταση αυτοκρατορία. Η άρνησή του αυτή θέτει ακριβώς το ιστορικό ζήτημα που διατυπώσαμε πιο πάνω, δηλαδή του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται πλέον την εξουσία ή μ' άλλα λόγια του γεωπολιτικού του ρόλου εκτός της (παραδοσιακής) αυτοκρατορικής συλλογιστικής. Η επιχειρηματολογία επόμενο ήταν να προσαρμοστεί ανάλογα ώστε να απονομιμοποιήσει το αντίπαλο βυζαντινό κέντρο εξουσίας. Πρόβαλε την επικράτεια (*χώραν*), την οποία είχαν συγκροτήσει οι πρόγονοί του ως «κλῆρο» του, ως αγαθό δηλαδή μεταβιβάσιμο στους απογόνους του: *καὶ τοῖς ἐξ ἐκείνων εἰς διαδοχὴν καταλείπειν ὡς σφέτερον κληρον ἐξ ἀρετῆς*. Στο πλαίσιο αυτής της νεωτερικής νομιμοποιητικής επιχειρηματολογίας η απαίτηση του βασιλέως Μιχαήλ Η' στην Κωνσταντινούπολη φάνταζε αν όχι δίκαιη πάντως ξένη προς τη παγιωθείσα ιδεολογία στη βυζαντινή «δύση». Δεν διστάζει μάλιστα να πιάσει το νήμα από το πιο πρόσφατο λατινικό παρελθόν, για να θυμίσει τις απαρχές του ηπειρωτικού κράτους, δηλαδή ότι δεν είχε αποσπασθεί από το Βυζάντιο, αλλά από τη Λατινική αυτοκρατορία.⁷³⁷

Η επιχειρηματολογία του δεν περιοριζόταν στα λόγια. Ενδεικτικό της εκπεφρασμένης αυτής πρόθεσης του δεσπότη να μην ενταχθεί στο κράτος των Παλαιολόγων, ήταν το ότι εξακολουθούσε να διευρύνει τα όρια της επικράτειάς του. Ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος ανέθεσε την αναχαίτιση του αντιπάλου του αρχικά στον Στρατηγόπουλο, ενώ, μετά από την σύλληψη του τελευταίου, ανέθεσε την επανένταξη του κράτους της Ηπείρου στην αυτοκρατορία ως παλαιού τμήματος αυτής (*ὡς πάλαι τῇ βασιλείᾳ προσήκουσαν*) στον αδελφό του, τον δεσπότη Ιωάννη.⁷³⁸ Οι πολεμικές συγκρούσεις προκαλούσαν φθορά και στις δύο πλευρές. Στην Κωνσταντινούπολη δεν φαίνεται να υπήρχε ομοφωνία με την προτεραιότητα του βασιλέως να στραφεί στην κατάκτηση της «δύσης». Ο Παχυμέρης εκφράζοντας ίσως κάποια παρόμοια τάση δεν παραλείπει να καυτηριάσει την αυτοκρατορική πολιτική που ανάλωνε πολεμικό δυναμικό στη «δύση», αποδυναμώνοντας έτσι τα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας: *ταῖς γὰρ ἀληθείαις ἀσχολουμένου τοῦ βασιλέως τοῖς δυτικοῖς, ὡς δῆθεν ἀνακαλουμένου τῇ βασιλείᾳ τὸ λείπον, ἡσθένει τὰ καθ' ἑω*

⁷³⁷ Αυτ., σ. 275 σ. 271-3: *οὐδὲ γὰρ ἦν αὐτὸν προφασίζεσθαι ὅτι, ἔξω που τῆς πατρίδος ὄντος τοῦ βασιλέως, δικαιοῦτ' ἂν κάκεῖνος τὰ μέρη κατέχειν.*

⁷³⁸ Αυτ., σ. 275.

διχόθεν.⁷³⁹ Από την άλλη πλευρά ο δεσπότης Μιχαήλ, αν και στην προσπάθεια διεύρυνσης της επικράτειάς του ενισχύθηκε στρατιωτικά από τους Λατίνους, κατέληξε τελικά να συνθηκολογήσει με τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο δίδοντας όρκο πίστης. Η ένορκη συνθηκολόγηση επισφραγίστηκε και με ένα γάμο ανάμεσα στο δεσπότη Νικηφόρο, υιό του δεσπότη Μιχαήλ, και την ανεψιά του αυτοκράτορα Άννα (1265).⁷⁴⁰

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η πολιτική σχέση του βασιλέως με τον Μιχαήλ βασίζεται στην ένορκη πίστη που απέδωσε ο δεσπότης, η οποία αργότερα επισφραγίστηκε με μια επιγαμία. Ακολούθως, ο βασιλέας, ακριβώς λόγω αυτής της επιγαμίας, επικύρωσε την κατοχή του δεσποτικού αξιώματος που ήδη είχε εκχωρηθεί στον Νικηφόρο από τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρι, επιχειρώντας ουσιαστικά με τον τρόπο αυτό, μέσω δηλαδή των διευρυμένων δικτύων συγγενείας, να διασφαλίσει την επαρχιακή συνοχή της αυτοκρατορίας.⁷⁴¹

Η αντίληψη του Μιχαήλ Β΄ για το πρότυπο εξουσίας, ως κληροδοτήσιμου αγαθού που εγγράφεται σε ένα γεωγραφικό χώρο και εκφράζεται με όρους κατοχής, ανιχνεύεται ακόμη μια φορά μέσα από τις πηγές με αφορμή το θάνατο του δεσπότη (1266/8). Ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρεται στη διανομή της επικράτειας του δεσπότη ανάμεσα στους δύο γιούς του: *σχίζει μὲν καὶ τὴν ὅλην αὐτοῦ ἐπικράτειαν εἰς δύο μερίδας*.⁷⁴² Ειδικότερα, το ένα τμήμα που κληροδοτεί στον υιό του Νικηφόρο, περικλείεται στον όρο «παλαιὰ Ἡπειρος» με σύνορα σαφώς ορισμένα, ενώ το άλλο, που περιγράφεται με όρους αρχαϊζοντες (*Πελασγὸς καὶ Φθιώτας, ἔτι τε Θεσσαλὸς καὶ Λοκροὺς καὶ Ὀζόλας*), κληρονομεί ο νόθος υιός του Ιωάννης.⁷⁴³ Η ιδεολογία αυτή της εξουσίας ως ζεύγος κατοχής-κληρονομικότητας συμπυκνώνεται και στους

⁷³⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 317. Για τις σχετικές με την ελλιπή θωράκιση των ανατολικών συνόρων του βυζαντινού κράτους αιτιάσεις κατά του Μιχαήλ Η΄ βλ. Failler A., «Signification du terme «Dutikoi» dans l'histoire de Pachymère», *Actes du XVe congrès international d'Etudes Byzantines*, Athènes, Sept. 1976, IV Histoire, Communication, Athènes 1980, σ. 115-6, 119. Laiou, *Italy*, σ. 80. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 270.

⁷⁴⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, 283, 285: *καὶ περὶ τῶν μελλόντων ἐχέγγυον ἀσφαλὲς τοὺς ὄρκους ἐδίδου* και σ. 315, 317: *εἴτα καὶ τὸν Νικηφόρον εἰς ἑαυτὸν συγκαλέσας κατὰ Κωνσταντίνου, κρατύνει μὲν τὸ ἀξίωμα*. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, τ. 1, σ. 90-92: *καὶ ἦν ἡ τοιαύτη συζυγία βεβαίως τῶν ἐκεῖθεν σπονδῶν* και σ. 130. Για τους όρκους πίστης, τους οποίους απέδωσαν οι ηγεμόνες της Ηπείρου και της Θεσσαλίας στον Μιχαήλ Η΄ βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 139.

⁷⁴¹ Ασωνίτης, *Πρακτικὴς πολιτικοἰδεολογικῆς σύνδεσης*, σ. 153.

⁷⁴² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, τ. 1, σ. 110. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 2, σ. 399: *τοῦ δεσπότη Μιχαήλ ἐξ ἀνθρώπων γεγονότος καὶ τὸν μὲν Νικηφόρον ἐπὶ τῇ ἰδίᾳ ἀρχῇ καταλείψαντος, τῷ γε νόθῳ Ἰωάννῃ χώραν οὐκ ὀλίγην διανενημκότος ἰδία*.

⁷⁴³ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, τ. 1, σ. 110: *ὀρίζεται δὲ πρὸς δύσεως Ἀδριατικῷ τὲ καὶ Ἰονίῳ πελάγει, πρὸς δ' ἄρκτων ὄρεσιν ὑψηλοῖς τῷ τὲ Πύδνῳ καὶ τοῖς Ἀκροκεραυνίοις ὀνομαζομένοις, ἐκ δὲ μεσημβρίας τῇ Κερκυραίων νήσῳ καὶ τῇ Κεφαλληνίᾳ*.

στίχους του *Χρονικού του Μορέως*: κι ἀφῆκεν κληρονόμον του κὺρ Νικηφόρον τὸν υἱὸν του/ ἐκείνου ἐπαρέδωκεν τὸ δεσποτᾶτον ὅλον.⁷⁴⁴

Αλλά και στη Βυζαντινὴ αυτοκρατορία το μοντέλο αυτό, μέσω κυρίως Δυτικῶν προσώπων στην αυτοκρατορική οικογένεια, σταδιακά ριζώνει. Η παραπάνω πρόνοια του δεσπότη Μιχαήλ για διανομή της εξουσίας και της επικράτειάς του παρουσιάζει αναλογίες με τα καινοτόμα πολιτικά σχέδια της αυτοκράτειρας Ειρήνης (1273-1317), δεύτερης συζύγου του βασιλέως Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου. Όπως είναι γνωστό, αυτή επιθυμούσε τη διανομή της αυτοκρατορικής επικράτειας στους υιούς της κατά «τρόπον Λατινικόν», ως πατρική κληρονομιά: *Ρωμαίων πόλεις καὶ χώρας ἄρχειν κατὰ μέρη τῶν υἱέων ἕκαστον, ὡς οἰκείου κλήρου καὶ κτήματος τοῦ λαχόντος, ἐκ πατρῶν...κατιόντος*.⁷⁴⁵ Το νεωτερικό αυτό ἔθος θα εξασφάλιζε σε κάθε κληρονόμο την άσκηση αυτόνομης εξουσίας στο πλαίσιο μιας φυγόκεντρης πολιτικής που αμφισβητούσε το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο και ἐπληττε την ιδεολογία της ἐγκεντρισμένης εξουσίας: *αὐτονόμους δὲ καὶ αὐτοκράτορας ἐκάστους καὶ μηδένα μηδενί ὑπακούοντας*.⁷⁴⁶ Ειδικότερα η Ειρήνη εἶχε αναλώσει πολλά χρήματα προκειμένου να καταστήσει τον πρώτο υἱό της ηγεμόνα, «ἄρχοντα», μιας ευρείας περιοχής στα δυτικά (*Αἰτωλῶν τε καὶ Ἀκαρνάνων καὶ ὅση τῆς Ἠπείρου περίχωρος*), ἐγχείρημα το οποίο τελικά απέτυχε.⁷⁴⁷ Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ὅτι η νεώτερη ἔρευνα ἔχει καταδείξει ὅτι και στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, ἀκόμη και πριν ἀπὸ την παλαιολόγεια ἐποχή, καταγράφονται διαφοροποιήσεις ως προς την ἀντίληψη του αυτοκρατορικού ἀξιώματος καθώς και τον τρόπο διαδοχής, στοιχεία που

⁷⁴⁴ *Χρονικὸν Μορέως*, στ. 3085-3086. *Chronique de Morée*, σ. 74, § 212: *si lui recomanda le pays, et l'en fist seignor et hoir*.

⁷⁴⁵ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, τ. 2, σ. 233. Για τη σχετική με το χώρο και την εξουσία ιδεολογία της Ειρήνης Μομφερατικής βλ. Laiou, *Constantinople*, σ. 48. Μαυρομμάτης, *Οἱ πρότεροι Παλαιολόγοι*, σ. 47-8. Ο Failler A., «Le second mariage d'Andronic II Palaiologos», *REB* 57 (1999), σ. 226, ἀναφέρει ὅτι τα παιδιά ἀπὸ το δεύτερο γάμο του Ανδρονίκου Β΄ με την Ειρήνη δεν εἶχαν δικαιώματα στον αυτοκρατορικό θρόνο, καθώς η διαδοχή εἶχε ἤδη εξασφαλισθεῖ ἀπὸ τον πρώτο του γάμο με την κόρη του βασιλέως της Ουγγαρίας. Teoteoi Th., «La notion d'autonomie chez Nicéphore Grégoras», *Byzantina et Daco-Romana*, σ. 195.

⁷⁴⁶ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, τ. 2, σ. 234. Γεώργιος Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 172: *Ἡ δὲ βασιλὶς καὶ δέσποινα Εἰρήνη...ἐνοχλοῦσα τὸν βασιλέα καὶ σύζυγον, ἵνα καὶ τοὺς υἱοὺς αὐτῆς κοινωνοὺς καὶ συμμεριστάς καταστήσῃ τοῦ κράτους. Ὁ δὲ βασιλεὺς ἀδύνατον εἶναι ἔλεγεν τὴν μοναρχίαν Ρωμαίων πολυαρχίαν ποιήσῃ*. Για τους μετασχηματισμούς της δομῆς της εξουσίας, την περίοδο αὐτή, ὑπὸ την ἐπιρροή δυτικῶν προτύπων, βλ. Μαυρομμάτης, *Οἱ πρότεροι Παλαιολόγοι*, σ. 45, 119. Barker J., «The Problem of Apanages in Byzantium During the Palaiologan Period», *Βυζαντινά* 3 (1971), σ. 106-7, 122. Maksimović L., «Η ἀνάπτυξη κεντρόφυγων ροπῶν στις πολιτικές σχέσεις Βυζαντίου και Σερβίας τον ΙΔ΄ αἰῶνα», *Βυζάντιο και Σερβία κατὰ τον ΙΔ΄ αἰῶνα*, ἐπιμ. Εὐ. Παπαδοπούλου κ. ἄ, Αθήνα 1996, σ. 283, 289. Maksimović L., «Genèse et caractère des apanages dans l'empire byzantin», *ZRVI* 14-15 (1973), σ. 150, 154.

⁷⁴⁷ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, τ. 2, σ. 240.

αναδεικνύουν τελικά μια πολιτική σκέψη αναντίστοιχη με την επίσημη αυλική ρητορική της εποχής.⁷⁴⁸

Επανερχόμενοι στη «δύση», πληροφορούμαστε ότι ο δεσπότης Νικηφόρος αρκέσθηκε στην επικράτεια που κληρονόμησε, ενώ αντίθετα ο αδελφός του Ιωάννης επεδίωκε την επέκταση της δικής του.⁷⁴⁹ Ο Μιχαήλ Η΄, αποφεύγοντας παρεμβάσεις στρατιωτικού χαρακτήρα, επέλεξε να συνθηκολογήσει με τον Ιωάννη. Η μεταξύ τους συνθήκη επισφραγίστηκε με το γάμο της κόρης τού Ιωάννη με έναν ανεψιό του βασιλέα, τον Ανδρόνικο. Ακριβώς λόγω αυτής της συγγενικής σχέσης που προέκυψε, ο Μιχαήλ Η΄ έδωσε (1272) το αξίωμα του σεβαστοκράτορος στον Ιωάννη, εντάσσοντάς τον με τον τρόπο αυτό στην ιεραρχία του πολιτικού συστήματος της αυτοκρατορίας.⁷⁵⁰ Όμως η αθέτηση των συμφωνιών από την πλευρά του τελευταίου και οι δηώσεις του στη βυζαντινή επικράτεια (*συχνά παρασπονδῶν τὴν Ρωμαίων ἐδήου γῆν*) προκάλεσαν εκστρατεία του βυζαντινού στρατού υπό τον δεσπότη Ιωάννη, αδελφό τού Μιχαήλ Η΄. Αυτή η στρατιωτική επιχείρηση, παρά τις αρχικές αποτυχίες, κατέληξε σε θετικό αποτέλεσμα χάρη στη στρατιωτική συνδρομή του Δούκα των Αθηνών.⁷⁵¹

Οι άλλοι δύο γνήσιοι υιοί και κληρονόμοι του Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου, Μιχαήλ και Ιωάννης⁷⁵², επειδή δεν ήθελαν να τεθούν υπό την κηδεμονία του αδελφού τους Νικηφόρου, κατέφυγαν στον βυζαντινό βασιλέα.⁷⁵³ Ο Παχυμέρης ερμηνεύει τη στάση τους αυτή, αποδίδοντάς τη στον άνισο τρόπο κατανομής της πατρικής τους κληρονομιάς. Για τον Μιχαήλ μάλιστα αναφέρει ότι το τμήμα της επικράτειας που είχε κληρονομήσει ήταν δυσανάλογο της κοινωνικής του θέσης: *ὧ δὲ καὶ μοῖρα τῶν τοῦ πατρὸς χωρῶν προσκεκληρωμένη οὐκ ἀποχρῶσα τῷ μεγέθει τῆς κατ' αὐτὸν ἀξίας*.⁷⁵⁴ Μάλιστα ευοδώθηκε και γάμος ανάμεσα στον Μιχαήλ και την κόρη τού

⁷⁴⁸ Angelov, *Imperial Ideology*, σ. 131-3 και σ. 204, όπου οι πολιτικές ιδέες του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι και σ. 280, όπου κριτική του Γεωργίου Πελαγονίας σχετικά με το αυτοκρατορικό αξίωμα και σ. 281.

⁷⁴⁹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 111: *ὁ δὲ νόθος Ἰωάννης, ἀκάθεκτος ὢν τὴν ὁρμὴν καὶ ποικίλος τὴν σύνεσιν, οὐκ ἡρέμει τοῖς οἰκείοις ἀρκούμενος*. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 2, σ. 399: *ὁ μὲν Νικηφόρος ἡγάπα κατέχων τὰ ἑαυτοῦ, ὁ δὲ Ἰωάννης καὶ ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα πηδᾶν ὠρέγετο*.

⁷⁵⁰ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 111: *καὶ ταῦτα τὸ σεβαστοκράτορος ἀξίωμα παρὰ τοῦ βασιλέως πρότῃται εἰληφώς*. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 2, σ. 401: *ἠβούλετο διὰ κήδους βεβαιώσασθαι τὴν εἰρήνην/ ὀνομάζων ἐξ ἀξιωματῶν...τὸν δὲ πενθερὸν Ἰωάννην σεβαστοκράτορα*. Για τον τίτλο του σεβαστοκράτορα, κατά την παλαιολόγεια εποχή, τον οποίο έφεραν και πρόσωπα που δεν είχαν άμεση συνάφεια με την αυτοκρατορική οικογένεια βλ. Ferjančić B., «Les Sébastokratores à Byzance», *ZRVI* 11 (1968), σ. 191.

⁷⁵¹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 111-115.

⁷⁵² Polemis, *Doukai*, σ. 95-96.

⁷⁵³ Αυτ., σ. 110: *δυσαρεστήσαντες τῇ τοῦ ἀδελφοῦ ἐπιτροπῇ καὶ ἐφορείᾳ...ἐς βασιλέα χωροῦσιν*.

⁷⁵⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 2, σ. 559.

βασιλέως Άννα, αφού παραμερίστηκαν, κατ' οικονομίαν, τα κωλύματα συγγενείας που υπήρχαν· στην πραγματικότητα για πολιτικούς λόγους (*τὰ τῶν βασιλέων συναλλάγματα ὡς εἰς εἰρήνην γινόμενα*). Ακριβώς, λόγω αυτής της υψηλής επιγαμίας, ο Μιχαήλ Η΄ εκχώρησε (1278) το αξίωμα του δεσπότη στο γαμβρό του πλέον Μιχαήλ, ο οποίος μάλιστα εισήλθε και σε μια σχέση υποτέλειας με τον αυτοκράτορα, επί λέξει «δοῦλος ἐν ὄρκοις».⁷⁵⁵

Σύμφωνα με πληροφορίες που αντλούμε από το έργο του Νικηφόρο Γρηγορά, ο οποίος σκιαγραφεί την προσωπικότητα του Καρόλου Α΄, ο νέος βασιλέας της Σικελίας διακρινόταν για τη συνέπεια των λόγων και των πράξεών του και μάλιστα για την αμεσότητα εφαρμογής αυτών. Ειδικότερα ο ιστορικός αναφέρεται στις ενέργειες του Δυτικού ηγεμόνα για την υλοποίηση της συνθήκης του Viterbo (1267) με την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Δεν παραλείπει να σημειώσει και τις ευνοϊκές για το σκοπό αυτό συνθήκες στην Ανατολή, την ασθενή δηλαδή οχύρωση της βυζαντινής πρωτεύουσας, η οποία είχε χάσει την οικιστική της συνοχή και χρειαζόταν ανοικοδόμηση.⁷⁵⁶ Εξάλλου ο Κάρολος Ανδηγαυός επεδίωκε να επωφεληθεί από το εγχείρημα αυτό χαράσσοντας τη δική του πολιτική στο πλαίσιο της ανατολικής Μεσογείου: *ἀλλὰ τὴν ὄλην...Ἰουλίου Καίσαρος καὶ Αὐγούστου μοναρχίαν ὠνειροπόλει, Κωνσταντινουπόλεως εἰ γένοιτο ἐγκρατὴς*.⁷⁵⁷ Για το λόγο αυτό άρχισε τις προετοιμασίες συγκέντρωσης των στρατευμάτων, τα οποία θα εκκινούσαν από το Βρινδήσιο και θα διέσχιζαν το Ιόνιο Πέλαγος, προκειμένου να αποβιβαστούν τελικά στο Δυρράχιο. Ως φεουδαλικός υποτελής του πάπα και βασιζόμενος στις συμφωνίες που είχαν συναφθεί, ο Κάρολος Α΄ ζήτησε την άδεια και τη συμβολή του

⁷⁵⁵ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 2, σ. 561. Για τις σχέσεις ανάμεσα στον Μιχαήλ και τον βυζαντινό βασιλέα βλ. Angelon, *Imperial Ideology*, σ. 340-1. Μαυρομάτης, *Οἱ πρότοι Παλαιολόγοι*, σ. 46, 119. Kazhdan, *Concepts of Freedom*, σ. 219, 220, 222-223.

⁷⁵⁶ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, τ. 1, σ. 123: *τὸ τὲ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀσθενὲς πολλαχόθεν διεσπασμένης καὶ διερρήγμενης*. Για τη συνθήκη του Viterbo και τις βλέψεις του Καρόλου Α΄ βλ. Σακελλαρίου, *Ανδηγαβοί*, σ. 283. Housley, *Italian Crusades*, σ. 19: Η προσπάθεια του Κονράδου Δ΄ να ανακτήσει τον έλεγχο του βασιλείου το 1267-8 οδήγησε στην οργάνωση μιας σταυροφορίας εναντίον του, εν συνεχεία στην ήττα του στη μάχη του Tagliacozzo και τέλος στην εκτέλεσή του στη Νεάπολη και σ. 152, όπου αναφέρεται πως ο Κονραδίνος διέθετε την υποστήριξη της τοπικής αριστοκρατίας.

⁷⁵⁷ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, τ. 1, σ. 123. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 2, σ. 461: *ὡς ἐντεύθεν ἐπὶ τῇ πόλει οἶεσθαι δικαιούσθαι*. Dourou-Eliopoulou M., «The Oriental Policy of Charles I and Angevin Settlement in Romania. A Model of Medieval Colonialism», *Βυζαντινά* 21 (2000), σ. 279, 280 και σ. 285, όπου ο Κάρολος Ανδηγαυός απέκτησε και τον τίτλο του βασιλέως της Ιερουσαλήμ και σ. 286. Dourou-Eliopoulou M., «Latin Presence in Romania and its Process of Hellenisation», *Interbalkanica. Rapports des Congrès*, Αθήνα 2006, σ. 222-3. Dourou-Eliopoulou M., «Les "Etrangers latins" en Roumanie angevine sous Charles Ier (1266-85)», *BSL* 59 (1998), σ. 70. Γιαννακόπουλος Κ., *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις 1258-1282*, Αθήνα 1969, σ. 147-8.

Κλήμεντος Δ΄ για τη διεξαγωγή της εκστρατείας εναντίον της Κωνσταντινούπολης.⁷⁵⁸ Όμως η διακήρυξη της ένωσης των δύο εκκλησιών στη σύνοδο της Λυών το 1274 (*τὸ μίαν μάνδραν γενέσθαι τὴν ἐκκλησίαν Θεοῦ*) και η αναγνώριση του παπικού πρωτείου (*ἀρχιερέων ὄντα τὸν πρώτιστον*) από τον Μιχαήλ Η΄ απέτρεψε προσωρινά την υλοποίηση των δυτικών σχεδίων εναντίον της βυζαντινής πρωτεύουσας, καθώς αυτά δεν ετύγχαναν πλέον της έγκρισης του πάπα. Και αυτό συνέβη ακριβώς λόγω της αποδοχής από τη βυζαντινή πλευρά των όρων που είχε θέσει ο Ρωμαίος ποντίφηκας για την ένωση των εκκλησιών. Επομένως εξέλιπαν πλέον και οι λόγοι που επέτρεπαν στον Κάρολο Α΄ να στραφεί εναντίον των χριστιανών της Ανατολής (*μηδὲ συγχωρεῖν χριστιανοῖς ἐπὶ χριστιανούς στρατεῦσθαι*).⁷⁵⁹ Η εξέλιξη αυτή επέτρεψε στον Βυζαντινό βασιλέα να εστιάσει πλέον στην Ανατολή και να διεξαγάγει επιχειρήσεις για την ενσωμάτωση ορισμένων περιοχών στην αυτοκρατορική επικράτεια.⁷⁶⁰ Ο Παχυμέρης περιγράφει τις συναντήσεις των βυζαντινών πρέσβων στη Ρώμη με τον πάπα και τον Κάρολο Α΄, κατά τις οποίες ο Ανδηγαυός επιχειρούσε να πείσει τον πάπα να επιτρέψει την υλοποίηση της συνθήκης, την οποία είχε πλέον ακυρώσει η ένωση των δύο εκκλησιών. Η ενάργεια των σκηνών είναι αξιοσημείωτη: αναπαριστά μπροστά μας τον Σικελό βασιλέα, πεσμένο στα πόδια του Ρωμαίου ποντίφηκα, να παρακαλεί, δαγκώνοντας με μανία το σκήπτρο του, να του δοθεί η ποθητή άδεια για τη στρατιωτική επιχείρηση, ενώ ο πάπας παρέμενε απαθής στις παρακλήσεις του: *οἱ δὲ...καταλαμβάνουσι δ' ἐκεῖσε τὸν Κάρουλον, ὅλον θυμοῦ πνέοντα καὶ λιπαρῶς τῷ πάπᾳ προσκείμενον καὶ προσλιπαροῦντα ἐφεῖναι τούτῳ τὴν ἐπὶ τὴν πόλιν ἐπέλευσιν. ἐώρων οὖν ἐκεῖνον...τοσοῦτον ταῖς μανίαις συνισχημένον ὥστε καὶ τὸ ἀνὰ χεῖρας σκῆπτρον...ὁδοῦσιν ἐκ μανίας καταφαγεῖν...ἀλλ' ἦν παρὰ κωφῶ λέγων*.⁷⁶¹

Όμως η εκλογή νέου πάπα, του Γάλλου Μαρτίνου Δ΄ (1281-1285), ο οποίος έπαψε να εφαρμόζει την πολιτική των προκατόχων του, σχετικά με τον περιορισμό των ανδηγαυικών πρωτοβουλιών, καθώς και η εκδήλωση κεντρόφυγων τάσεων στο χώρο της Ανατολής, που έπλητταν την πολιτική ενότητα της αυτοκρατορίας, δημιούργησαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την υλοποίηση στόχου του Καρόλου Α΄ Ανδηγαυού, την ανάκτηση δηλαδή της Κωνσταντινουπόλεως (*τὸ πάλαι*

⁷⁵⁸ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, τ. 1, σ. 124. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 2, σ. 461.

⁷⁵⁹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 2, σ. 463.

⁷⁶⁰ Για τις επιχειρήσεις ανάκτησης βυζαντινών εδαφών από τον Μιχαήλ Η΄ μετά τη σύνοδο της Λυών βλ. Nicol, *Despotate*, τ. 2, σ. 17-8. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 242, 246-7. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, σ. 77.

⁷⁶¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 2, σ. 523. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, τ. 1, σ. 145: *ἀλλ' ἔμμενεν ἄπρακτος παρευδοκίμουμένος ταῖς τοῦ βασιλέως ὀξεῖαις ἀντεμβολαῖς καὶ ἀντεπιχειρήσεσι*.

σκοπούμενον).⁷⁶² Τα στρατεύματά του αποβιβάστηκαν στα Κάνινα. Χρησιμοποιώντας την περιοχή ως ορμητήριο, είχαν σκοπό να πολιορκήσουν το φρούριο των Βελλεγράδων και τα σημαντικότερα φρούρια της Μακεδονίας, προκειμένου να προωθηθούν απρόσκοπτα μέσω του οδικού άξονα της Εγνατίας προς την Κωνσταντινούπολη.⁷⁶³ Η αποτυχία όμως της εκστρατείας αυτής (1280) και η ολοσχερής ήττα των λατινικών στρατευμάτων ματαίωσε τα χερσαία σχέδια κατάλυσης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η απώλεια σημαντικών εδαφών περιόρισε τις ανδηγαυικές κτήσεις στο Δυρράχιο και τον Αυλώνα, σηματοδοτώντας παράλληλα το τέλος της πολιτικής του Καρόλου στην Ανατολή. Η καταρράκωση των ελπίδων του Δυτικού ηγεμόνα και η αποψίλωση όλης της σκευής του στρατού του περιγράφεται και αυτή με ενάργεια από τον Παχυμέρη που παρουσιάζει την εκστρατεία ως μια επιδρομή σε φωλιά νεοσσών: *φεύγοντες γυμνοὶ τε καὶ ἄοπλοι καὶ πεζοὶ, οἱ πρὸ μικροῦ σοβοῦντες καὶ ὥς νοσσιὰν τὴν Ῥωμαῖδα καταλαβεῖν κατ' ἐλπισμὸν ἔχοντες*.⁷⁶⁴

Ο χερσαίος δρόμος που οδηγούσε στην Κωνσταντινούπολη ήταν πλέον κλειστός για τους Ανδηγαυούς. Επομένως ήταν εφικτό να επιχειρήσουν την ανάκτηση μόνο δια θαλάσσης, εξέλιξη που καθιστούσε αναγκαία και τη συμβολή των Βενετών. Το έτος 1281 στο παλάτι του πάπα Μαρτίνου Δ' υπεγράφη ανάμεσα στον Κάρολο Α' Ανδηγαυό, τον επίτιμο αυτοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως Φίλιππο Κουρτεναί και τον δόγη της Βενετίας –καθοριστικός παράγων της βενετικής συμμετοχής ήταν η άμεση βυζαντινή παρουσία στην Αδριατική μετά την ανάκτηση περιοχών της Αλβανίας– η συνθήκη του Orvieto, η οποία ουσιαστικά προέβλεπε την υλοποίηση της συνθήκης του Viterbo, δηλαδή την ανασύσταση της Λατινικής αυτοκρατορίας της Ανατολής: *ad recuperationem eiusdem Imperii Romaniae, quod*

⁷⁶² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 145-6. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 2, σ. 641. Για την πολιτική του πάπα Μαρτίνου Δ' έναντι των Ανδηγαυών βλ. Jordan, *Domination angevine*, σ. 607. Guillemain B., «L' église et les pouvoirs dans la chrétienté latine», *Histoire du Christianisme*, τ. 6, σ. 581.

⁷⁶³ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 146. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 2, σ. 641, 643. Παπαδοπούλου, *Μαρίνος Σανούδος*, σ. 145: *Dappoi il ditto re Carlo, intendendo acquistar l' imperio di Romanial ad ossediare Belgrado* και σ. 149: *il re ditto rimase molto fallito del suo disegno ch' era d' andar con l' essercito suo insin in Costantinopoli e riauquistarlo de le man de Greci*.

⁷⁶⁴ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 2, σ. 647, 649. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 148. Grégoire, *Michaelis Palaelogi*, σ. 459, 461. Παπαδοπούλου, *Μαρίνος Σανούδος*, σ. 149. Manuelis Philae, *Carmina*, εκδ. E. Miller, Παρίσι 1857, σ. 253. Για την ήττα των λατινικών στρατευμάτων στη μάχη του Βερατίου βλ. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 252-255. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Ανδηγαυική κυριαρχία*, σ. 68. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, σ. 220-222. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, σ. 242-6.

detinetur per Paleologum.⁷⁶⁵ Ωστόσο ο πολιτικός αυτός στόχος δεν κατέστη δυνατός. Και αυτό, διότι το επόμενο έτος (1282) οι Σικελικοί Εσπερινοί, η υποκινηθείσα δηλαδή επανάσταση των Σικελών έναντι της ανδηγαυικής κυριαρχίας κατέληξε στην εκδίωξη των Γάλλων από την ιταλική χερσόνησο. Όπως ήταν φυσικό, μετά την εξέλιξη αυτή η συμμαχία που είχε προκύψει από τη συνθήκη του Orvieto ακυρώθηκε.⁷⁶⁶

Ας επιστρέψουμε από τη Δύση στις σχέσεις της με τη «δύση». Ο δεσπότης Νικηφόρος φαίνεται ότι είχε ήδη συνάψει φεουδαλικές σχέσεις από το έτος 1276 με τον βασιλέα της Σικελίας. Σε σύντομο χρονικό διάστημα έγινε υποτελής του, εκχωρώντας σε αυτόν μάλιστα το Βουθρωτό.⁷⁶⁷ Τη σχέση αυτή της υποτελείας του ηγεμόνα της Ηπείρου με τον Κάρολο φαίνεται να γνωρίζει και ο πρωτονοτάριος Ογέριος. Ειδικότερα σύμφωνα με επιστολή του τελευταίου εκ μέρους του βασιλέως Μιχαήλ Η' στον πάπα Νικόλαο Γ' (ca 1278) ο Νικηφόρος και ο αδελφός του σεβαστοκράτορας Ιωάννης ήταν ταυτόχρονα υποτελείς (*ligii homagii/ servi et submanuales*) και του Βυζαντινού αυτοκράτορα, στον οποίο είχαν αποδώσει ενόρκως πίστη (*imperatorii fidelitatis...prestiterunt*). Εκείνος ακολούθως τους είχε εκχωρήσει τίτλους και αξιώματα (*dignitates et officiales*).⁷⁶⁸ Βέβαια, όπως αναφέρεται στην ίδια επιστολή, οι ηγεμόνες της Ηπείρου και της Θεσσαλίας δεν τήρησαν τελικά τους όρκους τους, εφόσον ο ίδιος ο αυτοκράτορας είχε στραφεί με αφοσίωση στη ρωμαιοκαθολική εκκλησία.⁷⁶⁹ Ως προς τα αξιώματα που αυτοί κατέλαβαν φαίνεται ότι ήταν η απόδοση των όρκων υποτελείας, ο λόγος που έφερε και την εκχώρησή τους ως ανταμοιβή, σύμφωνα τουλάχιστον με τα λεγόμενα του Ογέριου. Αυτή όμως η πρακτική διαφοροποιείται εμφανώς από τα μέχρι τώρα δεδομένα, καθώς η εκχώρηση των αξιωμάτων προέκυπτε λόγω συγγενείας μετά από επιγαμία. Στο έξης, η εκχώρηση αξιωμάτων με οποιονδήποτε τρόπο φαίνεται ότι αρκούσε για την

⁷⁶⁵ Tafel-Thomas, *Urkunden*, τ. 3, σ. 289. Παπαδοπούλου, *Μαρίνος Σανούδος*, σ. 149: *per questo il re invitò Veneziani a confederazione* και σ. 150: *espedizione del riauisto di Costantinopoli*. Για τη συνθήκη του Orvieto βλ. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, σ. 80. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Ανδηγαυική κυριαρχία*, σ. 69. Dourou-Eliopoulou, *“Etrangers latins”*, σ. 68. Thiriet, *Romanie Vénitienne*, σ. 151-2. *Ιστορίας της Αδριατικής*, Cabanes κ.ά., 2011, σ. 270.

⁷⁶⁶ Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, σ. 266-8. Housley, *Italian Crusades*, σ. 75.

⁷⁶⁷ Nicol, *Despotate*, σ. 19, 23-4. Nicol D., «The Relations of Charles of Anjou with Nikephoros of Epiros», *BF* 4 (1972), σ. 181-2, 185. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 248-9, 273. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Ανδηγαυική κυριαρχία*, σ. 65, 67. Σακελλαρίου, *Ανδηγαβοί*, σ. 291. Ασωνίτης, *Πρακτικές*, σ. 146. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, σ. 72.

⁷⁶⁸ Loenertz R. J, *Mémoire d'Ogier, Protonotaire, pour Marco et Marchetto nonces de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Nicolas III 1278, Printemps-été, Byzantina et Franco-Graeca*, Ρώμη 1970, σ. 552. Για τη φύση των όρκων των δύο ηγεμόνων προς τον βυζαντινό βασιλέα βλ. Angelov *Imperial Ideology*, σ. 338, 340-1.

⁷⁶⁹ Loenertz, *Mémoire d'Ogier*, σ. 541.

εξασφάλιση, τελικά, για ένα διάστημα της συνοχής του κέντρου με την επαρχία. Παράδειγμα των επωφελών επιπτώσεων της πολιτικής αυτής του Μιχαήλ Η΄ ήταν η διατήρηση ειρηνικών σχέσεων με το κράτος της Ηπείρου, ακόμη και μετά το θάνατο του δεσπότη Μιχαήλ Β΄.⁷⁷⁰ Αν και ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, όπως προαναφέραμε, επεδίωκε από τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του την ενσωμάτωση του ηπειρωτικού κράτους στην Αυτοκρατορία, δεν αποκλείεται τελικά υπό το βάρος των περιστάσεων, όταν δηλαδή δεν ήταν εφικτή η ανάκτηση περιοχών, οι οποίες ανήκαν άλλοτε στην ενιαία «ρωμαϊκή» επικράτεια, να είχε υιοθετήσει πρακτικές δυτικού τύπου, προκειμένου να διασφαλίσει πολιτική συνοχή μεταξύ αυτών και της εγκεντρισμένης εξουσίας της Κωνσταντινούπολης.⁷⁷¹

Ο διάδοχος του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, Ανδρόνικος Β΄ (1282-1328), υποστήριζε επίσης την πολιτική της ανάκτησης των ευρωπαϊκών επαρχιών της αυτοκρατορίας και μάλιστα με την υποστήριξη μελών της ανώτατης αριστοκρατίας.⁷⁷² Ο Νικηφόρος απέστειλε με δική του πρωτοβουλία (*κατὰ τὸ αὐτόματον*) στο νέο αυτοκράτορα ως πρέσβη τον επίσκοπο Κοζύλης. Μαζί με αυτόν, όχι ως μέλος της πρεσβείας, αλλά για άλλο λόγο που δεν αναφέρεται, αφίχθη στην Κωνσταντινούπολη και ο επίσκοπος Δεβρών. Οι δύο ιεράρχες ανήκαν στην ομάδα εκείνων που είχαν παραμείνει πιστοί στο ορθόδοξο δόγμα και δεν είχαν αποδεχθεί την ένωση των δύο εκκλησιών (*καινοτομία τοῦ δόγματος*). Για το λόγο αυτό ακριβώς συμμετείχαν στη χειροτονία (1283) του Γρηγορίου του Κυπρίου ως πατριάρχη (1283-1289) από τον βασιλέα.⁷⁷³ Εξάλλου, όπως είναι γνωστό, ο Ανδρόνικος Β΄ αποκήρυξε την ένωση των εκκλησιών και διέταξε την αποφυλάκιση των ανθενωτικών.⁷⁷⁴ Μεταξύ αυτών που απελευθερώθηκαν ήταν και η Ευλογία, η μητέρα της Άννας, της συζύγου δηλαδή του δεσπότη Νικηφόρου. Η τελευταία κατά τη διάρκεια της παραμονής της στην Κωνσταντινούπολη, όπου πήγε προκειμένου να επισκεφθεί τη μητέρα της, φαίνεται ότι κατέληξε και σε συμφωνίες με τον αυτοκράτορα.⁷⁷⁵ Ειδικότερα σύμφωνα με τον Παχυμέρη, το ζεύγος των δεσποτών της Ηπείρου

⁷⁷⁰ Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ Παλαιολόγος*, σ. 176. Nicol, *Relations*, σ. 173.

⁷⁷¹ Laiou, *Constantinople*, σ. 48. Μαυρομμάτης, *Οι πρώτοι Παλαιολόγοι*, σ. 48, 119.

⁷⁷² Laiou, *Constantinople*, σ. 38. Kyritsis, *Byzantine Aristocracy*, σ. 313-4. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, σ. 72.

⁷⁷³ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 164-5. Για την πρεσβεία του επισκόπου Κοζύλης στην Κωνσταντινούπολη βλ. Nicol, *Relations*, σ. 192.

⁷⁷⁴ Laiou, *Constantinople*, σ. 21. Congourdeau, *L'église byzantine*, σ. 176. Congourdeau, *Problème de l'union*, σ. 836. Patlagean, *Modèle des deux pouvoirs*, σ. 565. Angelov, *Imperial Ideology*, σ. 406.

⁷⁷⁵ Nicol, *Relations*, σ. 192. Nicol, *Despotate*, σ. 31.

ενδεχομένως κατόπιν συμφωνίας με τον Ανδρόνικο Β΄, μεθόδευσε την απαγωγή του υιού του σεβαστοκράτορα Ιωάννη, του Μιχαήλ, τον οποίο απέστειλαν ως αιχμάλωτο στον Ανδρόνικο Β΄, με αντάλλαγμα χρηματικά ποσά.⁷⁷⁶

Η συνάφεια του κέντρου με την Ήπειρο και τη Θεσσαλία φαίνεται ότι εξακολουθεί να βασίζεται στις πολιτικές και διαπροσωπικές σχέσεις του Νικηφόρου και του Ιωάννη με το νέο αυτοκράτορα. Οι δύο ηγεμόνες απέδωσαν στον Ανδρόνικο Β΄ όρκους ανάλογους με εκείνους προς τον πατέρα του (ca 1285), όπως προκύπτει από επιστολή του πατριάρχη Γρηγορίου του Κυπρίου προς τον Ιωάννη.⁷⁷⁷ Ο σεβαστοκράτορας εκτός από τους όρκους και τα εχέγγυα αφοσίωσης προς τον Ανδρόνικο Β΄ φαίνεται ότι είχε γίνει και υποτελής του αναλαμβάνοντας φεουδαλικού τύπου υποχρεώσεις: *φίλος τῶν τοῦ σοῦ καὶ πάντων Ρωμαίων δεσπότην καὶ βασιλέως φίλων χρόνον τὸν αἰεὶ διαμένειν. ὥς δὲ καὶ ἐχθρὸς τῶν ἐχθρῶν ὁμνύεις βλάβην μηδέποτε μήτε διαπράξασθαι μήτε μὴ κατὰ τινος τῶν ὑποχειρίων αὐτοῦ ἢ καὶ χώρας αὐτοῦ μελετῆσαι.*⁷⁷⁸ Ανάλογους όρκους φαίνεται ότι είχε αποδώσει και ο δεσπότης Νικηφόρος ο οποίος παρουσιάζεται επίσης ως υποτελής του Ανδρονίκου Β΄: *φίλος ὢν βασιλέως, καὶ τῶν δουλείαν ἀκριβῶς ὀφειλόντων καὶ ὁμολογούντων αὐτῷ.*⁷⁷⁹ Από τα παραπάνω φαίνεται ότι ο Ανδρόνικος Β΄ είχε δημιουργήσει ένα δίκτυο υποτελών, εντός του οποίου παρουσιάζεται ως φεουδαλικός κύριος που καλείται μάλιστα να επιλύσει τις διαφορές που προέκυπταν μεταξύ τους: *ἐὰν πρὸς τὸν ἕτερον ὑμῶν ἐξαμάρτη ὁ ἕτερος.*⁷⁸⁰ Οι ένορκες όμως αυτές υποσχέσεις, όπως μπορεί να διαπιστώσει ο αναγνώστης ολόκληρης της επιστολής του πατριάρχη, συχνά δεν γίνονταν σεβαστές, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται εντάσεις που κατέληγαν συνήθως σε πολεμικές συγκρούσεις.

Σε αυτό το πλαίσιο των ένοπλων αντιπαραθέσεων εντάσσονται και οι επιχειρήσεις ανάκτησης παράκτιων τμημάτων της Αλβανίας που άρχισαν το έτος 1284 από τα βυζαντινά στρατεύματα, τα οποία απειλούσαν πλέον την ακεραιότητα

⁷⁷⁶ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 3, σ. 85: ὕστερον δὲ αὐτὴ καθ' αὐτὴν ἡ βασίλισσα συνάμα τῶ ἀνδρὶ Νικηφόρῳ, δόλοισι ὑπελθόντες καὶ ὅρκοις ἐξαπατήσαντες τὸν Μιχαὴλ ὡς γαμβρὸν ἐπὶ τῇ θυγατρὶ ἄξιοι, μηδ' αὐτὸ τὸ κεκαλυμμένον ἐκ γένους ὑπονοήσαντα ὑπὸ χεῖρας ποιοῦνται, καὶ τῷ βασιλεῖ, συχνὰ τῶν χρημάτων λαβόντες, πέμπουσι δέσμιον.

⁷⁷⁷ Ευστρατιάδης Σ., «Του σοφωτάτου και λογιωτάτου και οικουμενικού πατριάρχου κυρού Γρηγορίου του Κυπρίου επιστολαί» *Εκκλησιαστικός Φάρος* 4 (1909), σ. 6-11.

⁷⁷⁸ Αυτ., σ. 7.

⁷⁷⁹ Αυτ., σ. 8.

⁷⁸⁰ Αυτ., σ. 7. Laurent V., *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, τ. 1, Παρίσι 1971, No. 1480, σ. 269-271.

της επικράτειας του δεσπότη Νικηφόρου. Ο τελευταίος κινδυνεύοντας από τον Βυζαντινό βασιλέα, τον έναν από τους κυρίους που αναγνώριζε δηλαδή, απευθύνθηκε για βοήθεια, ως λίκιος υποτελής, στον άλλο κύριο, τον Κάρολο Α΄. Φαίνεται ότι ο βασιλέας της Σικελίας δεν είχε εγκαταλείψει τις φιλοδοξίες του για τη Ρωμανία, καθώς συνέχιζε να ανεφοδιάζει τουλάχιστον μέχρι την περίοδο αυτή το Δυρράχιο και τον Αυλώνα, και επομένως ανταποκρίθηκε θετικά στο αίτημα του υποτελούς του.⁷⁸¹ Όμως ο θάνατος του Καρόλου Α΄ το επόμενο έτος (1285) και η προοδευτική προσάρτηση στρατηγικών περιοχών της Αλβανίας, όπως το Βεράτιο, ο Αυλώνας και το Δυρράχιο στην επικράτεια του Βυζαντινού βασιλέως είχαν ως συνέπεια τον τερματισμό της ανδηγαυικής κυριαρχίας στην ευρύτερη περιοχή. Εάν εξαιρεθεί η νότιος αλβανική ακτή (Βουθρωτό, Σοπωτός) η ηγεμονία των Ανδηγαυών φαίνεται πως είχε καταστεί μάλλον θεωρητική, καθώς κατείχαν πλέον τα υπολείμματα του Βασιλείου που είχαν δημιουργήσει εκεί. Κατά συνέπεια δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις υλοποίησης των ανατολικών τους επιδιώξεων.

Κατά το επόμενο διάστημα οι σχέσεις ανάμεσα στο ηπειρωτικό κράτος και την Κωνσταντινούπολη οξύνθηκαν. Ο Ανδρόνικος Β΄ άρχισε προετοιμασίες (1290) για την υλοποίηση χερσαίων και θαλάσσιων επιχειρήσεων, προκειμένου να επιτεθεί στον Νικηφόρο. Στο *Χρονικόν του Μορέως* ο δεσπότης παρουσιάζεται να αντιδρά άμεσα στα επιθετικά σχέδια του Βυζαντινού βασιλέως συγκαλώντας φεουδαλικό συμβούλιο (*κράζει τοὺς κεφαλᾶδες του*), το οποίο κατέληξε στη διατύπωση αιτήματος βοήθειας προς τον πρίγκιπα της Αχαΐας και τον κόμητα της Κεφαλληνίας. Ζητήθηκε από αυτούς να συνδράμουν στρατιωτικά, ώστε να προστατευθεί το κράτος της Ηπείρου από ενδεχόμενη εισβολή των βυζαντινών στρατευμάτων.⁷⁸² Οι δύο αυτοί Λατίνοι ηγεμόνες, υποτελείς πλέον του Καρόλου Β΄ Ανδηγαυού (1285-1309), ο οποίος είχε διαδεχθεί στο Σικελικό θρόνο τον πατέρα του Κάρολο Α΄, ανταποκρίθηκαν θετικά στην έκκληση του δεσπότη Νικηφόρου. Μάλιστα ο πρίγκιπας της Αχαΐας παρουσιάζεται να αιτιολογεί την απόφασή του αυτή βασιζόμενος αφενός στη συγγενική του σχέση με τον Νικηφόρο και αφετέρου στο ιπποτικό ιδεώδες των Φράγκων που επέβαλε τη συμμετοχή του στον πόλεμο.⁷⁸³ Οι συναφθείσες συμφωνίες

⁷⁸¹ Nicol, *Despotate*, σ. 33. Ducellier, *Façade maritime*, σ. 259-261. Nicol, *Relations*, σ. 193. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, τ. 1, σ. 145: Ἴδου γὰρ κἀνταῦθα παρὰ πάντα τὸν χρόνον τῆς αὐτοῦ βιοτῆς οὐκ ἔληξεν ἐπιβουλα δρῶν καὶ πολέμια κατὰ τῶν Ῥωμαίων ὁ Κάρολος.

⁷⁸² *Χρονικόν Μορέως*, στ. 8809, 8812-5, 8865-9. *Chronique de Morée*, § 607, σ. 244 και § 616-7, σ. 246.

⁷⁸³ *Χρονικόν Μορέως*, στ. 8935-8970. *Chronique de Morée*, § 609, 610, 611 σ. 244 και § 612, 613, 614, σ. 245 και § 625, σ. 249: *mais pour la paranté endroi de moy, sui cy venus, et pour amour. Et après,*

προέβλεπαν πρώτον την αποστολή του υιού τού δεσπότη, Θωμά, στην Ανδραβίδα όπου και θα παρέμενε έως το τέλος της διεξαγωγής των επιχειρήσεων, και δεύτερον την αποστολή της κόρης του δεσπότη ως εγγύηση στον κόμητα της Κεφαλληνίας για το ίδιο χρονικό διάστημα.⁷⁸⁴ Στη συνέχεια της αφήγησης ο ανώνυμος χρονογράφος παρουσιάζει τα βυζαντινά στρατεύματα να υποχωρούν, καθώς, όπως υποστηρίζει, δεν ήταν εφικτό να αντιμετωπίσουν το λατινικό συνασπισμό του δεσπότη Νικηφόρου.⁷⁸⁵ Αντίθετα, ο προαναφερθείς ιπποτικός κώδικας των Φράγκων επέβαλε την ανταπόκριση στην πρόκληση του πολέμου. Έτσι τα στρατεύματά τους κατευθύνθηκαν στην «έσπεραν», προς τα Ιωάννινα δηλαδή, πόλη που αποτελούσε το στόχο των βυζαντινών στρατευμάτων. Από εκεί, μετά την εκδίωξη των πολιορκητών, οι λατινικές ενισχύσεις επιδόθηκαν σε λεηλασίες περιοχών της αυτοκρατορικής επικράτειας, ακολουθώντας τα βυζαντινά στρατεύματα έως την Θεσσαλία, όπου και στρατοπέδευσαν. Παρά τις προκλήσεις για πολεμική αναμέτρηση ο κατά το μεγαλύτερο μέρος μισθοφορικός στρατός του βασιλέως δεν ανταποκρίθηκε και ετράπη σε φυγή, ενώ οι Λατίνοι συνέχισαν τις λεηλασίες στην ευρύτερη περιοχή.⁷⁸⁶ Με τον ίδιο στόχο, στον κόλπο της Άρτας από γενονατικά πλοία αποβιβάζονταν στρατιώτες του Ανδρονίκου Β', προκειμένου να δηώσουν την περιοχή και να πολιορκήσουν το κάστρο της Άρτας. Αφού προκάλεσαν αρκετές ζημιές, αποσύρθηκαν πριν αντιμετωπίσουν τα λατινικά συμμαχικά στρατεύματα του ηγεμόνα της Ηπείρου, των οποίων η διάρθρωση και η τεχνογνωσία φαίνεται πως τους εντυπωσίασε.⁷⁸⁷ Με την επιτυχή εκδίωξη των βυζαντινών στρατευμάτων από το

sommes venu pour ce que tout chevalier et bon home d'armes sont tenus et doivent de par de ce cherchier et aler la ou les guerres sont.

⁷⁸⁴ Χρονικόν Μορέως, στ. 8834-6, 8847-50 και 8865-9. *Chronique de Morée*, § 618, σ. 246 και § 625, σ. 249: Ανάμεσα στους όρους ο πρίγκιπας ζητά από το δεσπότη να του υποσχεθεί (*si vous promet*) ότι θα συμβάλλει και αυτός στη μάχη και δεν θα τους εγκαταλείψει, μέχρι να εκδιωχθούν τα βυζαντινά στρατεύματα από την επικράτειά του (*et de non partir de vous jusques a tant que le gent de l'empereur soient parti de vostre pays en aucune maniere, ou nous mourrons en la peine*). Είναι πολύ πιθανό ο όρος αυτός να προκύπτει, προκειμένου να προληφθεί το ενδεχόμενο προδοσίας, όπως είχε συμβεί στη μάχη της Πελαγονίας.

⁷⁸⁵ Χρονικόν Μορέως, στ. 9026: *να μάθης άφέντη, Δέσποτα, έφύγαν οι Ρωμαίοι. Chronique de Morée*, § 630, σ. 250-1.

⁷⁸⁶ Χρονικόν Μορέως, στ. 9038-9, 9098-9 *έξήλειφαν κ' έρήμωναν τοῦ βασιλέως τοὺς τόπους/ πολλὸν κοῦρσον έκέρδισαν. Chronique de Morée*, § 635, σ. 253.

⁷⁸⁷ Χρονικόν Μορέως, στ. 9108, 9156: *να υπάουν να πολεμήσουσιν τῆς Άρτας γάρ τὸ κάστρον. Chronique de Morée*, § 636, σ. 253: *coroient et roboient lez casaux et la contrée et venoient tout droit a l'Arte* και § 642, σ. 256: *coururent le pays dou despot...jusqu' a la Vagenetie et la contrée de l'Arte; et bouterent le feu par les casaux; et prirent moult des villains, et grant proie de bestiamie et d'autres choses* και § 645, σ. 257 και § 647, σ. 258 και § 649, σ. 258-9. Για τις εν λόγω στρατιωτικές επιχειρήσεις βλ. Laiou, *Constantinople*, σ. 40-1. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, σ. 223-5.

ηπειρωτικό κράτος, ολοκληρώνεται η αφήγηση της ελληνικής παραλλαγής του *Χρονικού του Μορέως*, της μόνης πηγής όπου εξιστορούνται τα παραπάνω γεγονότα.

Ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνέχεια της αφήγησης στη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού*. Ενώ ο όμηρος Θωμάς επέστρεψε στην Άρτα μετά το τέλος των πολεμικών επιχειρήσεων και την επιστροφή του πρίγκιπα στην Πελοπόννησο, η κόρη του δεσπότη δεν επέστρεψε όπως προέβλεπαν οι συμφωνίες. Αυτό συνέβη, διότι ο κόμης της Κεφαλληνίας την έδωσε ως σύζυγο στον υιό του Ιωάννη Ορσίνι (1302-1317), επιδιώκοντας να δημιουργήσει κατάλληλες προϋποθέσεις που θα επέτρεπαν την επέκταση της εξουσίας του στον ηπειρωτικό χώρο.⁷⁸⁸ Ο γάμος αυτός, ο οποίος έγινε χωρίς τη συγκατάθεση του Νικηφόρου, προκάλεσε αρχικά αντιδράσεις, τελικά όμως έγινε αποδεκτός υπό την προϋπόθεση το ζεύγος να κατοικήσει στην Άρτα.⁷⁸⁹ Η αντίδραση του δεσπότη Νικηφόρου στο γάμο αυτόν οφείλεται στην ανατροπή των σχεδίων που είχε για την κόρη του. Συγκεκριμένα σκόπευε να την παντρέψει με έναν ισχυρό ηγεμόνα, προκειμένου αυτός να τον επικουρεί στη διαφύλαξη των συνόρων της επικρατείας του: *le despot vit que sa fille estoit mariée si bas, laquelle il entendoit de marier haultement en aucyn roy...pour defendre et maintenir son pays contre ses anemis*.⁷⁹⁰ Σκόπευε δηλαδή, μέσω επιγαμίας της κόρης του με έναν Δυτικό ηγεμόνα, να διατηρήσει την ανεξαρτησία του κράτους του έναντι του Βυζαντινού βασιλέως. Για τον ίδιο λόγο μάλιστα σχεδίαζε να παντρέψει πλέον την άλλη του κόρη, τη Θάμαρ⁷⁹¹, με τον υιό του Καρόλου Β΄ Ανδηγαυού, τον Φίλιππο (1294-1331). Η παραπάνω πολιτική όμως που ακολουθούσε ο Νικηφόρος ερχόταν σε αντίθεση με εκείνη που προωθούσε η σύζυγός του Άννα, η οποία επεδίωκε την ενσωμάτωση της Ηπείρου στη βυζαντινή επικράτεια και για τον λόγο αυτό ακριβώς καλλιεργούσε την ιδέα σύναψης συγγενικών δεσμών εξ αγχιστείας με τη βασιλική οικογένεια των Παλαιολόγων. Τη φιλοβυζαντινή αυτή τάση φαίνεται ότι ασπάζονται και μέλη της ανώτατης αριστοκρατίας του κράτους της Ηπείρου που διαχωρίζουν τη θέση τους από εκείνη

⁷⁸⁸ *Chronique de Morée*, § 652, σ. 260 και § 653, σ. 260 και § 654, σ. 261.

⁷⁸⁹ *Chronique de Morée*, § 655, σ. 261. Ο χρονικογράφος μας πληροφορεί εδώ ότι ο δεσπότης της Ηπείρου δεν διέθετε ναυτικό, ώστε να προσεγγίσει την επικράτεια του κόμητα της Κεφαλληνίας και να τον πολεμήσει (*pour ce que li contes avoit sa terre en ysles*) και § 656, σ. 261-2. Για την αθέτηση των προγαμιαίων συμφωνιών του κόμητα της Κεφαλληνίας Ριχάρδου προς τον γιό του και τη Μαρία κόρη του δεσπότη Νικηφόρου βλ. Perrat-Longnon, *Actes*, No. 133, σ. 127.

⁷⁹⁰ *Chronique de Morée*, § 657, σ. 262.

⁷⁹¹ Nicol D., *The Byzantine Lady. Ten Portraits, 1250-1500*, Κέμπριτζ 1994, σ. 24-32 (Thamar).

του δεσπότη: *si en fut en grant division avec la despine sa femme et les plus sages barons de son conseil.*⁷⁹²

Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, η Άννα μετά το θάνατο του συζύγου της (1296/8), επειδή δεν ήταν ικανή να προστατεύσει την επικράτειά της (*γυνή απόλεμος φύσις*), φοβόταν για τα παιδιά της αλλά και για την εξουσία της (*περι τοῖς παισὶ καὶ τῇ ἀρχῇ ἐδεδοίκει*), έστειλε πρέσβεις στον βασιλέα και τον πατριάρχη αιτούμενη να παραβλέψουν κατ' οικονομίαν το κώλυμα γάμου, που θα προέκυπτε λόγω συγγενείας, και να εγκρίνουν το γάμο της κόρης της Θάμαρ με τον υιό του αυτοκράτορα. Στην περίπτωση αυτή η Άννα θα μπορούσε να επιτρέψει την ενσωμάτωση του κράτους της στην ενιαία αυτοκρατορική επικράτεια, όπου και άλλοτε ανήκε: *πᾶσαν χώραν καὶ ἐαυτὴν καὶ παῖδα ὡς ἀρχαῖα ἐλλείμματα Ῥωμαῖδος ἐγχειρίζειν.*⁷⁹³ Όμως η νεώτερη έρευνα έχει καταδείξει ότι οι πληροφορίες του Παχυμέρη είναι συγκεχυμένες, κυρίως χρονολογικά, αφού τοποθετεί τον θάνατο του Νικηφόρου το 1294, δηλαδή νωρίτερα από την ορθή χρονολόγησή του. Έτσι είναι μάλλον πιθανότερο οι διαπραγματεύσεις της Άννας με τον Ανδρόνικο Β' να έγιναν πριν το θάνατο του δεσπότη, δηλαδή το 1294, αφού το επόμενο έτος η Θάμαρ ήταν ήδη παντρεμένη με τον Φίλιππο Ανδηγαυό.⁷⁹⁴ Αν αυτή η υπόθεση πράγματι ισχύει, επιβεβαιώνεται τότε η γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως* ως προς την ύπαρξη διαφορετικών τάσεων εντός της ηγεμονικής οικογένειας του ηπειρωτικού κράτους, αφού η Άννα φαίνεται ότι χαράσσει πολιτική διαφορετική από εκείνη του συζύγου της, αν και η πρότασή της δεν ευοδώθηκε τελικά, αφού ο βαθμός της εξ αίματος συγγενείας ανάμεσα στην κόρη της και τον υιό του Ανδρονίκου Β' στεκόταν εμπόδιο. Αντίθετα, οι διαπραγματεύσεις για τη μνηστεία Θάμαρ και Φιλίππου, οι οποίες είχαν αρχίσει από το 1291, ολοκληρώθηκαν έπειτα από τρία έτη με την τέλεση του γάμου στη Νεάπολη. Η εξέλιξη αυτή εξυπηρετούσε τα πολιτικά σχέδια του δεσπότη Νικηφόρου και ταυτόχρονα διευκόλυνε τις προσπάθειες μιας νέας επέκτασης του ανδηγαυικού ελέγχου στη μεσαιωνική Ήπειρο και κατ' επέκταση στην κεντρική Μεσόγειο.⁷⁹⁵

⁷⁹² *Chronique de Morée*, § 657, σ. 262. Για τις πολιτικές τάσεις εντός του κράτους της Ηπείρου μετά το θάνατο του δεσπότη Νικηφόρου βλ. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 326.

⁷⁹³ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 3, σ. 225, 227.

⁷⁹⁴ Laiou, *Constantinople*, σ. 41-2.

⁷⁹⁵ *Chronique de Morée*, § 658, σ. 262 και § 659, σ. 263-4. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 3, σ. 227. Για το γάμο Φιλίππου και Θάμαρ και τα οφέλη που προέκυπταν από αυτόν για τους Ανδηγαυούς βλ. Laiou, *Constantinople*, σ. 42, 51. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, σ. 73-4, 78. Σακελλαρίου, *Ανδηγαβοί*, σ. 295, 297.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι όροι που ετέθησαν τελικά προκειμένου να πραγματοποιηθεί ο παραπάνω γάμος, οι οποίοι ωστόσο έχουν ήδη αποτελέσει αντικείμενο μελέτης από τη νεώτερη έρευνα και επομένως δεν χρήζουν περαιτέρω ανάλυσης. Αξίζει όμως να σταθούμε στα σημεία εκείνα που αφορούν στο θέμα μας, δηλαδή στην άσκηση και την αντίληψη της εξουσίας. Ειδικότερα συμφωνήθηκε ανάμεσα στις δύο πλευρές ότι ο δεσπότης Νικηφόρος και η σύζυγός του Άννα θα διατηρούσαν την εξουσία τους στην Ήπειρο ισοβίως. Μετά το θάνατο του δεσπότη ο υιός του Θωμάς (1296/8-1318) θα είχε τη δυνατότητα να διατηρήσει την ηγεμονία του ηπειρωτικού κράτους, εάν γινόταν υποτελής του γαμβρού του, του Φιλίππου Ανδηγαυού. Σε περίπτωση όμως κατά την οποία ο Θωμάς απεβίωνε πριν τον πατέρα του, κύριος του ηπειρωτικού κράτους θα γινόταν ο Φίλιππος.⁷⁹⁶ Φαίνεται επομένως ότι ο δεσπότης Νικηφόρος απεδέχθη τους αυστηρούς όρους που έθεσαν οι Ανδηγαυοί, προκειμένου να εξασφαλίσει βραχυπρόθεσμα την ανεξαρτησία της επικράτειάς του από ενδεχόμενες διεκδικήσεις του Βυζαντινού βασιλέως. Μακροπρόθεσμα όμως ο υιός του Θωμάς απώλαινε ουσιαστικά την κυριότητα της πατρικής του κληρονομιάς και μετατρεπόταν σε υποτελής των Ανδηγαυών. Ο γάμος αυτός έπαιρνε επικίνδυνες διαστάσεις και για το βυζαντινό κράτος, καθώς συνέβαλε στην αποσταθεροποίηση των δυτικών του συνόρων, σε μια εποχή μάλιστα κατά την οποία ο Ανδηγαυός βασιλέας της Νεαπόλεως είχε εκχωρήσει στον υιό του Φίλιππο υπό φεουδαλική σχέση το πριγκιπάτο του Τάραντος και τις ανδηγαυικές κτήσεις της Ρωμανίας.⁷⁹⁷ Ενδεικτικό μάλιστα των αξιώσεων του Φιλίππου για άμεση επικυριαρχία στο κράτος της Ηπείρου ήταν η υιοθεσία του τίτλου του «δεσπότη» μετά το θάνατο του Νικηφόρου. Η πράξη αυτή δηλώνει ότι ο νεαρός πρίγκιπας είχε ταυτίσει στην αντίληψή του, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, τον τίτλο με την άσκηση της εξουσίας στην περιοχή.⁷⁹⁸ Ωστόσο οι ανδηγαυικές αξιώσεις για την Ήπειρο δεν εκδηλώθηκαν άμεσα, καθώς μετά την έγερση των Σικελών εναντίον των Ανδηγαυών (1282) ο πόλεμος για την ανάκτηση του βασιλείου συνεχιζόταν από τους

⁷⁹⁶ *Chronique de Morée*, § 658, σ. 263: *que se Thomas, le filz du despot, moroit, que li princes de Tharante fust sire et despost de toute la despotée; et se Thomas vivoit et venoit en parfait eage que il fust sires et despos, que il tenist son pays dou prince*. Για τους όρους που τέθηκαν για τη μνηστεία Φιλίππου και Θάμαρ βλ. Laiou, *Constantinople*, σ. 42. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, σ. 75-6. Σακελλαρίου, *Ανδηγαβοί*, σ. 295-6.

⁷⁹⁷ Laiou, *Constantinople*, σ. 43, 95. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, σ. 78. Σακελλαρίου, *Ανδηγαβοί*, σ. 296.

⁷⁹⁸ Ασωνίτης Σπ., «Ο δεσπότης Ρωμανίας» Φίλιππος και οι αξιώσεις των Ταραντινών κυρίων της Κέρκυρας επί των ηπειρωτικών κτήσεων των Ορσίνι (1318-1331)», *Βυζαντινικά* 12 (1992), σ. 124.

τελευταίους. Η αιχμαλωσία μάλιστα του πρίγκιπα του Τάραντος το 1299 από τον Φρειδερίκο Γ΄ της Αραγωνίας ανέστειλε περαιτέρω κάθε διεκδίκηση.⁷⁹⁹

Εν τω μεταξύ στο κράτος της Ηπείρου είχε αναλάβει την εξουσία η Άννα, μέχρι την ενηλικίωση του Θωμά. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, μετά το θάνατο του σεβαστοκράτορα Ιωάννη (ca. 1289) η Άννα ανέλαβε τόσο την κηδεμονία των παιδιών του όσο και την εποπτεία της επικράτειάς του (*τὰς ἐπιτροπὰς τῶν τε παίδων καὶ τῆς τοπαρχίας*). Φαίνεται επομένως ότι για ένα χρονικό διάστημα η επικράτεια του δεσπότη Μιχαήλ Β΄ που είχε διανεμηθεί ανάμεσα στους δύο υιούς του, μετά το θάνατο και αυτών, είχε εκ νέου ενοποιηθεί και αυτή τη φορά υπό την ηγεμονία της φιλοβυζαντινής Άννας Παλαιολογίνας.⁸⁰⁰ Μετά την απελευθέρωση του Φιλίππου από την αιχμαλωσία του (1302), οι Ανδηγαυοί αξίωσαν την άμεση εφαρμογή των όρων και των συμφωνιών που είχαν συναφθεί πριν από το γάμο του πρίγκιπα με τη Θάμαρ, την εκχώρηση δηλαδή των κτήσεων του Νικηφόρου και την υποτέλεια του Θωμά.⁸⁰¹ Όμως η *κατὰ δύσιν βασίλισσα* Άννα, η οποία είχε εξ αρχής διαφωνήσει με αυτή την επιγαμία, προέβαλε αντιρρήσεις στην εφαρμογή των συμπεφωνημένων επικαλούμενη μάλιστα τη βιαίως επιβληθείσα μεταστροφή της κόρης της προς τα «ιταλικά» ήθη. Επιχειρώντας να κερδίσει χρόνο (*ἡργολάβει καὶ ἀνεβάλλετο*), στράφηκε για βοήθεια στην Κωνσταντινούπολη (*διὰ ταῦτα καὶ πρὸς βασιλέα αὕτη ἀπέκλινεν*).⁸⁰²

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η επιχειρηματολογία την οποία πληροφορούμαστε ότι αναπτύσσει η «δυτική» βασίλισσα από την αφήγηση της γαλλικής παραλλαγής του *Χρονικού του Μορέως*, προκειμένου να αντικρούσει τις ανδηγαυικές αξιώσεις. Ειδικότερα η Άννα υποστήριζε ότι δεν ήταν δυνατόν ο Θωμάς να γίνει υποτελής του πρίγκιπα του Τάραντος (*ne lui pooit faire hommage*), διότι όφειλε να κατέχει την επικράτειά του (*il devoit tenir sa terre*) ως δοθείσα από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα και επομένως η απόδοση όρκου υποτέλειας στους Ανδηγαυούς θα εκλαμβάνετο ως εχθρική ενέργεια απέναντι στον φυσικό του κύριο

⁷⁹⁹ Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, σ. 80.

⁸⁰⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 3, σ. 225-7. *Chronique de Morée*, § 974, σ. 381: *demora la despine sa femme en vie, tou qui tenoit la seignorie et le gouvernement de la despotée, pour ce que Thomas, son fil estoit encore manre de eage*.

⁸⁰¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 4, σ. 495: *καὶ πόλεις ἦσαν καὶ χῶραι τὰ εἰς προῖκα δοθέντα, οἱ μὲν ἐξ αὐτῆς χειροῦσθαι τὰς πόλεις ἠβούλοντο καὶ Ἰταλικάις διοικήσεσι τὰ κατ' ἐκείνας ἰθύνειν*. *Chronique de Morée*, § 975, σ. 381: *Et quant li rois Charles sot por certain que le despot estoit mort, si ordina ses messaiges et les envoia a la despine, requerant lui et demandant la seignorie dou despotée pour son fil le prince de Tharante, selon les convenances que il avoit eu avec Quir Nicrifore le despot, son mari*. Για τις αξιώσεις των Ανδηγαυών επί του κράτους της Ηπείρου μετά το θάνατο του δεσπότη Νικηφόρου και τη στάση της χήρας του Άννας βλ. Laiou, *Constantinople*, σ. 257. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, σ. 84-5. Σακελλαρίου, *Ανδηγαβοί*, σ. 296.

⁸⁰² Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 4, σ. 495.

(*contre son naturel seignor*).⁸⁰³ Φαίνεται επίσης να εκπλήσσεται από τις άδικες αξιώσεις του Καρόλου Β΄ της Νεαπόλεως, καθώς ο Θωμάς ήταν εν ζωή και επομένως, σύμφωνα με το ισχύον από παλαιά δίκαιο, μπορούσε να διαδεχθεί τον πατέρα του στην εξουσία του δεσποτάτου (*par droicte anciserie estoit sires et drois hoirs dou despotée après son pere*). Ισχυριζόταν επίσης ότι ο Νικηφόρος δεν θα είχε προβεί σε μια συμφωνία που ουσιαστικά θα αποκλήρωνε το γιό του και συνεπώς ο πρίγκιπας του Τάραντος έπρεπε να αρκεσθεί σε αυτά που είχε λάβει ως προίκα. Θεωρούσε τέλος ότι μόνον στην περίπτωση που ο Θωμάς απεβίωνε άκληρος, οι Ανδηγαυοί θα είχαν δικαίωμα να προβάλουν αξιώσεις επί του ηπειρωτικού κράτους (*deveroit demander la despotée*).⁸⁰⁴

Όπως ήταν φυσικό η άρνηση της ανδηγαυικής επικυριαρχίας επί του ηπειρωτικού κράτους από την Άννα και τον Θωμά προκάλεσε την οργάνωση εκστρατείας εναντίον τους (1304).⁸⁰⁵ Ο σχεδιασμός και η εξέλιξη της εκστρατείας περιγράφεται αναλυτικά στη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως*. Οι Ανδηγαυοί με τη συμμαχία των υποτελών τους, δηλαδή του πρίγκιπα της Αχαΐας και του κόμητα της Κεφαλληνίας, κήρυξαν τον πόλεμο κατά της Άννας και του ανήλικου Θωμά (*pour ce que la despine estoit fame et Thomas son fils estoit enfes*).⁸⁰⁶ Σημείο συνάντησης των στρατευμάτων ορίστηκε ο λιμένας της Κόπραϊνας από όπου κατευθύνθηκαν προς το κάστρο της Άρτας.⁸⁰⁷ Εν τω μεταξύ η Άννα είχε καταφύγει στο κάστρο των Ιωαννίνων, ενώ ο Θωμάς που είχε φθάσει στην ηλικία των δεκαπέντε ετών παρέμεινε με τα στρατεύματα του κράτους της Ηπείρου προκειμένου να υπερασπιστεί τις κτήσεις του. Έπειτα από πολιορκία κάποιων μηνών τα λατινικά στρατεύματα αποχώρησαν από την Άρτα και κατευθύνθηκαν στο κάστρο των Ρωγών.⁸⁰⁸ Η φυσική οχύρωση του κάστρου (*estoit assiz sus une montaignette qui est avironnée d' un flun*) δυσχέραινε την πολιορκία και έπειτα και από μια νικηφόρο αιφνιδιαστική επίθεση στρατιωτών του ηπειρωτικού κράτους τα συμμαχικά στρατεύματα αποχώρησαν και κατευθύνθηκαν και πάλι προς την Άρτα.⁸⁰⁹ Η αδυναμία κατάληψης του κάστρου λόγω της ισχυρής του οχύρωσης (*li chastiaux*

⁸⁰³ *Chronique de Morée*, § 976, σ. 381-2.

⁸⁰⁴ Αὐτ., § 976, σ. 382.

⁸⁰⁵ Laiou, *Constantinople*, σ. 238. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, σ. 85-6. Σακελλαρίου, *Ανδηγαβοί*, σ. 296.

⁸⁰⁶ *Chronique de Morée*, § 978, σ. 383 και § 979, σ. 383: *pour commencer la guerre contre la despine qui ne vouloit maintenir les convenances que le despot son baron avoit fait avec lui quant il firent le mariage ensemble*.

⁸⁰⁷ *Chronique de Morée*, § 980, σ. 384 και § 981, σ. 384 και § 982, σ. 384.

⁸⁰⁸ *Chronique de Morée*, § 984, σ. 385.

⁸⁰⁹ *Chronique de Morée*, § 985, σ. 385 και § 986-990, σ. 386-7.

estoit si fors), η έλλειψη τροφίμων (*nostre gent ne troverent que mangier*) και το επερχόμενο τέλος της κατάλληλης εποχής για πολεμικές επιχειρήσεις (*le mois d'aoust estoit*) ήταν οι παράγοντες που ανάγκασαν τελικά τους Λατίνους να αποχωρήσουν.⁸¹⁰

Η ίδια εκστρατεία, που απείλησε την πολιτική επιβίωση του ηπειρωτικού κράτους, αναφέρεται επιγραμματικά και από τον Παχυμέρη. Ειδικότερα ο βυζαντινός ιστορικός μας πληροφορεί ότι η δύσκολη θέση στην οποία περιήλθε η Άννα (στενῶ κομιδῇ) έκανε επιτακτικότερο το αίτημα για βοήθεια προς τον Ανδρόνικο Β'. Φαίνεται μάλιστα ότι το αίτημα αυτό συνοδεύθηκε με μια πρόταση επιγαμίας, αυτή τη φορά όμως μεταξύ του Θωμά και μιας από τις εγγονές του Ανδρονίκου, κόρης του Μιχαήλ Θ': *καὶ τὸν παῖδα Θωμᾶν γαμβρὸν ἐπειρᾶτο ποιεῖν τῷ βασιλεῖ Μιχαήλ*. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η Άννα διατίθετο να δώσει ως προίκα για το γάμο αυτό στο γιό της και συνεπώς και στο Βυζαντινό βασιλέα την αποπομπή του γαμβρού της, του πρίγκιπα του Τάραντος δηλαδή: *ἄξια διδοῦσα τὰ ἔδνα τῷ τὸν γαμβρὸν ἀποπροσποιεῖσθαι*.⁸¹¹

Οι προκληθείσες από τα ανδηγαυικά στρατεύματα λεηλασίες στην επικράτεια της Άννας, ως αντίποινα στην ακολουθούμενη πολιτική της, ενταντικοποίησαν τις εκκλήσεις της για βοήθεια προς το βασιλέα, ο οποίος τελικά ανταποκρίθηκε στο αίτημα και ο Θωμάς νυμφεύθηκε (1304) μια από τις εγγονές του (*τὸ δέ γέ κῆδος ἑσαῦθις ἦνυστο*). Αξίζει εδώ να σημειώσουμε την πληροφορία του Παχυμέρη ότι ο Θωμάς είχε ήδη λάβει τον τίτλο του δεσπότη από τον Ανδρόνικο Β', πριν από το γάμο του με την Άννα. Ειδικότερα αναφέρει ότι το δεσποτικό αξίωμα είχε εκχωρηθεί στο Θωμά αρκετό διάστημα πριν, κατόπιν αιτήσεως της μητέρας του, όταν αυτή είχε αποστείλει πρεσβεία στον βασιλέα και τον πατριάρχη αιτούμενη τη σύναψη επιγαμίας ανάμεσα στην κόρη της και τον βασιλέα Μιχαήλ Θ'.⁸¹² Φαίνεται δηλαδή ότι ο τίτλος δεν προκύπτει λόγω της εξ αγχιστείας συγγένειας, αλλά ότι προϋπάρχει

⁸¹⁰ *Chronique de Morée*, § 991-2, σ. 387-8. Για τις ανδηγαυικές αυτές επιχειρήσεις εναντίον του κράτους της Ηπείρου βλ. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, σ. 225-6.

⁸¹¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 4, σ. 495.

⁸¹² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, τ. 2, σ. 283: *ἡ μὲν Άννα ἀπιοῦσα συνεζύγη Θωμᾷ, τῷ Ἡπείρου καὶ Αἰτωλίας ἄρχοντι*. Καντακουζηνός, *ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 13: *τὴν μὲν ἑτέραν τῶν θυγατέρων τὴν Άνναν Θωμᾷ τῷ τοῦ Νικηφόρου τοῦ δεσπότη τοῦ παιδὸς, ἄρχοντι τῆς Ἀκαρνανίας πρὸς γάμον ἐξέδωκε*. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι* τ. 3, σ. 227: *καὶ τῷ μὲν Θωμᾷ τὸ δεσποτικὸν ἀξίωμα ζητήσασα καὶ λαβοῦσα*. *Acta Albaniae Veneta Saeculorum XIV et XV*, εκδ. J. Valentini, τ. 1 μέρος 1^ο, Παλέρμο-Νάπολη-Ρώμη-Βενετία 1984, No. 55, σ. 38: *dominus Thomas despoti qui fuerat coronatus per suum imperium de toto despotatu*. Από τον Nicol, *Despotate*, τ. 2, σ. 75, όπου ως χρονολογία του γάμου του Θωμά με την Άννα δίδεται το έτος 1313, αλλά θα ήταν ορθότερο να τοποθετηθεί το 1307. Η Laiou, *Constantinople*, σ. 257, χρονολογεί το γάμο το 1313. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, σ. 93.

αυτής, ενώ ο ιστορικός παραλείπει να αιτιολογήσει την ασυνήθη αυτή διαδικασία εκχώρησης. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι ενδεχομένως ο νεαρός Θωμάς υποσχέθηκε ενόρκως πίστη και υποτέλεια στον βυζαντινό βασιλέα και μετά αυτός του εκχώρησε ως ανταμοιβή τον τίτλο του δεσπότη. Η υπόθεση αυτή βασίζεται σε ένα μεταγενέστερο βενετικό έγγραφο (1320), εντός του οποίου προβάλλεται μια ενδιαφέρουσα πολιτική ιδεολογία του Ανδρονίκου Β'. Στο έγγραφο αυτό οι περιοχές της Άρτας και της Βαγενετίας (*in partibus Arte, et Uaginachie*) παρουσιάζονται με το φεουδαλικό όρο «terra» ως τμήματα της αυτοκρατορικής επικράτειας (*jurisdicionis jmperii sui*), των οποίων ο κύριος είναι υποτελής του βασιλέως: *et qui tenet eam iuramento uasallagij astringitur imperio suo*.⁸¹³ Καθώς στη συνέχεια του εγγράφου αναφέρεται ο Θωμάς ως αποστάτης μπορούμε να θεωρήσουμε βάσιμη την υπόθεση ότι είχε αποδώσει όρκο πίστης και υποτέλειας στον βασιλέα και εξαιτίας της σχέσης αυτής είχε λάβει τον τίτλο του δεσπότη. Ωστόσο, ο χαρακτηρισμός του αποστάτη μας παραπέμπει σε παράβαση των υπεσχημένων.

Στη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως* αναφέρεται και ο σχεδιασμός δεύτερης εκστρατείας των Ανδηγαυών εναντίον του ηπειρωτικού κράτους. Αυτή τη φορά όμως απεφεύχθησαν οι πολεμικές συμπλοκές ανάμεσα στις δύο πλευρές χάρη στο διπλωματικό τρόπο αντιμετώπισης της κατάστασης. Η Άννα απέστειλε πρεσβεία στον πρίγκιπα της Αχαΐας για να τον δωροδοκήσει και να αποτρέψει ενδεχόμενη συμμετοχή του στις επερχόμενες εχθρικές ενέργειες εις βάρος της Ηπείρου: *et donnerent...perpres en monnoye, et d' aller droit au prince, et de donner lui...et de faire et traitier vers eux que il ne venissent sur leur pays pour eux guerroyer*.⁸¹⁴ Ο πρίγκιπας αποδέχτηκε την πρόταση της Άννας και του δεσπότη Θωμά. Προκειμένου όμως να αποφύγει τις φεουδαλικές του υποχρεώσεις προς τον Κάρολο Β' Ανδηγαυό και τον πρίγκιπα του Τάραντα, τις σχετικές δηλαδή με τη συμμετοχή του στην εκστρατεία εναντίον του ηπειρωτικού κράτους, προέβαλε ως δικαιολογία τη σύγκληση φεουδαλικού συμβουλίου στην Κόρινθο (*parlament a Corinte*). Σε αυτό είχαν κληθεί να συμμετάσχουν οι υποτελείς του, ο δούκας των Αθηνών, οι κύριοι της Εύβοιας καθώς και ο κόμης της Κεφαλληνίας. Είχε μάλιστα προγραμματιστεί να συμπίπτει χρονικά με την έναρξη της πολεμικής περιόδου, δηλαδή κατά το μήνα Απρίλιο. Συνεπώς η σχεδιαζόμενη από τους Ανδηγαυούς εκστρατεία για την επιβολή της επικυριαρχίας του στην Ήπειρο δεν

⁸¹³ AAV, τ. 1, μέρος 1^ο, Νο 55, σ. 37.

⁸¹⁴ *Chronique de Morée*, § 1004, 1005, 1006, σ. 392-3.

πραγματοποιήθηκε, λόγω των άλλων φεουδαλικών υποχρεώσεων των υποτελών τους στη Ρωμανία.⁸¹⁵

Όπως είναι γνωστό, το έτος 1305 συνήφθη συμφωνία ανάμεσα στο κράτος της Ηπείρου και τους Ανδηγαυούς (*ad subscriptam concordiam devenimus*), η οποία κοινοποιήθηκε με μορφή εγγράφου προνομιακής εκχώρησης (*per presens privilegium*), κατόπιν αιτήματος της Άννας και του Θωμά (*pettebant suppliciter per nos gratiam sibi fieri tantam*).⁸¹⁶ Σύμφωνα με αυτό, οι δεσπότες της Ηπείρου όφειλαν να εκχωρήσουν στον Φίλιππο (*princeps Tarentini, Romanie despotus*) το κάστρο των Ιωαννίνων, τα κάστρα του Βάλτου και της Κατοχής, καθώς και τη Θεσσαλία, ενώ η υπόλοιπη επικράτεια (*reliqua terra*) θα παρέμενε υπό την εξουσία τους και θα μεταβιβάζετο στους νόμιμους κληρονόμους του Θωμά (*heredibus legitimus ex ipsius Thomassii*).⁸¹⁷ Τόσο η Άννα και ο Θωμάς όσο και οι κληρονόμοι τους (*ipse et heredes eius*) θα ελάμβαναν την επικράτειά τους ως φέουδο από τον Φίλιππο και τους κληρονόμους του (*per nos...et nostros heredibus in feudum...teneant*), με την υποχρέωση να τους αναγνωρίζουν ως κυρίους (*et nos et nostros heredes exinde dominos recognoscant*) και να τους προσφέρουν στρατιωτικές υπηρεσίες (*servetur*). Όφειλαν επίσης, ο Θωμάς και οι κληρονόμοι του, σε περίπτωση κατά την οποία οι Ανδηγαυοί διεξήγαγαν πόλεμο σε μέρη της Ρωμανίας, να συνδράμουν στις επιχειρήσεις αυτές.⁸¹⁸ Επιπλέον ήταν υποχρεωμένοι να αποδώσουν όρκο υποτέλειας (*homagium facere*) και όρκο πίστης (*fidelitatis iuramentum*) στον Φίλιππο και τους κληρονόμους του. Το έγγραφο καταλήγει στην εκχώρηση της οφειλόμενης επικράτειας στο Θωμά και τους κληρονόμους του με τις υποχρεώσεις που προαναφέρθηκαν καθώς και με την υποχρέωση καταβολής ετήσιας προσόδου: *sub recognitione, servitio equitum, redditu annuo in pecunia, homagio, sacramento fidelitatis et conditionibus ceteris supradictis*.⁸¹⁹ Την ειρήνευση και τη σύναψη συνθήκης (*pacem sive concordiam*) ανάμεσα στον πρίγκιπα του Τάραντος με την Άννα και τον Θωμά (*spectabilibus principibus domina Anna...Comini ducissa et Thomasio...despoto Comini duce*) επικύρωσε και ο βασιλέας της Σικελίας Κάρολος Β΄.⁸²⁰

⁸¹⁵ *Chronique de Morée*, § 1007, 1008, σ. 393 και § 1009, σ. 394.

⁸¹⁶ Kiesewetter A., «Il trattato del 18 ottobre 1305 fra Filippo I di Taranto e Giovanni Orsini di Cefalonia per la conquista dell' Epiro» *Archivio Storico Pugliese*, 47 (1994), σ. 202-205.

⁸¹⁷ Kiesewetter, *Trattato*, σ. 204.

⁸¹⁸ Αυτ., σ. 204.

⁸¹⁹ Αυτ., σ. 205.

⁸²⁰ Αυτ., σ. 205-206. Για τους όρους της εν λόγω συμφωνίας βλ. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, σ. 87.

Το ίδιο έτος (1305) ο πρίγκιπας του Τάραντος (*despote de Romenie*) συνήψε συμφωνία με τον κόμητα της Κεφαλληνίας Ιωάννη Α΄ Ορσίνι (*les paz et les convenances*), η οποία αφορούσε στην κατάκτηση και έπειτα τη διανομή του ηπειρωτικού κράτους.⁸²¹ Η νέα αυτή συμφωνία που ουσιαστικά ακύρωνε εκείνη με τον δεσπότη Θωμά και την μητέρα του Άννα, συνήφθη πιθανώς, γιατί ο πρίγκιπας Φίλιππος δεν είχε εμπιστοσύνη στη συνέπεια της τήρησης των υπεσχημένων της ηγεμονικής οικογένειας του κράτους της Ηπείρου και επομένως αναζητούσε εναλλακτικό σχέδιο σε περίπτωση που αυτά δεν θα γίνονταν σεβαστά. Σύμφωνα με τη συνθήκη ο κόμης αναλάμβανε την υποχρέωση να αρχίσει πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον της Άννας και του Θωμά, με σκοπό την κατάκτηση του συνόλου της επικράτειας τους (*toute la terre, la quel ycele despine et Thoumas tienent es parties de Romenie*), η οποία εν συνεχεία θα ετίθετο υπό την κυριότητα του πρίγκιπα του Τάραντος και των κληρονόμων του, στους οποίους άλλωστε, όπως αναφέρεται ανήκε δικαιοματικά (*par raison*).⁸²² Από την πλευρά του ο πρίγκιπας υποσχέθηκε να βοηθήσει τον κόμητα στο έργο της κατάκτησης. Εκτός από το κάστρο των Ιωαννίνων, το οποίο θα παρέμενε υπό τον πρίγκιπα του Τάραντος, οι υπόλοιπες περιοχές, που θα προέκυπταν από την κατάκτηση, θα διανέμοντο ανάμεσα στις δύο πλευρές (*toute ceste conquiste par moitie*). Στις κατακτηθείσες αυτές περιοχές συμπεριλαμβάνετο και το ανθρώπινο δυναμικό, δηλαδή οι φεουδάρχες και οι πάροικοι εντός αυτών (*les feudotaires et les autres hommes qui enseront*). Ο κόμης και οι κληρονόμοι του θα ελάμβαναν τα κατακτηθέντα τμήματα από τον πρίγκιπα και τους κληρονόμους του, ενώ η διανομή θα γινόταν μετά την ολοκλήρωση της κατάκτησης.⁸²³

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι ο πρίγκιπας εκχωρούσε στον κόμητα απόλυτη εξουσία (*plain pouvoir*) να παραχωρήσει γη, από αυτή που θα ελάμβανε, σε πρόσωπα τα οποία θα συμμετείχαν στην εκστρατεία δημιουργώντας έτσι ένα νέο δίκτυο υποτελών στην περιοχή και συνεπώς κοινωνικές ανακατατάξεις (*chevaliers, escuiers et a autres gens darmes...qui li aideront en ceste conquiste*). Ακολούθως προβλεπόταν η δημιουργία μιας πυραμίδας σχέσεων βασιλικής εξάρτησης. Οι φεουδάρχες εκάστου όφειλαν πίστη και υποταγή στους κυρίους τους (*lige hommage et feulte*), ενώ ο κόμης και οι υποτελείς του (*et le conte tant pour ces*

⁸²¹ Kiesewetter, *Trattato*, σ. 207-212.

⁸²² Αυτ., σ. 207-8.

⁸²³ Αυτ., σ. 208.

hommages...quant pour toute lautre moitie dela conquete) θα ελάμβαναν την επικράτειά τους από τον πρίγκιπα του Τάραντα και τους κληρονόμους του.⁸²⁴ Στη συμφωνία υπήρχε πρόβλεψη για την περίπτωση κατά την οποία ο κόμης απεβίωνε πριν από την ολοκλήρωση της εκστρατείας. Επίσης ο πρίγκιπας δεσμευόταν μετά την έναρξη του πολέμου να μη συνάψει συμφωνίες με το κράτος της Ηπείρου (*que il ne fera pais ne acort*), χωρίς τη συναίνεση του κόμητα, παρά μόνον σε περίπτωση κατά την οποία η προσφορά ήταν συμφέρουσα αμοιβαίως.⁸²⁵ Εκχωρείτο επίσης στον κόμητα το δικαίωμα να απαιτήσει φεουδαλική υπηρεσία από τους εντόπιους γαιοκτήμονες (*tous les griex*), καθώς και το δικαίωμα να επιβάλει ποινές σε όσους συμμετείχαν στον πόλεμο και δρούσαν εις βάρος του ιδίου ή του πρίγκιπα. Η συνθήκη συνετάχθη στη γαλλική γλώσσα, κατά παράκληση του κόμητα, σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο που ίσχυε σε τέτοιου είδους συμφωνίες: *que usee et acoustumee chose est es parties de Rumenie meesement entre les seigneurs et les gentix homes de leur trettiez et leur cauteles fere scrire en Francois*.⁸²⁶ Ο βασιλέας της Νεαπόλεως κατά παράκληση των δύο πλευρών (*nous supplieront*) κοινοποίησε την επικύρωση της παραπάνω συνθήκης και εκ μέρους του: *i donnons de nostre certain consience notre assentement et les acceptons et confermons*.⁸²⁷

Η συνθήκη αυτή ήταν συμφέρουσα αφενός για τους Ανδηγαυούς, καθώς θα εξασφάλιζαν την πολυπόθητη κυριαρχία τους στην Ήπειρο, και αφετέρου για τους Ορσίνι της Κεφαλληνίας, αφού θα αποκτούσαν στην ηπειρωτική ενδοχώρα, την απαραίτητη για την υλοποίηση των πολιτικών τους στόχων βάση. Επιπλέον θα επιτύγχαναν την ενοποίηση υπό την ηγεμονία τους της χερσαίας ηπειρωτικής επικράτειας με την νησιωτική. Η πολυδάπανη αυτή εκστρατεία ξεκίνησε το 1306 από την Πελοπόννησο και μετά την επιβεβαίωση της επικυριαρχίας του Φιλίππου στο πριγκιπάτο της Αχαΐας τα συμμαχικά στρατεύματα κατευθύνθηκαν προς την Άρτα. Μια όμως από τις συνήθεις επιδημίες του μεσαίωνα προσέβαλε το ανδηγαυικό στράτευμα με αποτέλεσμα το όλο εγχείρημα να αποτύχει τελικώς. Μετά από αυτές τις εξελίξεις ο πρίγκιπας υποχρεώθηκε να συνάψει συμφωνία με τον Θωμά περιοριζόμενος στην αναγνώριση της κυριαρχίας του στη Βόνιτσα, την Ναύπακτο και

⁸²⁴ Αυτ., σ. 209.

⁸²⁵ Αυτ., σ. 210.

⁸²⁶ Αυτ., σ. 211.

⁸²⁷ Αυτ., σ. 212-3.

το Βουθρωτό.⁸²⁸ Οι κτήσεις του Καρόλου Β΄ στην Αιτωλοακαρνανία συρρικνώθηκαν (εκτός από τη Βόνιτσα που παρέμεινε υπό ανδηγαυική κυριαρχία), ενώ ο Φίλιππος διεπίστωσε ότι ο γάμος του με τη Θάμαρ όχι μόνο δεν είχε συμβάλει στην εκπλήρωση των σχεδίων του, αλλά αντίθετα είχε προκαλέσει δαπανηρές εκστρατείες, χωρίς μάλιστα να έχει επιτευχθεί η αναγνώριση της ανδηγαυικής επικυριαρχίας στην Ήπειρο. Για το λόγο αυτό ακριβώς επικαλέσθηκε κατηγορίες εναντίον της Θάμαρ και την απομάκρυνε, ώστε να είναι ελεύθερος να συνάψει νέο γάμο που θα εξασφάλιζε την υλοποίηση των πολιτικών του σχεδίων για τη Ρωμανία. Το 1313 νυμφεύθηκε την Αικατερίνη Valois, κόρη της Αικατερίνης Courtenay, της κληρονόμου δηλαδή των διεκδικήσεων στην Λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης.⁸²⁹ Έτσι, μέσω του γάμου αυτού ο Φίλιππος γινόταν κληρονόμος των Λατίνων αυτοκρατόρων της Ανατολής και επομένως άρχισε εκ νέου το σχεδιασμό ανακατάληψης της πρωτεύουσας του Βυζαντινού κράτους, δίχως παράλληλα να εγκαταλείπει τις αξιώσεις του για την Ήπειρο.⁸³⁰

Ωστόσο η Ήπειρος αποτελούσε ένα desideratum και για τους Βυζαντινούς. Με παρόμοιο τρόπο είχε δράσει και ο Ανδρόνικος Β΄· είχε αποστείλει κατά το ίδιο διάστημα και οπωσδήποτε μετά το γάμο του Θωμά με την εγγονή του Άννα, υπολογίσιμο στράτευμα στην Ήπειρο, προκειμένου να ενσωματώσει στην αυτοκρατορική επικράτεια τις ανδηγαυικές κτήσεις της περιοχής. Η συγκυρία ήταν κατάλληλη για το εγχείρημα αυτό του βασιλέως όχι μόνο λόγω της ειρήνευσης με το κράτος της Ηπείρου, αλλά και λόγω της αφοσίωσης των Ανδηγαυών στην ανάκτηση του βασιλείου της Σικελίας.⁸³¹ Στις επιχειρήσεις αυτές του Ανδρονίκου Β΄ φαίνεται ότι συνέδραμε και ο δεσπότης Θωμάς. Σε βενετικό έγγραφο (1320) μάλιστα αναφέρεται ότι ο Θωμάς, στον οποίο είχε εκχωρηθεί το αξίωμα του δεσπότη από τον βασιλέα, δεν ήταν αποστάτης, αλλά ανήκε πολιτικά στη Βυζαντινή αυτοκρατορία: *Thomas despoti qui fuerat coronatus per suum imperium de toto despotatu non erat rebellis imperio suo, immo erat inter imperium suum.*⁸³² Αξίζει να σημειωθεί ότι στο κείμενο το δεσποτικό αξίωμα εγγράφεται και γεωγραφικά, στοιχείο που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Ανδρόνικος είχε αναγνωρίσει την εξουσία του Θωμά στην Ήπειρο. Για το λόγο αυτό καθώς και εξαιτίας της συγγενείας με τον βασιλέα

⁸²⁸ Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, σ. 90-92. Συγκέλλου, *Πόλεμος*, σ. 227. Luttrell A., «Vonitza in Epirus and its Lords: 1306-1377», *RSBN* 1 (XI) (1964), σ. 132-3.

⁸²⁹ Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, σ. 93. Σακελλαρίου, *Ανδεγαβοί*, σ. 297-8.

⁸³⁰ Thiriet, *Romanie Vénitienne*, σ. 159. Laiou, *Constantinople*, σ. 257.

⁸³¹ Laiou, *Constantinople*, σ. 258. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, σ. 94.

⁸³² AAV, τ. 1, μέρος 1^ο, No 55, σ. 38.

(parentela), ο δεσπότης συμμάχησε με τον Γεώργιο Γκάντζα εναντίον των Ανδηγαυών επιτυγχάνοντας την απόσπαση της Βόνιτσας και θέτοντας σε δυσχερή θέση τη νήσο Κέρκυρα.⁸³³ Η άφιξη όμως των αυτοκρατορικών στρατευμάτων στην Άρτα και οι λεηλασίες στις οποίες επιδόθηκαν εντός του «δεσποτάτου» σε βάρος Βενετών εμπόρων και υπηκόων του δεσπότη προκάλεσαν την αναθεώρηση της φιλοβυζαντινής πολιτικής του Θωμά και τελικά τη ρήξη με την Κωνσταντινούπολη. Με τον τρόπο αυτό ο δεσπότης μεταβλήθηκε σε αποστάτη και εχθρό του βασιλέως: *postmodum ipse despoti fuit sibi rebellis, vel inimicus*.⁸³⁴

Τις συνέπειες της εμπόλεμης κατάστασης υπέστησαν και οι Βενετοί έμποροι στην επικράτεια του δεσπότη Θωμά, καθώς με την αποστασία του τελευταίου είχε επέλθει πάλι απόσχιση της Ηπείρου από την αυτοκρατορική επικράτεια. Επομένως οι Βενετοί της Ηπείρου δεν απολάμβαναν πλέον τη σταθερότητα και τα οφέλη που είχαν προκύψει από την πρόσφατη επαναπροσέγγιση Βενετίας και Βυζαντινού κράτους: *de hoc veneti nostri doluerunt, et dolent quod yste qui ad presens tenet partem despotati non est ad obendientiam imperij sui*.⁸³⁵ Ευρισκόμενοι σε αυτή τη δυσμενή θέση ισχυρίζονταν ότι δεν επικουρούσαν το Θωμά στις αντιβυζαντινές του ενέργειες: *et nullum unquam eis prestiterunt uel prestant contra suum imperium auxilium uel iuuamen*.⁸³⁶ Η σχεδόν ουδέτερη αυτή στάση των Βενετών και οι πολεμικές εχθροπραξίες των Βυζαντινών έστρεψαν το δεσπότη Θωμά εκ νέου στην αναζήτηση συμμαχίας με τους Ανδηγαυούς.⁸³⁷ Οι διαπραγματεύσεις όμως ανάμεσα στις δύο πλευρές δεν ολοκληρώθηκαν, καθώς το έτος 1318 ο Θωμάς δολοφονήθηκε από τον

⁸³³ Αυτ., σ. 38: *ita quod non potest dici, quod tunc temporis dictus Thomas despoti esset inimicus suus, nec quod imperium suum haberet secum guerram*.

⁸³⁴ Αυτ., σ. 38 και σ. 37: *et si contrarium (?) faciunt imperium suum mouet guerram, contra eos, ut contra apostatas, sicut fecit suis temporibus cum quidam Thomas fecerit multa mala, et inuentus fuerit contrarius Imperij sui*. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 90-92: παρασπονδῶν γὰρ πρῶτον μὲν πράγματα παρεῖχε τοῖς ὁμόροις Τριβαλλοῖς καὶ Αἰτωλοῖς καὶ Ἀκαρναῶσιν (ο Συργιάννης). Με βάση τον τρόπο που σκιαγραφεί ο Γρηγοράς την προσωπικότητα του Συργιάννη, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι δεν ενεργούσε κατ' εντολήν του βασιλέως αλλά ασκούσε δική του πολιτική βλ. Laiou, *Constantinople*, σ. 288, υποσ. 10.

⁸³⁵ AAV, τ. 1, μέρος 1^ο, No 55, σ. 38 και No 48, σ. 23: *res fuerunt derobate per homines domini Imperatoris qui morabantur in Aualona qui uenerant ad artam cum duobus lignis...quorum lignorum erat Capud georgius cançal fuit exercitus domini Imperatoris apud Artam, et fuit Capitaneus illius exercitus dominus Johannes lopicherni* και σ. 24: *gens domini Imperatori aggressi fuerunt...in pertinentijs uagenetie*.

⁸³⁶ Αυτ., σ. 38.

⁸³⁷ Laiou, *Constantinople*, σ. 258. Thiriet, *Romanie Vénitienne*, σ. 159-161. Ασωνίτης, *Νότιο Ιόνιο*, σ. 97.

ανεπιό του, τον κόμητα της Κεφαλληνίας Νικόλαο Ορσίνι (1318 -1323) και μετέπειτα δεσπότη της Ηπείρου.⁸³⁸

Προκειμένου να ανασυνθέσουμε πληρέστερα το πλέγμα των σχέσεων της Κωνσταντινούπολης με το ηπειρωτικό κράτος, χρειάζεται να εντάξουμε στην προβληματική μας και το ρόλο της εκκλησίας, όπως αυτός εκφράζεται από τους εκπροσώπους της και από την ακολουθούμενη πολιτική. Όπως είναι γνωστό, κατά την παλαιολόγια περίοδο η βυζαντινή εκκλησία γνώρισε εσωτερικές κρίσεις οφειλόμενες κυρίως στα δύο μεγάλα σχίσματα της εποχής: εξαιτίας πρώτον της ένωσης των δύο εκκλησιών στη σύνοδο της Λυών το 1274 και δεύτερον του σχίσματος των Αρσενιτών, το οποίο προσέλαβε διάσταση πολιτική, καθώς έπληττε τη νομιμότητα της παλαιολόγιας δυναστείας στην εξουσία.⁸³⁹ Η ένωση των εκκλησιών στη σύνοδο της Λυών έθεσε το δίλημμα που κυριάρχησε και δίχασε την κοινωνία έως και την οριστική κατάλυση του Βυζαντινού κράτους αλλά και μετέπειτα. Σύμφωνα με την οπτική του Βυζαντινού βασιλέως, η εκκλησιαστική ένωση αποτελούσε ένα διττό πολιτικό ζήτημα: αφενός εξασφάλιζε την αποτροπή των σχεδίων των Δυτικών ηγεμόνων για ανασύσταση της Λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης και παρείχε συγχρόνως τη δυνατότητα προσέγγισης με τη Λατινική χριστιανοσύνη, προκειμένου να αντιμετωπιστεί από κοινού η τουρκική απειλή. Αφετέρου αναδείκνυε την τάση της πολιτικής εξουσίας για εκκοσμίκευση και απεγκλωβισμό από τον εναγκαλισμό του πατριαρχείου.⁸⁴⁰ Το εγχείρημα της ένωσης συνάντησε σθεναρές αντιστάσεις στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, ακόμη και στον αυτοκρατορικό περίγυρο, ενώ οι προσπάθειες του βασιλέως να επιβάλει με βίαιο τρόπο τις αποφάσεις της συνόδου της Λυών όξυναν την πόλωση.⁸⁴¹ Σημαντικότερη όμως συνέπεια της εσωτερικής αυτής κατάστασης που είχε δημιουργηθεί ήταν ο κλονισμός της ισορροπίας του Κωνσταντινείου πολιτικού προτύπου σε βάρος του βασιλέως, καθώς

⁸³⁸ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 283: *μετὰ ταῦτα φονεύσας Θωμᾶν ὁ ἐκείνου ἀδελφιδοῦς κόντος και σ. 318 πεφόνευται δὲ πρὸς τοῦ ἀνεπιού κόντου Κεφαλληνίας ὁ τῶν Αἰτωλῶν καὶ Ἀκαρνάνων δεσπότης*. AAV, τ. 1, μέρος 1^ο, Νο 55, σ. 37: *nepos eius comes Cefalonie ceciderit eum, et tenet partem loci ipsius, et ipse met multa enormia contra uoluntatem Imperij sui faciat*.

⁸³⁹ Congourdeau M. H., «L'Église byzantine de 1274 à 1453», *Histoire du Christianisme*, τ. 6, σ. 174. Congourdeau M. H., «L'idée d'Église dans la théologie orthodoxe», *Histoire du Christianisme*, τ. 6, σ. 309-310. Angelov, *Imperial Ideology*, σ. 368-9.

⁸⁴⁰ Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς*, σ.

⁸⁴¹ Michel Mollat du Jourdin, «Le second concile de Lyon (1274)», *Histoire du Christianisme*, τ. 6, σ. 21. Congourdeau M. H., «Le problème de l'union gréco-latine», *Histoire du Christianisme*, τ. 6, σ. 834, 836. Patlagean E., «La chrétienté grecque: L'éclatement de l'empire et la domination latine (1204-1274)», *Histoire du Christianisme*, τ. 5, σ. 698-699. Kolbaba T., «Repercussions of the Second Council of Lyon (1274): Theological Polemic and the Boundaries of Orthodoxy», *Greeks, Latins, and Intellectual History 1204-1500*, εκδ. M. Hinterberger-Ch. Schabel, Λουβέν 2011, σ. 57-58, 60.

πλέον τέθηκε σε αμφισβήτηση, από ένα μεγάλο τμήμα του βυζαντινού κλήρου, ο παραδοσιακός ρόλος του αυτοκράτορα στα εκκλησιαστικά ζητήματα.⁸⁴² Ήταν φανερό ότι μια διαδικασία επαναπροσδιορισμού του παραδοσιακού αυτού μοντέλου εξουσίας είχε αρχίσει.

Έπειτα από την αποκατάσταση των εκκλησιαστικών σχέσεων του ηπειρωτικού κράτους με το πατριαρχείο κατά την περίοδο της ηγεμονίας του Μανουήλ Δούκα, ο πατριάρχης ασκούσε τις δικαιοδοσίες του στην εκκλησία του ηπειρωτικού κράτους σύμφωνα με το κανονικό δίκαιο. Η ενότητα αυτή στο εκκλησιαστικό τουλάχιστον πεδίο συνέβαλε μακροπρόθεσμα στη διαμόρφωση μιας κοινής αντίληψης και ιδεολογίας των διάδοχων Βυζαντινών κρατών έναντι του λατινικού επεκτατισμού.⁸⁴³ Όμως μετά τη διακήρυξη της ένωσης των δύο εκκλησιών στη σύνοδο της Λυών δημιουργήθηκε ένα νέο ρήγμα ανάμεσα στις δύο πλευρές. Ο δεσπότης Νικηφόρος και ο σεβαστοκράτορας Ιωάννης ανεδείχθησαν εκφραστές της ανθενωτικής ιδεολογίας και τα κράτη τους σε χώρο υποδοχής των διαφωνούντων με την ενωτική πολιτική. Η διαπίστωση αυτή προκύπτει από εγκύκλιο επιστολή του πατριάρχη, στην οποία αφορίζει και αναθεματίζει όσους αντιστέκονται και παρεμποδίζουν ποικιλοτρόπως την εκκλησιαστική ένωση, μεταξύ των οποίων και τον δεσπότη Νικηφόρο και τον σεβαστοκράτορα Ιωάννη ως σχισματικούς, υποδοχείς σχισματικών και ως δραπέτες: *sicut schismaticos... & susceptores schismaticorum... & sicut illos, qui dividuntur de populitate nostra, & de nostra societate fugiunt*.⁸⁴⁴ Περισσότερα στοιχεία ευρίσκονται σε επιστολή προς τον πάπα Νικόλαο Γ', την οποία συνέταξε, για λογαριασμό του Μιχαήλ Η', ο πρωτονοτάριος Ογέριος (1278). Σ' αυτή απευθύνεται και εξηγεί τους λόγους για τους οποίους δεν είχε ακόμη επιτευχθεί η υλοποίηση των συμφωνηθέντων ανάμεσα στις δύο πλευρές.⁸⁴⁵ Ειδικότερα υποστήριζε ότι ορισμένοι προέβαλαν αντίσταση στην εφαρμογή της αυτοκρατορικής πολιτικής, είτε γιατί δεν είχαν επαρκή γνώση της σημασίας του έργου της εκκλησιαστικής ένωσης είτε διακατέχοντο από αρνητικά συναισθήματα και από έλλειψη πίστης. Ανάμεσα σε αυτούς συμπεριλαμβάνοντο ο σεβαστοκράτορας Ιωάννης και ο

⁸⁴² Congourdeau M. H., «L'église et les pouvoirs à Byzance: L'empereur et le patriarche», *Histoire du Christianisme*, τ. 6, σ. 614-5. Teoteoi Th., «Empire et sacerdoce à Byzance au temps des Paléologues», *Byzantina et Daco-Romana*, σ. 219.

⁸⁴³ Ασωνίτης, *Πρακτικές*, σ. 144-5.

⁸⁴⁴ Mansi J. D., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, τ. 24 (1961), Graz-Austria, σ. 189-190. Laurent V., *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, τ. 1, fasc IV, Παρίσι 1971, No. 1435, σ. 227-8.

⁸⁴⁵ Loenertz, *Mémoire d'Ogier*, σ. 551-6.

δεσπότης Νικηφόρος, οι οποίοι, όταν διεπίστωσαν την αφοσίωση του αυτοκράτορα στη ρωμαιοκαθολική εκκλησία, κλιμάκωσαν τις αντιδράσεις τους και χαρακτήρισαν αιρετικούς τον πάπα, τον πατριάρχη και τον Βυζαντινό βασιλέα.⁸⁴⁶ Πριν προβεί σε οποιαδήποτε άλλη ενέργεια, πριν δηλαδή επιβληθεί το επιτίμιο του αφορισμού, και βασιζόμενος στο κανονικό δίκαιο, ο Μιχαήλ Η΄ έστειλε πρέσβεις προς τον Νικηφόρο και τον Ιωάννη, προκειμένου να τους συμβουλευθεί να συμμορφωθούν και να υποταχθούν και αυτοί στη ρωμαιοκαθολική εκκλησία. Η άρνησή τους στις αξιώσεις του βασιλέως προκάλεσε τελικά την επιβολή του αφορισμού τους τόσο από την αποστολική έδρα όσο και από το πατριαρχείο.⁸⁴⁷ Έτσι δεν είναι τυχαίο που η επικράτεια του σεβαστοκράτορα Ιωάννη παρουσιάζεται στην επιστολή ως πόλος έλξης και καταφυγής των διαφωνούντων με την ενωτική πολιτική (*contrarius voluntate huiusmodi operis ecclesiastice unionis, confugientes plurimi ad terram ipsius bastardi diligenter recepit eosdem*).⁸⁴⁸ Στη Θεσσαλία μάλιστα συνεκλήθη σύνοδος (Νεοπάτραι 1276/7) κατά την οποία αναθεματίστηκαν ως αιρετικοί ο πάπας, ο Μιχαήλ, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και όσοι ακολουθούσαν αυτούς. Ο Ογέριος αναφέρεται και στην παρεχόμενη από τους Λατίνους της Ρωμανίας βοήθεια προς τον Νικηφόρο και τον Ιωάννη: *Latini vero qui sunt ad partes Thebarum et Athenarum et Nigropontis et Morearum non cessarunt adiuurare et sibi ministrare auxilia omni modo contra partem domini meis imperatori, scilicet ipsis apostatis Nichiforo et bastardo*.⁸⁴⁹ Οι αναφορές αυτές βεβαιώνουν την αποτυχία επιβολής της εκκλησιαστικής ένωσης από την κεντρική βυζαντινή εξουσία και καταδεικνύουν ότι οι Λατίνοι ηγεμόνες της Ρωμανίας υποστήριζαν κεντρόφυγες τάσεις, προκειμένου να πλήξουν την ενότητα της ανασυσταθείσης Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Όπως προαναφέρθηκε, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, στο διάστημα μετά την αποκατάσταση των σχέσεων με το Μανουήλ Δούκα και πριν από την εκκλησιαστική ένωση της Λυών, ασκούσε κανονικά τις δικαιοδοσίες του στην εκκλησία του κράτους της Ηπείρου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση του πατριάρχη Αρσενίου (1261-1265) μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως. Φαίνεται ότι συγκρούεται με την ακολουθούμενη αυτοκρατορική πολιτική, την προσπάθεια δηλαδή ενσωμάτωσης στην ενιαία επικράτεια των περιοχών που

⁸⁴⁶ Αυτ., σ. 552.

⁸⁴⁷ Αυτ., σ. 552-3.

⁸⁴⁸ Αυτ., σ. 555.

⁸⁴⁹ Loenertz, *Mémoire d'Ogier*, σ. 555-6. Για την ανθενωτική πολιτική των ηγεμόνων της Ηπείρου και της Θεσσαλίας βλ. Nicol, *Relations*, σ. 174, 183. Nicol, *Despotate*, τ. 2, σ. 20.

αποτελούσαν τμήμα της πριν από το 1204. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, σύμφωνα με τον Παχυμέρη, ο πατριάρχης απέτρεπε τον Μιχαήλ από εκστρατείες που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν εμφύλιες (κατὰ χριστιανῶν ἐκστρατεύειν...ἐμφυλίους κινοῦντα πολέμους).⁸⁵⁰ Ειδικότερα, ο Αρσένιος παρουσιάζεται αντίθετος προς κάθε εχθροπραξία εναντίον του δεσπότη Μιχαήλ Β΄, θεωρώντας ότι ο Βυζαντινός αυτοκράτορας δεν έπραττε «δικαίως».⁸⁵¹ Του υπεδείκνυε μάλιστα τους πραγματικούς εχθρούς και προέβαλλε μια ενωτική στάση βασιζόμενη στο κοινό ορθόδοξο δόγμα: αἱ ὑπὲρ ὑμῶν εὐχαὶ καὶ ὑπὲρ ἐκείνων...ἐπειδήπερ καὶ μιᾶς μάνδρας ἐστὲ τοῦ Χριστοῦ.⁸⁵² Είναι γνωστό ότι η εκκλησία είχε ενδυναμωθεί θεσμικά κατά τη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου με αποτέλεσμα ο πατριάρχης να αναδειχθεί σε ρυθμιστή των εκκλησιαστικών ζητημάτων της βαλκανικής. Στο πλαίσιο αυτό του αναπροσδιορισμού του ρόλου του πατριάρχη αλλά και μιας ευρύτερης τάσης να υπερβεί η εκκλησία το κράτος, θα μπορούσαμε ενδεχομένως να υποστηρίξουμε ότι αυτή η οικουμενική ιδεολογία προβάλλεται από τον Αρσένιο, προκειμένου εκείνος να έχει πρωταγωνιστικό ρόλο έναντι του βασιλέως, μεταβάλλοντας υπέρ αυτού την ισορροπία του Κωνσταντίνειου προτύπου.⁸⁵³

Στο κεφάλαιο αυτό έγινε φανερό ότι η διαδικασία κερματισμού του χώρου και της εξουσίας, που είχε ήδη αρχίσει στις αρχές του αιώνα, δεν τερματίστηκε με την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261. Αντίθετα οι περιπτώσεις κατάτμησης εξακολούθησαν να βρίσκουν εφαρμογή μέσω ποικίλων μορφών εδαφικής εξουσίας, είτε αυτές ήταν υποταγμένες στο κέντρο ή ανεξάρτητες από αυτό. Η διαπίστωση αυτή

⁸⁵⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 313. Για τον εμφύλιο πόλεμο στο Βυζάντιο βλ. Stouraitis Io., «Byzantine War Against Christians -An *Emphylios Polemos*?», *ΒυζΣυμ* 20 (2010), σ. 95, όπου αναφέρεται η ιδεολογική αντίληψη του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, ο οποίος φαίνεται ότι αναγνωρίζει μια χριστιανική «ταυτότητα» που δημιουργεί κοινούς δεσμούς σε ένα πλαίσιο εντός του οποίου οι πόλεμοι αυτοί θεωρούνται εμφύλιοι. Την αντίληψη αυτή υιοθετεί και η Άννα Κομνηνή, η οποία προσδιορίζει κάθε πόλεμο μεταξύ χριστιανών ως εμφύλιο. Ωστόσο η αντίληψη αυτή δεν ήταν εδραιωμένη στη βυζαντινή άρχουσα τάξη, όπου εντός αυτής φαίνεται ότι κυριαρχεί το πολιτικό-πολιτιστικό στοιχείο (βλ. σ. 101-2).

⁸⁵¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 315. Για τη βυζαντινή αντίληψη του «δίκαιου» πολέμου βλ. Stouraitis Io., «Jihād and Crusade: Byzantine Positions Towards the Notions of “Holy War”» *ΒυζΣυμ* 21 (2011), σ. 19, όπου γίνεται λόγος για την ιδέα του «δίκαιου πολέμου», ο οποίος προκύπτει λόγω αμυντικών αναγκών και σ. 21, όπου αναφέρεται ότι στη βυζαντινή αντίληψη η θεία βούληση (*deus vult*) δεν επικαλείται προκειμένου να νομιμοποιήσει έναν πόλεμο, ο οποίος μπορεί να έχει μόνον αμυντικό χαρακτήρα στοχεύοντας στη διατήρηση της εδαφικής συνοχής της αυτοκρατορίας.

⁸⁵² Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 315: οὐ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους ἀπέλεγον μὴ ζητεῖν; Καὶ τί γε ἄλλο ἢ σὲ καὶ τὰς δυνάμεις εἰς μάχην τῷ δεσπότη Μιχαήλ ἰέναι καὶ τοῖς ἐκείνου στρατεύμασιν; Οὐχ ἅμα σὺ μὲν τῷ Χριστοῦ ἐνεσημάνθης ὀνόματι κάκεῖνος λάτρης Χριστοῦ; Για τις απόψεις του πατριάρχη Αρσένιου ως προς τις εχθροπραξίες του βασιλέως εναντίον των Ηπειρωτών, Angelov, *Imperial Ideology*, σ. 374.

⁸⁵³ Teoteoi, *Empire et sacerdoce*, σ. 226. Kioussopoulou T., «Identités byzantines», *Histoirein* 2 (2000), σ. 135, 141.

καταδεικνύει παράλληλα ότι η αναπαραγωγή του Κωνσταντίνειου προτύπου εξουσίας γινόταν όλο και λιγότερο συμβατή με την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής. Αυτό οφείλεται κυρίως σε δύο βασικούς λόγους: πρώτον στην αμφισβήτηση της ιδεολογίας της κεντρικής εξουσίας από αντίρροπες δυνάμεις, που είχαν παγιωθεί κατά την προηγούμενη περίοδο και δεύτερον στη μετατόπιση της ισορροπίας που είχε συντελεστεί προς όφελος του πατριάρχη. Αυτή η μεταβολή της ισορροπίας του Κωνσταντίνειου προτύπου υπέρ του πατριάρχη είχε εξάλλου καταδειχθεί από την αποτυχία της πολιτικής εξουσίας να επιβάλει στην ορθόδοξη χριστιανική κοινωνία της Ανατολής τους όρους της ενωτικής συνθήκης της Λυών. Οι γενικές αυτές διαπιστώσεις μπορούν να συντελέσουν στην πληρέστερη κατανόηση των σύνθετων πολιτικο-εκκλησιαστικών θεμάτων που τέθηκαν σ' αυτό το κεφάλαιο, την εξέλιξη δηλαδή του βυζαντινού πολιτικού συστήματος μετά την επιστροφή του αυτοκράτορα στην ιστορική πρωτεύουσα.

Προτού επιχειρήσουμε να συμπυκνώσουμε τους ιστορικά προσδιορισμένους λόγους ύπαρξης του ηπειρωτικού κράτους μετά το 1261 αξίζει να συσσωματώσουμε συστηματικά τις πολιτικές και κοινωνικές αρχές, την ιδεολογία δηλαδή, τόσο των βασιλέων στην Κωνσταντινούπολη, όσο και των ηγεμόνων της Ηπείρου. Ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος από τη μια παρουσιάζεται ως γνήσιος εκφραστής της βασιλικής μοναρχίας, ο οποίος επιχειρεί με παραδοσιακά μέσα (πόλεμο και σύναψη συγγενικών δεσμών) την ανασύσταση της Αυτοκρατορίας, όπως αυτή οριζόταν πριν το 1204, από την άλλη στην επιστολή του πρωτονοτάριου Ογέριου διακρίνονται και φεουδαλικές αντιλήψεις στην πολιτική του ιδεολογία, αφού παρουσιάζεται ως κύριος δύο υποτελών, των ηγεμόνων της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Ο διάδοχός του, Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, υποστηρίζει το παραδοσιακό βυζαντινό πολιτικό σύστημα, την εγκεντρισμένη μοναρχία έναντι των Δυτικών προτύπων εξουσίας (*ἀδύνατον εἶναι ἔλεγεν τὴν μοναρχίαν Ῥωμαίων πολυαρχίαν ποιήσῃ*), επιχειρεί την ανασύσταση της αυτοκρατορικής επικράτειας και αντιστέκεται σθεναρώς στις προσπάθειες της συζύγου του για κατάλυση του κράτους (*κληροῦσθαι...τὸ βασιλείον τουτὶ κράτος*) και ακολούθως διανομή της εξουσίας κατά «τρόπον Λατινικόν». Ωστόσο η πολιτική αυτή ιδεολογία παρουσιάζεται τροποποιημένη τόσο σε επιστολή του πατριάρχη Γρηγορίου Κυπρίου, όσο και σε βενετικό έγγραφο, καθώς ο βασιλέας φέρεται ως φεουδαλικός κύριος των ηγεμόνων της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, οι οποίοι έχουν γίνει υποτελείς του. Η υιοθέτηση των Δυτικών αυτών πρακτικών διάρθρωσης της εξουσίας από τον Ανδρόνικο Β΄ μπορεί να θεωρηθεί ως ένα είδος

παρέκκλησης από το παραδοσιακό βυζαντινό πρότυπο, καθώς αυτή αποτελούσε ένα σύγχρονο τρόπο εξασφάλισης μάλλον του παραπάνω παραδοσιακού προτύπου παρά αμφισβήτησής του. Με το «λατινικὸν τρόπον» δηλαδή αποσκοπούσε στην αναγνώριση της κυριαρχίας του σε περιοχές οι οποίες ήταν αυτονόητο ότι θα ενσωματώνονταν στην αυτοκρατορία.⁸⁵⁴

Η συμβίωσή του με την Άννα δεν εξηγεί λιγότερο την ώσμωση των δύο μοντέλων εξουσίας: ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν εδώ οι αντιλήψεις της «δυτικής» βασίλισσας σχετικά με την άσκηση εξουσίας και τη σύνδεση των αποσχισθέντων κρατών με την κεντρική εξουσία. Δεν φαίνεται ότι επιθυμεί τη διατήρηση της ανεξαρτησίας του ηπειρωτικού κράτους αλλά ότι επιδιώκει την ενσωμάτωσή του στην ενιαία αυτοκρατορική επικράτεια. Για το λόγο αυτό ακριβώς μετά το θάνατο του συζύγου της, αν και στη γαλλική παραλλαγή του *Χρονικού του Μορέως* παρουσιάζεται να επιχειρηματολογεί με φεουδαλικούς όρους έναντι των ανδηγαυικών αξιώσεων για επικυριαρχία στο ηπειρωτικό κράτος, αναγνωρίζει τελικά την πολιτική ηγεμονία του Ανδρονίκου Β΄.

Όσον αφορά στους δεσπότες του ηπειρωτικού κράτους (Μιχαήλ Β΄, Νικηφόρο και Θωμά) η αντίληψή τους για την εξουσία με όρους κατοχής και κληρονομικότητας φαίνεται ήδη παγιωμένη. Για το λόγο αυτό επιδιώκουν, είτε μέσω της συγγένειας είτε μέσω πολύπλοκων πολιτικών και προσωπικών δεσμών, να συνάψουν σχέσεις που θα τους εξασφαλίσουν την αυθυπαρξία τους και τη διασφάλιση της εξουσίας τους μεταξύ των δύο κυρίων κέντρων εξουσίας: του Βυζαντίου και της Νεαπόλεως. Παρά ταύτα και στη δική τους περίπτωση σε προνομιακά έγγραφα που απολύουν, τους παρακολουθούμε να ακολουθούν τα βυζαντινά διπλωματικά πρότυπα και συνεχίζουν να προβάλλουν τις αντιλήψεις που είχαν ως προς το δημόσιο χαρακτήρα της εξουσίας. Παραδειγματικά αναφέρουμε το εκχωρητικό «ἀργυρόβουλλον» έγγραφο του δεσπότη Νικηφόρου (1266) υπέρ του εξάδελφού του Νικολάου Μαλιασηνού, σχετικά με την επικύρωση της κατοχής της μονής Μακρινιτίσης, την οποία απαλλάσσει από κάθε «δημόσια» υποχρέωση και απαγορεύει την είσοδο σε αυτή οποιουδήποτε δημοσίου λειτουργού (*τῶν δημοσιολεκτῶν ἢ τῶν ὁποιονοῦν δημοσιακὸν μετερχομένων λειτούργημα*).⁸⁵⁵ Ανάλογες αντιλήψεις προβάλλονται και σε «χρυσόβουλλον λόγον» του Θωμά (1303), με τον οποίο ο δεσπότης επικυρώνει την κατοχή του χωριού Βράστοβας στον Βενετό Jacopo

⁸⁵⁴ Laiou, *Constantinople*, σ. 258. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τ. 1, σ. 233.

⁸⁵⁵ Miklosih-Müller, *Acta*, τ. 4, σ. 352.

Contarini και τα τέκνα του. Η εκχώρηση αυτή οφείλεται στην εύνοια και αφοσίωση του Βενετού ευγενούς προς τον δεσπότη (*amicabiliter et servienter ad imperium meum existens et nostro vele (lege: velle) obediens*). Ο Θωμάς στο προοίμιο του εγγράφου αναφέρεται στο θεοπρόβλητο της εξουσίας του (*imperio meo quod est a deo bonum demonstratur*) και στη συνέχεια δηλώνει ότι απαλλάσσει την περιοχή από κάθε υποχρέωση προς το δημόσιο (*πάσης καὶ παντοίας δημοσιακῆς ἐπηρείας καὶ ἐνοχλήσεως*), απαγορεύοντας συγχρόνως σε δημοσίους λειτουργούς να εισέρχονται εκεί.⁸⁵⁶

Όπως διαπιστώσαμε στο κεφάλαιο αυτό, οι Βυζαντινοί βασιλείς επεχείρησαν μετά την επιστροφή τους στην Κωνσταντινούπολη την ενσωμάτωση του ηπειρωτικού κράτους και της Θεσσαλίας με τους παραδοσιακούς τρόπους στην αυτοκρατορική επικράτεια, μέσω δηλαδή της δημιουργίας συγγενικών σχέσεων εξ αγχιστείας, μέσω της διεξαγωγής επεκτατικών πολέμων και μέσω της απαίτησης πολιτικής αφοσίωσης και ένορκης πίστης.⁸⁵⁷ Η σύναψη συγγενικών εξ αγχιστείας δεσμών με τις ηγεμονικές οικογένειες του ηπειρωτικού κράτους και της Θεσσαλίας είχε ως αποτέλεσμα την εκχώρηση του δεσποτικού αξιώματος από τον βασιλέα σε γαμβρούς του, οι οποίοι, όπως ήδη αναφέρθηκε, γίνοντο με τον τρόπο αυτό μέλη της βασιλεύουσας δυναστείας και ασκούσαν εξουσία ανεγνωρισμένη από αυτόν. Ειδικότερα στις ενσωματώμενες στη βυζαντινή επικράτεια περιοχές οι Παλαιολόγοι αναδιοργάνωσαν τη διοίκηση των επαρχιών και από τη διεργασία αυτή προέκυψε μια νέα εδαφική και διοικητική ενότητα, το «κατεπανίκιον», με διοικητή έναν αντιπρόσωπο του ηγεμόνα, την «κεφαλήν».⁸⁵⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ηγεμόνες της μεσαιωνικής Ηπείρου μετά τη μάχη της Πελαγονίας και κυρίως μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης (1259/1261) δεν διεκδίκησαν το βασιλικό αξίωμα, αλλά αρκέστηκαν σε αυτό του δεσπότη.

Εδώ έγκειται ένα θεμελιώδες ερώτημα, αν και δεν είναι δυνατό να εξαντληθεί στα πλαίσια αυτής της εργασίας, η σημασία που προσλαμβάνει το αξίωμα του δεσπότη κατά τον 13^ο αι., τόσο για τους Βυζαντινούς όσο και για τους Δυτικούς και κυρίως τους Ανδηγαυούς. Ως προς το συγκεκριμένο κεφάλαιο, το οποίο καλύπτει χρονικά το δεύτερο ήμισυ του 13^{ου} αι. με ορόσημο την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, καθώς και την πρώτη εικοσαετία του 14^{ου} αι, η προβληματική

⁸⁵⁶ Lemerle P., «Le privilège du despote d' Épire Thomas I pour le vénitien Jaques Contareno», *BZ* 44 (1951), σ. 390-391.

⁸⁵⁷ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 323-4.

⁸⁵⁸ Maksimović, *Provincial Administration*, σ. 268.

μας αρκεί να εστιάσει σε δύο σημεία: αφενός στο κατά πόσον η εκχώρηση του τίτλου στους ηγεμόνες του ηπειρωτικού κράτους συνεπάγεται και την πολιτική τους ένταξη στην ανασυσταθείσα αυτοκρατορία και αφετέρου στο κατά πόσον το αξίωμα συνέχισε να εγγράφεται στο χώρο. Στη νεώτερη έρευνα έχει υποστηριχθεί ότι η επιστροφή στην εγκεντρισμένη εξουσία σήμανε την επαναφορά του δεσποτικού αξιώματος στην πρωταρχική του σημασία και επομένως ότι το αξίωμα προσδιόριζε πλέον ένα συγγενικό πρόσωπο του αυτοκράτορα, συνήθως έναν νεώτερο αδελφό του.⁸⁵⁹ Είναι γνωστό ότι οι δύο πρώτοι Παλαιοιόγοι βασιλείς διατήρησαν την ιεραρχία, την τάξη δηλαδή των εξουσιών που είχε εδραιωθεί στο κράτος της Νίκαιας και δεν αναγνώρισαν πολιτική εδαφική εξουσία στους δεσπότες, παρά μόνο σε εκείνους της Ηπείρου και της Τραπεζούντας. Επομένως η εκχώρηση του αξιώματος στους ηγεμόνες της Ηπείρου σήμαινε για τους χορηγούς την υποταγμένη πολιτική εδαφική εξουσία ενός εξ αγχιστείας συγγενή τους. Ενδεικτικό της αντίληψης αυτής ήταν το γεγονός ότι ο Μιχαήλ Η΄ είχε αναθέσει στον αδελφό του, τον δεσπότη Ιωάννη, τη διοίκηση της «δύσης» μόνον εντός του πλαισίου μιας εκστρατείας, την οποία είχε αναλάβει στην περιοχή.⁸⁶⁰

Ως προς την προβολή του αξιώματος στο χώρο στο έργο του Παχυμέρη ανιχνεύεται με σαφήνεια: «ὁ Μιχαήλ τῆς δύσεως» για τον Μιχαήλ Β΄, ο Νικηφόρος «ὁ ἐν δύσει» δεσπότης και η σύζυγός του Άννα «ἡ κατὰ δύσιν» βασίλισσα.⁸⁶¹ Παρόμοια, ο Γρηγοράς, αναδεικνύοντας την αποτυχία ενσωμάτωσης της «δύσης» στην ανασυσταθείσα αυτοκρατορία, παρουσιάζει τελικά τους ηγεμόνες του ηπειρωτικού κράτους ως ανεξάρτητους τοπικούς κυρίους, παρά το γεγονός ότι τους έχει εκχωρηθεί από τον Βυζαντινό βασιλέα το δεσποτικό αξίωμα.⁸⁶² Ειδικότερα ο Μιχαήλ Β΄ είναι «ὁ τῆς Ἡπείρου καὶ Αἰτωλίας ἄρχων», «ὁ Αἰτωλὸς Μιχαήλ ὁ δεσπότης», «ὁ τῆς Ἡπείρου καὶ Θετταλίας ἄρχηγός».⁸⁶³ Ο Νικηφόρος είναι «ὁ ἐκεῖσε κρατῶν», «ὁ τῆς Αἰτωλίας ἄρχων».⁸⁶⁴ Τέλος ο Θωμάς παρουσιάζεται ως ο «Ἡπείρου

⁸⁵⁹ Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 327. Ασωνίτης, *Πρακτικές*, σ. 146-8. Teoteoi, «Authentes» et «Despotes», σ. 71, 73.

⁸⁶⁰ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 271: τότε τοίνυν τοῖς ἀδελφοῖς ἐχειρίσας τὰ δυσικά, τῷ μὲν δεσπότη Ἰωάννῃ. Για τη σημασία της εκχώρησης του τίτλου από το βασιλέα σε άμεσο συγγενή του εντός της επικράτειας βλ. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 337.

⁸⁶¹ Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, τ. 1, σ. 283 και τ. 3, σ. 225 και τ. 4, σ. 495: ἡ κατὰ δύσιν βασίλισσα Άννα, ἡ καὶ αὐτανειψία τοῦ βασιλέως.

⁸⁶² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, τ. 1, σ. 14. Για τις τοπικές εξουσίες που δεν ενσωματώθηκαν τελικά στην αυτοκρατορική επικράτεια, βλ. Patlagean, *Moyen âge grec*, σ. 289. Teoteoi, «Authentes» et «Despotes», σ. 73-74. Mavromatis, *Liens de dépendance en Epire*, σ. 277.

⁸⁶³ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, τ. 1, σ. 90, 92, 98, 109-110.

⁸⁶⁴ Αυτ., σ. 164, 130.

καὶ Αἰτωλίας ἄρχων», ἀλλὰ καὶ ὡς «ὁ Αἰτωλῶν καὶ Ἀκαρνάνων δεσπότης».⁸⁶⁵ Ἡ ορολογία αὐτὴ των πηγῶν καταδεικνύει ὅτι εἶχε πλέον παγιωθεῖ ἡ ἀντίληψη ποὺ συνέδεε τὸ δεσποτικὸ ἀξίωμα μετὰ τὴν ἀσκηση ἐξουσίας σὲ ἓνα γεωγραφικὸ ὅριο.

Στὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* καὶ στὶς δύο ἐκδοχὲς τοῦ –πηγὴ ποὺ μας μεταφέρει σὲ δυτικὰ περιβάλλοντα καὶ νοοτροπίες– ἡ σύνδεση τοῦ τίτλου μετὰ τὸ γεωγραφικὸ ὅριο γίνεται ἐμφανέστερη. Ὁ Νικηφόρος εἶναι «ἀφέντης» τῆς Ἀρτας ἢ δεσπότης τῆς Ἀρτας, ἐνῶ τὸ σύνολο τῆς ἐπικρατείας τοῦ συμπεκνώνεται στὸν ὅρο «δεσποτᾶτον».⁸⁶⁶ Ἀνάλογη εἶναι ἡ ορολογία καὶ στὴ γαλλικὴ παραλλαγή: Ὁ Νικηφόρος εἶναι «despot de l'Arte» καὶ ἡ σύζυγός τοῦ «despine de l'Arte». Ἡ ἐπικράτειά τοὺς προσδιορίζεται μετὰ τὸν ὅρο «despotée» καὶ παρουσιάζεται ὡς ἐνιαία διοικητικὴ ἐνότητα.⁸⁶⁷ Μάλιστα στὶς προγαμιαῖες συμφωνίες τοῦ Φιλίππου καὶ τῆς Θάμαρ ὑπῆρχε ἡ πρόβλεψη ὅτι μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Νικηφόρου ὁ πρίγκιπας τοῦ Τάραντος θὰ γινόταν «sire et despost de toute la despotée».⁸⁶⁸ Σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Νικηφόρου ἡ σύζυγός τοῦ εἶχε ἀναλάβει «la seigneurie et le gouvernement de la despotée», ἐνῶ ὁ Κάρολος Β' Ἀνδραγαυὸς ζητοῦσε «la seigneurie dou despotée pour son fil», σύμφωνα μετὰ τὶς προγαμιαῖες συμφωνίες.⁸⁶⁹

Εναργέστερα ἀποτυπώνεται ἡ σχέση ὁρίου καὶ ἐξουσίας καὶ σὲ ἄλλες δυτικὲς πηγές. Ἀπὸ ἐγγραφοῦ τῆς ἀνδραγαυικῆς καγκελαρίας προκύπτει ὅτι ὁ πρίγκιπας τοῦ Τάραντος εἶχε υιοθετήσει τὸν τίτλο «Romanie despotus», ἡ πενθερά τοῦ Ἄννα προσδιορίζεται ὡς «despina» καὶ ὁ γυναικάδελφος τοῦ Θωμᾶς ὡς «despoto», ἐνῶ ἡ ἐπικράτειά τοὺς παρουσιάζεται ὡς φέουδο: *la terre, la quel ycele despine et Thomas tienent es parties de Romanie*.⁸⁷⁰

Οἱ Βενετοὶ ἐπίσης φαίνεται ὅτι γνώριζαν τὴ διαδικασία ἐκχώρησης τοῦ δεσποτικοῦ ἀξιώματος ἀπὸ τὸν βασιλέα σὲ ἓνα πρόσωπο, ὅπως ἐχομε διαπιστώσει παραπάνω στὴν περίπτωση τοῦ δεσπότη Θωμά. Μάλιστα καὶ ἐδῶ τὸ ἀξίωμα παρουσιάζεται νὰ ἐγγράφεται γεωγραφικά στὸν ὅρο «despotatu».⁸⁷¹

Σύμφωνα μετὰ τὰ παραπάνω στοιχεῖα, διαπιστώνουμε στὴ μετὰ τὸ 1261 –ἀν ὅχι καὶ στὴ μετὰ τὸ 1204– συμβίωση τῶν δύο κόσμων ἀμφίπλευρες ἐπιρροές. Εἶναι

⁸⁶⁵ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, τ. 2, σ. 283, 318.

⁸⁶⁶ *Χρονικὸν Μορέως*, στ. 8065, 3086, 8785.

⁸⁶⁷ *Chronique de Morée*, σ., 244 § 608 καὶ σ. 349 § 881 καὶ σ. 253, § 637 καὶ σ. 258 § 647.

⁸⁶⁸ Αὐτ., σ., 263 § 658.

⁸⁶⁹ Αὐτ., σ., 381 § 974 καὶ σ., 381 § 975.

⁸⁷⁰ Kiesewetter, *Trattato*, σ. 206-207, 209.

⁸⁷¹ AAV, τ. 1, μέρος 1^ο, Νο 55, σ. 38.

φανερό ότι δεν είχε μετασχηματιστεί μόνο η βυζαντινή αντίληψη ως προς την εξουσία· αντίστοιχα και οι Δυτικοί είχαν εντάξει στο λεξιλόγιό τους βυζαντινούς όρους, προσαρμοσμένους ωστόσο στη δική τους ιδεολογία και αντίληψη για την εξουσία και την εγγραφή της στο γεωγραφικό χώρο –για να επανέλθουμε στον πολυσυζητημένο όρο «δεσποτάτο» που θίξαμε ήδη στην Εισαγωγή της παρούσας μελέτης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανίχνευση του χαρακτήρα του κράτους της μεσαιωνικής Ηπείρου που σχηματίστηκε μετά την κατάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους το 1204, και ειδικότερα η διερεύνηση των όρων με τους οποίους συγκροτήθηκε αρχικά μια εδαφική πολιτική οντότητα, που εξελίχθηκε σε κράτος (*τεθεμελιωμένον βασίλειον*) και τελικά διασπάστηκε σε αυτόνομες τοπικές ηγεμονίες κατά τα Δυτικά πρότυπα άσκησης εξουσίας, μπορούν να οδηγήσουν σε ορισμένα διαφωτιστικά συμπεράσματα. Έχει καταστεί φανερό ότι ο καταλυτικός λόγος δημιουργίας των γεωπολιτικών αυτών παραλλαγών στη «δύση» -όπως άλλωστε και του κράτους της Νίκαιας- είναι έως το 1261 η ιδέα της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης, της νοητής πρωτεύουσας, από τους Λατίνους και ακολούθως η ανασύσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το γεγονός ότι ακόμη και μετά την επίτευξη του στόχου αυτού από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, οι ηγεμόνες της «δύσης» αρνήθηκαν την ενσωμάτωση της επικράτειάς τους στην υπό ανασύσταση ενιαία αυτοκρατορική επικράτεια, δείχνει ότι στο μεταξύ η γεωπολιτική τους θέση και η ιδεολογία τους σχετικά με την εξουσία είχε μετασχηματιστεί και είχε ενταχθεί επωφελώς σε έναν ευρύτερο πολιτικο-οικονομικό χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, ο οποίος διαμορφωνόταν και λειτουργούσε κατά τα δυτικά πρότυπα.

Μια σφαιρική οπτική ως προς το χαρακτήρα των γεωπολιτικών αυτών παραλλαγών της «δύσης» που προκύπτει από τις επιμέρους πολιτικο-οικονομικές, ιδεολογικές και εκκλησιαστικές δομές μας επιτρέπει να διατυπώσουμε εδώ συμπερασματικά κάποιες γενικεύσεις.

Όπως είναι γνωστό, το κράτος της Ηπείρου παρουσιάστηκε αρχικά στην έρευνα, μέσω μιας ξένης προς την υστερομεσαιωνική εθνοκεντρικής οπτικής, ως ένα κέντρο αντίστασης κατά της Λατινικής κυριαρχίας. Παρόλα αυτά είναι γεγονός ότι οι νέοι ιστορικοί όροι της αντιπαράθεσης Ανατολής και Δύσης μετά το 1204 ενεργοποίησαν μια διαδικασία, κατά την οποία οι διανοούμενοι της εποχής επεχείρησαν να προσδιορισθούν σαφέστερα στο πλαίσιο πρωτοφανών γι' αυτούς πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών. Αυτή αδυνατούμε να την παρακολουθήσουμε καταλεπτώς μέσα από ρητές αναφορές των πρωταγωνιστών. Στη «δύση» η απουσία ρητορικών κειμένων που θα αποτύπωναν ενδεχομένως τη διεργασία αυτή, αναπληρώνεται μερικώς από τα γραπτά των επισκόπων της περιοχής. Σ' ό, τι αφορά τη δική τους αντίληψη για τη διαφορετικότητα έναντι των Λατίνων αυτή τουλάχιστον είναι πλέον

ευδιάκριτη, πολλές φορές μάλιστα έντονη. Συνακόλουθα, παρατηρούνται ενδείξεις μιας αρχόμενης συνείδησης συνοχής, κυρίως μέσω πολιτισμικών κριτηρίων, γλωσσικών και θρησκευτικών. Φαίνεται δηλαδή ότι σχηματίζεται εκεί μια ιδιαίτερη πολιτική και πολιτισμική οντότητα με αναφορά στην ελληνική παιδεία και την ορθόδοξη εκδοχή της χριστιανικής θρησκείας. Το φαινόμενο αυτό δεν περιορίζεται στον ηπειρωτικό χώρο. Σύμφωνα με τη σύγχρονη βιβλιογραφία και στην Ανατολή, στη Νίκαια, καταγράφονται ανάλογες διαδικασίες, ενώ επιπλέον δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην ελληνική καταγωγή –ιδιαίτερα από τον πατριάρχη Γερμανό Β΄ και τον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρι– και στην ομοιογενή σύνθεση του πληθυσμού της περιοχής. Αυτό το τελευταίο συνεκτικό κριτήριο επιτρέπει ίσως τη διεκδίκηση της πολιτικής και πολιτιστικής κληρονομιάς της Ρώμης, η οποία παραμένει αδιαμφισβήτητο και κυρίαρχο χαρακτηριστικό του κράτους της Νίκαιας. Για το λόγο αυτό, συνακόλουθα το κράτος της Ηπείρου παρουσιάζεται εξ αρχής ως ένα αποσχισθέν πολιτικό συγκρότημα, το οποίο θα έπρεπε να αποτελεί τμήμα του αυτοκρατορικού σχηματισμού της Νίκαιας. Μετά το 1204 κάποιες ανατροπές φαίνεται να είναι αναπόφευκτες στις σχέσεις των δύο κρατών: οι Νικαείς ιδιοποιούνται το όνομα των υπηκόων της καταλυμένης Βυζαντινής αυτοκρατορίας και χαρακτηρίζονται «Ρωμαίοι». Αντιλαμβάνονται πλέον το «όμογενές» της «δύσης», τους υπηκόους του κράτους της Ηπείρου ως εχθρούς της «Ρωμαίων ἀρχῆς» και μάλιστα χειρότερους των φυσικών εχθρών, των Λατίνων. Επιχειρείται μάλιστα από τη διάνοηση της Νίκαιας να παρουσιαστούν οι Ηπειρώτες περισσότερο συνδεδεμένοι με τους ξένους, τους Δυτικούς παρά με το κέντρο στην Ανατολή. Λόγω αυτής της πολιτικά προσδιορισμένης κατασκευής το περιεχόμενο ορισμένων ιστορικών όρων επαναπροσδιορίζεται πολλαπλά. Με δεδομένο αυτό το υπόβαθρο, η μεσαιωνική Ήπειρος παρουσιάζεται πλέον σε αντιδιαστολή ως η «δύσις», η «έσπερα», και οι κάτοικοι αυτών των περιοχών είναι οι «δυτικοί», οι «έσπεριοι».

Κατ' αντιδιαστολή, η οπτική των Δυτικών για τους Βυζαντινούς είναι ενιαία. Συνεχίζουν να τους προσδιορίζουν με θρησκευτικά ταξινομικά κριτήρια ως «Graeci» και να τους αποδίδουν αρνητικά κυρίως χαρακτηριστικά και συναισθήματα. Αυτή όμως η αναπαράσταση δεν είναι η μόνη. Αξίζει να σημειωθεί επίσης η διττή αντίληψη που φαίνεται να έχουν οι Δυτικοί για το γεωγραφικό χώρο της Ανατολής. Αυτός εξακολουθεί αφενός να αποτυπώνεται ως ενιαίος, υπό τον όρο Romania σύμφωνα με τη βυζαντινή ιδεολογία, και αφετέρου ως κερματισμένος σε φέουδα

(*terrae*), με τρόπο δηλαδή που αντικατοπτρίζει ευκρινώς την πολυμέρεια, κύριο χαρακτηριστικό των Δυτικών προτύπων άσκησης εξουσίας.

Η λιγότερο οικεία στους Βυζαντινούς εικόνα αυτή του τεμαχισμού δίδεται εύγλωττα και από τις βυζαντινές πηγές στα χωρία όπου παρουσιάζεται ο σχηματισμός των Λατινικών εδαφικών οντοτήτων και των διάδοχων βυζαντινών πολιτικών σχηματισμών στη Ρωμανία μετά την κατάλυση της αυτοκρατορίας. Στο νέο αυτό πλαίσιο ο γεωγραφικός χώρος δεν νοείται πλέον ως ένα στατικό, αλλά ως ένα πολυδιάστατο μέγεθος, εξαιτίας της δυναμικής που αποκτά καθώς συνδέεται με την άσκηση εξουσίας. Ανάλογα, και η εξουσία προβάλλεται επί του χώρου, εγγράφεται σ' αυτόν. Για το λόγο αυτό οι εκάστοτε ηγεμόνες της «δύσης» προσδιορίζονται από τη διανοήση της Νίκαιας, αλλά και από τους ιστορικούς και χρονογράφους της Δύσης – για διαφορετικούς βέβαια λόγους – με σημείο αναφοράς το γεωγραφικό χώρο επί του οποίου ασκούν την (περιορισμένη) εξουσία τους.

Όπως είναι γνωστό, σύμφωνα με την *Partitio Romaniae* ο χώρος όπου σχηματίστηκε αρχικά το πολιτικό συγκρότημα της Ηπείρου ανήκε θεωρητικά στη Βενετία. Όμως η σύγχρονη έρευνα έχει καταδείξει ότι ένα από τα κυρίαρχα δόγματα αυτής της ναυτικής πολιτείας της Ιταλίας ήταν η άρνηση του άμεσου πολιτικού ελέγχου της ενδοχώρας. Η εν λόγω αρχή σε συνδυασμό με την υιοθέτηση δυτικού τύπου προτύπων άσκησης εξουσίας από τον πρώτο ηγεμόνα, τον Μιχαήλ Α', επέτρεψε την επιβίωση του πολιτικού αυτού σχηματισμού στα δυτικά «πέρατα» του Βυζαντίου. Η εδαφική επέκτασή του (*πλατυσμός*) κορυφώνεται με την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, της οποίας η γεωπολιτική σπουδαιότητα αναβαθμίζεται τώρα, καθώς αποκτά κυριαρχική διάσταση στο χώρο συνδεδεμένη με τη διεκδίκηση της βασιλείας. Ο Θεόδωρος Δούκας δεν είναι πλέον ένας τοπάρχης, αλλά βασιλέας, μολονότι η εξουσία του συνεχίζει να προσδιορίζεται σε σχέση με το χώρο. Προκύπτει δηλαδή από τη διατύπωση των πηγών, ότι η βασιλεία δεν φαίνεται να είναι πλέον ασυμβίβαστη με την έννοια της εδαφικά περιορισμένης εξουσίας. Υπό τις ιδιάζουσες πολιτικές συνθήκες του 13^{ου} αι. διαμορφώνεται μια νέα τάξη εξουσιών, με δεύτερο στην ιεραρχία το δεσποτικό αξίωμα. Σε αυτό το πλαίσιο ο αυτοκράτορας καταδεικνύει το ρόλο του στην οργάνωση του χώρου με την απονομή του τίτλου του δεσπότη πλέον στους αδελφούς του, έκαστος των οποίων ασκούσε εξουσία (*ἡρχεν*) σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Εδώ έγκειται μια αξιοπρόσεκτη καινοτομία: η σύνδεση του αξιώματος με την άσκηση της εξουσίας επί ενός γεωγραφικά περιορισμένου χώρου. Η ήττα του βασιλέως Θεοδώρου από τους Βουλγάρους στην πορεία του για

την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης –κατά την Νίκαια, η τιμωρία του για το σφετερισμό της βασιλικής εξουσίας– προκάλεσε γεωπολιτικές ανακατατάξεις που ανέδειξαν τη σχετικότητα του χώρου εντός ενός πολύπλοκου δικτύου εξουσιών. Ενδεικτικά, ενώ η Θεσσαλονίκη εξακολουθούσε να είναι το κέντρο του διοικητικού μηχανισμού του κράτους της «δύσης», συνιστούσε ταυτόχρονα ένα Βασίλειο της Δύσης, σύμφωνα με τα κληρονομικά δικαιώματα του Γερμανού αυτοκράτορα επί του χώρου αυτού.

Από την άλλη μεριά οι εσωτερικές διαμάχες της ηγεμονικής οικογένειας των Δουκών της «δύσης» για την εξουσία προκάλεσαν μια νέα γεωπολιτική ποικιλία, λόγω του κερματισμού της περιοχής σε αυτόνομες επικράτειες *-χώραι μεμερισμένοι*, σύμφωνα με τον Γεώργιο Ακροπολίτη. Η ασύμβατη με τα παραδοσιακά βυζαντινά πρότυπα εικόνα του τεμαχισμού γίνεται περισσότερο πολύπλοκη, αν συμπληρωθεί και με μια δυτικού τύπου αντίληψη που εγγράφει την εξουσία στο χώρο με όρους κατοχής και κληρονομικότητας. Συγκεκριμένα, ο σχηματισμός της επικράτειας του Μιχαήλ Β΄ παρουσιάζεται με αυτούς τους όρους. Αυτή συνίσταται αφενός από την πατρική του κληρονομιά και αφετέρου από την προσθήκη νέων περιοχών, οι οποίες περιήλθαν σε αυτόν μετά το θάνατο συγγενών του. Πρόκειται δηλαδή για τη γένεση και στη «δύση» του πολιτικού φαινομένου της κληρονομημένης εδαφικής εξουσίας. Αρχικός στόχος του Μιχαήλ Β΄ ήταν η ανακατάληψη της Θεσσαλονίκης που είχε εν τω μεταξύ ενσωματωθεί στο κράτος της Νίκαιας, ενώ τελικός στόχος ήταν η ίδια η Κωνσταντινούπολη. Παρά τις συμμαχίες που συνήψε με τους δύο Λατίνους γαμβρούς του, δεν πέτυχε τον σκοπό του και κατέληξε να περιοριστεί από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο δυτικά της Πίνδου, μιας οροσειράς που μετατρέπεται τώρα σε πολιτικό σύνορο, το οποίο διαχωρίζει τη «δύση» από την επικράτεια της Νίκαιας, *τῆς Ἑλληνίδος γῆς* σύμφωνα με τον Ακροπολίτη.

Η αποτύπωση αυτή του διαρκούς κερματισμού του χώρου, ακυρωτική της παραδοσιακής βυζαντινής αντίληψης της ενιαίας επικράτειας, αποτυπώνεται και στο *Χρονικόν του Μορέως*. Η σχετική αναφορά ενδιαφέρει ιδιαίτερα το θέμα μας, γιατί εδώ απαντάται η λέξη *δεσποτάτο*, ο όρος εκείνος που πυροδότησε ζωηρό επιστημονικό διάλογο ως προς την ορθότητα της χρήσης του στον προσδιορισμό του κράτους της Ηπείρου. Ειδικότερα, κατ' αναλογία των κληρονομικών εδαφικών ηγεμονιών στη Δύση (κομητείες, καστελανίες, δουκάτα), δημιουργείται με βάση την προβολή στο χώρο ενός τίτλου που είχε εγκαινιαστεί από το τέλος του 11^{ου} αιώνα και στο μεταξύ απέκτησε εντυπωσιακή δυναμική, ο όρος δεσποτάτο για να περιγραφεί

ένας πολιτικός σχηματισμός στην Ανατολή. Έναντι της υπό ανασύσταση βυζαντινής αυτοκρατορίας (1261 και εξής) η πολιτικό αυτή οντότητα παρουσιάζεται –κάποτε χαρακτηρίζεται και «φυσικό– ως ανεξάρτητο και μάλιστα αγαθό κληρονομικό, ως *ἰγονικόν* του δεσπότη Νικηφόρου, επιχείρημα αδιαμφισβήτητο σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα.

Στο πλαίσιο των παραπάνω διαδοχικών γεωπολιτικών ανατροπών εντάσσεται και η εξέταση του χαρακτήρα της εξουσίας των «δυτικών» ηγεμόνων στις ιδιάζουσες πολιτικές συνθήκες του 13^{ου} αιώνα. Είναι γεγονός ότι το παραδοσιακό βυζαντινό πρότυπο εξουσίας, το Κωνσταντίνειο, διαιωνίστηκε στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, στο αυτοκρατορικό μόρφωμα της «δύσης», στα υπό σύσταση κράτη της Βουλγαρίας και της Σερβίας, καθώς και στη Λατινική αυτοκρατορία που σχηματίστηκε μετά το 1204 στην Ανατολή. Ειδικότερα όμως οι ιστορικές συνθήκες υπό τις οποίες αναπαράχθηκε το πρότυπο αυτό στο χώρο της άλλοτε βυζαντινής αυτοκρατορίας, η έμπρακτη ακύρωση δηλαδή του ενός και ενιαίου εδαφικά κράτους και ο κλονισμός του θεσμού της βασιλείας, προκάλεσαν μια ιδεολογική διαμάχη ανάμεσα στο κράτος της Ηπείρου και σε εκείνο της Νίκαιας. Η διαμάχη αυτή μας δίνει τη δυνατότητα να ανιχνεύσουμε τα σχετικά με το χαρακτήρα της εξουσίας των ηγεμόνων στη «δύση» και φωτίζει επιπλέον το ρόλο της εκκλησίας έναντι του κράτους στον κερματισμένο πολιτικά αυτό χώρο και ειδικότερα τη διαπλοκή της με την κοσμική εξουσία. Δεν είναι τυχαίο ότι οι επίσκοποι του «δυτικοῦ κλίματος» μας γνωστοποιούν τα νομιμοποιητικά κριτήρια της ηγεμονίας, τα παγιωθέντα κατά την κομνήνεια εποχή, την ευγενή δηλαδή καταγωγή και τη συγγένεια του διεκδικητή της εξουσίας με την τελευταία βασιλεύουσα δυναστεία. Είναι οι ίδιοι επίσκοποι, οι οποίοι έχουν παράλληλα συνειδητοποιήσει την αδυναμία της ακριβούς τήρησης των παραδεδομένων εθών, των σχετικών με τα κοσμικά και εκκλησιαστικά αξιώματα καθώς και τη συνάρτησή τους με τις νέες πολιτικές συνθήκες που επιβάλλουν την κατ' «οἰκονομίαν» δράση. Είναι αυτοί οι ιεράρχες που για πρώτη φορά συμμετέχουν στη διαδικασία αναγόρευσης του αυτοκράτορα και ακολούθως στη στέψη του κατά την οποία εισάγεται το «μυστήριο» της χρίσεως του βασιλέως με μύρο. Η προσθήκη αυτή στο τελετουργικό της στέψης είναι ένα ζήτημα το οποίο αφορά, τελικά, στις σχέσεις κράτους και εκκλησίας, ιδιαίτερα στο χαρακτήρα της ηγεμονικής εξουσίας. Ωστόσο, όπως προκύπτει από τον τρόπο που διαπλέκονται στη «δύση» προβεβλημένοι ιεράρχες με κοσμικούς ηγεμόνες, διαπιστώνεται ότι εκεί η εκκλησία παραμένει παραδοσιακά υπό την πολιτική εξουσία και τη συνδράμει ποικιλοτρόπως,

δίχως να μετατρέπεται σε θεσμό επικυρωτικό, όπως συμβαίνει στη Δύση με τον πάπα. Αν και δεν πρέπει να λησμονούμε ότι και εκεί, όπως είναι γνωστό, ήταν σε εξέλιξη μια διαδικασία συγκρότησης ενός ιδεολογικού μετώπου υπό την εποπτεία του Γερμανού αυτοκράτορα με στόχο την προάσπιση του κοσμικού χαρακτήρα του κράτους.

Η υποταγή λοιπόν των επισκόπων της «δύσης» στον πολιτικό ηγεμόνα, η συμπεριφορά του οποίου αποτελούσε παρέκβαση από το παραδοσιακό πρότυπο του «έπιστημονάρχη» της εκκλησίας, μάλλον υποδηλώνει τάσεις εκκοσμίκευσης και αυτονόμησης της πολιτικής λογικής στην εκεί απαντώμενη γεωπολιτική ποικιλία. Επομένως το διακύβευμα ήταν ο δημόσιος χαρακτήρας του κράτους στο πλαίσιο ενός διαδοχικού κερματισμού του χώρου και της εξουσίας. Αυτό, όπως είναι γνωστό, έχει απασχολήσει την ιστορική έρευνα σ' ό,τι αφορά την προηγούμενη εποχή της διακυβέρνησης των Κομνηνών και των Αγγέλων, όταν η συγγένεια με την βασιλεύουσα δυναστεία έγινε διαρθρωτική αρχή στην άσκηση εξουσίας. Το ερώτημα που τίθεται εστιάστηκε στο κατά πόσον η νέα αυτή κοινωνική ομάδα των αριστοκρατών που είχε διασφαλίσει την πρόσβαση και τη συμμετοχή στη δημόσια εξουσία ιδιοποιήθηκε τμήμα αυτής.

Όπως επισημάνθηκε στην Εισαγωγή και έγινε αντιληπτό από την επεξεργασία των πηγών στα επιμέρους κεφάλαια της διατριβής μας, οι διαθέσιμες πηγές δεν μας γνωστοποιούν ονομαστικά τη στελέχωση των μηχανισμών του κράτους της «δύσης» –ελάχιστα στοιχεία δίδονται για την περίοδο της ηγεμονίας του Μιχαήλ Β'. Συνεπώς η δράση των κυρίαρχων κοινωνικών δυνάμεων (εγχωρίων και οθνείων) εντός αυτού παρουσιάζεται με τρόπο συνοπτικό και αποσπασματικό, γεγονός που δεν μας επιτρέπει να αποκτήσουμε μια σφαιρική εικόνα και λεπτομερέστερη στα επιμέρους χαρακτηριστικά της για το χαρακτήρα του κράτους που αυτές επεδίωκαν. Ωστόσο η αντίληψη της ηγεμονικής οικογένειας για την εξουσία, αν και προβάλλεται με διαφορετικό τρόπο από τη μια από τη διάνοηση της Νίκαιας και τις λατινόγλωσσες -δυτικές πηγές και από την άλλη με διαφορετικό τρόπο από τους επισκόπους της «δύσης» και τους ίδιους τους κρατούντες, είναι εφικτό να ανιχνευτεί, ώστε να φωτίσουμε εν μέρει το χαρακτήρα του κράτους. Ειδικότερα οι διανοούμενοι της Νίκαιας αναπαριστούν τους ηγεμόνες της μεσαιωνικής Ηπείρου όχι μόνον ως σφετεριστές της εξουσίας –κυρίως της υπέρτατης αρχής– αλλά και ως τοπικούς ηγεμόνες που αντιλαμβάνονται μάλιστα την εξουσία σύμφωνα με Δυτικά πρότυπα, δηλαδή με όρους κατοχής και κληρονομικότητας. Η αναπαράσταση αυτή

συμπυκνώνεται ως πολιτική ιδεολογία και μέσα από λατινόγλωσσες αποδόσεις επιστολών και εγγράφων, αρχικά γραμμένων στην ελληνική, που προέρχονται από τους ιδίους τους κρατούντες ή από επισκόπους (Βαρδάνης) και απευθύνονται είτε σε ξένους ηγεμόνες είτε σε κοινωνικές ομάδες εντός της επικράτειας της «δύσης».

Αξιοσημείωτη ωστόσο είναι η αντίθεση που αναφαίνεται στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι επιστολές και τα έγγραφα των ιδίων προσώπων, είναι συντεταγμένα στην ελληνική γλώσσα. Εκεί, προβάλλεται η έννοια της συνέχειας του κράτους (*τεθεμελιωμένον βασίλειον*) και ο ηγεμόνας ως ο απρόσωπος διαχειριστής της δημόσιας εξουσίας, ως εκείνος που έχει καθήκον την προάσπιση του κοινού συμφέροντος. Ευρύτερα στις πηγές καταγράφεται όμως ένας μετασχηματισμός των πολιτικών και κοινωνικών δομών που διάρθρωσαν το «δυτικό» κράτος, ασύμβατος με τα παραδοσιακά πρότυπα. Ειδικότερα φαίνεται ότι κλονίζεται η φύση των σχέσεων κρατούντος και υπηκόων, καθώς παρατηρούνται τάσεις μετασχηματισμού της οφειλόμενης πολιτικής υποταγής σε προσωπική και αμοιβαία σχέση, ανάλογη της δυτικής υποτέλειας. Οφειλόμενο ως ένα βαθμό στον πολλαπλασιασμό των κέντρων εξουσίας, το φαινόμενο αυτό, αν και δεν προκάλεσε το σχηματισμό ενός δικτύου κλιμακωτών σχέσεων και διαδοχικών εξαρτήσεων αναλόγων με τις ήδη διαμορφωθείσες στη Δύση –αυτό ενδεχομένως να συνέβη σε ελάχιστες περιπτώσεις– έδωσε τη δυνατότητα πρόσβασης στην εξουσία και σε άλλα πρόσωπα που δεν είχαν σχέσεις συγγενείας με τον ηγεμόνα. Επέτρεψε επίσης τη θεσμοθέτηση αμφίπλευρων και αμοιβαίων σε περιεχόμενο συμφωνιών, οι οποίες διατυπώνονται επίσημα σε έγγραφα εκχωρητικά προνομίων υπέρ μεμονωμένων προσώπων ή κοινωνικών ομάδων.

Σε ακολουθία της σύστασης της Λατινικής αυτοκρατορίας της Ρωμανίας και των φεουδαλικών προτύπων διακυβέρνησης, επιχειρήθηκε μετά το 1204 από την παπική κουρία ο σχηματισμός ενός δικτύου διαδοχικών σχέσεων του κλήρου της εκκλησίας της Ανατολής με επικεφαλής τον πάπα, σε συνδυασμό μάλιστα με την επιβολή του δόγματος της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας. Όμως το εγχείρημα αυτό απέτυχε, όπως καταδεικνύεται από την καταφυγή της πλειοψηφίας των ορθοδόξων κληρικών στο κράτος της Ηπείρου και της Νίκαιας, καθώς και από τον μη ορθό τρόπο υλοποίησης της Δ΄ Συνόδου του Λατερανού, λόγω της παντελούς απουσίας επισκόπων από την Ανατολή. Η ακύρωση της ιδέας της ενιαίας υπό τον πάπα χριστιανοσύνης δεν οφείλεται πλήρως στην αντίσταση της ιερατικής τάξης. Οφείλεται και στην άρνηση των ηγεμόνων της «δύσης» να αναγνωρίσουν την

παποσύνη ως θεσμό επικυρωτικό κάθε μορφής πολιτικής εξουσίας στο σύνολο της χριστιανικής κοινωνίας, αν εξαιρέσουμε ένα συγκυριακό αίτημα του δεσπότη Μανουήλ να γίνει υποτελής του πάπα. Για το λόγο αυτό οι «δυτικοί» ηγεμόνες, παρά την οικειοποίηση κάποιων πολιτικών δομών από τη Δύση, δεν συμμορφώνονταν με την πολιτική της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας για την επιβίωση της λατινικής αυτοκρατορίας και επιχειρούσαν την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως. Συνεπώς η εκ διαμέτρου αντίθετη αυτή στόχευση, η ανασύσταση του Βυζαντινού κράτους, καθιστούσε αναποτελεσματική την επιβολή επιτιμίων (αφορισμός και ανάθεμα) σε εκείνους από τον πάπα. Στον αγώνα αυτό διέθεταν άλλωστε και την έμπρακτη συνδρομή των Γερμανών αυτοκρατόρων, παραδοσιακών αντιπάλων της παποσύνης. Η συμμαχία αυτή μάλιστα σηματοδοτούσε την επέκταση, τώρα, της πολιτικο-ιδεολογικής διαμάχης μεταξύ κοσμικής εξουσίας και παποσύνης στη Δύση και στην Ανατολή. Όμως εκεί, και συγκεκριμένα στη «δύση», η θέση του ηγεμόνα έναντι της εκκλησίας ήταν ήδη καθορισμένη. Για το λόγο αυτό αποδέκτες των παπικών αιτημάτων ήταν οι κοσμικοί άρχοντες και όχι οι επίσκοποι –αν εξαιρέσουμε την απάντηση του Βαρδάνη στον Γερμανό αυτοκράτορα σχετικά με τη διεκδίκηση της Κέρκυρας από τον τελευταίο– οι οποίοι ωστόσο επιχειρούσαν να διαμορφώσουν μια ενωτική ιδεολογία στους κόλπους της κερματισμένης ορθόδοξης εκκλησίας. Η συμπόρευσή τους όμως με την πολιτική εξουσία καθιστούσε τελικά το όλο εγχείρημα εξαιρετικά επισφαλές.

Μια άλλη παράμετρος του κερματισμού ήταν η ανάδυση περιφερειακών οικονομιών. Και το θέμα αυτό, που το επεξεργαστήκαμε όσο επέτρεπαν οι διαθέσιμες πηγές στο Γ' Μέρος, φωτίζεται επίσης διττά σε σχέση με το ευρύτερο πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η «δύση» αλλά και σε σχέση με τοπικούς ηπειρωτικούς όρους. Το κράτος της «δύσης» παρουσιάζει έναν τύπο μικτής οικονομίας με διακριτή την κρατική παρέμβαση (στα δημοσιονομικά και τη διεξαγωγή του εμπορίου) και τη συνδρομή της ελεύθερης αγοράς (κυρίως σε περιπτώσεις αγοραπωλησιών και δανεισμού). Ειδικότερα φαίνεται ότι κυριαρχεί εκεί η παραδοσιακή απασχόληση η κτηνοτροφία και η αμπελουργία, ενώ κατά τις περιόδους διεύρυνσης της επικράτειας προς τη Θεσσαλία και τη Θράκη, εντάσσονται και γαίες σιτοπαραγωγικές. Η διασφάλιση της αυτάρκειας δεν ήταν πάντοτε αυτονόητη, καθώς ήταν σε συνάρτηση με ποικίλους μεταβλητούς παράγοντες και ο υποσιτισμός παρέμεινε ως ενδογενές φαινόμενο. Κύριο χαρακτηριστικό της αγροτικής παραγωγής ήταν η πολυκαλλιέργεια και η πολυέργεια, ιδιοτήτων οι οποίες υπό ομαλές συνθήκες διασφάλιζαν την

αυτάρκεια και συνήθως την υπέρβαση αυτής με την παραγωγή πλεονάσματος σε βασικά προϊόντα. Με άλλα λόγια, μια διαφοροποιημένη γεωργία που επέτρεπε την πρόσβαση του αγρότη στην αγορά. Το ενδεχόμενο αυτό μαρτυρεί τη συνάρθρωση της αγροτικής οικονομίας με εκείνη των ανταλλαγών, υπό τον έλεγχο όμως των Ιταλών και Ραγουσαίων εμπόρων και πιθανώς των βυζαντινών ως μεσολαβητών. Ως προς τη διαμεσολάβηση των ξένων εμπορών αξιοσημείωτη είναι η αποδοχή από το ηπειρωτικό κράτος των δικών τους όρων συναλλαγών (προνόμια, ναυγιαίρεση αγαθών, τα σχετικά με την πειρατεία, διάθεση των αγαθών ξένου εμπορίου σε περίπτωση θανάτου του).

Η φορολογία εξακολούθησε να υπόκειται στο αναλογικό σύστημα της προγενέστερης περιόδου και συγχρόνως διαιωνίστηκε η εκχώρηση οικονομικών προνομίων –με άλλους όρους– στην εκκλησία, την αριστοκρατία και τους ξένους εμπόρους. Η τελευταία αυτή κατηγορία φωτίζει ακόμη περισσότερο την οικονομία των ανταλλαγών με νεότερους όρους, δηλαδή με τους όρους των Δυτικών. Γίνεται πλέον ευδιάκριτη –κυρίως στα χρυσόβουλλα– η τάση των ηγεμόνων της «δύσης» να ενταχθούν ήδη πριν το 1261 σε ευρέα οικονομικά συστήματα: τούτο καταδεικνύεται από το εγχείρημα συμμόρφωσης με τους διεθνείς κανόνες του εμπορίου, τους ευρισκόμενους κατά την περίοδο αυτή σε μια διαδικασία οριστικής διαμόρφωσης, αλλά και αντίθεσης με τους μέχρι τότε ισχύοντες νόμους (*ἔθος ἀρχαῖον*), τους διέποντες το βυζαντινό εμπόριο. Αύτη ήταν εξάλλου και μια ριζική διαφορά με το κράτος της Νίκαιας, όπου κυριάρχησε η μεγάλη γαιοκτησία και αναπαρήχθη τελικά το πρότυπο της αυτάρκειας σε συνδυασμό μάλιστα με την απαγόρευση των εισαγωγών.

Η ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως από το κράτος της Νίκαιας προκάλεσε τον αναπροσδιορισμό της γεωπολιτικής λειτουργίας της μεσαιωνικής Ηπείρου. Ο χώρος μετετράπη σε διακύβευμα ποικίλων δυνάμεων: ειδικότερα ο Βυζαντινός βασιλέας επιδιώκοντας την ανασύσταση της αυτοκρατορίας στόχευε στην ενσωμάτωση των άλλοτε δυτικών αυτών επαρχιών στην επικράτεια του. Αλλά επίσης και από τη Δύση αναδύονταν και ενισχύονταν νέες δυνάμεις και εξουσίες για τις οποίες η Ανατολή αποτελούσε όλο και περισσότερο *ζωτικό χώρο*. Ο νέος βασιλέας της Σικελίας Κάρολος Α΄ Ανδρηγαυός απέβλεπε στην ανασύσταση της Λατινικής αυτοκρατορίας της Ανατολής και την αποκατάσταση του εξόριστου Βαλδουίνου Β΄ στην εξουσία. Σ' αυτή τη νέα ισορροπία η πρόσβαση στους οδικούς άξονες που οδηγούσαν στη βυζαντινή πρωτεύουσα έθετε ως προϋπόθεση τον έλεγχο της

μεσαιωνικής Ηπείρου. Θα ήταν αναμενόμενο μετά την αποκατάσταση ενός Βυζαντινού βασιλέως στην Κωνσταντινούπολη οι κρατούντες της Ηπείρου να ενταχθούν οργανικά στην αυτοκρατορία, αφού πλέον εξέλιπε ο προηγουμένως προβαλλόμενος λόγος της απουσίας εγκεντρισμένης εξουσίας στην πρωτεύουσα του Βυζαντινού κράτους –η οποία σημειωτέον ουδέποτε είχε απωλέσει τη συμβολική της σημασία. Ωστόσο το αντίθετο συνέβη, διότι είχε πλέον μετασχηματιστεί η αντίληψη των ηγεμόνων αυτών σχετικά με την εξουσία, την οποία κατανοούσαν πλέον ως ένα αγαθό κληροδοτήσιμο, εγγεγραμμένο στο χώρο και εκπεφρασμένο με όρους κατοχής.

Οι προηγούμενες επεξεργασίες των ιστορικών/ πολιτικών και οικονομικών δεδομένων δείχνουν ότι δεν επρόκειτο απλώς για μια αβάσιμη ιδεολογική προτίμηση. Αν και παλαιά «έθη» ήταν ακόμη ευδιάκριτα, οι ανατροπές στο πολιτικό πεδίο φαίνεται να είναι πιο ευδιάκριτες και αποφασιστικές: είναι χαρακτηριστικό ότι ο δεσπότης Μιχαήλ Β΄ προχώρησε στον τεμαχισμό της επικράτειάς του και τη διανομή της στους γιούς του, πράξη ασύμβατη με τα παραδοσιακά πολιτικά πρότυπα. Ακολουθώντας ο ευνοηθείς του πατρικού διακανονισμού δεσπότης Νικηφόρος έδωσε την κόρη του ως σύζυγο στον πρίγκιπα του Τάραντα, διασφαλίζοντας μέσω της επιγαμίας αυτής έναν ισχυρό σύμμαχο στην επιδίωξή του να διατηρήσει την αυθυπαρξία του έναντι των Παλαιολόγων βασιλέων. Το τίμημα βέβαια της σχέσης αυτής ήταν η υποτέλεια του δεσπότη στους Ανδηγαυούς και η υποθήκευση του πολιτικού μέλλοντος του γιού του Θωμά, ο οποίος ήταν υποχρεωμένος –σύμφωνα με τις συναφθείσες προγαμιαίες συμφωνίες ανάμεσα στις δύο πλευρές– να ασκεί εξουσία στην μεσαιωνική Ήπειρο μετά το θάνατο του πατέρα του ως υποτελής του Ανδηγαυικού οίκου.

Σ' αυτές τις εξελίξεις δεν απουσίαζε οποιαδήποτε αντίδραση του παλαιού κόσμου. Η αντίθετη, η φιλοβυζαντινή τάση, η οποία σημειωτέον αντικατοπτρίζει και τη βούληση της αριστοκρατίας, εκφράζεται από τη «δυτική βασίλισσα» Άννα Παλαιολογίνα, σύζυγο του Νικηφόρου. Οι αντιλήψεις της Βυζαντινής αυτής ηγεμονίδας για την εξουσία, όπως αυτές μας δίδονται από δυτικές πηγές, έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα μας. Αν και αυτή παρουσιάζεται να επιχειρηματολογεί με όρους του φεουδαλικού κόσμου και να τους υιοθετεί, διακρίνεται τελικά η βάση της ιδεολογία της, ότι δηλαδή το κράτος της Ηπείρου εξακολουθεί να αποτελεί τμήμα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Για παράδειγμα αποκαλεί τον Ανδρόνικο Β΄ φυσικό κύριο (*naturel seignor*) του γιού της· αναγνωρίζει

δηλαδή ότι είναι ο Βυζαντινός βασιλέας εκείνος στον οποίο οφείλουν πολιτική υπακοή.

Οι δύο πρώτοι Παλαιολόγοι βασιλείς επεδίωξαν την ενσωμάτωση της μεσαιωνικής Ηπείρου στην αυτοκρατορία αφενός με τη σύναψη συγγενικών σχέσεων με την ηγεμονική οικογένεια των Δουκών –εξ ου προέκυπτε και η εκχώρηση τίτλων– και αφετέρου με τη διεξαγωγή πολέμων εναντίον των τελευταίων. Η ιδέα μιας πιο εκτεταμένης και συνεχούς εδαφικής επικράτειας, αντί των εγκατεσπαρμένων νησίδων πολιτικής εξουσίας, επί της οποίας θα ήταν αποδεκτή και λειτουργική μια υπέρτατη αρχή ήταν πλέον ασύμβατη με την πολυκεντρική πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής. Για αυτό ακριβώς οι Βυζαντινοί μονάρχες, ενώ παρουσιάζονται υπέρμαχοι της βασιλείας, φαίνεται ότι απεδέχθησαν μερικώς και τη σύναψη δυτικού τύπου σχέσεων με τους ηγεμόνες της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, προκειμένου να διασφαλίσουν τη συνοχή των επαρχιών αυτών με το κέντρο.

Δεν ήταν όμως μόνον οι κεντρόφυγες πολιτικές τάσεις του κράτους της Ηπείρου που έθεταν υπό αμφισβήτηση την εγκεντρισμένη και υπέρτατη εξουσία του βασιλέως. Επιπλέον στο εσωτερικό της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και ο ίδιος ο πατριάρχης επιχειρούσε την ανατροπή της ισορροπίας του Κωνσταντίνειου προτύπου υπέρ εαυτού. Την έναρξη της παραπάνω διαδικασίας του αναπροσδιορισμού δεν είχε σηματοδοτήσει μόνον η αποτυχία επιβολής στη βυζαντινή κοινωνία των όρων της ένωσης των δύο εκκλησιών στη σύνοδο της Λυών (1274)· την είχε κάνει φανερή και η πρόθεση του πατριάρχη να προταχθεί το θρησκευτικό στοιχείο έναντι του πολιτικού στο πλαίσιο διαμόρφωσης των αναγκαίων συλλογικοτήτων της εποχής. Για παράδειγμα ήταν ο πατριάρχης Αρσένιος αυτός που ασκούσε δημόσια κριτική με στόχο να αποτρέψει τον βασιλέα Ανδρόνικο Β΄ να επιχειρήσει την ανασύσταση της αυτοκρατορίας με το πρόσχημα ότι εκείνος, στοχεύοντας στην ενσωμάτωση επαρχιών της άλλοτε ενιαίας επικράτειας, διεξήγε «αδίκους», «εμφυλίους» πολέμους κατά των ομόδοξων της «δύσης» μη επιτρεπτούς στην ορθόδοξη χριστιανική κοινωνία της Ανατολής.

Η μελέτη των παραπάνω πολιτικο-ιδεολογικών και εκκλησιαστικών ισορροπιών έκανε πιο κατανοητό ότι μετά το 1204 σχηματίστηκε στα «δυτικά πέρατα» της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μια πολιτική οντότητα, με πυρήνα τη μεσαιωνική Ήπειρο, εξ αρχής με αναφορά σε μια συγκεντρωτική εξουσία, τον άτιτλο ηγεμόνα Μιχαήλ Α΄ [Παράρτημα Ι 1 Α-Β]. Μετά τη δολοφονία του το 1214, ο αδελφός του και διάδοχός του Θεόδωρος με βάση τον ίδιο πυρήνα εξουσίας επέκτεινε

την αρχική επικράτεια, φθάνοντας έως «τῶν Βυζαντίων πυλῶν». Η κατάληψη της Θεσσαλονίκης το 1224 και η στέψη του Θεοδώρου ως βασιλέως το 1227 σηματοδοτούν το μετασχηματισμό της πρώτης αυτής πολιτικής οντότητας σε κράτος με πιο συνεκτική οργάνωση. Εκτός από το σχετικό κειμενικό υλικό, η ηπειρωτική νομισματοκοπία κάνει εμφανέστερη την πολιτειακή αυτή μετάβαση: ο μέχρι τότε τοπάρχης Θεόδωρος, ως βασιλέας πλέον, υιοθετεί τους δηλωτικούς της εξουσίας του τίτλους –πράξη που αντανακλάται στα επίσημα έγγραφα που απολύει καθώς και στα νομίσματα που κόβει [Παράρτημα XI-XII και II 5, III 6]. Ταυτόχρονα στελεχώνει το κράτος βασιζόμενος τόσο στη συγγένεια (εκχώρηση του δεσποτικού αξιώματος στους αδελφούς του) όσο και σε θεσμούς διαρθρωτικούς της εξουσίας στη Δύση (υποτέλεια), συνδυαστική άρθρωση της κρατικής εξουσίας την οποία αναλύσαμε μέσα από την επιστολογραφία των ιεραρχών της εκκλησίας της «δύσης».

Στη συνέχεια η ήττα και η αιχμαλωσία του βασιλέως Θεοδώρου από τους Βουλγάρους το 1230 αναπόφευκτα επέφερε γεωπολιτικές ανακατάξεις. Παρόλα αυτά το ηπειρωτικό κράτος επεβίωσε με κέντρο τη Θεσσαλονίκη υπό τον δεσπότη Μανουήλ, αδελφό και διάδοχο του αιχμάλωτου Θεοδώρου. Ο νέος ηγεμόνας φρόντισε να διαιωνίσει τις βασιλικές αξιώσεις των κρατούντων στη «δύση» [Παράρτημα IV 8] και αναπαρήγε την ήδη υπάρχουσα κρατική οργάνωση. Η πολιτικά ευαίσθητη όμως θέση του στο διεθνές επίπεδο, προκάλεσε σύντομα την υποχώρηση των διεκδικήσεών του και την αναγνώριση της υπεροχής του κράτους της Νίκαιας.

Η επάνοδος ωστόσο του Θεοδώρου στη Θεσσαλονίκη το 1237 προκάλεσε την αναβίωση των βασιλικών αξιώσεων που είχαν πρόσκαιρα υποχωρήσει. Νέος βασιλέας του εκτεταμένου κράτους της Ηπείρου –με έδρα πάντα τη Θεσσαλονίκη– ανέλαβε ο υιός του Θεοδώρου Ιωάννης Δούκας [Παράρτημα V 11]. Παράλληλα με εκείνον φαίνεται ότι και άλλα μέλη της ίδιας οικογένειας, ο δεσπότης Κωνσταντίνος και ο δεσπότης Μανουήλ, αναπαράγουν τον πρώτο πυρήνα και ασκούν εξουσία σε εδαφικές ενότητες (*χώραι μεμερισμένοι*) στην επικράτεια της «δύσης».

Οι εσωτερικές πολιτικο-κοινωνικές αναπροσαρμογές, οφειλόμενες κυρίως σε διεργασίες μελών της αριστοκρατίας υπέρ εαυτών καθώς και οι εξωτερικά διαμορφωθείσες συνθήκες σε βάρος του ηπειρωτικού κράτους επέβαλαν οριστικά την παραίτηση των βασιλικών αξιώσεων των ηγεμόνων στη «δύση» το έτος 1242. Η πολιτική αυτή πράξη αναπαρίσταται πιθανότατα σε νόμισμα όπου αποδίδεται με ενάργεια η ανάλογη τελετή: ο βασιλεύς της Νίκαιας Ιωάννης Βατάτζης «ὠνομάζει»

τον βασιλέα Ιωάννη Δούκα δεσπότη [Παράρτημα V 12]. Έτσι η οριστική ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στην επικράτεια της Νίκαιας το 1246 θα επαναφέρει το κέντρο εξουσίας στον αρχικό πυρήνα του κράτους της «δύσης», την Ήπειρο.

Ο νέος ηγεμόνας Μιχαήλ Β΄ αναβιώνει τις βασιλικές αξιώσεις των ηγεμόνων της «δύσης» και επιχειρεί αρχικά την ανακατάληψη της Θεσσαλονίκης στοχεύοντας πάντα στην αποκατάσταση της βυζαντινής εξουσίας στην Κωνσταντινούπολη. Είναι η ανώτατη αρχή μιας ενιαίας επικράτειας· αναπαράγει και αυτός την υπάρχουσα κρατική δομή, ασκώντας εξουσία μέσω της αριστοκρατίας –οι αδελφοί Καβάσιλα είχαν, για παράδειγμα, ενεργό πολιτική δράση– και μέσω κάποιων ανθρώπων που δεν ήταν μέλη μιας διακριτής κοινωνικής ομάδας, αλλά ανήκαν στον ιδιαίτερο κύκλο του. Στο πλαίσιο μάλιστα των βασιλικών του βλέψεων, ο Μιχαήλ Β΄ επαναφέρει στην επικαιρότητα τα νομιμοποιητικά εκείνα της ηγεμονίας κριτήρια, τα προβληθέντα άλλοτε ως επίσημη κρατική ιδεολογία από τους επισκόπους της «δύσης». Τελικά οι προσπάθειές του απέτυχαν και οι οποιεσδήποτε φιλοδοξίες του τερματίστηκαν αμετάκλητα λίγο πριν την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, το 1259 μετά την μάχη της Πελαγονίας.

Παρά τις παραπάνω πολιτικο-στρατιωτικές περιπέτειες, η γεωγραφική συνέχεια του ηπειρωτικού πυρήνα, η παγίωση της κεντρικής εξουσίας με την ηγεμονία των Δουκών-Κομνηνών, η συγκροτημένη πολιτική ιδεολογία, το δημόσιο ταμείο και η κρατική νομισματοκοπία μπορούν ικανοποιητικά να εξηγήσουν όχι μόνον το λόγο ύπαρξης/αναπαραγωγής του ηπειρωτικού κράτους μετά το 1261, αλλά και το διαμορφούμενο πριν και μετά από το έτος αυτό χαρακτήρα του. Η ανίχνευση αυτού του τελευταίου που αποτέλεσε και τον κυριότερο στόχο της έρευνάς μας, συχνά αποτυπώνεται με καθυστέρηση και από το ίδιο αυτό κράτος με το δυτικό όρο «δεσποτάτο». Από τη μια στις επιλογές των ηγεμόνων αναγνωρίζουμε πολύ προγενέστερα το βάρος των επιλογών των ίδιων των Βυζαντινών αυτοκρατόρων της δυναστείας των Κομνηνών, με τις συγγενικές και γαμήλιες σχέσεις που συνάπτουν, δηλαδή αυτό που αναγνώριζε στην ίδια τη βυζαντινή αυλή του Ανδρονίκου Β΄ ο Γρηγοράς (*Λατινικός τρόπος*). Παρόμοια κατάληξη στα «δυτικά πέρατα» κάνει τις νεότερικού τύπου εμπορικές διευθετήσεις ομόλογες και ιστορικά καθόλου παράδοξες. Όμως η υιοθέτηση Δυτικών αντιλήψεων και προτύπων άσκησης εξουσίας, ανιχνεύσιμης στις πολιτικές και κοινωνικές αρχές των κρατούντων στη «δύση» έκανε τον πολιτικό αυτό σχηματισμό να προσομοιάζει σε μια Δυτικού τύπου εδαφική ηγεμονία. Τη σύνθετη ωστόσο αυτή εικόνα διαπερνούν αντιθέσεις και

συμπτήσεις: και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά της «δύσης» συνθέτουν τον ιδιαίτερο και μεθόριο χαρακτήρα της ως άνω εδαφικής ηγεμονίας ως κράτους δυτικού τύπου απότοκου του κερματισμού της ίδιας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

<i>ΒυζΣυμ</i>	<i>Βυζαντινά Σύμμεικτα</i>
<i>ΔΙΕΕ</i>	<i>Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος.</i>
<i>ΕΕΒΣ</i>	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
<i>ΕΦ</i>	<i>Εκκλησιαστικός Φάρος</i>
<i>ΗΧ</i>	<i>Ηπειρωτικά Χρονικά</i>
<i>ASP</i>	<i>Archivio Storico Pugliese</i>
<i>BF</i>	<i>Byzantinische Forschungen</i>
<i>BNJ</i>	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
<i>BMGS</i>	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
<i>BSL</i>	<i>Byzantinoslavica</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>EO</i>	<i>Echos d' Orient</i>
<i>EHR</i>	<i>English Historical Review</i>
<i>GRBS</i>	<i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i>
<i>JMedHist</i>	<i>Journal of Medieval History</i>
<i>JÖB</i>	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
<i>MHR</i>	<i>Mediterranean Historical Review</i>
<i>REB</i>	<i>Revue des études byzantines</i>
<i>RESEE</i>	<i>Revue des études sud-est européennes</i>
<i>RH</i>	<i>Revue Historique</i>
<i>RSI</i>	<i>Rivista Storica Italiana</i>
<i>RSBN</i>	<i>Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici</i>
<i>St Ven</i>	<i>Studi Veneziani</i>
<i>SüdostF</i>	<i>Südost Forschungen</i>
<i>TM</i>	<i>Travaux et Mémoires</i>
<i>VV</i>	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
<i>ZRVI</i>	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta.</i>

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΤΟΜΩΝ

- Βυζάντιο-Οικουμένη* *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη*, επιμ. Ε. Χρυσός, Αθήνα 2005.
- Βυζαντινή Άρτα* *Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά Β΄ διεθνούς αρχαιολογικού και ιστορικού συνεδρίου, Άρτα 12-14 Απριλίου 2002*, Αθήνα 2007
- Δεσποτάτο Ηπείρου* *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα, 27 -31 Μαΐου 1990*, επιμ. Ε. Χρυσός, Αθήνα 1992
- ΙΕΕ* *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους τ. Θ΄*, Αθήνα 1980
- Μεσαιωνική Ήπειρος* *Μεσαιωνική Ήπειρος: πρακτικά επιστημονικού συμποσίου (Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999)*, επιμ. Κ. Κωνσταντινίδης, Ιωάννινα 2001
- Οικονομική Ιστορία* *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, επιμ. Α. Λαΐου, Αθήνα 2006, τ. Α΄, Β΄, Γ΄
- Όψεις Ιστορίας* *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχειακά τεκμήρια*, επιμ. Χ. Μαλτέζου, Αθήνα 1993
- Τέταρτη Σταυροφορία* *Η Τέταρτη Σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, επιμ. Γ. Μοσχονάς, Αθήνα 2008
- Byzantine Aristocracy* *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, Λονδίνο 2006
- Byzantina et Daco-Romana* *Byzantina et Daco-Romana*, επιμ. Τ. Teoteoi, Βουκουρέστι 2008
- Church and Society* *Church and Society in Late Byzantium*, εκδ. D. Angelov, Kalamazoo, Mich. 2009
- Crusades* *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim world*, επιμ. Α. Laiou, Ουάσιγκτον 2001
- Histoire du Christianisme τ. 5.* *Histoire du Christianisme des origins à nos jours, τ. 5. Apogée de la papauté et expansion de la*

	<i>Chrétienté (1054-1274)</i> , εκδ. A. Vauchez κ.ά., Παρίσι 1993
<i>Histoire du Christianisme</i> τ. 6	<i>Histoire du Christianisme des origines à nos jours</i> , τ. 6 , <i>Un temps d'épreuves (1274-1449)</i> , εκδ. Vauchez A. κ.ά., 1990
<i>Marc Bloch</i>	<i>Marc Bloch aujourd'hui. Histoire comparée &</i> <i>Sciences sociales</i> , επιμ. H. Atsma κ.ά., Παρίσι 1992
MGH SS	Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum (in Folio) (SS)
<i>Mourir pour la patrie</i>	<i>Mourir pour la patrie</i> , εκδ. E. Kantorowicz, Παρίσι 1984
<i>RIS</i>	<i>Rerum Italicarum Scriptorum</i>
<i>Urbs Capta</i>	<i>Urbs Capta. The Fourth Crusade and its</i> <i>Consequences</i> , επιμ. A. Laiou, Παρίσι 2005.
<i>Venezia e le Isole Ionie</i>	<i>Venezia e le Isole Ionie</i> , επιμ. Maltezou-Ortalli, Βενετία 2005
<i>XVe Congrès</i>	<i>Actes du XVe Congrès international d'Etudes</i> <i>Byzantines, Athènes, Sept. 1976, IV Histoire,</i> <i>Communication</i> , Αθήνα 1980

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- Ακροπολίτης Γεώργιος, *Χρονική συγγραφή*, εκδ. A. Heisenberg [Bibliotheca Teubneriana], Στουτγάρδη 1978
- Βλεμμύδης Νικηφόρος, *Περὶ τῶν κατ' αὐτὸν διήγησις μερική*, εκδ. J. Munitiz, [Corpus Christianorum. Series Graeca 13], Turnhout 1984
- Γρηγοράς Νικηφόρος, *Ρωμαϊκή ιστορία*, εκδ. L. Schopen, τ. 1, Βόννη 1829
- Δούκας, εκδ. V. Grecu, [Scriptores Byzantini 1. Bucharest: Academia Republicae Romanicae, 1958]
- Ἐφραίμ Αἴνιος, *Χρονική ιστορία*, εκδ. Οδ. Λαμπίδης [CFHB. Series Atheniensis 27], Αθήνα 1990
- Ἰώβ Μοναχός, PG., τ. 127
- Καντακουζηνός Ιωάννης, *Ἱστορίαι*, εκδ. L. Schopen, τ. 1, Βόννη 1828.
- Κωνσταντίνος Πορφυρογένητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν*, εκδ. Gy. Moravcsik, Βουδαπέστη 1949
- Λάμπρος Σπ., *Μιχαὴλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, τ. Β', Groningen 1968
- Παπαδόπουλος Κεραμεύς Α, «Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου», *Βυζαντίς* 1 (1909-1910), σ. 3-30
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Συμβολή εις την ιστορίαν της αρχιεπισκοπῆς Αχρίδος*, Sbornik Statej Posvjasennyh...V. T. Lamanskomu I, Πετρούπολη 1907, σ. 229-250
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Κερκυραϊκά. Ιωάννης Απόκαυκος και Γεώργιος Βαρδάνης», *VV* 13 (1907), σ. 334-350
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Δυρραχινά», *BZ* 14 (1905), σ. 568-574.
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Α., «Ιωάννης Απόκαυκος και Νικήτας Χωνιάτης», *Τεσσαρακονταετηρίς της καθηγεσίας Κ. Σ. Κοντού*, Αθήνα 1909, σ. 373-382
- Παχυμέρης Γεώργιος, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, εκδ. A. Failler [CFHB. Series Parisiensis 24/1], Παρίσι 1984
- Ρωμανός Ι., «Ανδηδαυϊκὸν δίπλωμα του ταραντινοῦ ηγεμόνος Φιλίππου του Β' περιέχον μετάφρασιν χρυσοβούλλου Μιχαήλ του Β' δεσπότη της Ηπείρου», *Ιωάννου Ρωμανού ιστορικά έργα*, Κέρκυρα 1959, σ. 91-106
- Σκουταριώτης Θεόδωρος, *Σύνοψις χρονική*, εκδ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 7, Παρίσι 1894

- Χαλκοκονδύλης Λαόνικος, *Αποδείξεις ιστοριῶν*, εκδ. I. Bekker [CSHB], Βόννη 1843
- Τὸ χρονικὸν τοῦ Μορέως*, εκδ. Π. Καλονάρος, Αθήνα 1940
- Χωματηνός Δημήτριος, *Πονήματα Διάφορα*, εκδ. G. Prinzing [CFHB. Series Berolinensis 38], Βερολίνο 2002.
- Χωνιάτης Νικήτας, *Χρονική διήγησις*, εκδ. A. v Dieten [CFHB. Series Berolinensis 11/1], Βερολίνο 1975
- Acta Albaniae Veneta Saeculorum XIV et XV*, εκδ. J. Valentini, τ. 1 μέρος 1^ο, Παλέρμο-Νάπολη-Ρώμη-Βενετία 1984
- Albrici Monachi Trium Fontium a monacho novi monasterii hoiensis interpolate*, εκδ. P. Scheffer-Boichorst [MGH SS τ. 23], Ανόβερο 1874
- Annales Ceccanenses* [MGH SS τ. 19], Ανόβερο 1866
- Annales Brixienenses*, εκδ. L. Bethmann, [MGH SS 18], Ανόβερο 1863
- Annales Placentini Guelfi* [MGH 18], Ανόβερο 1863
- Annales Placentini Gibelini* [MGH 18], Ανόβερο 1863
- Bartholomeus, *Annales*, εκδ. G. H. Pertz [MGH SS τ. 18], Ανόβερο 1863
- Bees N.A, «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)», *BNJ* 21 (1971-1974), σ. 57-243
- Benvenuto di San Giorgio, conte di Biandrate, Historia Montis Ferrati* [RIS, τ. 23], Μιλάνο 1733
- Brevis regni Ierosolymitani historia* [MGH SS 18], Ανόβερο 1863
- Chronique d'Ernoult et de Bernard de Trésorier*, εκδ. M. L. De Mas Latrie, Παρίσι 1871
- Chronique de Morée*, εκδ. J. Longnon, Παρίσι 1911
- Robert de Clari, *La conquête de Constantinople*, εκδ. Ph. Lauer, Παρίσι 1924
- Andreae Danduli, *Ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta aa. 46-1280*, εκδ. E. Pastorello [RIS 12], Μιλάνο 1728
- εκδ. H. Grégoire, «Imperatoris Michaelis Palaeologi De Vita Sua», *Byzantion* 29-30 (1959-1960), σ. 447-475
- Les Registres de Grégoire IX*, εκδ. L. Auvray, τ. 1, Παρίσι 1896-1907
- Henricus imperator Constantinopolitanus, *De quatuor imperii hostibus a se pervictis* [Recueil des Historiens des Gaules et de la France, τ. 18], Παρίσι 1879
- Regesta Honorii III*, εκδ. P. Pressutti τ.1- 2, Νέα Υόρκη 1978
- Innocentius III, *Regesta sive epistulae*, PL τ. 215, 216

- Mansi J. D., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, τ. 24, Graz 1961
- Manuelis Philae, *Carmina*, εκδ. E. Miller, Παρίσι 1857
- Martin da Canal, *Les estoires de Venise*, εκδ. A. Limentani, Φλωρεντία 1972
- Miklosih F.-Müller J., *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 3, Βιέννη 1865 και τ. 4, Βιέννη 1871 και τ. 5, Βιέννη 1887
- Ogerius Panis, *Annales*, εκδ. G. H. Pertz [MGH SS 18], Ανόβερο 1863
- Perrat Ch.-Longnon J., *Actes relatifs à la principauté de Morée 1289-1300*, Παρίσι 1967
- Pétridès S., «Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits», *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole* 14 (1909), σ. 69-100
- Predelli R., *Il Liber communis detto anche Plegiorum del archivio generale di Venezia Regesti*, Βενετία 1872
- Reinerius, *Annales*, εκδ. G. Pertz [MGH SS 16], Ανόβερο 1859
- Robertus Altissiodorensis, *Chronologia*, εκδ. N. Camusaei [Recueil des Historiens des Gaules et de la France, τ. 18], Παρίσι 1879
- Ryccardus de S. Germano, *Chronica* εκδ. G. H. Pertz, [M.G.H. Scriptores τ 19], Ανόβερο 1866
- Sathas C. N., *Documents inédits relatifs à l' histoire de la Grèce au moyen âge*, τ. 1, Παρίσι 1880
- Tafel G. L. Fr-Thomas G. M., *Urkunden zur Alteren Handels-und staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer auf Byzanz und die Levante von neunten bis zum ausgang des fünfzehnten jahrhunderts*, τ. 1, Άμστερνταμ 1964
- Henri de Valenciennes, *Histoire de l' empereur Henri de Constantinople*, εκδ. J. Longnon, Παρίσι 1948
- V. Vasilievsky, «Epirotica saeculi XIII», *VV* 3 (1896), σ. 241-299
- Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, εκδ. E. Faral, τ. 1, Παρίσι 1961

ΜΕΛΕΤΕΣ

- Αβραμέα Α., «Χερσαίες και θαλάσσιες επικοινωνίες (4^{ος}-15^{ος} αιώνας)», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Α', σ. 125-167
- Άντερσον Π., *Από την αρχαιότητα στο φεουδαλισμό*, Αθήνα 1981.
- Αραβαντινός Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών*, τ. Α', Αθήνα 1856
- Ασδραχά Αικ.-Ασδραχάς Σπ., «Στη φεουδαλική Κέρκυρα: από τους πάροικους στους *vassali angararii*», *Τα Ιστορικά* 2, τχ 3 (1985), σ. 77-94
- Ασωνίτης Σπ., *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13^{ος}-14^{ος} αι.)*, Κέρκυρα 1999.
- Ασωνίτης Σπ., «Οι Δεκαρχίες της Κέρκυρας», *Πρακτικά IB' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου (Μάιος 1991)*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 89-114
- Ασωνίτης Σπ., «Ιστορώντας τη μεσαιωνική Λευκάδα», *Πρακτικά του Συνεδρίου Η Λευκάδα και οι ιστορικοί της 19^{ος}-20^{ος} αι.*, Αθήνα 2009, σ. 63-92
- Ασωνίτης Σπ., «Παρατηρήσεις στο καθεστώς γαιοκτησίας των περιοχών του νοτίου Ιονίου κατά τον όψιμο μεσαίωνα», *Βυζαντιακά* 12 (1992), σ. 261-313
- Ασωνίτης Σπ., «Παρατηρήσεις στις πρακτικές πολιτικοϊδεολογικής σύνδεσης Κωνσταντινούπολης και Ηπείρου κατά τον όψιμο μεσαίωνα», *Βυζαντινή Άρτα*, σ. 11-22
- Ασωνίτης Σπ., «Πελαγονία 1259: Μια νέα θεώρηση», *Βυζαντιακά* 11 (1991), σ. 131-165
- Ασωνίτης Σπ., «Προβενετικές καγκελαρίες στο χώρο του Ιονίου», *Διεθνές Συμπόσιο Αρχαιολογικών (Κύπρος 4-6 Μαΐου 2000)*, Αθήνα 2001, σ. 107-127
- Ασωνίτης Σπ., «“Ο δεσπότης Ρωμανίας” Φίλιππος και οι αξιώσεις των Ταραντινών κυρίων της Κέρκυρας επί των ηπειρωτικών κτήσεων των Ορσίνι (1318-1331)», *Βυζαντιακά* 12 (1992), σ. 121-154
- Ασωνίτης, *Το νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο μεσαίωνα*, Αθήνα 2005
- Βέλλας Μ., «Η πολιτική του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β' στην Αδριατική. Η περίπτωση της Κέρκυρας», *ΗΧ* 27 (1985), σ. 29-103
- Βέλλας Μ., «Αυτοκρατορική οικουμενικότητα και κρατική κυριαρχία.-Η δυτική αυτοκρατορία και το «Δεσποτάτο» της Ηπείρου στο σύστημα των πολιτικών ιδεών του 13^{ου} αι.», *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 247-278
- Beck H. G, *Ιστορία της δημόδους βυζαντινής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1993
- Bloch M., *Η φεουδαλική κοινωνία. Η διαμόρφωση των σχέσεων εξάρτησης. Οι τάξεις και η διακυβέρνηση των ανθρώπων*, Αθήνα 1987, (μετάφραση Μπ. Λυκούδης)

- Βρανούσης Λ., «Το Δεσποτάτο της Ηπείρου. Ένα σημαντικό κεφάλαιο της ιστορίας μας θέμα Διεθνούς Συνεδρίου», *Νέα Εστία* 128, τχ. 1519 1990, σ. 1362-1378
- Braudel F., *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, Αθήνα 1991 (μετάφραση Κ. Μιτσοτάκη)
- Γαλάνη-Κρίκου Μ., «Συμβολή στην έρευνα της κυκλοφορίας μεσαιωνικών νομισμάτων στο Δεσποτάτο της Ηπείρου (1204–1449)», *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 125-160
- Γαλώνη Αικ., *Γεώργιος Βαρδάνης: Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, Θεσσαλονίκη 2008
- Γάσπαρης Χ., «Ο Ελληνισμός μετά την άλωση του 1204», *Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 269-296
- Γάσπαρης Χ., «Βυζάντιο και Βενετία. Η βενετική κυριαρχία στα βυζαντινά εδάφη.» *Όψεις Ιστορίας*, σ. 123-139
- Γερολυμάτου Μ., *Αγορές έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος–12ος αι.)*, Αθήνα 2008
- Γεωργίου Στ., «Μερικές παρατηρήσεις για τον τίτλο του δεσπότη, *Βυζαντινά* 27 (2007), σ. 153-163
- Γιαννακόπουλος Κ., *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις 1258-1282*, Αθήνα 1969
- Γιαννούλης Δ., «Το παρεκκλήσιο του αρχαγγέλου Μιχαήλ στο καθολικό της Παρηγορήτισσας και η αναθηματική παράσταση ηγεμόνων του δεσποτάτου της Ηπείρου», *Μίλτος Γαρίδης (1926-1996) Αφιέρωμα*, τ. Α΄, Ιωάννινα 2003, σ. 123-152
- Γιαρένης Η., *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, Αθήνα 2008
- Γιαρένης Η., «Πτυχές της ιδεολογικής αντιπαράθεσης Νίκαιας και Ηπείρου, Ο ρόλος του χρίσματος», *Μεσαιωνική Ηπειρος*, σ. 99-123
- Γουναρίδης Π., «Οι πολιτικές προϋποθέσεις για την αντίσταση στους Λατίνους το 1204», *Σύμμεικτα* 5 (1983), σ. 143-160
- Γουναρίδης Π., «Η φεουδαρχία στο δεσποτάτο της Ηπείρου», *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 37-45
- Γουναρίδης Π., «Η εικόνα των Λατίνων», *Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 43-59
- Γουναρίδης Π., «“Grecs”, “Hellènes” et “Romains” dans l’ état de Nicée», *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, Ρέθυμνο 1986, σ. 248-257

- Γρηγορίου-Ιωαννίδου Μ., *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού*, Θεσσαλονίκη 2007
- Ευστρατιάδης Σ., «Του σοφωτάτου και λογιωτάτου και οικουμενικού πατριάρχου κυρού Γρηγορίου του Κυπρίου επιστολαί», *ΕΦ* 4 (1909), σ. 5-29
- Ζαχαριάδου Ε., «Παραγωγή και εμπόριο στο δεσποτάτο της Ηπείρου», *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 87-94
- Ιστορία της Αδριατικής*, Cabanes κ.ά., Αθήνα 2011
- Καζντάν Α., «Κεντρομόλες και κεντρόφυγες τάσεις στο βυζαντινό κόσμο (1081-1261). Η δομή της βυζαντινής κοινωνίας», *Βυζαντινά* 3 (1983), σ. 93-107
- Kazhdan A.-Epstein W., *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11^ο και 12^ο αι.*, Αθήνα 1997 (μετάφραση Ανδρέας Παππάς)
- Κατσαρός Β., «Λίγα στοιχεία στην επιγραφική του «Δεσποτάτου». Λόγιοι και διανοούμενοι κατά τον 13^ο αι. στην Ήπειρο με βάση τις έμμετρες επιγραφές του χώρου», *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 517-544
- Κατσαρός Β., «Από την καθημερινή ζωή στο δεσποτάτο της Ηπείρου. Η μαρτυρία του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου», *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Αθήνα 1989, σ. 631-674
- Κιουσοπούλου Τ., *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική και ιδεολογία πριν την άλωση*, Αθήνα 2007
- Κιουσοπούλου Α., *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13^ο αι.*, Αθήνα 1990
- Κιουσοπούλου Τ., «Εκκλησία και έμποροι στο Βυζάντιο», *Τα Ιστορικά* 20 (1994), σ. 19-44
- Κιουσοπούλου Τ., «Η έννοια της πατρίδας κατά τον 15^ο αι.», *1453. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*, επιμ. Τ. Κιουσοπούλου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006, σ. 147-160
- Κόλια-Δερμιτζάκη Α., *Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος». Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1991
- Κορδώσης Μ., *Τα Βυζαντινά Γιάννενα*, Αθήνα 2003
- Κορδώσης Μ., «Για μια ιστοριογεωγραφική μελέτη της μεσαιωνικής πόλης της Άρτας», *Βυζαντινή Άρτα*, σ.

- Κορδώσης Μ., «Οι κλάδοι Κωνσταντινοπολιτικών οικογενειών στα Γιάννενα μετά το 1204 και η νομή της εξουσίας», *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, (Hoffmann L.-Monchizadeh A), Wiesbaden 2005, 445-455
- Κορδώσης Μ., «Ο έκπτωτος αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ Άγγελος στη Μακεδονία και Θεσσαλία», *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 1995, σ.
- Κωνσταντακοπούλου Α., «Λαοί, Φυλαί, Γλώσσαι. Διακρίσεις στα Βαλκάνια τον ύστερο μεσαίωνα», *Ανοχή και καταστολή στους μέσους χρόνους (Μνήμη Λένου Μαυρομάτη)*, Αθήνα 2002, σ. 325-355
- Κωνσταντακοπούλου, Α.: «Χώρος και εξουσία στο έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου «Περί τῶν θεμάτων» και «Πρός τόν ἴδιον υἱόν Ῥωμανόν», *Χώρος και Ιστορία. Αστικός, αρχιτεκτονικός και περιφερειακός χώρος*, Πρακτικά Συμποσίου Σκοπέλου (Σεπτέμβριος 1987), Θεσσαλονίκη 1989, σ. 113-129
- Κωνσταντακοπούλου Α., *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και Ιδεολογία*, Γιάννενα 1996
- Κωνσταντινίδης Κ., «Από την πνευματική ζωή του κράτους της Ηπείρου (1204-ca. 1340)», *Μεσαιωνική Ηπειρος*, σ. 231-254
- Λαΐου-Θωμαδάκη Α. «Οι δύο εξουσίες: η διαμάχη μεταξύ παπών και αυτοκρατόρων και οι απόψεις των Βυζαντινών», *XVe congrès*, σ. 174-185
- Λαΐου Α., «Οικονομική σκέψη και ιδεολογία», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Γ΄, Αθήνα 2006, σ. 329-360
- Λαΐου Α., «Επισκόπηση της βυζαντινής οικονομίας», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Γ΄, σ. 361-389
- Λαΐου Α., «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο από τον 7^ο έως τον 12^ο αι.», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Β΄, σ. 471-559
- Λαΐου Α., «Γύρω από τη συγγραφή της οικονομικής ιστορίας του Βυζαντίου», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Α΄, σ. 45-53
- Λαΐου Α., «Οικονομικές και μη οικονομικές ανταλλαγές», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Β΄, σ. 447-469
- Λαΐου Α., «Η αγροτική οικονομία (13^{ος}-15^{ος} αι.)», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Α΄, σ. 495-574
- Λαΐου-Θωμαδάκη Α., *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα 1987
- Λαΐου Α., «Περίγραμμα πολιτικής ιστορίας», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Α΄, σ. 55-83

- Λαΐου Α., «Η διαμόρφωση της τιμής της γης στο Βυζάντιο», *Βυζάντιο κράτος και κοινωνία (Μνήμη Νίκου Οικονομίδη)*, Αθήνα 2003, σ. 339-348
- Λαμπρόπουλος Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του*, Αθήνα 1988
- Magdalino P., «Ο οφθαλμός της οικουμένης και ο ομφαλός της γης», *Βυζάντιο-Οικουμένη*, σ. 107-123
- Maksimonić L., «Η ανάπτυξη κεντρόφυγων ροπών στις πολιτικές σχέσεις Βυζαντίου και Σερβίας τον ΙΔ΄ αιώνα», *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, επιμ. Ευ. Παπαδοπούλου κ. ά, Αθήνα 1996, σ. 282-290
- Μαλτέζου Χ., «Ορθοδοξία και σταυροφορίες», *Ο θησαυρός της ορθοδοξίας 2000 χρόνια ιστορία μνημεία-τέχνη*, Αθήνα 2000, τ. Α΄, σ. 140-155
- Μανάφης Κ., «Επιστολή Βασιλείου Πεδιαδίτου προς τον πάπαν Ιννοκέντιον Γ΄ και ο χρόνος πατριαρχείας Μιχαήλ Δ΄ του Αυτωρειανού», *ΕΕΒΣ* 42 (1975/6), σ. 429-40
- Μανιάτη-Κοκκίνη Τ., «Βυζαντινές πηγές για την άλωση του 1204», *Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 203-238
- Matschke K. P., «Η οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή (13^{ος}-15^{ος} αιώνας)», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Β΄, σ. 141-191
- Matschke K. P., «Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα (13^{ος}-15^{ος} αιώνας)», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Β΄, σ. 561-612
- Μαυρομμάτης Λ., «Σημειώσεις για την εικόνα του άλλου στο Βυζάντιο», *Σύμμεικτα* 10 (1996), σ. 235-239
- Μαυρομμάτης Λ., *Οι πρώτοι Παλαιολόγοι προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983
- Μηλιαράκης Α., *Ιστορία του βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Λειψία 1898
- Miller *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα 1204-1556*, Λονδίνο 1908 (ελληνική μετάφραση Σπ. Λάμπρος)
- Μιχαηλάρης Π., *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 2004
- Morrisson C., «Βυζαντινό νόμισμα: Παραγωγή και κυκλοφορία», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Γ΄, σ. 41-131
- Μοσχονάς Ν. Γ., «Τροπισμοί της κοινωνίας των νησιών του Ιονίου στη μεταβυζαντινή περίοδο», *Σύμμεικτα* 9 β΄ (1994), σ. 51-82

- Μπούρας Χ., «Απόψεις των βυζαντινών πόλεων από τον 8^ο έως τον 15^ο αιώνα», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Β', σ. 193-230
- Nicol D. «Πρόσφατες έρευνες για τις απαρχές του Δεσποτάτου της Ηπείρου», *HX* 22 (1980), σ. 39-48
- Ντούρου-Ηλιοπούλου Μ., *Η ανδηγαυική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, Αθήνα 1987
- Οικονομίδης Ν., «Ο ρόλος του βυζαντινού κράτους στην οικονομία», *Οικονομική Ιστορία*, τ. Γ', σ. 141-252
- Οικονομίδου Μ., Τουράτσογλου Τ., Τσούρτη Η., «Η κυκλοφορία των βυζαντινών νομισμάτων στην Ήπειρο», *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 101-124
- Πανοπούλου Α., «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα. Διοικητική, Εκκλησιαστική, Οικονομική Οργάνωση», *Ώρες Ιστορίας*, σ. 281-307
- Πανοπούλου Α., «Οι συνέπειες της σταυροφορίας στο εκκλησιαστικό πεδίο. Πνευματική δικαιοδοσία, επιρροές και ανατροπές», *Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 343-364
- Παπαγιάννη Α., «The Echo of the Events of 1204 in Byzantine Documents, Historiography and Popular Literature: 1204-1453», *Βυζαντικά* 24 (2004), σ. 313-328
- Παπαδόπουλος Κεραμεύς Α., «Περί συνοικισμού των Ιωαννίνων μετά την φραγκική κατάκτησιν της Κωνσταντινουπόλεως», *ΔΙΕΕ* 3 (1889), σ. 451-455
- Παπαδοπούλου Ευ., *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο Ιστορία της Ρωμανίας*, Αθήνα 2000
- Πιτσάκης Κ., «Κωνσταντίνος Καβάσιλας. Μητροπολίτης Δυρραχίου, Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος: προσωπογραφικά προβλήματα», *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 151-230
- Πλουμίδης Γ., «Η νομισματική αγορά κατά τη λατινοκρατία (13^{ος}-15^{ος} αι.)», *Σύμμεικτα* 9 β' (1994), σ. 265-278
- Πρωτονοτάριος Π., «Η νομισματοκοπία του βυζαντινού κράτους της Ηπείρου (1204-1268)», *HX* 24 (1982), σ. 130-150
- Ράλλης Γ. Α.-Ποτλής Μ., *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, Αθήνα 1855
- Ροντογιάννης Π. Γ., *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, τ. Α, Αθήνα 1980
- Ρωμανός Ι.Α., *Περί του Δεσποτάτου της Ηπείρου Ιστορική πραγματεία*, στο *Ιστορικά έργα*, επιμέλεια προλεγόμενα Κ. Δαφνή, Κέρκυρα 1959 [1895]
- Σαββίδης Α., «Λατινοκρατία» - «Φραγκοκρατία» μετά το 1204 μ.Χ. - Όροι ταυτόσημοι;» *Βυζαντικά* 23 (2003). σ. 185-210
- Σακελλαρίου Ε., «Οι Ανδηγαβοί και η Ήπειρος», *Μεσαιωνική Ήπειρος*, σ. 277-303

- Σβορώνος Ν, «Το πρόβλημα της βυζαντινής φεουδαρχίας», *ΙΕΕ*, τ. Θ', Αθήνα 1980
- Σβορώνος Ν., «Η ελληνική ιδέα στην βυζαντινή αυτοκρατορία», *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, σ. 145-161
- Σβορώνος Ν., *Η βυζαντινή επαρχία: πέντε μαθήματα*, Αθήνα 1991
- Συγκέλλου Ε., *Ο πόλεμος στο δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο μεσαίωνα (13^{ος}-15^{ος} αι.)*, Αθήνα 2008
- Σταυρίδου Ζαφράκα Α., «Η δυναστική κρίση στο Βυζάντιο», *Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 147-164
- Σταυρίδου Ζαφράκα Α., «Το Αξίωμα του «Δεσπότη» και τα δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου», *Μεσαιωνική Ηπειρος*, σ. 73-98
- Σταυρίδου Ζαφράκα Α., «Η κοινωνία της Ηπείρου στο κράτος του Θεοδώρου Δούκα», *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 313-334
- Σταυρίδου-Ζαφράκα Α., «Από την εκκλησιαστική οργάνωση του κράτους της Ηπείρου. Εκκλησιαστικά οφίκια και υπηρεσίες του κλήρου τον 13^ο αιώνα», *Βυζαντινή Άρτα*, σ.
- Σταυρίδου-Ζαφράκα Α., *Νίκαια και Ηπειρος τον 13ο αιώνα: ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθεια τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1990
- Στρέγιερ Τζ., *Γιατί γεννήθηκε το κράτος. Εξουσία, ιδεολογία και θεσμοί στην αυγή της νεότερης Ευρώπης*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012, (μετάφραση Θ. Σαμαρτζής)
- Τούντα Ε., *Το δυτικό sacrum imperium και η βυζαντινή αυτοκρατορία. Ιδεολογικές τριβές και αλληλεπιδράσεις στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή του 12^{ου} αι. (1135-1177)*, Αθήνα 2008
- Τσιγκάκης Κ., «Ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους», *Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 239-249
- Τσιρπανλής Ζ., «Η άλωση της Κωνσταντινούπολης κατά τις δυτικές πηγές», *Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 165-201
- Τωμαδάκης Ν. *Οι λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου και του Βασιλείου της Νίκαιας*, Θεσσαλονίκη 1993
- Χριστοφιλοπούλου Αικ., «Η κεντρική διοίκηση της Ρωμανίας τον ιβ' αι. και η διαμόρφωση της Κομνηνής αριστοκρατίας με την ίδρυση της δυναστείας», *ΕΕΒΣ* 51 (2003), σ. 221-246
- Χρυσοστομίδου Ι., «Η διείσδυση της δυτικής οικονομίας στη βυζαντινή αυτοκρατορία», *Τέταρτη Σταυροφορία*, σ. 27-42

- Χρυσός Ε., «Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή», *HX* 23 (1981), σ. 9-113.
- Harvey A., *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, Αθήνα 1997
- Abulafia D., *Frederick II a Medieval Emperor*, Λονδίνο 1988
- Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, εκδ. L. Thalloczy κ.ά., τ. 1, Vindobonae 1913
- Ahrweiler H., «Les problèmes de la géographie historique Byzantine», *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Λονδίνο 1967, 465-473
- Ahrweiler H., «La pronioia à Byzance», *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident Méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)*, Πάρις 1980, σ. 681-689
- Andrea A. J., «Innocent III and the Byzantine rite», 1198-1216, *Urbs capta*, σ. 111-122
- Angelomatis-Tsougarakis H. N., «Women in the Society of the Despotate of Epirus», *XVI Internationaler Byzantinisten Kongress Akten II/3*, Βιέννη 1982 (*JÖB* 32/3), σ. 473-480
- Angelov D., *Imperial Ideology & Political Thought in Byzantium 1204-1330*, Κέιμπριτζ 2007
- Angelov D., «Byzantine ideological Reactions to the Latin Conquest of Constantinople», *Urbs Capta*, σ. 293-312
- Angelov D., «The Donation of Constantine and the Church in Late Byzantium», *Church and Society*, σ. 91-157
- Angold M., «The Venetian Chronicles and Archives as Sources for the History of Byzantium and the Crusades (992-1204)», *Byzantines and Crusaders in non Greek sources*, εκδ. M. Whitby, Νέα Υόρκη 2007, σ. 59-85
- Antoniadis-Bibicou H., *Recherches sur les douanes à Byzance. L'«octava», le «kommerkion» et les commerciaux*, Παρίσι 1963
- Asdracha C., «Les foires en Épire médiévale», *XVI Internationaler Byzantinisten Kongress Akten II/3*, Βιέννη 1982 (*JÖB* 32/3), σ. 437-446
- Balard M., «Les Occidentaux dans les villes de province de l'Empire byzantine», *XXe Congrès International des études Byzantines*, Παρίσι 2001, σ. 253-255
- Balard M., «Latin Sources and Byzantine Prosopography: Genoa, Venice, Pisa and Barcelona», *Byzantines and Crusaders in non Greek Sources*, εκδ. M. Whitby, Νέα Υόρκη 2007, σ. 39-57

- Balard M, «L'historiographie occidentale de la quatrième croisade», *Urbs capta*, σ. 161-174
- Balard M., *La Romanie Génoise (XIe-Début du XVe siècle)*, τ. 1, Πώμη 1978
- Barker J., «The Problem of Apanages in Byzantium During the Palaiologan Period», *Βυζαντινά* 3 (1971), σ. 105-122
- Berstein S.-Milza P., *Ιστορία της Ευρώπης. Από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη 5^{ος}-18^{ος} αι.*, τ. 1, Αθήνα 1997
- Borsari S., «Federico II e l'oriente bizantino», *RSI* 53 (1961), σ. 279-291
- Bredenkamp Fr., *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224-1242)*, Θεσσαλονίκη 1996
- Brezeanu St., «La terra dans les Balkans au XIIIe siècle. Une institution latine echouée», *RESEE* 27 (1989), σ. 1-7
- Brezeanu St., «La fonction de l'idée d'*Imperium Unicum* chez les byzantins de la première moitié du XIIIe siècle», *RESEE* 16 (1978), σ. 57-64
- Burguière A., «Les liens du sang. Marc Bloch, historien de la parenté». *Marc Bloch*, σ. 389-401
- Carrier M., «Perfidious and Effeminate Greeks: The Representation of Byzantine Ceremonial in the Western Chronicles of the Crusades (1096-1204)», *Quaderni della Casa Romana di Venezia* 4 (2002), σ.
- Carrier M., «Les relations diplomatiques entre Grecs et Latins dans la perspective politico-culturelle du XIIe siècle: Les réactions des croisés au cérémonial byzantin selon les chroniqueurs Occidentaux des croisades», *Annuario dell' Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia* 5 (2003), σ. 49-78
- Carile A., «Partitio terrarum imperii Romaniae», *St Ven* 7 (1965), σ. 125-305
- Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the ogg Museum of Art*, εκδ. Nesbitt J.-Oikonomides N, τ. 1, Ουάσιγκτον 1991.
- Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, εκδ. Nesbitt J.-Oikonomides N, τ. 2, Ουάσιγκτον 1994.
- Catoire A., «Nature, auter et formule des peines ecclésiastiques d'après les Grecs et les Latins», *EO* 12 (1909), σ.
- Cheyne J.-C., *Pouvoir et Contestations à Byzance (963-1210)*, Παρίσι 1990
- Cheyne J.-C., «Official Power and Non-Official Power», *Byzantine Aristocracy*, σ. 137-151

- Cheyne J.-C., «Fortune et Puissance de l'Aristocratie», *Byzantine Aristocracy*, σ. 199-214
- Congourdeau M. H., «L'église et les pouvoirs à Byzance: L'empereur et le patriarche», *Histoire du Christianisme* τ. 6, σ. 609-627.
- Congourdeau M. H., «L'église byzantine de 1274 à 1453», *Histoire du Christianisme*, τ. 6, σ. 174-207
- Congourdeau M. H., «L'idée d'église dans la théologie orthodoxe», *Histoire du Christianisme*, τ. 6, σ. 299-319
- Congourdeau M. H., «Le problème de l'union gréco-latine», *Histoire du Christianisme*, τ. 6, σ. 821-839
- Constantini M., «Le isole Ionie nel sistema marittimo veneziano», *Venezia e le Isole Ionie*, σ. 141-163
- Dagron G., «L'oecuménicité politique: droit sur l'espace, droit sur le temps», *Βυζάντιο-Οικουμένη*, σ. 47-57
- Dagron G., *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium*, Κέμπριτζ 2003
- Dagron G., «Le Caractère sacerdotal de la royauté d'après les commentaires canoniques du XIIe siècle», *Το Βυζάντιο κατά τον 12^ο αι. Κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία*, εκδ. Ν. Οικονομίδης, Αθήνα 1991, σ. 165-178
- Dagron G., La perception d'une différence: Les débuts de la «querelle du Purgatoire», *XVe Congrès*, σ. 84-92
- Darrouzès J., «Mémoire de Constantin Stilbès», *REB* 21 (1963), σ. 50-100
- Davanzati D., *Dissertazione sulla seconda moglie del re Manfredi e suo figliuoli*, Νάπολη 1791
- Dictionnaire de droit canonique contenant tous les termes du droit canonique avec un sommaire de l'histoire des institutions et de l'état actuel de la discipline*, εκδ. R. Naz, τ. 5. Παρίσι 1953
- Dictionnaire de théologie catholique: contenant l'exposé des doctrines de la théologie catholique leurs preuves et leur histoire*, εκδ. A. Vacant κ.ά, Παρίσι 1924, τ. 15.
- Djurić V. J., Le «Nouveau Josué», *Zograf* 14 (Βελιγράδι 1983), 5-16
- Dourou-Eliopoulou M., «The Oriental Policy of Charles I and Angevin Settlement in Romania. A Model of Medieval Colonianism», *Βυζαντινά* 21 (2000), σ. 278-286
- Dourou-Eliopoulou M., «Latin Presence in Romania and its Process of Hellenisation», *Interbalkanica. Rapports des Congrès*, Αθήνα 2006, σ. 221-227

- Dourou-Eliopoulou M., «Les “Etrangers latins” en Romanie angevine sous Charles Ier (1266-85)», *BSL* 59 (1998), σ. 65-70
- Duba W., «The Status of the Patriarch of Constantinople After the Fourth Crusade», *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500. Aspects of Cross-Cultural Communication*, εκδ. A. Beihammer κα., Leiden Boston 2008, σ. 63-91
- Ducellier A., *La façade maritime de l’Albanie au moyen âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Θεσσαλονίκη 1981
- Ducellier A., «La présence Latine sur les côtes Albanaïses du XIe au XIIIe siècle: Modalités et conséquences», *Ενψυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, τ. 1, Παρίσι 1998, σ. 209-223
- Dumas A., «Le serement de fidélité et la conception du pouvoir du Ier au IXe siècle», *Revue historique du droit français et étranger*, (quatrième série, dixième année) 1931, σ. 30-51
- Dželebdžić D., «Lettres de Jean Apokaukos à Theodore Doukas», *ZRVI* 45 (2008), σ. 125-140
- Failler A., «Signification du terme «Dutikoi» dans l’histoire de Pachymère», *XVe congrès*, σ. 114-120
- Failler A., «Le second mariage d’Andronic II Palaiologos», *REB* 57 (1999), σ. 225-235
- Ferjančić B., «De nouveau sur les débuts du titre de despote», *ZRVI* 14/15 (1973), σ. 45-52
- Ferjančić B., *Despoti u Vizantiji i Južnoslovensk zemljama*, Βελιγράδι 1960
- Ferjančić B., «Les Sébastokratores à Byzance», *ZRVI* 11 (1968), σ. 141-192
- Francès E., «La féodalité et les villes Byzantines au XIIIe et au XIVe siècles», *BSL* 16 (1955), σ. 76-96
- Frankopan P., «Kinship and the Distribution of Power in Komnenian Byzantium», *EHR*, 122, No 495 (2007), σ. 1-34
- Fuhrmann H., «“Der wahre Kaiser ist der Papst”. Von der irdischen Gewalt im Mittelalter», *Das antike Rom in Europa*. Schriftenreihe der Universität Regensburg 12, εκδ. Bungert H., Πάρις 1985, σ. 99-121
- Gieysztor A., «Le comparatisme en histoire», *Marc Bloch*, σ. 255-259
- Gill J., «Innocent III and the Greeks, Aggressor or Apostle?», *Relations Between East and West in the Middle Ages*, Εδιμβούργο 1973, σ. 95-108
- Constable G., «The Historiography of the Crusades». *Crusades*, σ.

- Genakoplos J., «Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia-1259», *DOP* 7 (1953), σ. 101-141
- Gounaridis P., «La tradition anti-féodale chez les fondateurs de l'historiographie néohellénique», *Dopo la caduta di Costantinopoli (1204-1453): Eredi ideologici di Bisanzio (Venezia, 4-5 dicembre 2006)*, εκδ. Koumanoudi M.-Maltezou Ch., Βενετία 2008, σ. 41-50
- Gounaridis P., «L'image de l'autre. Les croisés vus par les Byzantins», *Quarta Crociata. Venezia-Bisanzio-Impero Latino*, εκδ. G. Ortalli κ.ά., Βενετία 2006, σ. 81-95
- Guiland R., «Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le Despote, Δεσπότης», *REB* 17 (1959), 52-89
- Guiland R., «La noblesse de race à Byzance», *BSL* 9 (1947/8), σ. 307-314
- Guillemain B., «L'église et les pouvoirs dans la chrétienté latine», *Histoire du Christianisme*, τ. 6, σ. 569-608
- Grumel V., *Traité d'études byzantines. La chronologie*, τ. 1, Παρίσι 1958.
- Hendrickx B., «Régestes des empereurs latins de Constantinople (1204-1261/1272)», *Βυζαντινά* 14 (1988), σ. 7-220
- Hendy M.-Bendall S., «A Billon Trachy of John Ducas, Emperor and John Comnenus-Ducas, Despot (?)», *Revue numismatique* 11 (1970), σ. 143-148
- Hoeck J.-Loenertz R., *Nikolaos-Nektarios von Otranto Abt von Casole. Beiträge zur Geschichte der Ost-Westlichen Beziehungen unter Innozenz III und Friedrich II*, Buch-Kunstverlag Ettal, 1965
- Housley N., *The Italian Crusades. The Papal-Angevin Alliance and the Crusades Against Christian Lay Powers 1254-1343*, Οξφόρδη 1982
- Huillard-Bréholles J.-L.-A., *Historia Diplomatica Friderici Secundi*, Παρίσι 1852
- Jacoby D., «The Byzantine Outsider in Trade (c. 900- c. 1350.)», *Strangers to Themselves. The Byzantine Outsider*, εκδ. Dion C. Smythe. Burlington, 2000, σ. 129-147
- Jacoby D., *La féodalité en Grèce Médiévale. «Les Assises de Romanie» sources, application et diffusion*, Παρίσι 1971
- Jacoby D., «Quelques considérations sur les versions de la «chronique de Morée», *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, Λονδίνο 1975, σ. 133-89
- Jacoby D., «Les archontes Grecs et la féodalité en Morée Franque», *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, Λονδίνο 1975, σ. 421-481

- Janin R., «Au lendemain de la conquête de Constantinople», *EO* 32 (1933), σ. 5-21
- Jacoby D., «The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): The Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance», *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Aldershot 2001, σ. 141-201
- Jacoby D., Multilingualism and Institutional Patterns of Communication in Latin Romania (Thirteenth-Fourteenth Centuries) *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500. Aspects of Cross-Cultural Communication*, εκδ. A. Beihammer κ.ά., Leiden Boston 2008, σ. 27-48
- Jacoby D., «From Byzantium to Latin Romania» *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Aldershot 2001, σ. 1-44
- Jordan E., *Les origines de la domination angevine en Italie*, τ. 2, Νέα Υόρκη 1960
- Kantorowicz E., *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*, Princeton 1957
- Kantorowicz E., «Mourir pour la patrie (*Pro Patria Mori*) dans la pensée politique médiévale», *Mourir pour la patrie*, σ. 105-141
- Kantorowicz E., «Christus-Fiscus», *Mourir pour la patrie*, σ. 59-73
- Karpozilos A., *The Ecclesiastical Controversy Between the Kingdom of Nicea and the Principality of Epiros (1217-1233)*, Θεσσαλονίκη 1973
- Kazhdan A., «Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century», *Crusades*, σ. 83-100
- Kazhdan A., «The Concepts of Freedom (*Eleutheria*) and Slavery (*Duleia*) in Byzantium», *La notion de liberté au Moyen Age Islam, Byzance, Occident*, Παρίσι 1985, σ. 215-226
- Kazhdan A., «Pronoia: The History of Scholarly Discussion», *MHR* 10 (1995), σ. 133-163
- Kennan E., «Innocent III and the First Political Crusade. A Comment on the Limitations of Papal Power», *Traditio* 27 (1971), σ. 231-249
- Kiesewetter A., «Il trattato del 18 ottobre 1305 fra Filippo I di Taranto e Giovanni Orsini di Cefalonia per la conquista dell' Epiro» *ASP* 47 (1994), σ. 177-213
- Kioussopoulou T., «Identités byzantines», *Histoirein* 2 (2000), σ. 135-142
- Koder J., «Latinoi-the Image of the Other According to Greek Sources», *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*, Βενετία 2002, σ. 25-40
- Kolbaba M Tia, «Byzantine Perceptions of Latin Religious "Errors". Themes and Changes from 850 to 1350», *Crusades*, σ. 117-144

- Kolbaba T., «Repercussions of the Second Council of Lyon (1274): Theological Polemic and the Boundaries of Orthodoxy», *Greeks, Latins, and Intellectual History 1204-1500*, εκδ. M. Hinterberger-Ch. Schabel, Λουβέν 2011
- Kordoses M., *Southern Greece Under the Franks (1204–1262)*, Ιωάννινα 1987
- Kloczowski J., «La consolidation de la «nouvelle chrétienté» au XIIIe siècle», *Histoire du Christianisme*, τ. 5., σ. 639-664
- Krekić B., *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge*, Παρίσι 1961
- Kurtz Ed., «Christophoros v. Ankyra als Exarch d. Patriarchen Germanos II», *BZ* 16 (1907), σ. 120-142
- Kyritses D., *The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Κέμπριτζ 1997
- Laiou A., «Venetians and Byzantines: Investigation of Forms of Contact in the Fourteenth Century», *Θησαυρίσματα* 22 (1992), σ. 29-43
- Laiou A., «Byzantium and the Crusades in the Twelfth Century: Why was the Fourth Crusade Late in Coming?», *Urbs Capta*, σ. 17-40
- Laiou A., «Italy and Italians in the Political Geography of the Byzantines (14th Century)», *DOP* 45 (1999), σ. 73-98
- Laiou A., «L'étranger de passage et l'étranger privilégié à Byzance, XI-XIIIe siècles», *Identité et droit de l'autre*, εκδ. Mayali L., Berkley CA 1994, σ. 69-88
- Laiou A., «Contribution à l'étude de l'institution familiale en Épire au XIIIème siècle», *Fontes Minores* VI, Φρανκφούρτη 1984, σ. 275-323
- Laiou A., «The Emperor's Word: Chrysobulls, Oaths and Synallagmatic Relations in Byzantium (11th-12th C.)», *TM* 14 (2002), σ. 347-362
- Laiou A.-Morisson C., *The Byzantine Economy*, Κέμπριτζ 2007
- Laiou A., «Byzantine trade with Christians and Muslims and the Crusades», *Crusades*, σ. 157-196
- Laiou A., «Use and circulation of coins in the Despotate of Epiros», *DOP* 55 (2001), σ. 207-215
- Laiou A., «The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteenth-Fifteenth Centuries», *DOP* 34-35 (1980-1), σ. 177-222
- Laiou A., «Priests and Bishops in the Byzantine Countryside, Thirteenth to Fourteenth Centuries», *Church and Society*, σ. 43-57
- Laiou A., «The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period», *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, εκδ. A. Laiou, Variorum 1992, σ. 131-151

- Laiou A., «Le débat sur les droits du fisc et les droits régaliens au début du 14e siècle», *REB* 58 (2000), σ. 97-122
- Laiou A., *Constantinople and the Latins: the Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Κέιμπριτζ 1972
- Lauer Ph., «Une lettre inédite d'Henri Ier d'Ange, empereur de Constantinople, aux prélates italiens (1213?)», *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, Παρίσι 1924, 191-201
- Laurent V., *Les regestes des actes du patriarchat de Constantinople*, τ. 1, Παρίσι 1971
- J. Le Goff, «La genèse du miracle royal», *Marc Bloch*, σ. 147-156
- J. Le Goff, *Marchands et banquiers du Moyen Âge*, PUF, Παρίσι 1986 [1956]
- J. Le Goff-Truong N., *Une histoire du corps au Moyen Âge* [Μια ιστορία του σώματος στο Μεσαίωνα, Κέδρος 2009]
- Lemerle P., «Trois actes du Despote d'Épire Michel II concernant Corfou en traduction latine», *Ελληνικά* 4 (1953), σ. 405-426.
- Lemerle P., «Le privilège du despote d'Épire Thomas I pour le vénitien Jacques Contareno», *BZ* 44 (1951), σ. 389-396
- Litavrin G., «Le problème de la symbiose dans les états Latins formés sur la territoire de Byzance (faits sociaux et économiques: 1204-1261)», *XVe congrès*, σ. 3-18
- Lock P., *The Franks in the Aegean 1204-1500*, Αγγλία 1995
- Loenertz R.-J., Mémoire d'Ogier, Protonotaire, pour Marco et Marchetto nonces de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Nicolas III 1278, Printemps-été, *Byzantina et Franco-Graeca*, Πόμη 1970, σ. 537-572
- Longon J., «La reprise de Salonique par les Grecs en 1224», *Actes du VI Congrès International d'Études Byzantines*, τ. 1, Παρίσι 1950, σ. 141-6
- Lung E., «Les Italiens dans les oeuvres des historiens byzantins du haut Moyen âge», *Quaderni della Casa Romana di Venezia*, 2 (2002), σ. 36-48
- Luttrell A., «Vonitza in Epirus and its Lords: 1306-1377», *RSBN* 1 (XI) (1964), σ. 131-141
- Macrides R., «The Thirteenth Century in Byzantine Historical Writing», *Porphyrogenita, Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot 2003, σ. 63-76
- Macrides R., «1204: The Greek Sources», *Urbs Capta*, σ. 141-150
- Maksimović L., *The Byzantine Provincial Administration Under the Palaiologoi*, Άμστερνταμ 1988

- Maksimović L., «Genèse et caractère des apanages dans l'empire byzantine», *ZRVI* 14-15 (1973), σ. 103-154
- Maleczek W., «La curie romaine et la translatio imperii particulièrement sous Innocent III», *Atti del i seminario internazionale di studi storici "Da Roma alla terza Roma"*, 1981, σ. 135-139
- Maltezos Chr., «The Greek Version of the Fourth Crusade: From Niketas Choniates to the History of the Greek Nation», *Urbs Capta*, σ. 151-160
- Mango C., «Constantinople: Capital of the Oikoumene?» *To Βυζάντιο ως Οικουμένη*, σ. 319-324
- Mavromatis L., «À propos des liens de dépendance en Epire à la fin du XIVe siècle», *ZRVI* 19 (1980), σ. 275-281
- Meyendorff J., «Ideological Crises 1071 to 1261», *XVe congrès*, σ. 3-19.
- Mollat du Jourdin, «Le second concile de Lyon (1274)», *Histoire du Christianisme*, τ. 6, σ. 12-23
- Moris C., *The Papal Monarchy The Western Church from 1050 to 1250*, Οξφόρδη 1989
- Morrisson C., «L'ouverture des marchés après 1204: un aspect positif de la IVe croisade?», *Urbs Capta*, σ. 215-232
- Morrisson C., «The Emperor, the Saint, and the City. Coinage and Money in Thessalonike From the Thirteen to the Fifteenth Century», *DOP* 57 (2003), σ.173-203
- Morrisson C., «L'empereur, l'administration et les classes dirigeantes», *Le monde byzantine III. L'Empire grec et ses voisins XIIIe-XVe siècle*, Παρίσι 2011, σ. 145-161
- Nicol D., «The Byzantine View of Western Europe», *GRBS* 8 (1967), σ. 315-339
- Nicol D., «The Relations of Charles of Anjou with Nikephoros of Epiros», *BF* 4 (1972), σ. 170-194
- Nicol D., *The Despotate of Epiros*, Οξφόρδη 1957
- Nicol D., *The Despotate of Epiros,. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Κέιμπριτζ 1984
- Nicol D., *The Byzantine Lady. Ten Portraits, 1250-1500*, Κέιμπριτζ 1994
- Noble P., «The Importance of Old French Chronicles as Historical Sources of the Fourth Crusade and the Early Latin Empire of Constantinople», *JMedHist* 27 (2001), σ. 399-416

- Norden W., *Das Papsttum und Byzanz*, Νέα Υόρκη 1903
- Oikonomides N., «Byzantium between East and West (XIII-XV cent)», *Byzantium and the West* c. 850-1200, Άμστερνταμ 1988, σ. 319-332
- Oikonomidès N., «La decomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origins de l' empire de Nicée: a propos de la «Partitio Romaniae», *XVe Congrès*, σ. 3-28
- Oikonomides N., «Pour une typologie des villes «séparées» sous les Paléologues», *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, εκδ. W. Seibt, Βιέννη 1996, σ. 169-75
- Oikonomidès M., «Cinq actes inédits du patriarche Michel Autôreianos», *REB* 25 (1967), σ. 113-145
- Oikonomidès N., *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-Xie s.)*, Αθήνα 1996.
- Oikonomidès N., «Contribution à l'étude de la pronοia au XIIIe siècle. Une formule d'attribution de parèques à un pronοiaire», *Documents et etudes sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, Λονδίνο 1976, σ. 158-175
- Oikonomides N., «Liens de vassalité dans un apanage byzantin du XIIe siècle», *Social and Economic Life in Byzantium*, Λονδίνο 2004, σ. 257-263
- Ostrogorsky G., *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Βρυξέλλες 1954
- Ostrogorsky G., «Pour l'histoire de l'immunité à Byzance», *Byzantion* 28 (1958), σ. 165-254
- Osswald Br., *L'Épire du treizième au quinzième siècle: autonomie et hétérogénéité d'une region balkanique*, Πανεπιστήμιο Toulouse Νοέμβριος 2011
- Palágyi T., «Comment peut-on être Latin au 13e siècle? Témoignages de Georges Akropolitès», *Annuario dell' Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia* 8 (2006), σ. 75-108
- Papadakis A., «The Byzantines and the Rise of the Papacy: Points for Reflection, 1204-1453 *Greeks, Latins, and Intellectual History 1204-1500*, εκδ. M. Hinterberger-Ch. Schabel, Λουβέν 2011, σ. 19-42
- Paravicini B. A., «L'église Romaine de 1054 à 1122: Réforme et affirmation de la papauté», *Histoire du Christianisme*, τ. 5, σ. 57-100
- Paravicini B. A., «La suprématie pontificale (1198-1274)», *Histoire du Christianisme*, τ. 5, σ. 575-615
- Patlagean E: «Du côté de Byzance. Chrétienté et modèle des deux pouvoirs aux XIIIe-XIVe siècles», *Vita Religiosa e identità politica*, εκδ. Gensini, Γένοβα 1998, σ.

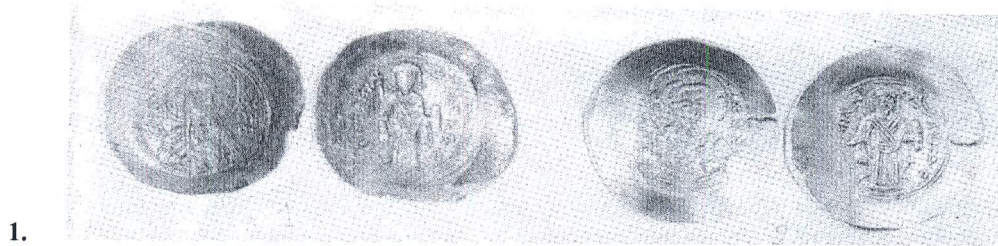
- Patlagean É., «Les États d'Europe centrale et Byzance, ou l'oscillation des confins», *RH* 302/4 (2000), σ. 827-868
- Patlagean E., *Un Moyen âge grec. Byzance IXe-Xve siècle*, Παρίσι 2007
- Patlagean E., «Une sainte souveraine grecque: Theodora impératrice d'Épire (XIIIe siècle)», *BSL* 56/2 (1995), σ. 453-460
- Patlagean, É., «L'immunité des Thessaloniens», *Ευψυχία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, Παρίσι 1998, σ. 591-601
- Patlagean E., «Les débuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'historiographie: système des noms et liens de parenté aux IXe-Xe siècles», *Figures du Pouvoir à Byzance (IXe-XIIIe siècle)*, Σπολέτο 2001, σ. 131-158
- Patlagean E., «Économie paysanne» et «Féodalité byzantine», *Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance IVe-XIe siècle*, Λονδίνο 1981, σ. 1370-1396
- Patlagean E., «L'église grecque de 1123 à 1204: Ouvertures et résistances», *Histoire du Christianisme*, τ. 5, σ. 329-347.
- Patlagean E., «Les relations entre Constantinople et Rome aux XIe et XIIe siècles», *Histoire du Christianisme*, τ. 5, σ. 349-363
- Patlagean E., «Γονικόν, Note sur la propriété allodiale à Byzance», *Βυζάντιο Κράτος και κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*. Εκδ. ΕΙΕ, Αθήνα 2003, σ. 423-434
- Patlagean E., «Europe, seigneurie, féodalité», *Marc Bloch*, σ. 279-298
- Polemis D., *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968
- Prinzing G., «Epirus und die ionischen Inseln im Hochmittelalter. Zur Geschichte der Region im Rahmen des Themas Nikopolis und der Inselthemen Kerkyra und Kerhallenia im Zeitraum ca. 1000-1204», *SüdostF* 56 (1997), σ. 1-25
- Prinzing G., «Studien zur provinz und zentralverwaltung im machtbereich der epirotischen herrscher Michael I und Theodoros Dukas», *HX* 25 (1983), σ. 34-109
- Prinzing G., «A Quasi Patriarch in the State of Epiros: the Autocephalous Archbishop of "Boulgaria" (Ochrid) Demetrios Chomatenos», *ZRVI* 41 (2004), σ. 165-182
- Pryor, «The Oaths of the Leaders of the First Crusade to Emperor Alexius I Comnenus: Fealty, Homage-πίστης, δουλεία», *Parergon* 2 (1984), σ. 111-141
- Roncaglia M.P., «Georges Bardanès, Métropolitain de Corfou, et Barthélemy de l'ordre Franciscain, Les discussions sur le purgatoire», *Studi e Testi Francescani* 4, Ρώμη 1953, σ.
- Sakellariou E., «Byzantine and Modern Greek Perceptions of the Crusades», *Palgrave Advances in the Crusades*, εκδ. Nicholson H., Νέα Υόρκη 2005, σ. 245-267

- Schlumberger G., *Numismatique de l'Orient Latin*, Παρίσι 1878
- Simpson Al., «Before and After 1204: The Versions of Niketas Choniates «Historia», *DOP* 60 (2006). σ. 189-221
- Smyrlis K., «The State, the Land, and Private Property. Confiscating Monastic and Church Properties in the Palaiologan Period», *Church and Society*, σ. 58-87
- Smyrlis K., «Taxation Reform and the *Pronoia* System in the Thirteenth-Century Byzantium», », *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries, First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, εκδ. A. Ödekan κ.ά., Ισταμπούλ 2010, σ. 211-217
- Soustal P. & Koder, J., *Nikopolis und Kephallenia*, [Tabula Imperii Byzantini 3], Βιέννη 1981.
- Stavridou - Zafraka A., «The Political Ideology of the State of Epiros», *Urbs Capta*, σ. 311-323
- Stavridou-Zafraka A., «The Relations Between Secular and Religious Authorities in the State of Epiros after 1204», *Church and Society*, σ. 11-24
- Stiernon L., «Les origines du Despotat d'Epire. A propos d'un livre recent», *REB* 17 (1959), σ. 90-126
- Stiernon L., «Bibliographie (Ferjančić, Despoti)», *REB* 21 (1963), σ.
- Stiernon L., «Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et Gambros», *REB*, 23 (1965), σ. 222-243
- Stouraitis Io., «Byzantine War Against Christians- An *Emphylios Polemos*?», *ΒυζΣυμ* 20 (2010), σ. 85-110
- Stouraitis Io., «Jihād and Crusade: Byzantine Positions Towards the Notions of “Holy War”», *ΒυζΣυμ* 21 (2011), σ. 11-23
- Svoronos N., «Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle», *Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'empire Byzantin*, Λονδίνο 1973, σ. 106-142
- Sweeney J. R., «Basil of Trnovo' s Journey to Durazzo: A Note on Balkan Travel at the Beginning of 13th Century», *The Slavonic and East European Review* 51 (1973), σ. 118-123
- Tăpkova-Zaimova V., «Les titres des souverains dans la correspondance papale du XIIIe siècle», *RESEE* 62 (2004), σ. 5-13
- Teoteoi Th., «Empire et sacerdoce à Byzance au temps des Paléologues», *Byzantina et Daco-Romana*, σ. 213-228

- Teoteoi Th., «La notion d'autonomie chez Nicéphore Grégoras», *Byzantina et Daco-Romana*, σ. 193-201
- Teoteoi T., «Les notions d' "Authentes" et "Despotes" dans les sources byzantines et post-byzantines», *RESEE* 64 (2006), σ. 71-81
- Thiriet F. *La Romanie vénitienne au moyen âge*, Παρίσι 1975
- Thiriet F., «Les interventions Venitiennes dans les îles Ioniennes au XIVe siècle», *Etudes sur la Romanie greco-vénitienne (X-XVe siècles)*, Λονδίνο 1977, σ. 374-385
- Tounta E., «The Perception of Difference and the Differences of Perception: The Image of the Norman Invaders of Southern Italy in Contemporary Western Medieval and Byzantine Sources», *Βυζύμ* 20 (2010), σ. 111-142
- Touratsoglou I.- Protonotarios P., «Les émissions de couronnement dans le monnayage byzantin du XIIIe siècle», *Revue numismatique* 19 (1977), σ. 68-76.
- Turnator E., «Between Archons and Bishops. Government in Epiros in the Thirteenth Century», *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries, First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, εκδ. A. Ödekan κ.ά., Ισταμπούλ 2010, σ. 218-221
- Ullmann W., *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, β' έκδ., Λονδίνο 2003
- Ullmann W., «The Papacy as an Institution of Government in the Middle Ages», *The Papacy and Political Ideas in the Middle Ages*, Λονδίνο 1976, σ. 78-101
- Ullmann W., «The Medieval Papal Court as an International Tribunal», *The Papacy and Political Ideas in the Middle Ages*, Λονδίνο 1976, σ. 356-371
- Ullmann W., *The Growth of Papal Government in the Middle Ages*, Λονδίνο 1962
- Vauchez A., «Église, pouvoirs et société», *Histoire du Christianisme*, τ. 5, σ. 617-638
- Verpeaux J., «Les Οικείοι. Notes d'histoire institutionnelle et sociale», *REB* 23 (1965), σ. 89-99
- Wolff R. L., «Romania: The Latin Empire of Constantinople», *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, Λονδίνο 1976, σ. 187-233
- Wolff R. L., «A New Document From the Period of the Latin Empire of Constantinople: The Oath of Venetian Podestà», *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, Λονδίνο 1976, σ. 539-573
- Zizioulas J., «Metropolitan of Pergamon, Efforts Toward the Union of the Churches After the Fourth Crusade», *Urbs capta*, σ. 345-354.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΜΙΧΑΗΛ Α΄ ΔΟΥΚΑΣ (1204-1215)

A

B

Ασημένια τραχέα του Μιχαήλ Α΄ της Ηπείρου, πρώτου ηγεμόνα του πολιτικού σχηματισμού της μεσαιωνικής Ηπείρου. Δηλώνεται μόνο το οικογενειακό του όνομα χωρίς τίτλο.

Πηγή: Πρωτονοτάριος Π., «Η νομισματοκοπία του βυζαντινού κράτους της Ηπείρου (1204-1268)», *HX* 24 (1982), σ. 133-134

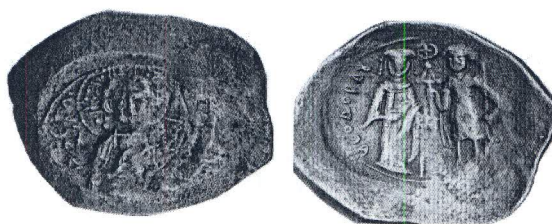
2. Μολυβδόβουλο του Μιχαήλ Α΄:

*Σφράγισμα γραφῶν Μιχαήλ Δούκα φέρω
σεβαστοκρατοροῦντος εὐθαλοῦς κλάδου*

Πηγή: Polemis D., *The Doukai. A Contribution to the Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968, σ. 92

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΔΟΥΚΑΣ (1215-1230)

3.

Billon¹ τραχύ όπου αναπαρίσταται ο Θεόδωρος Δούκας με τον Άγιο Δημήτριο. Ο ηγεμόνας της Θεσσαλονίκης φέρει μόνο το οικογενειακό του όνομα χωρίς συγκεκριμένο τίτλο.

Πηγή: Morrisson C., «The Emperor, the Saint, and the City. Coinage and Money in Thessalonike From the Thirteen to the Fifteenth Century», *DOP* 57 (2003), σ. 180. Βλ. επίσης και Πρωτονοτάριος, *Νομισματοκοπία κράτους Ηπείρου*, σ. 136, όπου ασημένιο τραχύ στο οποίο ο Θεόδωρος Δούκας φέρει και πάλι μόνο το οικογενειακό του όνομα.

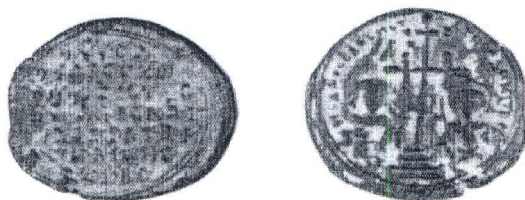
4.

Τραχύ από ήλεκτρο (Τρικέφαλον) που αναπαριστά τη στέψη του Θεόδωρου Δούκα, ο οποίος έχει προσθέσει στο οικογενειακό του όνομα και τον τίτλο του «Δεσπότη».

Πηγή: Morrisson, *Coinage in Thessalonike*, σ. 180, 183

5.

Τεταρτηρόν (μοναδικό) που αναπαριστά τον Θεόδωρο Δούκα ο οποίος φέρει τον τίτλο του βασιλέως και του αυτοκράτορα Ρωμαίων.

Πηγή: Morrisson, *Coinage in Thessalonike*, σ. 180

¹ **Le Billon** = νόμισμα καθαρού χαλκού ή χαλκού περιέχοντος μικρόν τι ποσόν αργύρου, παν αδόκιμον και λειψόν νόμισμα [Αντωνίου Ηπίτη, *Μέγα Γαλλοελληνικόν Λεξικόν*, ανατύπωση 1977].

6.

Αργυρό νόμισμα, όπου αναπαρίσταται ο Θεόδωρος Δούκας να στέφεται βασιλέας από το Χριστό. Ο βασιλέας κρατά στο δεξί του χέρι σπαθί. Αν και η τιτλοφορία *έν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστός βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Δούκας* –στην πίσω όψη– δεν είναι βέβαιη υποστηρίζεται ότι ο Θεόδωρος φέρει εδώ τους βασιλικούς τίτλους.

Πηγή: Touratsoglou I.- Protonotarios P., «Les émissions de couronnement dans le monnayage byzantine du XIIIe siècle,» *Revue numismatique* 19 (1977), σ. 68-76. [PL. IV 6]

ΜΑΝΟΥΗΛ ΔΟΥΚΑΣ (1230-1237)

7.

Billon τραχύ όπου αναπαρίσταται, δίπλα στον Άγιο Δημήτριο, ο δεσπότης Μανουήλ ένθρονος να κρατά στα χέρια του ένα ομοίωμα της Θεσσαλονίκης με τρεις πύργους.

Πηγή: Metcalf D. M., *Coinage in the Balkans 820-1355*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 259. Morrisson, *Coinage in Thessalonike*, σ. 179

8.

Billon τραχύ όπου αναπαρίσταται ο Μανουήλ Δούκας να στέφεται βασιλέας από τον Χριστό.

Πηγή: Touratsoglou – Protonotarios, *Les emissions de couronnement*, σ. 75 [PL. IV 7]

9.

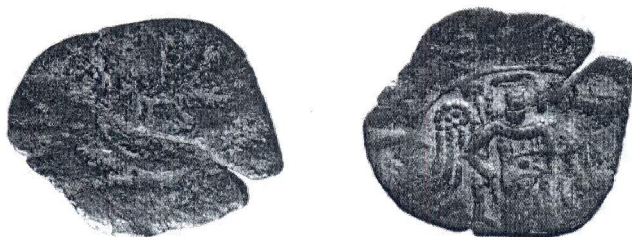

Billon τραχύ όπου αναπαρίσταται ο βασιλέας Μανουήλ με τον Άγιο Δημήτριο και ανάμεσά τους ξίφος μεγάλων διαστάσεων (τα ογκώδη αντικείμενα αποτέλεσαν μια από τις καινοτομίες της νομισματοκοπίας της Θεσσαλονίκης).

Πηγή: Morrisson, *Coinage in Thessalonike*, σ. 183-184

ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΟΥΚΑΣ (1237-1244)

10.

Billon τραχύ όπου αναπαρίσταται ο Ιωάννης Δούκας ως βασιλέας πτερωτός (μια επιπλέον καινοτομία της νομισματοκοπίας της Θεσσαλονίκης).

Πηγή: Morrisson, *Coinage in Thessalonike*, σ. 185

11.

Μολυβδόβουλο του Ιωάννη Δούκα. Στην εμπρόσθια όψη ο βασιλεύς και ο Άγιος Δημήτριος. Στο βάθος διακρίνεται ο πύργος και τα τείχη της Θεσσαλονίκης. Στην οπίσθια όψη ο Ιωάννης φέρει τον τίτλο του βασιλέως και αυτοκράτορα Ρωμαίων.

Πηγή: Zacos G.-Veglery A., *Byzantine Lead Seals*, τ. 1, μέρος 1^ο, Βασιλεία 1972, σ. 105.
[http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine seals/BZS.1955.1.4](http://www.doaks.org/resources/seals/byzantine%20seals/BZS.1955.1.4)

12.

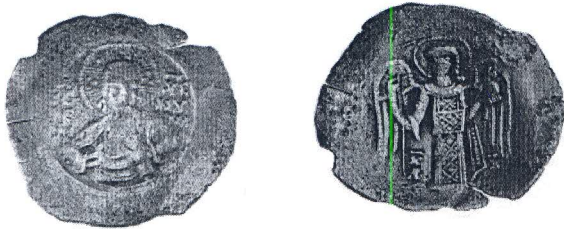

Τραχύ που πιθανότατα αναπαριστά σκηνή «προβλήσεως δεσπότης», του Ιωάννη Κομνηνού Δούκα από τον βασιλέα της Νίκαιας Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη. (οπίσθια όψη).

Πηγή: Hendy M.-Bendall S., «A Billon Trachy of John Ducas, Emperor and John Comnenus-Ducas, Despot (?)», *Revue numismatique* 11 (1970), σ. 147. Touratsoglou – Protonotarios, *Les émissions de couronnement*, σ. 68-76. [PL. IV 8]

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΔΟΥΚΑΣ (1244-1246)

13.

Τραχύ που έχει αποδοθεί στον Δημήτριο Κομνηνό Δούκα, ο οποίος αναπαρίσταται ως βασιλέας περωτός (το δεξί πτερό είναι διαχωρισμένο ενώ το αριστερό ακουμπά στο σώμα).

Πηγή: Morrisson, *Coinage in Thessalonike*, σ. 185

ΜΙΧΑΗΛ Β΄ ΔΟΥΚΑΣ (1230-1268)

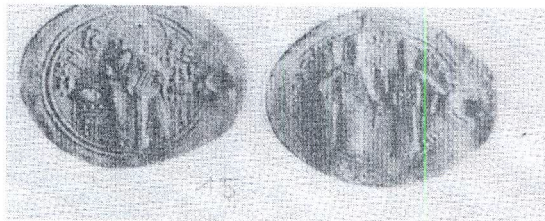
14.

Billon τραχύ που αποδίδεται στον Μιχαήλ Β΄. Στην εμπρόσθια όψη αναπαρίστανται δύο ηγεμόνες και στην οπίσθια μια πόλη –πιθανότατα η Άρτα.

Πηγή: Morrisson, *Coinage in Thessalonike*, σ. 184

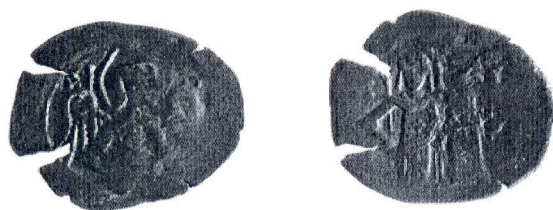
15.

Ασημένιο τραχύ που αποδίδεται στον Μιχαήλ Β΄, ο οποίος αναπαρίσταται στην οπίσθια όψη –χωρίς αναγραφή τίτλου– με τον Άγιο Κωνσταντίνο. Στην εμπρόσθια όψη αναπαρίσταται ο Χριστός καθισμένος σε θρόνο. Διακρίνονται τα σίγλα ΑΚ [=«ΑΡΤΗΣ ΚΑΣΤΡΟΥ»;]

Πηγή: Πρωτονοτάριος, *Νομισματοκοπία κράτους Ηπείρου*, σ. 143

16.

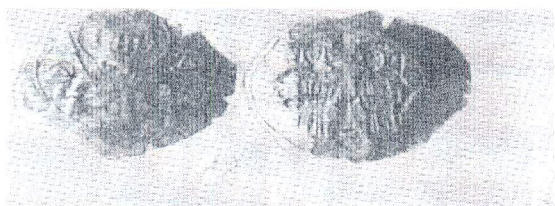
Billon τραχύ όπου πιθανότατα αναπαριστά (στην οπίσθια όψη) σκηνή «προβλήσεως δεσπότης», του Μιχαήλ Β΄ από τον βασιλέα της Νίκαιας Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη.

Πηγή: Morisson, *Coinage in Thessalonike*, σ. 184

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΔΟΥΚΑΣ (1266/8-1296/8)

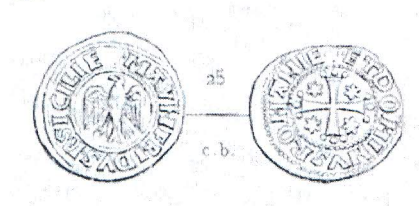
17. Νόμισμα που έχει αποδοθεί στους Μιχαήλ και το γιο του Νικηφόρο.

Πηγή: Πρωτονοτάριος, *Νομισματοκοπία κράτους Ηπείρου*, σ. 145 (πρβλ. σ. 149 όπου ο ίδιος αναφέρει «Νομίσματα των δεσποτών Νικηφόρου, 1268-96, και Θωμά, 1296-1318, δεν είναι γνωστά»).

ΜΑΝΦΡΕΔΟΣ HOHENSTAUFEN (1258-1266).

18.

Χάλκινο νόμισμα του βασιλέα της Σικελίας Μανφρέδου που εκόπη πιθανότατα στην Κέρκυρα (ή στο Δυρράχιο) μετά το γάμο του με την Ελένη, κόρη του δεσπότη Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου. Στην οπίσθια όψη η επιγραφή «DOMINVS ROMANIE».

Πηγή: Schlumberger G., *Numismatique de l'Orient Latin*, Παρίσι 1878, σ. 384-385

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΑΝΔΗΓΑΥΟΣ ΠΡΙΓΚΙΠΑΣ ΤΟΥ ΤΑΡΑΝΤΑ (1294-1331)

19.

Deniers tournois του Φίλιππου του Τάραντα που εκόπησαν μετά το γάμο (1294), του πρίγκιπα με τη Θάμαρ, κόρη του δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρου.

Πηγή: Γαλάνη-Κρίκου Μ., «Συμβολή στην έρευνα της κυκλοφορίας μεσαιωνικών νομισμάτων στο Δεσποτάτο της Ηπείρου (1204–1449)», *Δεσποτάτο Ηπείρου*, σ. 132

faciam observari sine fraude, si Deus me adjuvet, et sancta evangelia, et sancta, venerabilis et vivifica crux.

Mense Junii, vicesima, die dominica, indictione decima tertia.

CCXXIV.

Promissio Michaelis Comneni, Despotæ Artæ etc., facta Petro Ziani Duci.

A. d. 1210.

Liber Albus fol. 109, absque titulo. Liber Pactorum II, fol. 209 hac inscriptione: *promissio Michaelis Comnani.*

Andreas Dandulus ed. cit. pag. 336: „*Similiter Michael Coniano, qui Despotaricum possidebat, per suos legatos huic Duci reverentiam exhibuit, et ab eo a flumine Urceus usque ad Neopantum recognoscens fidelitatem et annualem censum exhibere promisit.*“

Laurentius de Monacis l. l. pag. 144: *Michael Conino, filius quondam Savasto, qui Despotatum tenebat, juravit fidelitatem et legalitatem beato Marco, patrono Venetiarum, et Petro Ziani Duci et successoribus, promittens observare omnia, quae continentur in concessionem sibi facta per ipsum Ducem sub aurea bulla; in qua sibi conceditur de ducatu Durachii, a flumine, qui dicitur Urchus, usque Neopantum, inter quae sunt ducatus de Nicopoli cum pertinentiis de Larta, de Achilo et de Natolio, aliaque multae provinciae, cum certis suis oneribus, censo (censu?) annuali et praerogativis aliis Venetorum, ut cavetur in dicta concessionem.*

Rem ipsam attigit Marinus IV, pag. 71. Michaelis Comneni prostagma Ragusanis concessum edidimus atque illustravimus in „Sitzungsberichte der philos.-histor. Classe der kais. Akad. d. W. Maiheft 1851“.

Quia vos, domine Petre Çiani, Dei gratia Venecie, Dalmacie atque Chroacie Dux, quarte partis et dimidie Imperii Romanie dominus, ad preces supplices, quas per nuntios meos, virum venerabilem Theodorum¹⁾, Cernicensem episcopum, et Symeonem Cunalis²⁾, magnitudini vestre porrexī, concessistis michi et

¹⁾ Hoc nomen suggeras Le Quien o. l. III, 953. — Fuit Tzernicus (Τζέρνικος) ex episcopatibus Dyrrhachino metropolitae subjectis, coll. Via Egnatia, Comment. I, p. 21.

²⁾ Simeonem Curiali LP. — Nomen Cunalis corruptum esse videtur ex Chunabiae, quae fuit ex episcopatibus Dyrrhachinis, coll. Via Egnatia l. c.

heredibus meis, et nomine feudi dedistis terras, quae vestri juris sunt, quas ego tenebam, quando Marinus Vallareus, vir nobilis, dux Dyrrachii, venit ad me: a flumine videlicet, qui dicitur Vrecus, quod est de ducatu Durachii, et sursum usque Neopantum. Nomina quarum provinciarum hec sunt: ducatus de Nicopoli¹⁾, cum pertinentiis de Larta et de Achilo et de Natolio²⁾; et Talisiana de Ceris et arcontorum monasteriorum. Provincia Janina; Grandis; provincia de Uagenithia³⁾; provincia Istronopolis et Crete; provincia Collonie; cartholoratum et Glauronica⁴⁾. Ego autem omnes homines Venecie salvos et securos habere debeo in personis et rebus ubique et Dyrrachinos et sine ulla exactione et dactione in omnibus partibus et locis, in quibus nunc dominium habeo et habebo in antea, eosque defensare debeo contra omnes homines; saluos et securos habere debeo omnes, qui sub dominio nostro sunt, in personis et rebus pariter ubique.

Debent autem vestri Venetici in omnibus terris, quas habeo et habebo, et in eis, quae sunt michi concessae per uos, in quibus volueritis vos et successores vestri, habere ecclesiam et curiam et fondicum et omnes alias honorificentias tam in spiritualibus, quam in temporalibus, quas habebant tempore domini Emanuele Imperatoris.

Et debent et ipsi et Dirachini libere mercari⁴⁾ ubique et sine contrarietate cuiusquam, et habere transitum ad omnem fluvium et ad omnem aquam pariter, sine contrarietate alicuius,

¹⁾ Nicopela LP.

³⁾ Vagenithia LP.

²⁾ Natal.... certis... grandis LP.

⁴⁾ mercari ex rasura et correctione.

^{*)} Totum locum satis corruptum sic fere refinge: *ducatus de Nicopoli, cum pertinentiis de Larta (Arta) et de Achilo (Acheloo) et de Natolio (Anatolico) et de Lesiana; et de ceteris archontariorum et monasteriorum. Provincia Janina; Grandis; provincia de Bagenetia; provincia Drynopolis et cetera; provincia Colonior, et carthalaratum Glabinizæ.* De his locis vide Nos T. I, pag. 258—260. 471—473.

sine diavato¹⁾ et rerasia²⁾ et pedagio et ulla alia exactione et dactione.

Et si casu contingerit, quod aliquis de pertinentijs meis offenderit aliquem Venetorum, vel dampnum ei intulerit, aut Dyrrachinum aut Corfanenum, dampnum et offensam emendari faciam infra dies XV, ex quo notificatum mihi fuerit, vel baiiffs meis. Quodsi infra dies XV emendatum non erit, faciam tunc illud emendare in duplum.

Debeo quoque eos, qui vobis sunt inimici et erunt, habere pro inimicis et inimicari eis, nec eos recipere in terris, donec ad vestram gratiam reformentur.

Preterea si navis aliqua Venetorum in partibus domini mei naufragium sustinuerit, studiose facere debeo, quod homines recuperent bona sua.

Debet autem hominibus Venecie libera potestas esse extrahendi frumenta de partibus omnibus domini mei sine contrarietate aliqua ad deferendum in Venetia.

Corfiaticos de cetero in aliquo molestare non debeo, neque ab eis datum ullum auferre.

Et si Arbanenses³⁾ vel Corfiatici nolent vestris et successorum uestrorum obedire preceptis, ego in hoc vobis et vestris adiutorium pro posse prestare debeo.

Et debeo omni anno semper in Dirachio dare misso uestro, qui apparuerit ibi, vel Duci vel alteri libras ypperperorum quadraginta duas, vel tantundem valens: medietatem per mensem Madii, et aliam medietatem per mensem Septembris; et unum pannum honorabilem auro textum ad ornatum altaris sancti Marci, et aliud unum vobis et successoribus vestris.

Debeo quoque facere iurare omnes baiios meos, quos, sicut michi placuerit, per loca diversa constituam, quod homines

Venecie salvos et securos habebunt in persona et rebus, propter que beato euangeliste Marco fidelitatis vinculo sum astrictus; et quod vobis et successoribus vestris et hominibus Venecie ero sine fraude fidelis et legalis amicus; et insuper, me omnia suprascripta capitula servaturum fideliter sine fraude. Et post decessum meum filius meus Constantinus de singulis capitulis observandis debet simile per omnia facere sacramentum.

CXXV.

Privilegium Durachii factum per dominum Petrum Ziani, Ducem Venecie, occasione investitionis per ipsum facte Manfredo, Archiepiscopo Durachino.

A. d. 1210, m. Septembri.

Liber Albus fol. 108. Libri Pactorum I, fol. 193; II, fol. 213. Laurentius de Monacis l. l. p. 145: *Archiepiscopus etiam Durachii iuravit fidelitatem communi Venetiarum a. d. 1210.; investitusque a Duce de Billis de Mosii (leg. de villis Domosii), decantare laudes Duci pollicitus est.*

In nomine domini Dei et salvatoris nostri Jhesu Christi. Anno Domini millesimo ducentesimo decimo, mense Septembris, indictione quarta decima. RIVOLTO.

Quia presentibus viris nobilibus Johanne Barocio¹⁾, Marco Uituri²⁾, Bartholomeo da Canale, Marco quoque Venero, Marino Dandolo et Marino Premarino, consiliariis nostris; presentibus etiam dominis Johanne Alberico et Dominico, canonicis ecclesie sancte Marie de caritate, et magistro Bernardo, canonico Dyrrachino, et Jacobo da Molino et aliis pluribus, vos, domine Petre Ziani, Dei gratia Venecie, Dalmacie atque Chroacie Dux inclite, et quarte partis ac dimidie totius Imperii Romanie dominator, die octavo exeunte, suprascripto mense, in palatio vestro investistis nos Manfredum, eadem gratia Archiepiscopum Dyrrachinum,

¹⁾ *Legge diavatico.*
²⁾ *An redagio?*

³⁾ *Albani, Albanenses.*

¹⁾ Barocio LP.

²⁾ Uituri LP.

II.

Acta insularum ionicarum.

I. 6736—1228, mense iunio ind. I.

Theodorus Angelus, imperator Epiri, metropolitae Georgio Bardani confirmat privilegia et possessiones ecclesiae Corcyrensis.

† Ὁ πανιερώτατος μητροπολίτης Κερκύρας καὶ τῇ βασιλείᾳ μου τιμώ-
μενος διὰ τὴν αὐτοῦ ἀρετὴν, | ὁ κύριος Γεώργιος, προσελθὼν τῇ βασιλείᾳ μου
ἐνεφάνισεν αὐτῇ τὰ τῇ ἐκκλησίᾳ | αὐτοῦ ἀποτεθημένα ἔγγραφα διάφορα δικαιώματα,
ἡγουν βα|σιλικά χρυσόβουλλα καὶ λοιπά. ἐλιπάρησε γοῦν τὴν βασι|λείαν μου, ἵνα
τὸ κύρος δέξωνται ταῦτα παρὰ τῆς βασιλείας μου καὶ βε|βαιωθῶσι στερεμνιωτέρως.
προσεδέχθη γοῦν ἡ τούτου παρά[κλησις],¹⁾ ὅτι καὶ δικαία· καὶ | γὰρ τὰ δηλω-
θέντα δικαιώματα παρ' εὐσεβῶν βασιλέων, μᾶλλον δὲ καὶ προγόνων τῆς βασιλείας
μου συνετέθησαν καὶ τὸν χρόνον ἔχουσι συνεργὸν καὶ συνήγορον· | πολυετία γὰρ
ἐξότου μακρὰ τῇ τῆς Κερκύρας ἐκκλησίᾳ ἐχορηγήθησαν τὰ τοιαῦτα | δικαιώματα,
διὸ καὶ πρέπον ἐστίν, ἵνα εὐσεβῶν βασιλέων θεοφιλέσι πράξεσι | θεοφιλὴς ἐπικουρῇ
βασιλεύς. ἂν γὰρ ἀνηβάσχωσι τὰ καλὰ, ἂν ἐκκαλῶνται | πρὸς ἀναθήλησιν, ἀθανα-
αῖα τούτοις μηχανηθήσεται· τ[ε]χνητῇ, καὶ ἀειζωία χρό|νῳ μὴ δαπανωμένη τῷ
πανδαμάτορι. ὅσα τοίνυν οἱ μακαριστοὶ βασι|λεῖς τῶν Ῥωμαίων ἐκείνοι τῇ Κερ-
κυραίᾳ ἐφιλοτιμήσαντο ἐκκλησίᾳ διὰ | χρυσοβούλλων προσταγμάτων αὐτῶν, οἱ-
κειοῦται ἡ [βα]σιλεία μου καὶ ὡς δωρή|ματα ἑαυτῆς εἰσοικίζεται τε καὶ ἀπο-
δέχεται καὶ διορίζεται, ἵνα τὸ βέβαιον καὶ ἀ|μετακίνητον ἀποφέρωνται.²⁾ τὰ τοιαῦτα
κατὰ πάσας τὰς δυνάμεις καὶ περιλήψεις | αὐτῶν καὶ ὡς παρ' αὐτῆς τῆς βασι-
λείας μου ἀποτεθημένα³⁾ σεβάζονται.⁴⁾ παρὰ τῶν κατὰ και|ροὺς ἐνεργούντων τὴν Κέρ-
κυραν νῆσον καὶ τὸ τῆς Βαγενετίας θέμα· τῷ γὰρ παραβά|τῃ κατ' ἔχνος⁵⁾ ἐρέψεται
ἡ τῆς βασιλείας μου ἐπιτεταμένη ὁργή.

Ἔχουσι δὲ τὰ δηλωθέντα δικαιώματα | οὕτως· χρυσόβουλλον τοῦ ἀοιδίμου
βασιλέως καὶ προπάππου τῆς βασιλείας μου, κυροῦ Ἀλεξίου | τοῦ Κομνηνοῦ ἐπι-
βραβεῦον καθολικῶς πᾶσαν καὶ παντοίαν ἐλευθερίαν καὶ τὸ μηδα|μῶς ἐπηρεάζεσθαι
τι τῶν τῆς μητροπόλεως, οὔτε πάροικον, οὔτε κληρικόν, οὔτε δουλευτὴν, μη|δὲ εἰς

¹⁾ Guidi supplet: παράτησιν. Male. ²⁾ ἀποφέρονται Guidi ³⁾ ἐκτεθημένα
Guidi ⁴⁾ σεβάζονται Guidi ⁵⁾ Guidi: καθ' ἔχον.

οἱτανδῆτινα δουλῖαν ἢ δόσιν καθέλκεσθαι. ἕτερον χρυσόβουλλον τ[οῦ] ἀειμνήστου | βασιλέως καὶ θείου τῆς βασιλείας μου κυροῦ Μανουήλ, ἐν ᾧ διαλαμβάνεται δωρεὰ πα|ροίκων ἐγδοήκοντα καὶ οἰκίαι κληρικῶν τεσσαράκοντα. ἑτέρα δωρεὰ ἀγιοδούλων | τριάκοντα. ὁμοίᾳ¹⁾ δωρεὰ ἑτέρα ἀγιοδούλων²⁾ τριάκοντα, ἐν ᾗ μνήμη καὶ προγενε-
στέρας³⁾ δωρεᾶς ἑκατὸν εἴκοσι παροίκων κατὰ διαφόρους καιροὺς δωρηθέντων τῇ ἐκ-
κλησίᾳ· δωρεὰ ἔτι ἑτέρα εἴκοσι τεσσάρων οἰκιῶν ἐξ|κουσσατεύτων ἐντὸς τοῦ κάστρου
καὶ ἐκτὸς πενήτηκοντα. σιγίλλιον τοῦ αὐτοῦ ἀοιδίμου βασιλέως κυροῦ Μανουήλ διδὸν
πα|ροίκους ἐλευθέρους καὶ ἀτελεῖς εἴκοσι ὡς εἶναι ὁμοῦ ὅλας παροικικὰς οἰκίας καὶ
τῶν λεγομένων δουλευτῶν⁴⁾ οἰκίας τεσσαράκοντα τεσσάρας, καθὼς ἀπὸ τῶν δηλω-
θέντων χρυσοβούλλων ἀναφαίνεται . . . | . . . | . . . [ἕτερα] ὁκτὼ | προστάγματα
τοῦ κυροῦ Ἰσαακίου καὶ τοῦ κυροῦ Ἀλεξίου τῶν βασιλέων καὶ αὐτοκρατόρων, τῆς δὲ
βασιλείας μου πρωτ|εξαδέλφων, διοριζόμενα στέργεσθαι τὰ ἀνωτέρω δηλωθέντα χρυ-
σόβουλλα καὶ εἴ τι πρόσσε|στι τῇ μητροπόλει ἕτερον δικαίωμα περὶ τῶν διαφερόντων
αὐτῇ καὶ περὶ τοῦ μὴ ἀνακρίνεσθαι⁵⁾ τινὰ τῶν ὑποκειμένων | τῇ ἐκκλησίᾳ παρὰ
τῷ δημοσίῳ, ἐάν τινες ἐνάγωσι κατ' αὐτῶν. ἐγράφη ταῦτα καὶ τῇ διὰ κινναβάρεως
[βασιλικῇ] | ὑπογραφῇ τοῦ εὐσεβοῦς καὶ θεοπροβλήτου κράτους ἡμῶν ὑποσημαν-
θέντα καὶ τῇ χρυσῇ⁶⁾ βούλλῃ | αὐτοῦ κατασφαισθέντα ἐπεδόθη τῇ τῶν Κερκυραίων
ἐκκλησίᾳ εἰς ἀσφάλειαν αἰωνίζουσιν, | μηνὶ ἰουνίῳ ἡμέρᾳ πρώτῃ ἔτει ςψλς"†.
† Θεόδωρος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πισ|τὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ
Ῥωμαίων Κομνηνὸς ὁ Δούκας †.

*Tabula marmorea olim in museo Naniano, nunc in Capitolino primus edidit Cle-
mens Biagi in libro, cui titulus: Monumenta graeca et latina ex museo cl. equitis
et senatoris Jacobi Nanii Veneti illustrata. Romae MDCCLXXXVII. cum tabula
aere expressa. Iterum Mustoxydi, Delle cose Corcirese, p. LVI—LVII. Tabula re-
petita est in libro: Collezione di tutte le antichità che si conservano nel Museo Naniano.
Venezia 1815 Nr. 378. Postremo edid. Joh. Guidi et C. E. Zachariae a Lin-
genthal in Bulletino della Commissione archeologica comunale, anno IX. serie
seconda (1881), p. 189—196 (cum tabula photographica, quae autem legi non
potest) et anno XI. serie seconda (1883), p. 3—4. De marmore et editione Gui-
dius scribit: L'iscrizione greca (quem Zachariae invenit Romae in antiquarii
cuiusdem taberna, ut ipse nobis in epistula testatur) venne acquistata nel 1880
dalla Commissione archeologica comunale per i Musei Capitolini. Essa già fece*

¹⁾ ὁμοίως Zach. ²⁾ ἀλοδούλων Guidi ³⁾ Sic supplevit Zachariae a Lingenthal, cuius lectionem sequimur inde a l. 27. Pro inusitato προγενεστέρας legendum videtur προγεγεννημένης aut προγεγονυίας. ⁴⁾ δούλων in tab. Biag. ⁵⁾ ἀποκρίνεσθαι Zach. ⁶⁾ χρυσεία Z.

† Ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν βασιλέως Κωνσταντῖνος σεβαστὸς καὶ πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου ὁ Πεδιαδίτης †.

† Ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν βασιλέως Θεόδωρος σεβαστὸς ὁ Τριβλαττίτης †.

† Ὁ δεσιμώτατος Ἰωάννης ὁ Ἀνζᾶς †.

Orig. carta bomb. tabull. Taurinensis.

XII. (6714—1206) iunio ind. IX.

Michaël Ducas, Epiri despotas, mercatoribus Ragusaeis privilegia quaedam dat.

† Ἐπειδὴ ἐβρομεν συνήθειαν [τῶν] Ῥ[ω]μ[αίων] ἄδικον ἐνεργουμένην ἐν τῇ ἐφ' ἡμᾶς ἐπικρατείᾳ ἐπὶ [τοῖς] Ῥαουσαίοις πραγματευταῖς, ἀναιρεθεῖσαν δὲ καθόλως διὰ ἀργυροβούλλου προστάγματος τοῦ αἰοδίου ἀδθέντου πατρός μου ἐκείνου τοῦ Κομνηνοῦ, ἀκολούθως καὶ ἡμεῖς ἐκ ποδῶν ἀποκρούομεν ταῦτα καὶ καθόλως ἐκκηρυκεύομεν δι' ἐτέρου ἡμετέρου ἀργυροβούλλου προστάγματος· διακελευόμεθα γάρ, ἵνα ἐάν τινα Ῥαουσαῖον ἐν οἰαδήτινι χώρα ἡμῶν συμβῇ τελευτῆσαι, μὴ ἐπιβάλλῃ ὅλως χεῖραν ἀρπακτικὴν εἰς τὰ εὗρισκόμενα τούτῳ οἰαδήτινα πράγματα ὁ κατὰ τόπον πρακτορεύων, καθὼς καὶ [δίκαιόν ἐστι] καὶ ἔθος ἀρχαῖον, ἀλλ' ἐκεῖ παραπέμπονται τὰ πράγματα αὐτοῦ, ὅπως ἐκεῖνος διάθῃται· εἰ δὲ καὶ ἐκεῖνος ἀδιάθετος τελευτήσῃ, εἰς τοὺς ἐκείνου κληρονόμους καὶ συγγενεῖς, μὴ τινος τῶν ὑφ' ἡμᾶς τασσομένων καὶ ἐν ὁποιᾷτινι ἐνεργούντων χώρα δυνησομένου ὑπερβῆναι τὸν παρόντα ἡμῶν ὀρισμόν. καὶ γάρ, εἰ μὴ οὕτω φυλάσσεται, γινώσκω ὁ καταφρονήσας αὐτῶν, ὡς σφοδρὰν καθ' ἑαυτοῦ ἀνεγερεῖ τὴν ἡμετέραν ὀργήν, καὶ εἰς τὸ πολλαπλάσιον ἀντιστρέφει, εἴ τι ἀπὸ τῶν τεθνεώτων Ῥαουσαίων [τολμή]σ[ῃ ἀποκερ]δ[ῆσαι]. ἔτι δὲ καὶ νῦν συνεφώνησαν μεθ' ἡμῶν Ῥαουσαῖοι ἐγγράφως, ἵνα ἐκδουλ[ε]ώμεθα εἰς τὴν ἀποχομιδὴν τῶν φαρίων καὶ τῶν ἄρμάτων (αὕτη γὰρ ἔσται καὶ μόνῃ ἢ δουλ[είᾳ]), ἀνταμειβόμενοι καὶ ἡμεῖς τοιουτοτρόπως αὐτοῖς αὐτοῖς. καὶ θέλομεν, ἵνα περιπατῶσιν ἐν πάσαις ταῖς ἡμετέραις χώραις καὶ πραγματεύωνται ὡς ἡμέτεροι δουλεύονται πραγματείαν, οἷαν ἄρα καὶ βούλονται, ἀζημίως πάντα καὶ ἀκαμερεύτως. διορίζομεθα γάρ, ἵνα, εἰ μὲν φαρία καὶ ἄρματα ἀποχομίζουσιν εἰς τὴν χώραν

μου, καθὼς καὶ συμφωνία ἐγένετο, οὕτως ἀποκερδίζειν ὡς τὸ δια-
φέρον ἡμῖν ἐκ τῶν τοιούτων κομμέρκιον· εἰ δὲ μὴ τοῦτο δουλεύουσιν,
ἵνα παρέχωσι τὸ ἡμέτερον δίκαιον τὸ ἐκ κομμερκίου, ἤγουν εἰς τὰ
ἐκατὸν ὑπέρπουρα ὑπέρπουρα τρία, καθὼς εἶχεν τοῦτο σύνηθες, ὡς
ἄρα ἀννέχθησαν. ἔτι διοριζόμεθα, ἵνα, ἐὰν συμβῇ τζακισθῆναι ξύλον
βαστάζον Ῥαουσαίους εἰς τὴν χώραν τὴν ἡμετέραν, καὶ διατηρηθῇ
τι ἀπὸ τῶν πραγμάτων ἐκείνων ἐστρατευομένων ἢ καὶ ἀστρατευτῶν,
μὴ χάνωσι τὸ τοιοῦτον πρᾶγμα αὐτῶν, ἀλλ' ἀπὸ τὴν θήμερον καὶ
ἐὰν τις ἐμπιστευθῇ τινα τῶν ὑπὸ τὴν ἐγκράτειαν τὴν ἡμετέραν πρᾶγμα
αὐτοῦ, νὰ μὴ γυρεύῃ τινὰ ἕτερον, εἰ μὴ ἐκεῖνον, ὅπου καὶ τὸ πρᾶγμα
παρέδωκεν. ὁμοίως καὶ Ῥαουσαῖον ἐὰν τις Ῥωμαῖος ἐμπιστευθῇ,
καὶ μὴ ἔχει ἐξουσίαν τοῦ κατέχειν καὶ ἀμαχεῦειν ἕτερον, ἀλλ' ἴν'
ἐκεῖνον, εἰς ὃν ἐμπιστεύσατο τὸ πρᾶγμα αὐτοῦ. ταῦτα διατηρηθή-
σονται ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς παρὰ πάντων τῶν τὰς ἡμετέρας
χώρας διενεργούντων ἀπαράθραυστά τε καὶ ἀναλλοίωτα, μέχρις ἂν
καὶ οἱ Ῥαουσαῖοι φυλάσσωσι τὴν συμφωνηθεῖσαν πρὸς με ὑπόσχεσιν.
διὰ τοῦτο γὰρ ἐγένετο καὶ τὸ παρὸν ἡμέτερον πρόσταγμα καὶ ἐπε-
δόθη αὐτοῖς εἰς ἀσφάλειαν μὴ νὶ ἰου νὶ φ ἰν δὶ κ τὶ ὦ ν ο ς θ' †.
† Μιχαήλ ὁ Δούκας †.

*Orig. membr. tabull. Vindobonensis. Primi ediderunt cum quinque aliis
privilegiis Ragusaeis concessis G. L. F. Tafel et G. M. Thomas in Sitzungs-
berichte der philos.-histor. Classe der k. Akademie der Wissenschaften 6. 526.*

XIII. (6740—1232) ind. V.

*Manuel Ducas, despota Epiri, rogat patriarcham Cplitanum Germanum, ut
imperatorem Ioannem Ducam Batatziam sibi reconciliet, ordinetque episco-
pos. Additur patriarchae responsum, qui mittit metropolitam Ancyrae ad
partes occidentis, ut patriarchae vices gerat.*

Πιττάχιον τοῦ πανευτυχεστάτου δεσπότη τοῦ κυροῦ
Μανουήλ τοῦ Δούκα πρὸς τὸν παναγιώτατον καὶ
οἰκουμενικὸν πατριάρχην κυρ Γερμανόν.

Παναγιώτατε δέσποτα καὶ τῶν ἐν τῇ οἰκουμένῃ χριστιανῶν
ἀπλανέστατε ὁδηγέ· οἱ μὲν τοῦ ἡλίου δρόμοι τοῦ μεγάλου καὶ φασ-

πων τῶν κατὰ χώραν ἐνεργούντων δι' ὀρισμοῦ ἡμετέρου, εἰς τοῦτο δὲ μόνον ἔλκεσθαι αὐτοὺς εἰς τὸ ἀπὸ δικαίου κουμέρκιον. διὰ τοῦτο γὰρ ἀπελύθη αὐτοῖς καὶ ὁ παρὼν ἡμέτερος ὀρισμὸς μηνὶ ὁκτωβρίῳ Ἰνδικτιῶνος ια' †.

† Μιχαήλ ὁ Δούκας †.

XVI. (6758 — 1250 mense februario).

Imperator Fridericus II. rogat Michaëlem, Epiri despotam, ut auxiliariis copiis ab Ioanne Batatza in Italiam mittendis liberum transitum per Epirum concedat.

Τῷ κυρίῳ [Μιχαήλ Ἀγγέλῳ Κομνηνῷ τῷ Δούκῃ].

Τὴν εἰλικρινεστάτην ἀγάπην σου διὰ τῶν παρόντων εἰδέναι βουλόμεθα, ὅτι εἰς τέλειον τῶν ἀντικειμένων ἡμῖν ἀφανισμὸν καὶ συντριβὴν ὀλοτελῇ τῶν παπαδικῇ κακογνωμίᾳ ἀνθισταμένων ἡμῖν, ἵνα ἡ αἰθριότης ἡμῶν τῶν πολεμικῶν πόνων ἄνεσιν λάβοι, καὶ τὸ ὑπήκοον ἅπαν αὐτῆς ἐν εἰρήνῃ διάγαιτο. συχνὴν χεῖρα ὀπλιτῶν πανταχόθεν οὐ μόνον ἐκ τῶν ὑπηκόων ἐπαρχιῶν καὶ πόλεων τῆς βασιλείας ἡμῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν ἀγαπώντων τὸ ἡμέτερον ὄνομα φίλων καὶ συγγενῶν ἐκ διαφόρων ἔθνων κατὰ τὸ ἐλευσόμενον πρότερον ἕαρ συναθροῖσθαι ἡρετισάμεθα· οὐχ ὥς τῶν ἡμετέρων δυνάμεων ἐν τε πλήθει καὶ δυνάμει στρατιωτῶν καὶ πεζῶν πρὸς τελείαν τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν συντριβὴν ἐτέρων ἐπικουρίας δεουσῶν, οὐδ' ὥς τῶν θησαυρῶν ἡμῶν μείωσιν ἐχόντων τοῦ μὴ ἀφθόνως ἐποχτεύειν τῷ στρατοπέδῳ ἡμῶν τὰ χρήσιμα, ἀλλ' ἵνα μάθωσιν οἱ ἀντίθετοι. πηλίκην ἡ βασιλεία ἡμῶν κέκτηται δύναμιν, οὐ μόνον ἀπὸ τοῦ τεταγμένου λαοῦ αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν ἄλλοθι δεσποζόντων καὶ κελυρόντων γνησίων φίλων καὶ συγγενῶν ἡμῶν· ἡμεῖς γὰρ οὐ μόνον διεκδικεῖν τὸ ἡμέτερον δίκαιον ἐφιέμεθα, ἀλλὰ καὶ [τὸ] τῶν γειτνιαζόντων φίλων ἡμῶν καὶ ἀγαπητῶν, οὓς ἡ ἐν Χριστῷ καθαρὰ καὶ εἰλικρινὴς ἀγάπη συνῆψεν εἰς ἓν, καὶ κατ' ἐξαίρετον τοὺς Γραικοὺς. συγγενεῖς καὶ φίλους ἡμῶν, περὶ ὧν ὁ λεγόμενος ἄρτι πάπας, δι' ἣν ἔχομεν σχέσιν καὶ ἀγάπην μετ' αὐτῶν, χριστιανικωτάτων ὄντων καὶ εὐσεβεστάτα πρὸς τὴν τοῦ Χριστοῦ πίστιν διακειμένων, τὴν ἀκόλαστον αὐτοῦ γλῶσσαν ἐκίνησε καθ' ἡμῶν, ἀσεβεστάτους τοὺς εὐσεβεστάτους Γραικοὺς καὶ αἰρετικούς τοὺς ὁρθοδο-

ξοτάτους καλῶν. πρὸς γοῦν τὴν τοιαύτην ἡμῶν προθυμοτάτην ἐπιχείρησιν καὶ ὁ περιπόθητος γαμβρὸς ἡμῶν, ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης, εὐδιάθετον ἀγάπην, ἣν πρὸς ἡμᾶς ἔχει, ἀδιασπᾶστως ἐνδείξει βουλόμενος, χεῖρα τινὰ τῶν ὑπ' αὐτοῦ τοξοτῶν καὶ ὀπλιτῶν πρὸς ἡμᾶς ἀποστέλλει. καὶ ἐπεὶ διὰ τῆς χώρας σου οἱ ἀποσταλέντες πρὸς ἡμᾶς ἄνθρωποι μέλλουσι διελθεῖν, παρακαλοῦμεν τὴν καθαρὰν ἀγάπην σου, ἣν ἀθόλωτον καὶ ἀπαρασάλευτον διαφυλάττειν αἰεὶ βουλόμεθα, ἵνα παραχωρήσης αὐτοὺς διὰ τῆς χώρας σου σώους, ἀνενοχλήτους καὶ ἀζημίους διελθεῖν ἄχρι τοῦ Δυρραχίου, δοὺς αὐτοῖς βουλὴν καὶ βοήθειαν διὰ τὴν ἡμετέραν ἀγάπην, τοῦ διασωθῆναι αὐτοὺς διὰ τάχους. ἰδοὺ γὰρ ξύλα ἱκανὰ ἀποστέλλομεν πρὸς τὸ Δυρράχιον διὰ τὸ περᾶσαι αὐτοὺς πρὸς τὸ Βρενδίσιον.

E codice biblioth. Laurentianae Florent. cum reliquis imperatoris Friderici II. litteris graecis descripsit et edidit G. Wolff: Vier griechische Briefe K. Friedrichs des zweiten. Berlin 1855.

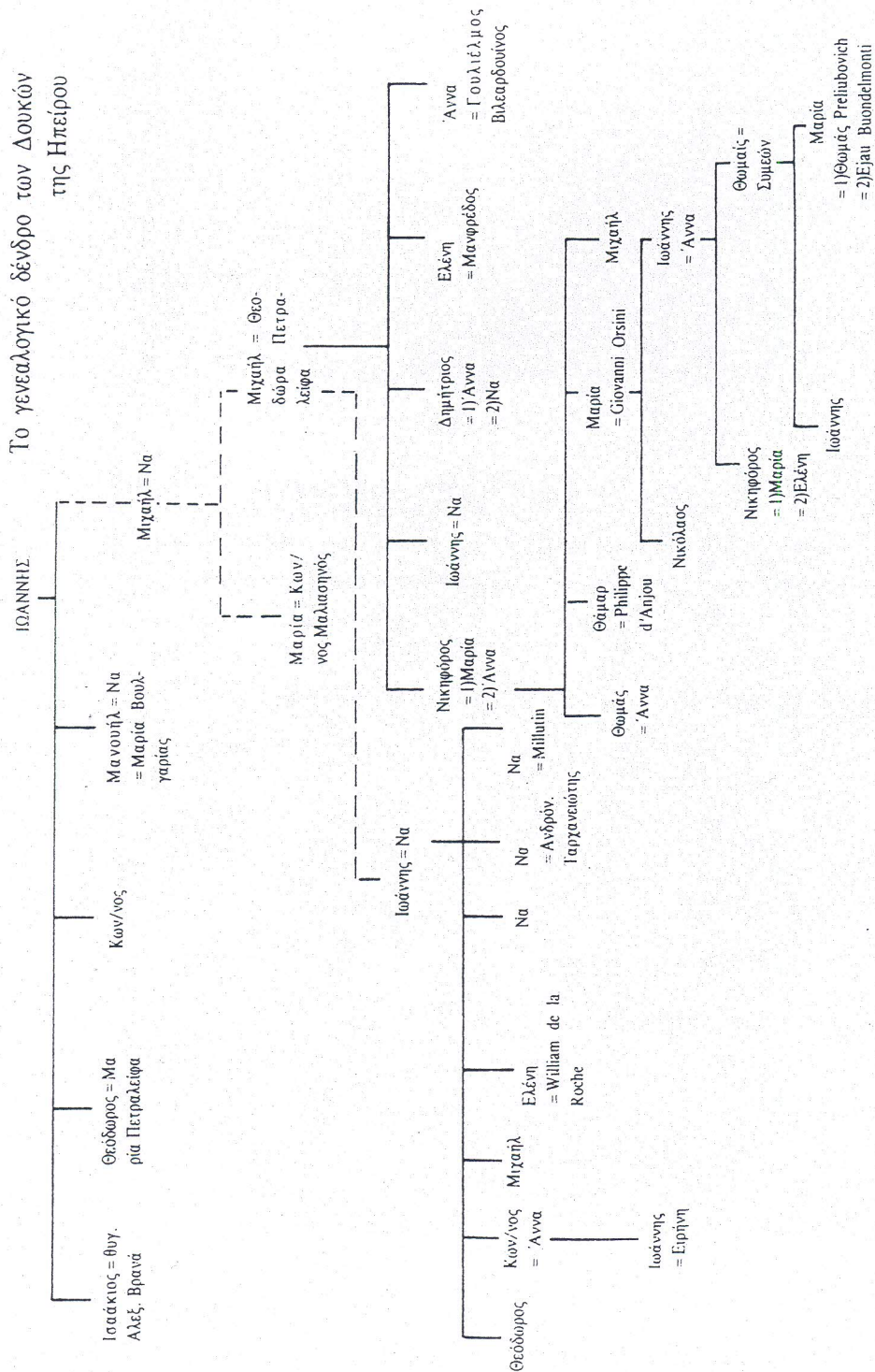
XVII. (6759—1250) mense septembri.

Imperator Fridericus II. Ioannem Ducam Batatzam certiolem facit de rebus gestis in Italia.

Φρεδερίκος, θεοῦ χάριτι Ῥωμαίων βασιλεὺς ἀειαύγουστος, Ἱεροσολύμων καὶ Σικελίας ῥήξ, Ἰωάννη, τῷ ἐπιφανεστάτῳ Γραικῶν βασιλεῖ, τῷ Δούκα, περιποθήτῳ γαμβρῷ αὐτοῦ.

Χαῖρε εἰς Χριστόν.

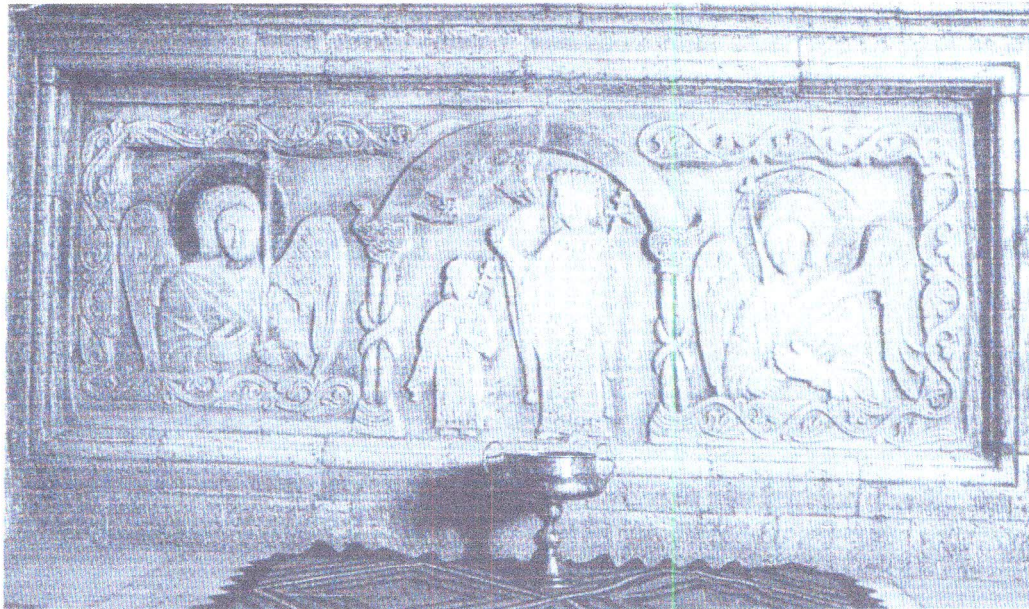
Μετὰ καθαρᾶς ἀγάπης καὶ εὐλικρινοῦς διαθέσεως, ὥσπερ ἐκ διαδοχῆς ἐκ τῆς τοῦ κυρίου δεξιᾶς τὰς εὐεργεσίας λαμβάνομεν, καὶ τὸ τῆς βασιλείας κράτος ἡμῶν τῇ παντοκρατορικῇ δυνάμει αὐτοῦ φιλευσπλάγχυνος καθ' ἐκάστην ὑπερυφούται, οὕτω καὶ τῇ γνησίᾳ ἀγάπῃ τῆς βασιλείας σου συνεχεστέροις γράμμασι καὶ μηνυταῖς τὸ τῆς βασιλείας ἡμῶν εὐτύχημα καὶ τὸ κατὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτῆς τρόπαιον νυνὶ θεόθεν ἀπροσδοκῆτως τετελεσιουργούμενον γνωρίσαι προθύμως αἰρούμεθα· ἄρτι γάρ Οὐμβέρτου τοῦ εὐγενοῦς μαρκεσίου Παλαβιτζίου, πιστοῦ ἡμῶν, ὄντινα κεφαλὴν ἐπὶ τοῦ εὐτυχιστατοῦ φροσάτου ἡμῶν καὶ τοῦ περιφήμου κάστρου ἡμῶν Κρεμόνας καὶ τῶν

Κιουσοπούλου Α., Ο θεσμός της οικογένειας στην Ηπειρο κατά τον 13^ο αι., Αθήνα 1990

Patlagean E., *Un Moyen âge grec. Byzance IXe-Xve siècle*, Παρίσι 2007

Η ανάγλυφη πλάκα του τάφου της Αγίας Θεοδώρας Άρτας, (τέλη 13^{ου} αι.)

Πηγή: Γιαννούλης Δ., «Το παρεκκλήσιο του αρχαγγέλου Μιχαήλ στο καθολικό της Παρηγορήτισσας και η αναθηματική παράσταση ηγεμόνων του δεσποτάτου της Ηπείρου», *Μίλτος Γαρίδης (1926-1996)* Αφιέρωμα, τ. Α΄, Ιωάννινα 2003

Αγία Θεοδώρας Άρτας

<http://www.artainfo.gr/artafotografies/agiatheodora/index.html>

